

Мени йўлга қалб бошлаб борар,
 Мен қалб аталган дардни...

Зулфия

Дунёдаги барча неъматлардан фақатгина — яхши ном
 қолади. Уни ҳам қолдиrolмаган одам албатта
 бахтсиздир.

Саъдий

Ҳаёт қисқа, қилган ишларинг мангу бўлиши мумкин.

Цицерон

Одам яхши (эзгу, комил) бўлган сари ўлимдан камроқ
 кўрқадиган бўлади.

Л.Толстой

Ҳаёт ўлимни ҳеч қачон писанд қилмайди. Ўлим
 рўпарасида у қаҳқаҳа уради, кўшиқ айтиб, рақсга
 тушади, гишт теради, бино қуради, севади. Фақат
 ўлимнинг ўзини алоҳида ажратиб қарасак, унинг бўм-
 бўшлигини кўриб, хижолат чекамиз.

Р.Тагор

Ўлим ҳам худди ҳаётга ўхшайди, чунки ўлгандан кейин
 биз бошқача одам бўлиб қолмаймиз.

М.Монтень

Ўзидан мангу хотира қолдирадиган инсонлар учун
 туғилишнинг ўзи чинакам бахтдир.

Перикл

Барҳаётлик бирон-бир мангу нарса устида азият
 чекишдан иборат.

Э.Ренан

Буюк мақсадларга хизмат қилса ким,
 Инсон биродарин ўйласа агар,
 Курашга бахш этса бутун ҳаётин—
 Ҳаёти тарихда қолар муқаррар.

Н.Некрасов

Хотираси ўзи севган одамлар қалбида муқаддас
 сақланадиган инсон, менимча, тирик пайтида барҳаёт
 бўлиб қолиш учун зарур ишни қилиб қўйган инсондир.

Г.Эберс

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ
(1894—1938)

ЧЎЛПОН
(1887—1938)

ЭЛБЕК
(1898—1938)

БОТУ
(1904—1938)

ШОКИР СУЛАЙМОН
(1900—1942)

ОТАЖОН ҲОШИМ
(1905—1938)

УСМОН НОСИР
(1912—1944)

Шарқ юлдузи

Адабий-ижтимоий журнал

2003

Иккинчи фасл

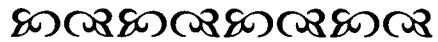
72-йил чиқиши

**Бош муҳаррир
Омон Мухтор**

**ТАҲРИРИЯТ ВА
ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ**

Абдулла Орипов
Хуршид Дўстмуҳаммад
Тўлапберган Қаипбергенов
Холмуҳаммад Нуруллаев
Ўткир Ҳошимов
Тўлан Низом
Рустам Қосимов
Ислом Шоғуломов
Муртазо Султонов
Ихтиёр Ризо
Қуронбой Матризаев

Бахтиёр Карим
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Юсуф Файзулло
(Масъул котиб)
Икром Отамурод
**(Назм ва адабиётшунослик
бўлими мудири)**
Вафо Файзулло
**(Наср ва мақоланавислик
бўлими мудири)**

*«Шарқ юлдузи» журнаliga
йил давомида обуна бўлиш
мумкин.*

*Муҳарририятда обуна
бўлганларга журнални ўзимиз
етказиб берамиз.*

*2004 йил учун обуна
бошланди.*

*Журналнинг йиллик баҳоси —
12000 сўм.*

Бизнинг индексимиз — 911.

*«Шарқ юлдузи» адабиёт
дўстларининг севимли журнали
бўлиб қолади.*

МУАССИСЛАР:

**ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ,
ЎЗБЕКИСТОН ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА
ҚўЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖАМФАРМАСИ**

Пиримқул Қодиров

Тил ва эл

(Темурийлар давридаги тил муаммолари)

Илмий бадеъа

МИНГ ЙИЛЛИК ИЛДИЗЛАР

Мумтоз ўзбек адабиёти дунё миқёсида обрў қозонгани барчага маълум. Фақат адабиётимизга хос мумтозлик мақомини унинг бадиий тилига нисбатан тадбиқ этишда маълум бир муаммолар бор. Шу сабабли узоқ вақтлардан буён мумтоз адабиётимиз тилига нисбатан «чигатой тили» ёки «эски ўзбек тили» деган иборалар қўлланиб келинди.

Масалага ойдинлик киритиш учун адабий тилимиз тарихини янгича тафаккур асосида чуқур тадқиқ қилиш зарур. Бизнинг тилимиз минг йилликлар қаърига илдиэ отган қадимий тиллардандир.

Туркий тиллар ривожда ўзбек тилининг ўзига хос тараққиёт йўли бор. Буни Алп Эр Тўнғадан то Амир Темургача ватанимиз тупроғида яшаб ўтган улўф аждодлар ёди адабий тил кўзгусида қандай акс этгани орқали илғаб олиш мумкин.

Турон заминнинг милоддан олдинги туркий тилда ёзилган Алп Эр Тўнға ҳақидаги халқ достони ҳали атрофлича таҳлил этилгани йўқ.

Бу дoston бизгача тўлиқ етиб келмаган. Унинг беш юз сатрга яқин айрим парчалари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадағу билик» дostonида ва Махмуд Қошғарийнинг «Девони лугати турк» асарида келтирилган.

Бу дostonга биринчи бўлиб катта эътибор берган олимимиз профессор Абдурауф Фитрат эди. Унинг «Энг эски турк адабиётининг намуналари» деб аталган ва 1927 йилда нашр этилган рисоласида Алп Эр Тўнғага бағишланган 40 сатрлик марсия, танғутлар билан Алп Эр Тўнғанинг жангига оид 32 сатрлик шеър, қиш ва ёз манзараларига бағишланган 86 сатрлик шеърый тасвирлар адабий тилимизнинг энг қадимги намуналари деб баҳоланади.¹

Москвалик шарқшунос олима И.В.Стеблёва ҳам «Девони лугати турк»да келтирилган ва Алп Эр Тўнғага бағишланган 348 сатр шеърни териб олиб, улар орасидаги мантқиқий боғланишларни топиб ва уларни минг йиллар давомида кўп қисмлари йўқолиб кетган улкан бир қаҳрамонлик дostonининг узвий бўлаклари деб баҳолади.²

«Алп Эр Тўнға» дostonига оид тадқиқотларни янги авлодга мансуб адабиётшуносларимиз давом этдирди. Абдурашид Абдурахмоновнинг сўзбошиси ва таҳрири билан 1995 йилда «Алп Эр Тўнға ёки Афросиёб жангномаси» деган китобча нашр этилди.

Китобчанинг кириш қисмида Алп Эр Тўнғага қуйидагича баҳо берилади: «Алп Эр Тўнға милоддан аввалги VII асрда Турон давлати шаклланишига асос солган буюк ҳоқондир... Эронликлар Алп Ҳоқонни Афросиёб деб атаганлар. Оғзаки ва ёзма адабиётда Алп Эр Тўнғанинг баҳодирлигини мадҳ этувчи катта дoston яратилган. Дoston қаҳрамонлик мавзуида бўлиб, унинг тикланиши туркий халқлар дostonчилиги тарихини милоддан аввалги асрлардан бошлашга имкон беради.»³

Алп Эр Тўнға ҳақидаги шеърый дostonдан келиб чиққан адабиётшунос олимлар бу қаҳрамонга баҳо беришда тарихчиларимизга нисбатан анча дадил фикр билдиroomқдалар.

Тарихчиларимиз Алп Эр Тўнғага оид тўлиқ маълумотларни тарихий манбаълардан тополмаганлари учун уларда «Алп Эр Тўнға тарихий шахсми ёки афсонавий қаҳрамонми?» деган иккиланишлар бор. Бунинг яна бир сабаби — Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Афросиёб кўпроқ салбий қаҳрамон қилиб кўрсатилганлигидир.

Бухоро тарихига оид жуда қимматли маълумотлар берган Наршахий ёзади: «Афросиёб Ромтан (Ромитан) шаҳрини бунёд қилган. Ромитан Бухородан қадимийроқдир. Афросиёб ҳар вақт бу вилоятга келганда Ромитанда турган, бошқа жойда турмаган. Форсийларнинг китобларида айтилишича, Афросиёб икки минг йил яшаган ва жодугар бўлган, асли Нух пайғамбарнинг ўғилларидан экан. У ўзининг Сиёвуш номли куёвини ўлдирган. Сиёвушнинг Кайхусрав номли ўғли бўлиб, отасининг хунини талаб

¹ А.Фитрат. «Эски турк адабиётининг намуналари». Тошкент-Самарқанд. 1927 йил.

² Стеблева И.В. «Развитие тюрских поэтических форм в XI веке». М., 1971, 270 б.

³ А.Абдурахмонов. «Алп Эр Тўнға ёки Афросиёб жангномаси», 1995 й. 2 бет.

Кўп йиллардан буён темурийлар даврига оид тарихий манбаъларни ўрганиб юриб, бир нарсага амин бўлдим: Алишер Навоий асос солган адабий тилимизнинг юксак ривожига ва мумтозлик даражасига кўтарилиши темурийлар даври билан чамбарчас боғлиқдир.

Бугун мумтоз адабиётимиз бадий тилини халқ оmmasига атрофлича тушунтириб, таҳлил ва талқин қилиб бериш бизнинг олдимизда турган долзарб вазифалардан.

Бир вақтлар «Тил ва дил», «Халқ тили ва реалистик проза» деган илмий рисоалар ёзиб, бу борада озгина тажриба орттирган эдим. Тарихий романлар ёзиш жараёнида тўпланган нафис ва теран маъноли тил бойликлари бунинг устига қўшилди. Темурийлар давридаги адабий тилимиз муаммолари ва улар Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби буюк сиймолар томонидан қандай ҳал этилганлиги ҳақида алоҳида бир китоб ёзиш нияти пайдо бўлди.

Яқинда ёзиб тугалланган бу китоб қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар марказининг гранти ва ҳомийлигида нашрга тайёрланмоқда.

Шу қўлёзмадан айрим бобларни эътиборингизга ҳавола қилаяпман.

Муаллиф

қилиб, Афросиёбни ўлдирди. Афросиёбнинг қабри Бухоронинг Маъбад дарвозаси яқинидаги катта тепалик устидадир».¹

Демак, Наршахий келтирган тарихий фактлар Афросиёбнинг бунёдкор подшоҳ бўлганини, Бухородан ҳам қадимийроқ Ромитанни қурганлигини, бу вилоятга келганда доим шу қалъада турганлигини, ҳозир ҳам «Афросиёб» номи билан сақланиб қолган тарихий Ромитан қалъаси ўз даврининг подшолари яшайдиган пойтахт шаҳар бўлганини кўрсатади. Биз Бухоронинг 2500 йиллик тўйини ўтказдик. Агар Ромитан ундан ҳам олдин қурилган бўлса, демак, бу жойни қурдирган Алп Эр Тўнға — Афросиёб милoddan олдинги еттинчи асрда яшаб ўтганига ишониш мумкин.

Наршахий келтирган яна бир муҳим факт — Афросиёбнинг Кайковус томонидан ўлдирилганлиги ва Бухоронинг Маъбад дарвозаси ёнидаги баланд тепаликка дафн этилганлигидир. Бу факт ҳам унинг чиндан яшаб ўтган тарихий шахс бўлганидан далолат беради.

Наршахийнинг бу маълумотлари тарихий асосга эга бўлганини Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик»да ёзган қуйидаги сатрлари тасдиқлайди:

**Тожиклар аюр ани Афросиёб
Бу турк бекларидин, оти белгулук
Тўнға Алп Эр эди қути белгулук.**

Маҳмуд Қошғарий «Девони луғати турк»да Юсуф Хос Ҳожиб билдирган фикрни янада аниқроқ баён қилади:

«Туркларнинг машҳур қаҳрамони Афросиёбни Алп Эр Тўнға деб аташларига сабаб унинг шерни йиқитадиган ботир паҳлавон бўлганлиги эди»²

«Қутадғу билик»да Алп Эр Тўнғанинг оти белгулук, қути (яъни яхши номи, тарихий сиймо бўлгани) белгулук, деб таъкидлаб айтилишига муҳим сабаб бор.

Айрим форсий манбаълар тарихий шахс бўлган Алп Эр Тўнғани икки минг йил умр кўрган Афросиёб деб атаб афсонавий жодутарга айлантириб юрганликлари асосиз бўлганлиги учун бу ўлдиргани Юсуф Хос Ҳожиб ҳам, Маҳмуд Қошғарий ҳам аниқ тарихий фактлар ёрдамида инкор этадилар. Наршахий икки томонга холис муносабат билдиргиси келгани учун бу афсонани «форсийларнинг китобларида ёзилишича Афросиёб икки минг йил яшаган ва жодутар бўлган» деган сўзлар билан ифодалайди, ўзи эса аниқ тарихий фактлар билан Афросиёбнинг Ромитан шаҳрини қурган бунёдкор шахс бўлганини кўрсатади.

Яқинда биринчи жилди босмадан чиққан «Ўзбек миллий Энциклопедияси»да Афросиёбнинг «Авесто»да яна учинчи бир ном билан тарихга кирганлиги ёзилади:

«Афросиёб — мифологик образ. «Авесто»да Франг-Крисян деб аталган» дейилади. Энциклопедияда Афросиёбга муносабат масаласида бир муҳим нуқта кўрсатиб ўтилади:

«Афросиёбнинг Эрон подшоҳлари билан жангга киришуви — яъни, Эрон билан Туроннинг мифологик рақобати ғояси «Авесто»да йўқ. Афросиёбни Эрон шоҳларининг душмани қилиб кўрсатиш ғояси ёзма адабиётга биринчи бўлиб Фирдавсий «Шоҳнома»си орқали кирган... Бу талқинда Фирдавсий замони учун муҳим бўлган турк давлатчилиги ва Эрон давлатлари орасида тарихий юзма-юз туриш — ҳарбий-сиёсий мухолифлик ўз аксини топган».³

Ана шу ҳарбий-сиёсий мухолифлик Афросиёб — Алп Эр Тўнғага муносабат туркий тилик манбаъларда ижобий, форсийзабон манбаъларда салбий бўлишига олиб келган.

Қадим замонларда Эрон ва Турон орасида бўлиб ўтган сиёсий-ҳарбий мухолифотлар алақачон узоқ ўтмишга айланди. Бугун қўшни халқларни бир-бирига яқинлаштирадиган тарихий фактларга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Туркийзабон ва форсийзабон халқлар Марказий Осиёда азалдан қўни-қўшни, қуда-анда бўлиб яшаб келдилар. Наршахий «Бухоро тарихи»да, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билик»да, Маҳмуд Қошғарий «Девони луғати турк»да Алп Эр Тўнға — Афросиёбнинг бунёдкор тарихий шахс бўлгани ҳақида гувоҳлик берган эканлар, биз буни инобатга олишимиз керак. Юсуф Хос Ҳожибдек буюк шоир Алп Эр Тўнғанинг номини форсийзабон муаллифлар ўз талаффузларига мослаб Афросиёб деб атаганларини аниқ қилиб ёзган бўлса, бунга ишонмасликка асосимиз йўқ. Буларнинг ҳаммасини инкор этиб, Афросиёбни икки минг йил яшаган жодутар, золим қилиб кўрсатган афсоналарга ишониш илму фан талабларига мутлақо жавоб бермайди.

¹ «Мерос» китобида. Наршахий. «Бухоро тарихи», 1991 й. 98-99 бетлар.

² Маҳмуд Қошғарий, «Девони луғати турк», III жилд, 1960 й, 272 бет.

³ «Ўзбек Миллий Энциклопедияси», 1 жилд, 2000 й, 517-бет.

Афросиёб номини олган Алп Эр Тўнға бутунги Ўзбекистон ҳудудида яшаган эллар хотирасида бунёдкор шахс сифатида яхши из қолдирган бўлса керакки, Самарқанд яқинида қурилган қадимий шаҳарни ҳам Афросиёб деб атаганлар. Бухоро вилоятидаги Ромитан қалъасидан ташқари Тошкент шаҳрининг Минг ўрик мавзеида жойлашган яна бир қадимий шаҳарча ҳам Афросиёб номини олганлиги тасодиф эмас.

Қадимдан маълумки, жой номларини маълум бир шахснинг исми билан аташ шу жойда яшаган элнинг унга ижобий муносабатини билдиради. Юқорида айтиб ўтилган жойларга Афросиёб номини бериш билан бу ерда яшайдиган форсийзабон эллар ҳам Афросиёб — Алп Эр Тўнға номига ўз ҳурматини билдиргани ўз-ўзидан аён.

Тарихий фактларга мана шу нуқтаи назардан ёндошганда ўзбек ва тожик халқлари орасида бир-бирларининг тарихий қаҳрамонларига иззат-ҳурмат азалдан яхши бир анъана бўлганига имон келтираемиз.

«Шоҳнома» қаҳрамонлари Рустам ва Сухроблар ҳам ўзбек халқининг ҳурматини қозонгани учун жуда кўп туркийзабон оилалар асрлар давомида ўз фарзандларига Рустам ва Сухроб деб исм қўйиб келмоқдалар.

Кўриниб турибдики, жой номлари ва қаҳрамонларнинг исмлари ҳам тил ва тарих муаммоларини ҳал қилишда жуда муҳим асос бўлиб хизмат қилади.

Албатта, Алп Эр Тўнға тарихий шахс сифатида қачон яшаб ўтганини, қаерларда фаолият кўрсатганини аниқлаш учун тарихчиларимиз яна янги тадқиқот ишлари олиб боришлари керак. Лекин биз, адабиётшунослар Алп Эр Тўнғага бағишланган қадимий дostonнинг бизгача етиб келган қисмларини энг нодир тил ва адабиёт обидаларидан бири деб биламиз. Бундан икки минг олти юз йил олдин ёзилган сатрларда дилимизга яқин маънолар, она тилимизнинг умрбоқийлигини кўрсатадиган сўз ва ибораларнинг кўплиги мўъжизадек кишини ҳайратга солади.

Дostonда Алп Эр Тўнға тилидан қуйидаги ажойиб сўзлар айтилади:

**Биликни югарман,
Кўнгилни тугарман.
Улуғни тиларман,
Тилакни бўларман.**

Маъноси:

**Билимни йиварман,
Кўнгилни қистайман.
Улуғлик тиларман
Тилакни йўқларман.**

(А.Қаюмов таржимаси)

Алп Эр Тўнғанинг эл-юрт орасида суюкли қаҳрамон бўлгани ҳақидаги сатрлар:

**Қачон кўрса ани турк
Бузун анга ани айдачи
Мунвар тағир улуғлик
Мундан нари кеслинур.¹**

Маъноси:

**Қачон кўрса уни турк
Шодликка тўлар тўлик
Унда бордир улуғлик
Сира бу сўзда лоф йўқ**

(А.Абдурахмонов таржимаси)

Жанг тасвирида шундай сатрлар бор:

**Қушлар каби учдимиз,
Қудруқ (от думини) қаттиқ тугдимиз,
Келингиздаю (селлар каби) ақдимиз,
Кендлар уза чиқдимиз.**

Келтирган шеърий сатрларнинг ўзбек адабий тилига беҳад яқинлиги шундан

¹ «Алп Эр Тўнға ёки Афросиёб жангномаси», 1995 й, 7-бет,

далолат берадики, Алп Эр Тўнға кўпроқ Марказий Осиёда, Туркистон ўлкасида фаолият кўрсатган. Паҳлавон ботирларни Алп деб улуғлаш ҳам шу минтақада кенг тарқалган анъанадир. «Алпомиш» достонининг минг йиллиги Ўзбекистонда нишонлангани ҳам мана шу тарихий анъанадан келиб чиқади. Икки ярим минг йилдан буён туркий халқларнинг тилларида достон бўлиб келаётган Алп Эр Тўнғанинг абадий қароргоҳи Ўзбекистон тупроғида, Бухоро шаҳрининг баланд бир тепалиги устида бўлганлиги ҳам унинг Туронзамин фарзанди эканини исбот этади.

Достонда кўрсатилишича, Алп Эр Тўнғани Эрон шоҳи Кайковус зиёфат пайтида майга заҳар қўшиб бериб ўлдиради.

Ўлими муқаррарлигини сезган Алп Эр Тўнға садоқатли ёрини эслайди ва яқин одамларидан илтижо қилади:

**Туркон хотун кутинға
Тегур мендин қўшув.
Айгил сизнинг тобугчи
Ўтнур янги тобуг.**

Таржимаси:

**Туркон хотун ҳузурига
Мендан еткур виро қўшуғин.
Айтгин: менга қилган хизматни
Қилар тобугчи энди унга.**

Достоннинг бизгача етиб келмаган қисмларида Алп Эр Тўнға ўз жасадини ватанига элиб дафн этишни васият қилгани ҳам айтилган бўлиши эҳтимолга яқин. Шу васиятга биноан уни Бухоронинг баланд бир тепалиги устига дафн этган бўлишлари керак.

Турон Маликаси севиқли Алп-ёрини эслаб мусибат чекади:

**Борди кўзум ёруқи,
Алди ўзум кўнуқи
Қанда эринг қанақи
Энди ўзни ўзгурур.**

Таржимаси:

**Кетди кўзимнинг нури
Кетди танамнинг руҳи.
Қайдан топай севганим
Қолди чеки йўқ қайғу**

Энг таъсирли сатрлар халқ томонидан қаҳрамон ўлимига атаб яратилган марсиядир:

**Алп Эр Тўнға ўлдиму
Эсиз ажун қолдиму
Озлак ўчин олдиму
Эмди юрак йиртилур¹**

Бундай изтиробга тўла самимий сўзларни фақат чиндан яшаб ўтган ва эл-юрт орасида сеvimли бўлган қаҳрамон ҳақидагина айтиш мумкин. Қаранг: Алп Эр Тўнғанинг ўлиmidан мусибат чекканларнинг юраклари йиртилиб кетгудек бўлади. «Эсиз ажун» деган сўзлар «изсиз, ўткинчи, бевафо дунё» деган маънони билдиради.

«Озлак» дегани, «вақт, замона» маъносида келади.

Алп Эр Тўнға каби кўп жанг қилган ботирларнинг душмани кўп бўлади. Улар вақт, замона тимсолида энди ботирдан ўчини олади.

«Алп Эр Тўнға» ҳақида энг кўп ва аниқ маълумот берган буюк асар тўрт жидлик «Девони луғати турк»дир. Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, Алп Эр Тўнғанинг қизи Қаз (Оқ ғоз) Эрон подшоҳига узатилади. Бу қиз ҳам Эронда шаҳарлар бунёд

¹ Ўша асар, 29-бет.

қилишга интилади. Қазвин шаҳри Алп Эр Тўнғанинг Эронга тушган Қаз исми мана шу малика қизи томонидан барпо этилади.

Алп Эр Тўнғанинг Бақан ва Барсаған деган ўғиллари Фарғона водийсида ҳукмронлик қиладилар. Маҳмуд Қошғарий берган маълумотга кўра. Барсаған шаҳрига Алп Эр Тўнғанинг Барсаған номли ўғли асос солади. Маҳмуд Қошғарий ўз бобоси билан бу шаҳарда анча йил яшаганини ёзади. Бу шаҳарда етакчи тил — туркий бўлади. Самарқанддан Барсағанга кўчиб келган Суғдлар икки тилда — ҳам суғдча, ҳам туркча гаплашишлари «Девони лувати турк»да кўрсатиб ўтилади.

«Алп Эр Тўнға» дostonининг бизгача етиб келган айрим парчалари Алп Ҳоқоннинг шарқда уйғурлар билан жанг қилганига, Эртиш дарёси бўйларига қўшин тортиб бориб, басмил қавмини бўйсиндирганига бағишланади. Шу маълумотларга қараганда у шарқдаги туркий халқларни ҳам бир давлат қилиб бирлаштиришга интилади.

Бироқ Алп Эр Тўнғанинг ўлимидан кейин турк давлатчилиги узоқ вақт инқирозли асрларни бошдан кечиради. Ниҳоят, VI-VII асрларга келиб Билге ҳоқон ва унинг қаҳрамон иниси Култегин даврларида турк будуни (халқи) қайтадан қад ростлайди. Биз буни Ўрхон ва Энасой дарёлари бўйида VI-VII асрларда тошга битилган дostonлардан биламиз.

«Билге ҳоқон ва Култегин» дostonларини «Алп Эр Тўнға жангномаси»га қиёс қилсангиз, орада минг йиллик вақт ва узоқ масофалар бўлишига қарамай ички бир яқинлик борлигини сезасиз.

Билге ҳоқон ўз иниси Култегиннинг жангларда кўрсатган жасоратларини улуғлайди. Оға-ини жанг қилиб Эртиш дарёсини неча бор кечиб ўтадилар, шарқда Хитой чегараларигача қўшин тортиб борадилар, Турон ҳудудида Бойсунтоғда жойлашган Темур Қопуғни ҳам эғаллайдилар. Қопуғ — дарвоза дегани. Ҳозир Сурхондарё вилоятидаги бу жой Дарбаңд деб аталади.

Култегин қирқ ёшида ҳалок бўлади. Билге ҳоқон суюкли иниси учун қанчалик қаттиқ мусибат чеккани тош битикда шундай ифодаланади:

**«Ўзим сақунтум.
Кўрур кўзум кўрмастек,
Билур билигим билмазтек бўлти.
Ўзим сақиндим.
Онча сақунтум.
Кўзда йаш қалтар».¹**

Бу ерда «соғиндим» сўзи «сақунтум» шаклида келади. Чексиз қайғудан хоотири шу даражада паришонки, «билур билиги» ҳам эсидан чиқиб билмасдек бўлган. Қайғунинг зўридан кўзида ёш қалқийди (бу маъно «қалтар» сўзи билан берилади).

«Алп Эр Тўнға» дostonи билан «Билге ҳоқон» дostonи орасида роса минг йиллик фарқ бор. Лекин туркий тилимизнинг умрбоқийлигини қарангки, «тангри, ҳоқон, билик, кўз, олтин, кумуш, тоғ, йўл, ўғил, қиз, эл» каби минглаб сўзлар эрамиздан оддин яратилган «Алп Эр Тўнға» дostonида қандай оҳори тўкилмай ишлатилган бўлса, милодий VII асрдаги тош битикда ҳам шундай ёрқин жило бериб турибди.

Бу ҳар икки қаҳрамонлик дostonидаги шеърый сатрлар деярлик юз фоиз соф туркий сўзлардан таркиб топгандир. Тош битикда суғдлар ўз номи билан «суғд» деб аталган. Хитой томонда яшайдиган бир халқ «табғач» номи билан тошга битилган. Татарлар, ўғузлар, қарлуқлар, басмиллар каби туркий қавмлар ва Эртиш, Тангри тоғи каби жуғрофий номлар ҳам аслига мос қилиб аниқ ёзилган.

Тош битик Хитойдан таклиф қилинган уста сангтарош томонидан бажарилганлиги кўрсатилган. Бу муҳим ишнинг бошида Култегиннинг невараси Йўлуғ Тегин тургани ҳам айтилган:

**Тош тўқидим
Кўнгилдаги сабиминг
Тўқитдим, битидим — Йўлуғ Тегин.**

Тошга ўйдириб ёздиришни у пайтларда «тўқитдим» (матони тўқитган каби) деган сўз билан билдиришган экан.

Йўлуғ Тегиннинг номи бутун ҳам кўп учрайдиган Йўлчи, Йўлдош деган исмларни эслатади.

¹ С.Е.Малов. «Памятники древнетюрской письменности» М., 1952 йил. 33-бет.

Албатта, бир минг тўрт юз йил олдин тошга ўйиб ёзилган бу қаҳрамонлик достони барча туркий халқларнинг умумий маънавий ва маданий меросидир. Шунинг учун «Билге ҳоқон ва Култегин» достонини қозоқ, қирғиз, туркман, озарбойжон, турк ва бошқа қардошларимиз ҳақли равишда ўзларининг тил ва адабиётлари тарихига киритиб ўрганадилар. Улар қатори биз ҳам бу умумтуркий адабий обидага тил ва адабиётимиз тарихидан алоҳида ўрин берамиз.

* * *

Улкан дарёлар тиниқ булоқлардан сув олганидек, адабий тилимиз минг йиллар давомида мана шундай соф туркий манбаълардан обиҳаёт олиб бойиб боради.

Тил дарёси ўз йўлида учраган турли ўлкалар бўйлаб олға боргани сари унга янги-янги ирмоқлар келиб қўшилади. Асрлар ўтиши билан элатлар халқларга айланади, мамлакатлар бир-бирларидан ажралиб чиқиб мустақил тараққиёт йўлига киради. Ҳар бир эл яшаган жуғрофий шароит ва ҳар бир халқ асрлар давомида бошдан кечирган тарихий воқеалар уларнинг тилига шундай ўзгачаликлар бахш этадики, энди бу қардош халқлар бир-бирларининг тилларини таржимонсиз тушунолмайдилар.

Мана, бир кичик мисол. Қозоқ қардошларимиз Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонини ўз тилга таржима қилиб, чиройли китоб шаклида нашр этишган. Кўриб миннатдор бўласиз.

Лекин муқовада Навоий номи «Науаи» деб ёзилган. Қозоқча талаффуз қондаси шуни талаб қилган бўлса керак. «Садди Искандарий» деган ном эса «Ескендир Қўрғони» деб ўзгартирилган.¹ «Қўрғон» қалъа деган маънони билдиради. «Садд» эса қўрғон эмас, буюк бир тўсиқ, тўғондир. Шунинг учун бу дoston рус тилига «Вал Искандера» деб таржима қилинган. Ҳар қалай, русча таржима аслиятга яқинроқ.

Албатта, ҳар бир тилининг ўз талаффуз қондалари бор. Масалан, «йўл» қозоқчада «жўл» дейилади, «яхши» — «жақши», «ёмон» — «жаман», «йўқ» — «жўқ». Бу қипчоқ шеvasига хос хусусиятлардир. Ўғуз қавмида «тоғ» — «доғ» дейилади. «Темир — Дамир», «тирик» — «дири» деб ёзилади. Бунга табиий бир ҳол деб қараймиз. Чунки қипчоқ ва ўғуз қавмлари ўзбек миллати таркибига ҳам кирган. Уларнинг тил бойликлари ўзбек адабий тилининг шаклланишига хизмат қилган. Лекин қипчоқ ва ўғуз шеваларининг ўзига хос хусусиятлари бор. Ўғуз шеvasида — «а» ўрнида кўп ҳолларда «е» ишлатилиши турк ва озарбойжон тилларига хос хусусиятлардир.

Масалан, Аҳмад Яссавийнинг номи ва «Девони ҳикмат» китоби турк-ўғуз талаффузига мосланган ҳолда Аҳмед-и Йесеви, «Дивани Ҳикмет», деган ном билан нашр этилган.

Шу нашрдан яна бир мисол.

Аҳмад Яссавий байти:

**«Ага, ил умр топса қаримас,
Агар ер остига кирса чуримас.**

Туркча таржимаси:

**Егер юз йил омир бўлса йипранмаз,
Егер йер олтина гирса чурумаз.²**

Аҳмад Яссавий асарларининг тили юқорида биз қаламга олган «Алп Эр Тўнға жангномаси» ва «Билге ҳоқон» достони, «Қутадғу билик» ва «Девони лувати турк» асарларида шаклланган қадимий туркий тилнинг анъаналарини давом эттиради ва ривожлантиради.

Маҳмуд Қошғарий «Турклар асли йигирма қабиладир, — деб езади. — Ҳар бир қабиланинг алақанча уруғлари бор.» Барча туркий элларни кезиб чиққан бу буюк олим туркий элатларнинг тилларини бир-бирига қиёслаб, ўз китобига «энг тўғри ва аниқ тил» ни асос қилиб олишга интилади. «Тилларнинг энг тўғриси, яхшиси йағма, тухси қабилаларининг тилидир... Буларнинг орасида энг очиқ ва равон тил ҳоқония ўлкасида яшовчиларнинг тилидир».³

¹ А.Науаи. «Ескендир қорғони», Алма-Ата, 1989 й.

² Аҳмад Яссавий, «Девони Ҳикмат», Анқара, 1991 йил, 274-275 -бетлар.

³ М.Қошғарий. «Девони лувати турк», 1960 йил, 1 жилд, 64-66-бетлар.

Ҳоқония ўлкаси ўша даврда қорахонийлар давлати таркибида бўлган, Шарқий Туркистон, Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд ва Бухоролар ҳам кирганлиги тарихдан маълум. Яқмо, тухси, чигил, қарлуқ қабилалари ҳам мана шу ҳудудларда яшаганлар. Ўғуз қабилалари Туркманистон, Озарбойжон ва Туркия томонларни иш-гол қилганлар. Қипчоқлар кўпроқ Дашти Қипчоқ номини олган шимол-ғарб томонлардаги кенгликларни эгаллаганлар.

Маҳмуд Қошғарий Ҳоқония ўлкасида туғулиб ўсганлиги учун бу ўлка тилини жуда яхши билган ва ўз девонига асос қилиб олган. Бу тилни ўғуз ва қипчоқ қабилаларининг тилларидаги ўзгачаликлар билан қиёс қилган. Масалан, ўғузлар туяни «дева» дейдилар, хоқония турклари «мен бордим» десалар, ўғузлар «бен бардум» дейдилар. Турklar «чумчук» десалар, ўғузлар бир ҳарфни тушириб қолдириб «чумуқ» дейдилар, «келдим» сўзини «г» билан «гелдим» деб айтадилар, «келган» сўзида «г» ҳарфини тушуриб қолдириб «келан» дейдилар.¹

Шу сабабларга кўра Маҳмуд Қошғарий ўғуз тилини ҳам, қипчоқ тилида «йўл» ни «жўл», «яхши»ни «жахши» деб айтишларни ҳам умумтуркий тилнинг қондаси тарзида қабул қилмайди. «Девони луғати турк»да энг қадимий туркий тил намуналари сифатида «Алп Эр Тўнға»га бағишланган тўртликлар келтирилгани бежиз эмас. Чунки Алп Эр Тўнғанинг ҳаёти ва фаолияти қадимий Турон ва Туркистон билан чамбарчас боғлиқдир. Кейинчалик қорахонийлар даврида бу улкан ҳудуд Ҳоқония ўлкаси деб аталади.

Алп Эр Тўнға ўз даврининг энг буюк Ҳоқони бўлганини ҳисобга олсак, ўлкани «Ҳоқония» деб аташда Алп Эр Тўнға ҳоқонлиги ҳам назарда тутилган деб ҳисоблаш мумкин. Бир чеккаси шу сабабдан «Алп Эр Тўнға» достонининг тилини А.Фитрат каби машҳур олимимиз «Қадимги Ҳоқония тили» деб атаган эди. Бизнинг асосий мавзумизга оид энг муҳим нуқта шуки, «Алп Эр Тўнға» достонининг тили ҳам, «Билге ҳоқон ва Култегин» достонининг тили ҳам, «Қутадағу билик» ва «Девони луғати турк» асарларининг тили ҳам қипчоқ ва ўғуз шеваларига асосланган қозоқ, турк ва бошқа бир қанча туркий тиллардан кўра, ўзбек адабий тилига яқинроқдир.

Чунки шартли равишда хоқония деб аталган энг қадимий адабий туркий тил икки минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган Самарқанд, Бухоро, Термез, Тошкент, Ўш, Қува каби шаҳарларнинг ўтrock туркий аҳолиси томонидан яратилиб сайқал берилгандир.

Қадимий туркий шаҳарлар азадан маданият марказлари сифатида адабий тилнинг тўғри шаклланишига хизмат қилиб келган.

Биринчи марта Алп Эр Тўнға бунёд этган Афросиёб шахри (қадимги Самарқанднинг номи Семизкент бўлган экан. Наршахий берган маълумотларга кўра, Зарафшон суви лойқаларидан пайдо бўлган ҳосилдор ерларга илк бор Туркистон томонлардан туркий тилли аҳоли кўчиб келиб, обод манзил барпо қилган экан ва унга Бумискент (бошқа бир мабағда Нумижкент) деб ном берган эканлар. Кейин шу шаҳар Бухоро деб аталган экан. Тошкент номи ҳам туркий эл томонидан қўйилгани ички маъносидан кўриниб турибди.

Шу келтирилган барча далиллар туркий тиллар ривожига ўзбек тилининг ўзига хос тараққиёт йўли маданият марказлари бўлган қадимги шаҳарларимиз тарихи билан боғлиқ бўлганлигини исбот этади.

Тарих ва тақдир тақозоси билан бизнинг халқимиз ғарбдаги Туркиядан тортиб, шарқдаги Олтойгача чўзилган улкан ҳудудларни эгаллаган туркий элларнинг марказий қисмида яшаган. Алп Эр Тўнғадай қадимий баҳодир Афросиёб номли шаҳарлар қуриб қолдирган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона водийси ва Хоразм воҳасини биз ватан қилишга мушарраф бўлдик. Ўзбек тили ҳам мана шу жуғрофий ва тарихий шароитга мувофиқ мумтоз сифатларга эга бўлди.

АДАБИЙ ТИЛИМИЗНИНГ ОЛТИН КЎПРИГИ

Ўзбек адабиётининг илк мумтозлик белгилари Аҳмад Яссавий ҳикматларида ва унинг маънавий ворислари яратган адабий мактабнинг бадиий тилида кўзга ташланади.

Бундан саккиз аср бурун зўр илҳом ва маҳорат билан яратилган «Девони ҳикмат» инсоний ҳақиқатни англаш ва илоҳий қудратдан мадад олиб яшаш йўлларини ўргатади.

Пок ният билан муқаддас мақсадга интилган инсоннинг кўнгли учар қушдек қанот қоқиши, баҳри дили очилиши, нафс балоси ундан қочиши, Руҳи гўё Арши

¹ Ўша жилд, 67-69 бет.

Аълога кўтарилгандай бўлиши Яссавийнинг қуйидаги сатрларида жўшқин ва гўзал шеърини шаклларида ифодаланади:

**Ўзим тушди, кўнглим учди, Аршга ошди.
Урним кечди, нафсим қочди, бағрим тошди.
Қанот қоқар учар қушдек кўнглим менинг!¹**

Бу ҳикматларни ёддан айтган одамнинг дилида ҳам пок бир завқ-шавқ пайдо бўлади. Туркий тилимиз бундан саккиз аср муқаддам мана шундай теран руҳий ҳолатларни ифода этишга қодир бўлганлиги бизни қойил қолдиради.

Яссавий айтади:

**Ҳақиқатнинг дарёсидин кечган киши
Ўзи мунглик, кўнгли синук, кўзда ёши,
Хорлик, зорлик, машаққатдир доим иши.
Ҳақ дийдорин талаб қилиб топар дўстлар.**

«Девони луғати турк»да мисоллари келтирилган анъанавий туркий тўртликлар қандай қофиялишини эслайлик. Алп Эр Тўнғанинг ўлимига бағишланган тўртликда ҳам дастлабки уч сатр қофияланганини, хулосавий сўзлар айтилган тўртинчи сатр эса қофиясиз, мустақил ҳолда қолдирилганини юқорида кўрган эдик. Шунинг учун бу тўртлик рубоий жанрига кирмаслигини, балки туркий тилда яратилган ҳикматлар алоҳида бир жанр бўлиб шаклланишини кўрсатади.

Аҳмад Яссавий ҳикматлари «Алп Эр Тўнға» достонида ҳам кўп тилга олинадиган эранларни улуғлайди. Ҳикматлар тили «Девони луғати турк» ва «Қутадғу билик» тилининг донишмандлик анъаналарини давом эттиради.

**Хушламайду олимлар бизни айтган туркини,
Орифлардан эшитсанг очар кўнгли мулкани.
Оят, ҳадис маъноси туркий бўлса мувофиқ,
Маъносига етганлар ерга қўяр бўркини.²**

Яссавий она тилимизнинг ҳимоячиси ва тарғиботчиси бўлгани бу сатрларда кўзга яққол ташланади. Фақат сўзда эмас, амалда ҳам у Муҳаммад пайғамбарни, унинг салафлари бўлган Абубакр, Умар, Усмон ва Алини улуғлайдиган, уларнинг юксак фазилатларини қисқа ва лўнда сатрларда намоён этувчи шеърлар ёзди, оят ва ҳадис маънолари билан туркий тил бойликларига улкан бойлик қўшди.

Аҳмад Яссавийнинг энг машҳур маънавий ворисларидан бири — мақбараси Тошкент яқинида жойлашган Занги ота бўлган. Соҳибқирон Амир Темур Аҳмад Яссавийга мақбара қурдиргани каби, Занги ота номига ҳам мақбара қурдиради.

Ана шу Занги отанинг авлодларидан бўлган Саид ота Яссавий ҳикматлари ва унинг таълимоти билан қуролланиб, Олтин Ўрда ҳудудларига боради. Мирзо Улуғбекнинг «Гўрт улус тарихи» китобида қайд этилишича, Ўзбекхон Турондан борган Саид ота ва у айтиб берган туркий ҳикматлар таъсирида ислом динига ихлос қўяди. 1314 йилда Ўзбекхон ислом динини қабул қилади.

Аҳмад Яссавий таълимоти ва ҳикматлари билан қуролланган унинг садоқатли ворислари шомон динидаги Чингизхон авлодларининг мусулмон бўлишларига ёрдам берганлиги тил ва адабиёт тарихида кам учрайдиган нодир ҳодисалардандир.

Авваллари ҳам Туронда ва Олтин Ўрдада озчиликни ташкил қилган мўғул сипоҳлари энди исломни қабул қилганларидан кейин бутунлай туркийлашадилар, ўзбек, қозоқ, татар ва бошқа туркий халқларнинг таркибига кириб, сингиб кетадилар. Бу уларнинг маданий ҳаётида жуда катта бурулиш ясади.

«Қутадғу билик» ва «Девони луғати турк» сингари Аҳмад Яссавий ижоди ҳам барча туркий халқларнинг умумий қадрияти эканлиги шубҳасиз. Айни вақтда, «Ҳикматлар»нинг ўзбек, турк, қозоқ тилларидаги матнларини бир-бирига қиёс қилсангиз, аслиятга энг яқин тил — ўзбек адабий тили эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Туркия пойтахти Анқарада таниқли олим Кемал Ераслан Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларини «Сочмалар» деган қўшимча³ ном билан нашр этган. Албатта, «сочма» деган чиройли сўз ўзбекчада ҳам бор. Лекин бу — «ҳикмат» деган маънони билдирмайди, балки нашрнинг ўзига хослигини кўрсатувчи бир сўздай қабул қилинади.

¹ Аҳмад Яссавий, «Девони ҳикмат», Анқара, 1998, 132-бет.

² Ўша китоб, 6-бет.

Нашрда Аҳмад Яссавийнинг номи ҳам турк тили қоидаларига мосланиб, «Аҳмеди Йессави» деб ёзилади, яъни икки жойда «а» «э»га айлантирилади. Аслини олганда, «Яссавий» деб жой номидан насаб яшаш анъанаси бизга араб тилидан ўтган. Назаримизда, арабча аслига мос қилиб «Аҳмад Яссавий» деб ёзиш илмий талабларга кўпроқ мос келган бўларди.

«Ҳикматлар»нинг Анқара нашрида китобнинг чап бетига аслият, ўнг бетига унинг туркча таржимаси қўйилганлиги қиёслаш учун қулай имконият яратади.

Бир мисол келтирайлик.

Аслият:

**Бу дунёда подшоман деб кўксин керган
Ҳам остига курси қўйиб хайма урган
Неча минглар черик йиққан хонлар қани.**

Туркча таржимаси:

**Бу дунёде подшоҳим дийа догус геген
Неча йиллар хейл ва ҳашем черик салан
Бинлечесине чери урган ҳанлар ҳани.¹**

Аҳмад Яссавий шеърлари аруз вазида ёзилганлиги аслиятда аниқ кўриниб туради. Эркин таржима бўлган туркча матнда аруз ҳам, вази ҳам йўқ.

Тўртликда, «подшоман деб кўксин керган, ҳам остига курси қўйиб хайма (чодир) қурган хонлар қани?» деб сўралади. Курси бу ерда тахт маъносида келади. Туркча матнда «курси қўйган» ибораси умуман йўқ, унинг ўрнига аслиятда бўлмаган «неча йиллар» ибораси киритилади.

Биз бу ерда таржиманинг нуқсонларига эмас, Аҳмад Яссавий ҳикматлари аслиятнинг бой мазмуни ҳамда ёрқин тилини туркчада тўлиқ ифодалаб бериш қийин эканига эътиборни қаратмоқдамиз.

Турк олимларидан А.Жафарўғлунинг «Турк тили тарихи» китобида (Истанбул, 1964 й.) «Девони ҳикмат» тилининг ўзбекчага яқинлиги кўрсатиб ўтилади. Венгр олими Х.Вамбери 1867 йилда Лейпцигда чиққан китобида Аҳмад Яссавийнинг тили Фарғона водийсининг Қўқон шеvasига асосланишини ёзган. Бироқ турк олими К.Ераслан «Девони ҳикмат»нинг туркча нашрига ёзган бош сўзида: «Бу бир тахминдир, — дейди. — Ҳикматларде кўрилан дилин чағатай ва ё ўзбек адабий дили ўлмаяжағида кесиндир».²

Биз бу иқтибосни атайлаб туркча аслият ҳолида келтирдик. Бу ерда «кесиндир» деган сўз «узил-кесил», «аниқ ва қатъий» деган маъноларни билдиради. Яъни, муаллиф «Яссавий ҳикматларининг тили ўзбек тили эмас» деган фикрни аниқ ва қатъий қилиб айтади.

Бизнингча, Яссавий ҳикматларининг тили бундай узил-кесил хулосага асос бермайди. Албатта, Яссавий ҳикматлари Марказий Осиёда яшаган туркийзабон халқларнинг тил бойликларини ўзида акс эттиради. Шунинг учун қозоқ, туркман, қирғиз халқлари ҳам уни ўз шоирлари деб билдилар. Айни вақтда, улар Яссавий ҳикматларини ўз она тилларига таржима қилиб ўқийдилар.

Фақат ўзбек китобхонлари Аҳмад Яссавий ҳикматларини таржимасиз тўлиқ тушунадилар.

К.Ераслан ҳам ҳикматларда ўзбек тили хусусиятлари устун эканини сезади, аммо кўпгина ҳикматларни Яссавийдан кейинги асрларда яшаб ўтган дарвешлар бизгача ўзбек тилида етказиб келганини бунга сабаб қилиб кўрсатади.

Аввало, Яссавий ҳикматларидек улкан маънавий бойликни бизгача етказиб келган дарвешлардан миннатдор бўлиш керак. Сўнгра, Яссавий ўз ҳикматларини бу дарвешларнинг она тилларида яратганлиги учун ҳам, уларни ёдлаш ва авлодан-авлодга етказиб бериш имконияти кўпроқ бўлганини ҳисобга олиш лозим.

Аҳмад Яссавий анъаналарини яхши давом эттирган шоир Аҳмад Югнакий ва унинг «Хибатул ҳақойиқ» асаридир.

**Адиб Аҳмад атим, адаб, панд сўзум
Сўзум бунда калур, барур бу ўзум.**

¹ Аҳмеди Йессави, «Ҳикматлар», Анқара, 1998 йи. 43-бет.

² Ўша китоб, 36-бет.

Аҳмад Югнакий асарининг бир афзал томони — унинг қадимий кўлөзма шаклида бизгача тўлиқ етиб келганлигидир. Югнакий Аҳмад Яссавийдан ярим аср кейин яшаган ва ҳикматларига хос ғояларни соф туркий тилда шеърга солган. Бунинг ёрқин бир мисолини Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да келтиради:

**Сўнгакка илиқдур Эранга билик
Биликсиз Эран ул иликсиз сўнгак.¹**

Эътибор беринг: Алп Эр Тўнға ҳақидаги дostonда учраган «Эран» ва «билик» сўзлари «Қутаду билик»да сарлавҳага чиқади. Аҳмад Яссавий ҳикматларида янада катта куч билан жаранглайди, ниҳоят Аҳмад Югнакий ижоди мисолида Алишер Навоий асарларига ҳам кириб келади.

Бу борада қардош туркий халқларга холисона муносабатда бўлган олимлардан Е.Э.Бертельснинг қуйидаги фикри алоҳида диққатга сазовор:

«Қадимги ўзбек адабий тилидан классик ўзбек адабий тилига ўтишда «Ҳибатул ҳақойиқ» кўприк бўлиб хизмат қилган».²

Шўро даврида мустабид мафкура Аҳмад Яссавий ижодини қоралаб турган йилларда Аҳмад Югнакий ижоди ва бадий тили Аҳмад Яссавий ҳикматларига беҳад яқин бўлганини очик айтиш қийин эди. Аммо бугун Е.Э.Бертельснинг мумтоз адабий тилимиз билан қадимги ўзбек тили орасида маънавий кўприк борлиги ҳақидаги фикрини баралла айтишга ҳақлимиз. Бу олтин кўприк Аҳмад Яссавий ва унинг буюк ишини давом этдирган Аҳмад Югнакий, Рабғузий, Хоразмий, Қутб ва Сайфи Саройиларнинг ижодлари билан кенгайиб, мустаҳкамланиб борган.

Мисол учун Хоразмийнинг 1353 йилда ёзилган «Муҳаббатнома» достони ҳақида шоирнинг ўзи айтган қуйидаги сатрларнинг тилига назар ташлайлик:

**Тун оқшомким, кўринди байрам ойи
Муҳаммад Хўжабек давлат ҳумойи
...Табассум қилди, айди эй фалони
Кетурдил бизга лойиқ армуғони
Тиларменким бизнинг тил бирла пайдо
Китоби айласанг бу қиш қатимда.
Қабул қилдим, ер ўпдим, айдим, эй шоҳ!
Эшигинг тупроғи давлатли даргоҳ.**

Бу шеърый сатрларни ўзбек китобхони тўлиқ тушунади. Саккиз сатр шеърда биронта изоҳталаб сўз йўқ. Ҳамма сўз ва иборалари мумтоз адабиётимиз тилида бор. Биз бу шеърый сатрларни қозоқ олими Н.Келимбетовнинг «Қазақ адабиётининг ежелги(қадимги) даури» деб аталган китобидан олиб келтирдик. Китобда Хоразмий қаламига мансуб ушбу шеърларнинг қозоқча таржимаси ҳам келтирилган. Қиёс учун олти сатрини келтирамиз:

**Мейрем кешинде аспанда ай кўрингенде
Муҳаммед Қўжабек — мемлекет амирчиси
Кулимсиреп сўйлади:
Ақыним бизга лайиқти тарту жаса
Тилегим ўз тилимизда жир жасасанг
Ол китабингда ўси қисда қасимда журиб
жазсанг.³**

Албатта, ҳар бир тилнинг ўз афзалиятлари ва хусусиятлари бор. Қозоқ тили бой ва гўзал, мардона жаранглайдиган тил.

Аммо қозоқ тилида шеърни аруз вазнига тушуриш мушкул. Чунки бу тилда тўққизта унли товуш бор. Улар сингармонизм қондасига биноан араб ва форс тилларидаги узун-қисқа товушлар тизимига мос келмайди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си эса аруз вазнида ёзилган. Уни қозоқчада ўлан вазнида таржима қилганда аслиятдаги шеърый нафосат йўқолиб қолади.

Бундан ташқари, кўпгина араб ва форс сўзлари қозоқ тилида маъноси ва талаф-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилд. 1968 йил. 157-бет.

² Е.Э.Бертельснинг бу фикри К.Маҳмудовнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» ҳақидаги китобидан келтирилган. 1972 й. 16-бет.

³ Н.Келимбетов. «Қазақ адабиётининг ажалги даури». Алма-Ата, 1986. 171-172-бет.

фузи ўзгарган ҳоҳда қабул қилинган. Масалан, «Муҳаббатнома»нинг аслиятида Хўжабек — давлат бошлиғи эмас, балки хоннинг Сирдарё бўйида ҳокимлик қиладиган бир беки сифатида таърифланади. Аммо таржимада «Хўжабек — мемлекет амирчиси», яъни ҳукмдори деб аталади. Бунинг сабаби — қозоқ адабий тилида арабча «давлат» сўзи «мемлекет» деб қабул қилинган. Ҳолбуки мамлакат (русча страна) билан давлат (государство) орасида катта фарқ бор.

Мана шу объектив сабабларга кўра «Муҳаббатнома» мумтоз ўзбек тилида чин аслият бўлса, қозоқ тилида аслиятдан қилинган таржимадир.

Бунинг тарихий сабаблари бор. Хоразм — қадимий маданият маркази. Хоразмийнинг исми — унинг шу маданият марказида туғулиб ўсганидан далолат беради. Бу маданият марказининг адабий тили Аҳмад Яссавий, А.Югнакий каби биз юқорида асарларидан мисоллар келтирган шоир ва адибларнинг таъсирида шаклланган. Бу шоирлар Туркистон ўлкасида, Сирдарё ва Амударё бўйларида ижод қилганлар. Шу объектив сабабларга кўра уларнинг адабий тили Аҳмад Яссавий ва Адиб Аҳмад каби етакчи ижодкорлар таъсирида шаклланган.

Хоразмийдан кейин туркий тилда ижод қилган Қутб ва Сайфи Саройилар бири Волга бўйида, Олтин Ўрда ҳудудида, бири ҳатто Узоқ Мисрда яшаган бўлсалар ҳам, минг йиллар давомида «Ал Эр Тўнға», «Билге ҳоқон», «Қутадғу билик», «Девони луғати турк» дostonлари, Аҳмад Яссавий ҳикматлари ва унинг мактабига мансуб ворислари яратган адабий тил меъёрларига риоя қилганлар. Чунки бу меъёрлар асрлар синовидан ўтиб, барча туркий эланинг ижодкорларини ўз атрофига жипс-лаштира оладиган мумтоз фазилатларга эга бўлган.

Шунга қарамай, бир қатор туркшунос олимлар «Муҳаббатнома» каби кўпгина мумтоз асарларни «чиғатой тилида ёзилган» деган фикрни билдириб келдилар.

Бу масалага оид характерли бир мисолни туркшунос Э.Н.Нажипнинг китобларида кўриш мумкин.

«А.Н.Кононов ўз вақтида тўғри кўрсатганидек, — деб ёзади Э.Н.Нажип, — чиғатой улусининг тили қорахонийлар адабий тилига ва XIV асрдаги темурийларнинг мамлакатларидаги адабий тилга асосланиш билан бирга Олтин Ўрданинг ғарб қисмидаги Жўчи улусининг адабий тили асосида такомиллашди. Кейинчалик чиғатой тили эски классик ўзбек адабий тилини бошлаб берди»¹

Хайриятки, бу туркшунос олим Аҳмад Яссавий ҳикматлари тилини «чиғатой» тилига мансуб қилиб қўямади. Чунки Аҳмад Яссавий Чиғатойдан бир аср олдин «Девони ҳикмат»ни яратиб кетган эди.

Лекин четдан келиб бизнинг тилимизга турли номлар беришни яхши кўрадиган туркологлар Аҳмад Яссавийни ҳам ўзбек адабий тилидан мумкин қадар узоқлаштириш учун уни қипчоқ-ўғуз тилига мансуб қилиб кўрсатадилар. Э.Н.Нажип бу гал А.К.Боровковнинг шу ҳақдаги фикрини кўллаб-қувватлайди:

«Девони ҳикмат»нинг тилини таҳлил қилган А.К.Боровков бу асар тилида шарқий Қорахонийлар тили таъсири борлигини кўрсатиш билан бирга «Ҳикматлар» тили мустақил қипчоқ-ўғуз тилига мансуб, деган хулосага келади.

Яссавий ҳикматларининг қипчоқ-ўғуз тилида пайдо бўлиши қарлуқ-уйғур тили билан бирга иккинчи адабий тил мавжуд бўлганини исбот этади»²

Қипчоқ тили намуналарини юқорида келтирдик. Бу тилнинг характерли белгилари бўлган «жўл», «жўқ», «жахши» каби «же»ловчи сўз ва иборалар Аҳмад Яссавий ҳикматларида мутлақо учрамайди. Ўғуз тилига келсак, ундаги «тоғ» ўрнига «доғ», «тирик» ўрнига «дири», «кириш» ўрнига «гириш» каби характерли сўз ва иборалар ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларида йўқ. Шунинг учун қозоқ ва турк қардошларимиз Аҳмад Яссавийни — ўз тилларига таржима қилиб ўқийдилар.

Машхур туркшунос олим А.Н.Самойлович «Чиғатой тилининг» мавқеъини Э.Н.Нажипдан ҳам баландроқ кўтариб, унинг тарихини олти асрга чўзади:

1. Чиғатой адабий тилининг олтин даври (XV-XVI асрлар).

2. Чиғатой адабий тилининг инқирози (XVII-XVIII).

3. Чиғатой адабий тилининг қайта жонланиши (XIX аср ва XX асрнинг боши).»³

Бу иқтибос филология факультетлари учун 1984 йилда чиқарилган дарслиқдан олинди. Совет даврида Чиғатой номи темурийлар давридаги маданий юксалишни хаспўшланиш учун атайлаб шундай баланс мавқеъга кўтарилган эди.

Аслида Чиғатой улуси XIV асрнинг етмишинчи йилларидаёқ сиёсий ва жуғрофий

¹ Э.Н.Нажип. «Исследования по истории тюрских языков», М., 1989, 247-248-бет.

² Уша китоб, 56-бет.

³ Бу ҳақда қаранг: И.Кўчкортюев, Б.Исабеков, «Туркий филологияга кириш», 1984, 54-бет.

тушунча сифатида йўқ бўлган эди. 1370 йилда Амир Темур Марказий Осиёда давлат тепасига келгандан кейин Чигатой авлодлари бу ҳудуддан қувилган, Мовароуннаҳр яна қадимий номи билан Турон ва Туркистон деб атала бошлаган эди. Чигатой исми энди фақат туркийлашган бир мўғул уруғининг оти ёки «чигатой тепа», «чигатой қабристон» каби жой номлари сифатида сақланиб қолган эди. Шунга қарамай, сунъий ясалган «чигатой тили» тушунчасини Алишер Навоий ва Бобур Мирзо тилига нисбатан ҳам тадқиқ этиш, яна бу сохта атама тарихини XX асрга чўзиб келиш илм-фанга эмас, фақат қарам қилинган халқларнинг юксак маданиятини камситишга хизмат қиладиган ғайриилмий бир сиёсат эди. Афсуски, айрим ўзбек олимлари тил тарихига оид китобларида «чигатой тили» иборасига нотанқидий муносабатда бўлиб келадилар.

Университетларнинг филология факультетлари учун ўқув қўлланма сифатида 1994 йилда нашр этилган китобда шундай сатрлар бор:

«Туркшуносликда баъзан чигатой адабиёти ва чигатой тили, чигатой туркийси атамалари учрайди. Бу ўриндаги чигатой адабиёти атамасини ўзбек мумтоз адабиёти деб тушунмоқ керак. Чигатой тили, чигатой атамаси эса эски ўзбек адабий тилини англатади».¹

Бу маълумотни талабалар онгига ўқув қўлланма орқали етказиб бераётган тилшунос олимларимиз бир лаҳза ўйлаб кўрмайдиларки, Чигатой ўзи ким бўлганки, бутун бир адабий тилни, ҳатто Алишер Навоий давридаги мумтоз адабиётни «Чигатой тили», «чигатой адабиёти» деб аташ керак?

Бир вақтлар Бокуда «Советская туркология» журнали чиқарилар эди. Бу журналда машҳур турколог олимларнинг илмий ишлари чоп этиларди. Туркий тилларга оид яхши тадқиқотлар билан бирга бу журналда совет мафкурасига мос келадиган хулосалар ҳам бериб бориларди. Ана шу хулосалардан бири мумтоз ўзбек адабий тилини тарихий-миллий илдизларидан узоқлаштириб, «чигатой тили» деб номлашда кўзга ташланарди.

Бу ҳодисага ўзбек тили тарихига оид бошқа бир китобда бир қадар танқидий муносабат билдирилади:

«Кўпчилик туркологик адабиётда XIV-XVI аср адабий тилига нисбатан «чигатой тили» атамасини ишлатадилар...

В.В.Радлов, А.М.Щчербак, Абулғози Баҳодирхон таъкидлаганидек, чигатой тили — сунъий тилдир».²

Аниқроқ қилиб айтганда, бундай тил умуман тарихда бўлган эмас. Агар чигатой тили тарихда бўлганда, Алишер Навоийдек, Бобур Мирзодек улуғ сиймолар ўз асарларида бу тилни албатта қаламга олган бўлардилар. Улар Чигатой улуси ва туркийлашган чигатой-мўғул қавми борлигини қайд этганлар. Аммо ўзлари ижод қилган адабий тилни ҳамма жойда «туркий тил» деб атаганлар. Бунинг энг кўп далилини «Муҳокаматул луғатийн»дан топиш мумкин.

Юқорида эслатиб ўтилган Э.Н.Нажипнинг китобида «чигатой тили»дан ташқари «Олтин Ўрда адабий тили» деган яна бир сунъий атама илмий истеъмолга киритиларди. «Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си Олтин Ўрда давлати таркибига кирган Сирдарёнинг қуйи оқимида яратилганлиги учун унинг тилини «Олтин Ўрда тили» деб айтиш мумкин, — дейди Э.Н.Нажип. — Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони тилини ҳам Олтин Ўрда тилида ёзилган деб ҳисоблаш мумкин. Сайфи Сароийнинг «Гулистон» асари тилини биз қипчоқ-ўғуз тилида ёки Олтин Ўрда-Миср тилида ёзилган деб айтамыз».³

Албатта, Олтин Ўрда ҳудудида ҳам маданият ва тил ривожлангани шубҳасиз. Ҳозир бу ҳудудларда қозоқ, бошқирд, татар қардошларимиз яшайдилар. Уларнинг орасидан чиққан тилшунос олимлар ўз она тилларининг ривожига ижобий таъсир қилган ёрқин адабий асарларни илмий жиҳатдан ўзлаштиришга интиладилар. Бу ҳаммаси тушунарли ва жоиз.

Фақат масалага объектив нуқтаи назардан ҳолисанулло ёндошиш ҳар бир олимнинг биринчи навбатдаги вазифаси эканини унутмаслигимиз керак.

Хоразмдай қадимий маданият марказида туғулиб ўсган ва шу ўлканинг адабий тилида «Муҳаббатнома» асарини Сяноқда ёзган Хоразмий қандай қилиб «Олтин Ўрда адабий тили»га мансуб бўлади? Ўша даврда Сяноқ Олтин Ўрдага қарашли бўлгани учунгинами? У даврда Москва ҳам Олтин Ўрда давлатига қарашли бўлган.

¹ Алиев А., Содиқов Қ. «Ўзбек адабий тили тарихидан», 39-бет.

² У.Турсунов, Б.Ўринбоев, А.Алиев, «Ўзбек адабий тили тарихи», 1995, 104-105-бетлар.

³ Э.Н.Нажип. «Турк тиллари тарихи бўйича тадқиқотлар». XI-XIV асрлар, 248-249 бетлар.

Москвада ўша вақтларда ёзилган асарларни Олтин Ўрдага мансуб қилиб кўрсатиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди-ку.

Қозоқ, татар, бошқирда адабий тиллари бор. Лекин «Олтин Ўрда адабий тили» деган ибора «Чигатой тили» деган атама каби илмий асосдан маҳрумдир.

Буни биз юқорида «Муҳаббатнома»дан келтирилган мисолда кўрдик. Энди бу фикрнинг исботини Қутб ва Сайфи Саройи асарларидан излаб кўрайлик.

Қутб Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достонини милоди 1341-1342 йилларда форсчадан туркий тилга таржима қилади. Мана, ўша таржимада Хусрав билан Фарҳоднинг савол-жавоби:

**Бурун сўрди: Не ерликсан сен?
Айтдики: ошиқлар шаҳаридин мен.
Айтди: не синоат қилурлар?
Айтди: жон сотиб, қазғу алуурлар.
Айтди: жонни сотмоқлик хато ул.
Айтди: ишқ йўлинда раво ул.
Айтди: не қадар севдинг сен они?
Айтди: сўзга сивмас ҳеч баёни.
Айтди: Гар йўлуқсанг, кўрса сени?
Айтди: кўзга сургум тупроқини.**

Ўн мисралик бу шеърда биз учун фақат «қазғу» сўзи изоҳ талаб қилиши мумкин. Қолган ҳамма сўз ва ибораларни худди Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари каби биз таржимасиз тўлиқ тушунаимиз.

Энди Сайфи Саройининг «Гулистон бит-турки» асаридан мисол келтирайлик. Саъдийнинг «Гулистон»ини Сайфи Саройи туркий тилда шундай таърифлайди:

**«Гул тиласа хотиринг тўла табақ
Бу Гулистонидан ўқи бир варақ.
Гул жамоли бир неча кунда кечар.
Бу Гулистон доимо кўнгил очар.
Ул ажойибки гаройиб мунда бор
Хусрову Ширин ичинда қанда бор?
Бу латофат боғу бўстони дурур
Булбул муганнийи Гулистони дурур»..**

Сайфи Саройи Қутбдан анча кейин яшаб ўтган, «Гулистон бит-турки» асарини етмиш ёшида, 1391 йилда ёзиб тугатган. Ҳар икки шоир ҳам Туркистон ўлкасида билим олганлиги ва Аҳмад Яссавий адабий мактабидан баҳраманд бўлганлиги улар ёзган асарларнинг содда ва раво тилидан кўриниб турибди.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида Тошкентда «Ўзбек адабиёти» деган уч жиллик хрестоматия нашр этилган эди. Унда Қутб ва Сайфи Саройи асарларидан ҳам намуналар берилган эди. Бу ҳол Э.Н.Нажип каби туркологларнинг қаттиқ эътирозига учраган эди. Бу эътирозларнинг мазмунини жўнроқ қилиб айтадиган бўлсак, улар: «ҳамма классикларни ўзбеклар ўзлаштириб олаверадими? Қайси классик қаерда яшаганига қараб, уларни бошқа туркий халқларга ҳам тақсимлаб бериш керак» деган фикрдан келиб чиққан эди.

«Бўлиб ташлаб бўйсундур» деган қадимий ақидага биноан туркийзабон классикларни яшаб ўтган жойларига қараб, чигатой адабий тилига ёки Олтин Ўрда адабий тилига, ҳатто «Миср адабий тили»га мансуб қилиб тақсимлаш натижасида Қутб ва Сайфи Саройи қипчоқ-ўғуз адабий тилида ижод қилган бўлиб чиқди. Шўролар марказидан берилган кўрсатмага бизнинг адабиётшуносларимиз ҳам бир қанча вақт амал қилдилар, Қутб ва Сайфи Саройи асарларини ўзбек адабиёти дарсликларига киритмай қўйдилар. Бу ҳаммаси илм-фанга мустабид сиёсатни аралаштиришнинг оқибати эди.

Ниҳоят, истиқдол даврида бу борада ҳам тарихий адолат тикланди. 1994-95 йилларда чиққан тил ва адабиётимиз тарихига оид китобларда Яссавий, Рағбузий, Хоразмийдан кейинги адабий авлодлар қаторида Қутб ва Сайфи Саройи асарлари таҳлилга ҳам муносиб ўрин берилмоқда.¹

Аҳмад Яссавий ҳикматлари ва унинг адабий мактаби шарқда Мўғулистон чегара-

¹ Қаралсин: А.Мухторов, У.Санақулов, «Ўзбек тили тарихи», 1995. 72-85 бетлар.

ларигача, шимоли-ғарбда Волга бўйларигача, Жанубда Мисргача бўлган шундай кенг худудларда ижод қилган шоирларни бир адабий тил атрофига жипслаштиргани ва хилма-хил шеваларда сўзлашган туркий халқларнинг ҳаммаси учун умумий бир до-рулфунун бўлиб хизмат қилгани илм-фанда ҳали ўзига яраша юксак баҳо олгани йўқ.

Амир Темурдек улуғ давлат арбоби Аҳмад Яссавийни юксак даражада эъзозлаб, Туркистон шаҳрида унинг номига улуғвор мақбара қурдиргани тасодиф эмас. Шу муносабат билан Амир Темур фаолиятининг Аҳмад Яссавий маънавияти билан боғ-лиқ жиҳатларини таҳлил ва талқин қилиш мақсадга мувофиқдир.

АМИР ТЕМУР МАЪНАВИЯТИ ТИЛИМИЗ КЎЗГУСИДА

Адабий тилимизнинг тадрижий ривож тарихий жараёнларнинг дарёдай бетиним ҳаракатда бўлганини кўрсатади. Тарих дарёсининг тўлқинлари бир-бирига занжир ҳалқалардек боғланиб ҳаракатланади. Тарих яратувчи улуғ сиймоларнинг фаолиятла-ри ҳам бир-бирига дарё тўлқинларидек боғланиб кетади ва умумий йўналишга эга бўлган миллий ўзанда ўзига хос тизим (система)ни вужудга келтиради.

Ана шу тизимда биз «Алп Эр Тўнға» достонининг туркий анъаналари Билге ҳоқон ва Култегин достонларида, «Қутадғу билик»да, «Девони луғати турк»да ва Аҳмад Яссавий яратган адабий мактабда қандай ривожланганини ва илк мумтозлик сифатларига эга бўлиб борганини баҳоли қудрат кўрсатишга интиладик.

Энди мана шу тарихий тизимда Аҳмад Яссавий ва унинг ворислари яратган улкан адабий мактаб Амир Темур фаолиятига қандай таъсир кўрсатганига эътиборни қаратайлик.

Тарихдан маълумки, Амир Темур Тўхтамишхон ва бошқа ғанимларини енгиб, улкан ғалаба билан беш йиллик юришдан қайтгандан кейин 1397 йилда Самар-қанддан Туркистонга, Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилишга боради. Давлат иши билан беҳад бағд бўлган улкан ҳукмдор отда бир неча юз чақирим йўл босиб ва Сирдарёни кечиб ўтиб зиёратга боргани унинг Аҳмад Яссавийга ихлоси баланд бўлганидан далолат беради.

Амир Темур ёшлигидан Турон учун жон куйдириб, ватанпарвар бўлиб ўсган ва чингизийлар истилосига қарши курашган. Аҳмад Яссавий руҳи ва унинг ҳикматлари туркий элларнинг босқинчи мўғуллар зулмига қарши курашида қудратли маънавий қурол бўлиб хизмат қилишини у амалда ва дил-дилдан сезган бўлиши керак.

Амир Темур Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан Хўжа Боязидга мурид бўлганлиги тўғрисида Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да жуда қимматли маълумот бера-ди.

Хўжа Боязид Аҳмад Яссавийнинг иниси Исмоил ота ва унинг фарзанди Исҳоқ отага неvara бўлар экан.

«Темурбек онинг (яъни Хўжа Боязиднинг) суҳбатига келибдур. Келурда кўнгли-дан кечибдурки, бу эрнинг маъно оламининг хабари бўлса, бизга иссиқ ҳалво тортқай. Ул муридларга ҳалвони худ буюрғон экандур. Бек била саломлашиб кўришгандин сўнгра дебдурки, аввал салом, ўртаси таом ва охири калом. Филҳол ҳалвони торту-рубдур. Бекка бу ҳол зоҳир бўлгач, лангар ясаб, кўп авқоф қилибдур».¹

Аҳмад Яссавий авлоди бўлган Хўжа Боязид суҳбатларида, албатта, Аҳмад Ясса-вийнинг ҳикматлари кўп тилга олинган. Хотираси яхши бўлган Амир Темур уларни ёд олган бўлиши керак.

Парча таҳлилига оид яна бир нуқта — «ҳалво» сўзининг маъноси. Одатда ши-ринлик ҳисобланган ҳалво иссиқ ҳолда дастурхонга тортилмайди. Тахминимизча, у замонларда гўштдан ҳалвога ўхшатиб пишириладиган ҳалимни ҳам ҳалво деб атаган бўлишлари мумкин.

Парчанинг охирида «Бекка бу ҳол (яъни Хўжа Боязиднинг каромати) зоҳир бўлгач, лангар ясаб, кўп авқоф қилибдур» деган сўзларнинг теран маъноси бор. Амир Темурнинг ўзи ҳам кароматли сиймо бўлганлиги учун Хўжа Боязидни шу тарзда синаб кўриб, унинг кароматига амалда имон келтиради. Шундан кейин Хўжа Боязид-га «лангар» деб аталадиган махсус зиёратгоҳ қурдириб беради ва катта ер-мулкни солиқ олинмайдиган вақф тарзида инъом қилади. Тахмин қилиш мумкинки, бу ҳодиса Амир Темур давлат тепасига келган йилларда содир бўлади.

«Темур тузуқлари»нинг 1837-1838 йилларда Қўқонда Амир Умархон саройида

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 17 жилд, 2001 й. 421 бет.

Хотиф Хўжандий форсчадан қилган яна бир таржимасида Амир Темур тилидан қуйидаги сўзлар келтирилади:

«Рум пойтахти томон юзланиб ҳазрат Шайх Яссавий мақоматидин фол очдим. Ба-шорат бўлдиким, ҳар урушда мушқил юзланса бу ҳикматни ўқингиз:

**Яддо кечани шамъи шабистон этган,
Бир лаҳзада оламини гулистон этган,
Бас, мушқил ишим тушубдир, осон этгил,
Эй, барчани мушқулини осон этган!»¹**

Амир Темур Рум Қайсари билан жанг қилган куни бу ҳикматни ёддан кўп марта такрор этганини айтади.

Инсон ўз ҳаётининг энг мушқил дамларида она тилида Парвардигордан нажот сўраб илтижо қилади. Амир Темурнинг Аҳмад Яссавийга эътиқоди кучли бўлгани учун оғир жанг пайтида унинг она тилимиздаги ҳикматини Худога муножот каби такрорлаб мадад сўраши табиий ҳол — бунга ишониш керак. Ахир Яссавий ворислари унинг ҳикматлари билан қуролланиб, чингизийларни туркий тил ёрдамида мусулмон қилганлари — босқинчилар устидан эришилган илк маънавий ғалаба эмасмиди?

Юқоридаги тўртликнинг яна бир муҳим жиҳати — «Темур тузуқлари» тилида Амир Темурнинг Аҳмад Яссавийга маънавий ворис сифатида намоён бўлишидир.

Амир Темур туркий тилда яратилган қаҳрамонлик дostonлари ва Яссавий ҳикматларининг содда, равон ва лўнда услубини ёқтирган.

Тарихчи Низомиддин Шомийнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур 1401 йилда унга ўз фаолияти ҳақида китоб ёзишни топширар экан: «Такаллуфу безак бериш, лоф уриш, муболага қилиш бўлмасин, мақсад нималигини ўқиган одам яхши тушунсин», дейди. Шомий ҳам «Яхши сўз уддирким, авом халқ унинг маъносини англагай, хос ҳам уни мақбул кўргай» деб жавоб беради. Амир Соҳибқирон «Мен ана шундай сўзни маъкул кўраман» дедилар²

Бироқ Н.Шомий бу топшириқни сал юзакироқ тушунгани қуйидаги сўзларда кўринади:

«Бинобарин, жидду жаҳд камарини жон белига боғлаб, такаллуфу безакларсиз, софу пок иборалар либосини кийгизишни бошладим, ҳиммат этагини жон белига бар уриб, ирода энгини шимариб ишга киришдим».³

Низомиддин Шомий «Софу пок иборалар либосини» кийгизишнинг ўзи жимжи-мали такаллуфга йўл очишини сезмайди.

Амир Темур хуш кўрган равшан ва пок услуб маъно устига чиройли либос каби кийдирилмайди. Гулнинг чиройи унинг ички моҳиятидан чиқиб келади. Тил ва услуб ҳам айтимокчи бўлган гапнинг моҳиятини очиқ-равшан очиб кўрсатиши керак. Аммо «жидду жаҳд камарини жон белига боғлаб, ҳиммат этагини жон белига бар уриб, ирода энгини шимариб» деган иборалар маънога устки бир кийим каби кийдирилади. Бу сербезак кийим маънонинг моҳиятини очмайди, балки бекитади.

Гёте айтган ҳикматли ибора бор: «Услуб бу одам демақдир». «Темур тузуқлари» — жуда кўп ва улкан тарихий воқеаларни бошдан кечирган мардона қиёфалик до-нишманда одам томонидан яратилгани унинг услубидан сезилиб туради.

«Темур тузуқлари»нинг туркий тилда ёзилган аслияти ҳалигача топилган эмас, унинг форс тилига қилинган таржимаси бизгача етиб келган. Шу сабабли бу асарнинг муаллифи тўғрисида сўнгги асрларда ҳар хил зиддиятли фикрлар билдириб келинди.

Академик В.В.Бартольд ёзади:

«Темур саводсиз бўлса ҳам, ўзининг туркий тилидан ташқари, форсий тили билган ва унинг саройида қиссахон лавозими бўлган. Темур қиссахонлар ўқиб берган китоблар орқали тарихни яхши билган ва Ибн Халдун каби тарихчини ўз билимлари билан ҳайратга солган».⁴

А.Ю.Якубовский ўзининг «Темур» деб аталган асарига юқоридаги фикрни бош-қачароқ шаклда такрорлайди:

«Темур ёшлиқдан туркий ва форсий тилларни билган, билимли-маърифатли одам-дек кўринган, лекин ўқиш ва ёзишни билмаган. Китобларни унга қиссахонлар ўқиб бериб турган».⁵

¹ «Қиссаи Темур». Тошкент, 2000 й. 25-26-бетлар.

² Н.Шомий. «Зафарнома». 1999 й. 32-33 бетлар.

³ Н.Шомий. «Зафарнома». 1996 й. 23-бет

⁴ В.В. Бартольд. «Царствование Тамерлана» «Тамерлан» тўпламида. М., 1992 й. 488-бет.

⁵ «Тамерлан», тўплам. М., 1992 й. 43-бет.

Бу гаплардан чиқадиган хулоса шуки, Амир Темур гўё саводсиз бўлганлиги учун «Темур тузуклари»ни ўзи ёзган эмас.

В.В.Бартольд ва А.Ю. Якубовскийдек атоқли олимлар форс ва араб тилидаги кўлөзма манбаъларни яхши билганлар. Уларнинг илмий ишларида Ҳафизии Абрӯ деган форсийзабон тарихчининг номи ҳам қаламга олинади.

Гап шундаки, Ҳафизии Абрӯ Амир Темурга замондош бўлган, унинг саройида котиб бўлиб хизмат қилган. Унинг «Зубдат-ут таворих» китобида Амир Темурнинг маърифатли, билимли ҳукмдор бўлганлиги, у болалиқдан мактаб ва мадрасаларда ўқиб яхши билим олганлиги ёзилади:

«Амир соҳибқирон мактабда ўз тенгқурларидан сабоқда ўзиб кетарди. Баловат ёшига етгунча илм, адаб, хат ва суханворлик касб этди... Ундаги теран билим шижоатга пайванд бўлди ва шундан сўнг амирлик мансабини эгаллади».¹

Эронлик яна бир тарихчи Муъйиниддин Натанзий ҳам ўзининг «Мунтахаб-ут таворих» китобида Амир Темурнинг билимлик, маърифатлик ҳукмдор бўлгани ҳақида гувоҳлик беради. Чунки Натанзий ҳам Амир Темурга замондош бўлган ва унинг невараси Искандар Мирзо саройида хизмат қилган эди.

Амир Темурни «саводсиз бўлган» деб даъво қилган олимлар Ҳ.Абрӯ ва Натанзий каби бу масалани яхшироқ билган тарихчиларнинг ёзганларига эмас, балки тарихий фактларга ҳар кимлардан эшитган ривоятларини ҳам кўшиб ёзган Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» деган қиссасига асосланиб фикр юритганга ўхшайдилар.

«Мен бу қиссада, — деб ёзган эди Ибн Арабшоҳ, — ўзим кўрганларимни эслаб, бошқалардан эшитган ривоятларимни ҳам баён қилишга иродат этдим».²

Амир Темур вафот этганда Ибн Арабшоҳ 14 ёшда бўлади. Ёшлик хотираси ўткир бўлганлиги учун у Амир Темурни яхши эслаб қолади. Унинг қиссасида соҳибқироннинг ташқи қиёфаси жуда аниқ тасвирлаб берилган.

Ёш бўлганлиги учун Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида хизмат қилган эмас, фаолияти тўғрисида ёзганлари эса бошқалардан эшитилган ривоятларга асосланган. Ана шу тарзда Ибн Арабшоҳ:

«Амир Темур саводсиз бўлиб, ҳеч нарсани ёзмас ва ўқимас эди, ҳамма нарсани бошқаларга ўқитиб эшитарди»³ деган даъвои ҳам қилади.

Ибн Арабшоҳнинг китобида қимматли тарихий маълумотлар ҳам кўп. Аммо у Амир Темурни баъзан асоссиз айблаганки, ҳаққоният юзасидан бу асоссиз даъволар инкор этилиши керак.

Амир Темур ўз даврининг энг истеъдодли, билимдон ва маърифатли сиймоларидан бўлганлиги Ибн Халдун асарларида ва бошқа араб манбаъларида атрофлича кўрсатиб берилган. Арабшунос олим Убайдулла Уватов «Соҳибқирон Амир Темур араб муаррихлари нигоҳида» деб аталган китобида араб олими Мазҳар Шиҳобнинг 1981 йилда Байрутда нашр этилган «Темурнинг даври, ҳаёти ва фаолияти» номли асари тўғрисида батафсил маълумот беради. Мазҳар Шиҳоб ўз китобининг еттинчи бобидаги махсус бир фаслда Амир Темурнинг саводхон ва билимдон бўлганлиги ҳақида аниқ маълумотлар келтиради.⁴

Амир Темурнинг саводхон ва маърифатли тарихий шахс бўлганлигини тасдиқловчи далилларни биз атайлаб турли мамлакатлар, тиллар ва даврларга оид манбаълардан келтирдик. Чунки уни «саводсиз бўлган» деган хато фикр ҳам турли даврлар, тиллар ва мамлакатларда айтилган. Айниқса, В.В.Бартольд ва А.Ю.Якубовскийдай машҳур тарихчи олимларнинг маълум даражада мустамлакачилик сиёсати билан ҳисоблашиб, Амир Темурни «саводсиз бўлган» деган қатъий фикр билдирганликлари учун бу масалага ойдинлик киритишга алоҳида эътибор бердик.

Энди шу билан боғлиқ бўлган гап — «Темур тузуклари»ни Амир Темур ўзи ёзганми, йўқми?» деган саволга ўтайлик.

Бу савол биринчи марта Британияда «Темур тузуклари» инглиз тилига таржима бўлиб нашр этилган 1780 йилларда пайдо бўлади. Ҳиндистонда хизмат қилган майор Вильям Деви Деҳлида бобурийлар хонадонига яқин бўлган бир мулозим ёрдамида «Тузуқларнинг малфузот» (таржимайи ҳол) деб аталадиган биринчи қисмини форс тилида қўлга киритади. Кейинчалик Тузуқларнинг иккинчи қисми ҳам Деҳлидан топилади ва инглиз генерали томонидан Лондонга келтирилади. Бу ҳодиса инглиз та-

¹ Ҳафизии Абрӯ. «Зубдат-ут-таворих». Туркиядаги «Фотих» кутубхонасида сақланаётган кўлөзма. № 4371, 14-бет.

² Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур тарихи». Тошкент, 1992 йи. 1 жилд. 67-бет.

³ Уша асар. II жилд. 70-бет.

⁴ У.Уватов. «Соҳибқирон араб муаллифлари нигоҳида». 1997 й. 128-бет.

рихчилари орасида катта қизиқиш уйғотади. Оксфорд университетининг шарқшунослари ёрдамида «Темур тузуқлари» инглизчага таржима қилинади.

Бу таржимани ўқиган У.Сторн, Э.Броун каби инглиз тарихчилари Тузуқларни Амир Темур ёзганига шубҳа билдирадilar. У пайтда Британияда ҳам мустамлакачилик сиёсати ва Амир Темурга менсимай қараш одати кучли эди. Юқоридаги инглиз олимлари «Темур тузуқлари»ни форсчага таржима қилган Абу Толиб Ҳусайнийни асарнинг муаллифи деб тахмин қиладилар.

Майор В.Деви бу олимларга эътироз билдириб, катта мактуб ёзади. Унинг мактуби матбуотда эълон қилинади. В.Деви Тузуқларнинг мазмунига эътиборни қаратади. Улардаги драматик воқеалар ва уларни шахсан бошдан кечирган Амир Темурнинг руҳий ҳолатларини фақат унинг ўзи шундай ишонарли қилиб «ичдан» кўрсатиб бериши мумкинлигини айтади.

«Агар Абу Толиб Ҳусайний Амир Темур ҳақида шундай китоб ёзишга қодир бўлганда, ҳеч вақт у ўзини камситиб, «фақат ушбу асарнинг таржимасини амалга оширганман» дейиши мумкин эмас эди»¹ — дейди В.Деви.

Чиндан ҳам, «Темур тузуқлари»дек оламшумул асарни яратиш учун Амир Темурдек қудратли шахс бўлиш керак эди. Абу Толиб Ҳусайний эса фақат Амир Темурнинг бир ихлосманди бўлганлиги унинг қуйидаги сўзларидан сезилиб туради:

«Яман ҳокими Жаъфар Пошо Бостонийнинг китобхонасида бир китоб назаримга келди ва кўрдимки, бошдан-оёқ ҳаммаси Соҳибқирон Амир Темурнинг ўз сўзларидаур... Чун анинг сар то пойин мўтолаа қилдим, подшоҳлик қонуни ва давлат ойини, мулкситонлик қондалари, сипоҳ ва раият интизомини, мулк ва мамлакат насақи², уруш ва сафаройиқ русумига муштамил эрди. Они форсийга таржима қилдим, токим подшоҳларга дастурул амал бўлмай. Ул султони соҳибқирон, яъни Амир Темур Кўрагон ўз гавҳар баён тили билан навъи тақалум сурмушким, саодати интифойи³ фарзандлар ва некрай вазирларнинг замири байзо⁴ танвирлари⁵га маълум»⁶.

Бу парчада Абу Толиб Ҳусайнийнинг иншоиси ва услуби «Темур тузуқлари»нинг услубидан тубдан фарқ қилиши кўриниб турибди. Абу Толиб Ҳусайний асли хурсонлик бўлса ҳам, кўп йил Эронда, Имом Али Ризонинг мақбарасида мушриф⁷ лавозимида хизмат қилган. 1625 йилда Техронда вафот этган.

Унинг тил ва услуби ўша даврнинг форсий матнларида кўп учрайдиган мураккаб мажозлар билан безанган. Масалан, «мос, тўлик» деган маъно «муштамил» (ўзаги шомил) сўзи билан, «фарзандлар саодатига фойдаси бўлади» деган маъно «саодати интифойи фарзандлар» деган ибора билан, «яхши ниятли вазирлар оқ, соф нарсани аслидай равшан қилишлари маълум» деган гап янада жимжимали тақалуф шаклида «вазирларнинг замири байзо танвирлари» деган ибора билан ифода этилади.

Кўриниб турибдики, ўз фикрини ва ҳаётини шундай услубда баён этиб ўрганган Абу Толиб Ҳусайнийнинг «Темур тузуқлари»дай ёмби асарни яратиши мумкин эмас эди. Шунинг учун унда муаллифликни даъво қилиш фикри мутлақо йўқ. Аксинча, Абу Толиб Ҳусайний Тузуқлар бошдан-оёқ Амир Темурнинг ўз сўзларидан иборат эканини таъкидлайди. Тузуқларнинг тилини гавҳарга тенглаштириб, «Амир Темур, Кўрагон ўз баён гавҳар тили билан» бу асарни яратганлигини айтади.

Маккаю Мадинага ҳажга борганда «Темур тузуқлари»нинг туркий тилдаги асл нусхасини учратган ва уни ихлос билан форсий тилга таржима қилган пок ниятлик Абу Толиб Ҳусайнийнинг юқорида ёзган сўзларига ишонмасликка ҳеч бир асос йўқ.

Абу Толиб Ҳусайний таржимасидаги «Темур тузуқлари» қандайдир йўл билан Ҳиндистонда, Шоҳжаҳон саройида пайдо бўлади. Асарнинг форсчасини Абутолиб Ҳусайний ўзи Шоҳжаҳонга олиб бориб бермаган бўлса керак. Чунки юқорида айтганимиздек Абу Толиб Ҳусайний Техронда 1625 йилда вафот этади, Шоҳжаҳон эса 1627 йилда тахтга чиқади. Абу Толиб Ҳусайний таржимасидаги «Темур тузуқлари» орадан яна ўн йилча ўтгандан кейин Шоҳжаҳоннинг қўлига тушади.

Бобокалони Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятини яхши биладиган Шоҳжаҳон Абу Толиб Ҳусайний таржимасида ҳақиқатга тўғри келмайдиган ўринлар ва бошқа нуқсонлар ҳам борлигини аниқлайди. Шундай сўнг Абу Толиб Ҳусайний таржимаси-

¹ Қаралсин. Ўша китоб, 147-бет.

² Насақ — тартиб.

³ Интифо — фойда олиш, манфаатдорлик.

⁴ Байзо — оқлик, софлик.

⁵ Танвир — равшан қилмоқ.

⁶ «Қиссайи Темур», 2000 й. 7-8-бетлар.

⁷ Мушриф — назоратчи.

ни бошқа ишончли тарихий манбаълар билан солиштириб тузатиб чиқишни у Муҳаммад Бухорий номли эътиборли олимга топширади.

Бу олим Абу Толиб Ҳусайний таржимасини Яздий «Зафарномаси»га ва Шохжаҳон айтган бошқа нуфузли тарихий манбаъларга солиштириб таҳрир қилади ва бу ишни 1637 йилда ниҳоясига етказди.

Маълумки, бобурийларнинг Ҳиндистонда тузган давлатларида форсий тилда иш олиб борилган. Шохжаҳоннинг отаси Жаҳонгир подшо бобокалони Амир Темурнинг тузуқлари борлигини яхши билган. Шунинг учун ўзи форс тилида ёзган воқеъий китобни «Тузуқоти Жаҳонгирий» деб атаган. Акбар даврида Ҳиндистонда «Тарихи хонадони теуриён» («Темурийлар хонадони тарихи») деган катта тарихий китоб яратилган.

Амир Темур хотираси Шохжаҳон даврида ҳам юксак эъзозда бўлган. Ана шу сабабларга кўра Абу Толиб Ҳусайний таржимасидаги «Темур тузуқлари» Эронда эътибор қозонмаган бўлса ҳам, таржимоннинг ўлимидан анча кейин Ҳиндистонда, Шохжаҳон саройида махсус эътиборга сазовор бўлади.

Ўзбек тилида икки қайта китоб ҳолида нашр этилган «Темур тузуқлари» ана шу Шохжаҳон тузатдирган Бомбай нашридан таржима қилингани учун XVIII асрда инглиз ва француз тилларига қилинган бошқа таржималардан мукамалроқдир. Масалан, 1783 йилда Ж.Уайт Оксфорда инглизчада нашр этган таржимада, Амир Темур ўз эсдаликларини ҳаётининг охирги лаҳзаларигача, невараси Пирмуҳаммад Мирзони валиаҳд тайинлаб, абадий кўз юмгунга қадар давом этдиради.

Нашрнинг шу жойини ўқиган Э.Г.Браун каби тарихчилар «буни Амир Темур ўзи ёзмаган» деган фикрга келадилар.

«Темур тузуқлари» топилгунча ва бошқа тилларга таржима бўлиб чиққунча тўрт-беш аср вақт ўтади. Бу асрларнинг алғов-далғовларида Тузуқларнинг аслияти қўлдан-қўлга ўтиб, Яман ҳокими Жаъфар Пошо китобхонасига етиб боргунча неча марта қайта кўчирилганини, ҳар хил шароитларда нусха кўчирувчилар қанчадан-қанча ноаниқликларга йўл қўйганини тасаввур этиш мумкин.

Бу ноаниқликлар ва хатоларнинг кўпчилиги Шохжаҳон томонидан бартараф этилади. Масалан, Амир Темур ўз эсдаликларини ҳаётдан кўз юмгунча давом этдирадиган жойи Шохжаҳон тайёрлатган матнда ҳам, Тузуқларнинг ўзбекча нашрларида ҳам йўқ. Шунга ўхшаш ноурин кўшимчалар, Амир Темур ҳамма воқеаларни аввал тушида кўрадиган бир башоратчи авлиё қиёфасига кириб ҳикоя қиладиган лавҳалар Шохжаҳон тайёрлатган матндан олиб ташланган.

Аммо инглиз ҳарбийлари Ҳиндистондан олиб кетган форс тилидаги Тузуқлар аввалги тузатилмаган таржиманинг ноқис нусхаларига асосланган эди. Ана шу ноқис нусхалардан инглиз ва француз тилига қилинган таржималарда котиблар матнни кўчираётганда киргизган кўшимчалар ва йўл қўйган хатолар ҳам айрим европалик олимларнинг «Тузуқларни Амир Темур ўзи ёзмаган» деган тахминларига сабаб бўлади.

Аммо тарихий воқеаларни асл манбаълар орқали ўрганган Турон, Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон олимлари, юқорида кўрганимиздек, Тузуқларнинг муаллифи Амир Темур эканига мутлақо шубҳа қилмаганлар.

Биз ҳам энди «Темур тузуқлари»нинг Амир Темур томонидан яратилган ноёб тарихий, лисоний ва адабий ёдгорлик эканига тўлиқ ишонган ҳолди, асарнинг матни ва ўзига хос хусусиятлари таҳлилига ўтайлик.

«Темур тузуқлари» бизнинг она тилимизда ёзилган биринчи реалистик насрий асар деб баҳоланишга лойиқдир.

Амир Темурнинг муҳрига «рости — расти» деган сўзлар битилганлиги тарихдан маълум. Ҳақиқатни билиб иш юритиш унинг фаолиятидаги асосий тамойил бўлган.

«Темур тузуқлари»даги жумла тузулишлари, моҳият ва маънонинг беҳад қуюқлиги «Алп Эр Тўнға» дostonини ва тош битиклардаги Билге Ҳоқон ва Култегин тарихларини эслатади. Ўша қадимий дostonлар ва тош битикларда кўринган мардона услуб, моҳият ва маънони туркий тилда қисқа, лўнда ва ростгўйлик билан ифодалаш анъанаси «Темур тузуқлари»да яққол кўзга ташланади.

«Салтанат тўнини кийгач, тинчлигу соғлиғим кетди, — дейди Амир Темур. — Ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим»¹

Муаллиф фақат эришган ютуқлари ҳақида эмас, йўл қўйган хатолари тўғрисида ҳам ростгўйлик билан ёзади:

¹ «Темур тузуқлари», 1991 й, 54-бет.

«Яқинларимдан баъзилари ёлғиз қолганимизда ва одамлар олдида улуг ва эътиборли амирларимдан бўлган Амир Аббос ҳақида ёмон гапларни айтдилар. Ёлгон сўзлар шамоли билан газабимни алангалантирдилар. Натижада гапларини текшириб кўрмасдан Амир Аббосни ўлимга буюрдим. Лекин кейинчалик уларнинг Амир Аббосга ҳасад ва душманлик билан ёлгон гапирганлари аниқланди. Мен қилган ишимдан ўкиниб, жуда пушаймон бўлдим».¹

Шу ўринда «Темур тузуклари» тўлақонли реалистик асарлардагина бўладиган иқрор лавҳаларини эсга солади.

Асарнинг иккинчи қисмидан қонун кучига эга бўлган 27 та тузук ўрин олгандир. Улардан биринчиси «Менинг дарғоҳимга илтижо қилиб, паноҳ истаб келган турку тожик, арабу ажама тоифаларидан бўлганлар борасидаги тузук» деб аталади.

«Агар касбу ҳунар, маърифат аҳлларида бўлсалар, буюрдимки, хизмат ўринларини белгилаб, салтанат корхоналаридан юмуш берилсин... Дехқонлар ва раъиятдан қайси бирининг дехқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг иморати бузулиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар билан ёрдам кўрсатилсин».²

Бу сатрларда биз Амир Темурнинг чингизийлар истилоъсидан қутулган эл-юрт ҳаётида чинакам бурулиш ясаганини, хунармандага ҳам, маърифат аҳлига ҳам, дехқонга ҳам, оддий фуқарога ҳам иложи борича яхшилик қилишни тузуклар орқали қонун даражасига кўтарганини кўраемиз.

Давлатни қонун-қоида асосида бошқаришга хизмат қилган тузуклар оддий дехқон ҳам тушунадиган аниқ, лўнда ва тушунарли тилда битилганилиги бу лавҳада кўзга яққол ташланади. Унинг турли миллат вакилларини тенг кўриб, уларга бағрикенглик билан раҳмўрлик кўрсатишга интилагани Тузукларнинг ҳар бир сатридан сезилиб туради.

Авлодларга васият тарзида ёзилган «Темур тузуклари»нинг муаллифи тарихий ҳақиқатни барчага етиб борадиган равшан ва тушунарли тилда ёзишга даъват этгани кейинчалик давлатни бошқарган Темурийлар учун улкан бир ибрат ва дастурул амал бўлиб хизмат қилади.

Бу даъватга темурийлар орасида биринчилардан бўлиб Мирзо Улуғбек амал қилади. Улуғбек «Зичи Кўрагоний» китобидан кейин «Тўрт улус тарихи» номли асар ёзади.

Улуғбекнинг бу китоби услуб жиҳатидан «Темур тузуклари» каби ортиқча такаллуфсиз равон, лўнда, тушунарли тарзда битилган. Матн форс тилида бўлса ҳам, асарнинг барча асосий қаҳрамонлари ва уларнинг номлари туркий халқларнинг дostonлари ва ривоятларидан олинган. Ўғизхон авлодлари: Кунхон, Ойхон, Юлдузхон, Кўкхон, Денгизхон. Кeroит қавми (бу қавм ҳам ўзбек миллати таркибида бор)нинг подшоши Ўнхон. Унинг дўсти Олтинхон, биродари Эркақора, Макрит қавмининг пешвоси Тўхтабеги, Найман хони Инонхон, Татар хони Севинхон. Ҳатто Чингизхон ҳам ўзининг «Темучин» деган дастлабки номини туркий тилдан олади. Унинг катта ўғли Жўжи йўлда туғилган экан, қипчоқ шеvasида «йўл» — «жўл» деб талаффуз этилади. Жўжига аслида Жўлчи, яъни Йўлчи деб от қўйган эканлар. Бу от бора-бора Жўжига, кейинроқ эса Олабўжи деган даҳшатли образга айланиб кетади.

Мирзо Улуғбек ўз китобида расмий манбаъларга асосланиб, Чингизхонни «Сохибқирони аъзам Чингизхони муаззам» деб атайди, айна вақтда, унинг ваҳшиёна шафқатсизликларини, Бухоро шахрига ўт қўйдирганини, Балх, Марв, Урганч шаҳарларини сувга бостирганини, юз минглаб бегуноҳ аҳолини ўлимга буюрганини аслида қандай юз берган бўлса шундай кўрсатади.

Туркий тилик малика, Юлдузхоннинг невараси Аланқува қурлос қабиласидан бўлади. Қурлос ҳам барлос қабиласи билан бирга ўзбек халқи таркибига кирган тўқсон икки қавмларнинг биридир.

«Аланқува Юлдузхоннинг невараси эди. Чехраси ойдек. Гўзаллиги шу даражада эдики, кўрганлар ҳайрат бармоғини тишлардилар»³

Мирзо Улуғбек Аланқува воқеъаси туркийларнинг тарих китобларида зикр қилинганини кўрсатиб ўтади.

Бу аёл хиргоҳ туйнутидан кириб келган илоҳий нурдан ҳомиладор бўлади. Гўзал йигит шаклига кириб ёстиқдошлик қилган илоҳий нурни одамлар қилич билан чопадилар, аммо қиличлари ўзларини ярадор қилади, нурга ўтмайди. Шундан кейин «бу бир

¹ Ўша китоб, 73-бет.

² «Темур тузуклари», 1991 й, 67-бет.

³ Мирзо Улуғбек. «Тўрт улус тарихи», 1994 й, 61-бет.

мутлақ шуъладир, ҳақ нурига йўғрилгандир. Аланқува Биби Марямга ўхшабдир» деган фикрга келадилар. Аланқувадан туғилган фарзандларни эъзозлаб ўстирадилар. «Тўрт улус тарихи» китобида кўрсатилишича, Амир Темур Кўрагоннинг ўн тўрт авлод олдин ўтган бобокалони Бузанжархон Аланқувадан туғулган ўғилларидан бири экан».¹

Бошқа тарих китобларида Чингизхон ҳам Аланқувадан туғулган Бузанжирхоннинг авлодидан эканлиги айтилади. Мирзо Улуғбек ўз китобида Бузанжирхон Чингизхоннинг тўққизинчи босиб эканини қайд этиб ўтади.

Амир Темурда, Улуғбекда ва бошқа энг етук темурийларда кўзга яққол ташланадиган ёрқин истеъодларни ана шу момокалонлари Аланқува уларга ирсий мерос қилиб қолдирган бўлса ажаб эмас.

Аланқува ҳодисасининг темурийлар сулоласига алоқадорлигини махсус қаламга олган навоийшунос олим А.Ҳ.Ҳайитметов ёзади:

«Сабъаи сайёр» дostonида Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида «Аноси худ Аланқува келган» деб ёзганки, бунинг маъноси ғоят теран».²

Мирзо Улуғбекнинг туркий тилда ёзган шеърлари ҳали топилгани йўқ. Аммо у ҳам бобосига ўхшаб она тилимизда ёзилган асарларга яхши эътибор берганлиги тарихий манбаъларда битилган. Бу ҳақда ўз даврининг Маликул Каломи бўлган Мавлоно Лutfий шундай гувоҳлик беради:

**Улуғбекхон билур Лutfий камолин
Ки рангин шеър Салмондин қолишмас.**

Улуғбек даврида илм-фан юксак даражада ривож топгани маълумдир. Адабиёт назариясига онд илмий китоб туркий тилда биринчи марта шу даврда пайдо бўлади. Бу асли Тароз³(кейинчалик Авлиё ота ва Жамбул деб аталган) шахрида туғулиб ўсган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фунуни балоға» деб аталган асаридир.

Шоҳруҳ подшонинг Улуғбекдан кейинги ўғли Бойсунғур мирзо шоиртабиат йигит бўлган. Унинг туркий тилда ёзган рубойиси Аҳмад Тарозийнинг «Фунуни балоға» асарида келтирилган. Шу билан бирга Бойсунғур мирзо шоир Юсуф Амирийнинг «Даҳнома» номли машҳур асари ёзилишига ҳам сабабчи бўлади. Бу тўғрида Ю.Амирийнинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

**Бу султон саъи еткурди қанотим,
Ки парвоз этдимү билгурди отим.
Бу хуршид олди эҳсон соясинда,
Ким илким етди Салмон поясинда.**

Юсуф Амирий ёзган бу маснавийнинг бадий тили фозил одамларга ҳам маъқул, оддий оммага ҳам тушунарлидир. Бундай талабни Амир Темур Низомиддин Шомий олдига қўйганини юқорида келтирган эдик. Бойсунғур мирзо ҳам шу талабни Юсуф Амирий олдига қўйган бўлиши эҳтимолга яқин. Шунинг учун «Даҳнома»нинг тили жуда раво ва сермазмун. Бойсунғур мирзонинг ғамхўрлиги туфайли шоир ўзида қанот пайдо қилгандай ва қўли шарқнинг энг машҳур шоири Салмонга етгандай бўлади.

Уша даврда ижод қилган яна бир шоир — Ҳайдар Хоразмий Амир Темурнинг Шерозда ҳукмрон бўлган невараси Искандар мирзо саройида хизмат қилади. У ўзининг «Маҳзанул асрор» («Сирлар хазинаси») асарида Искандар мирзонинг туркий тил ҳақида айтган фикрларини шеърга солади:

**«Турки зуҳуридур оламда бу кун,
Турк сурудини тузук била туз.
Мен битиган хат била йўнғил қалам,
Мен юрган йўл била урғил қадам»⁴**

Шоирга топшириқ бераётган Искандар мирзо туркий тиллик халқнинг қатъиятли бир ҳукмдори сифатида гавдаланади.

¹ Мирзо Улуғбек, «Тўрт улус тарихи», 64-66-бетлар.

² А.Ҳайитметов, «Навоий сўхбатлари», Т., ўқитувчи, 1993 й, 191-бет.

³ Тароз шахри Талас дарёсидан сув ичади. Маҳмуд Қошғарий Тароз шахрининг номи ҳам аслида Талас бўлганини ёзган.

⁴ Қаралсин: Э.Р.Рустамов. «XV аср ўзбек поэзияси». М., 1963 й. 43-бет.

Амир Темури вафот этганда Искандар мирзо 21 ёшар йигит эди. У бобосини кўп марта кўрган, унинг сўзларини эшитган, «Темури тузуклари»да қаламга олинган тарихий воқеалардан хабардор неваралардан эди. Искандар мирзо туркийзабон шоир Юсуф Амирийга «туркий сурудни тузук била туз» деб маслаҳат беради. Бу ерда «тузук» сўзи Амир Темури тузукларини эсга солади. «Тузук» сўзининг нақадар кенг ва теран маънолари борлиги яна бир бор намоён бўлади. «Давлат тузуми» деган иборада ҳам асл маъно «туз» деган ўзақдан келиб чиқади.

«Турки зуҳуридур оламда бу кун» деган сўзлар орқали Амир Темури тузиб кетган қудратли давлат туркий тилик халқларни оламга танитганига ишора қилинади. Ўзини соҳибқирон бобосининг маънавий вориси деб билган Искандар мирзо шоирни ўзи юрган йўлдан юришга, туркий соз билан сўз айтишга даъват этади.

Шунга ўхшаш даъватлар орадан қирқ-элик йил ўтгандан кейин машҳур темурийзода Хусайн Бойқаро томонидан ҳам қилинганини биз Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул лугатайн» асарида кўрамыз.

Хусайн Бойқаро фақат даъват қилиш билан чекланмасдан, ўзи ҳам туркий тилда шеърлар ёзиб девон тартиб берган эди. Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафойис» асарида махсус бир боб Хусайн Бойқаро ижодига бағишлангани тасодифий эмас.

Хусайн Бойқаро давлат иши билан қанчалик банд бўлмасин, Алишер Навоийнинг ҳар бир янги асарини синчиклаб ўқиб чиқади, ўз фикр-мулоҳазаларини айтиб яхши маслаҳатлар беради, туркий тилда янада мукамал асарлар яратишга шоир дўстини рағбатлантиради. Шунинг учун Алишер Навоий «ул ҳазратнинг таълими, тарбияти ва раҳнамолигини» миннатдор бўлиб қаламга олади¹.

Мана шу тарзда туркий тилни ва туркийгўй ижодкорларни эъзозлаш анъанаси тараққийпарвар темурийлар даврида кенг кўламда ривожланади ва Алишер Навоий даврида улкан самаралар беради.

¹ Алишер Навоий. 14 жилд. 1967 й. 131-бет.

Давоми қелгуси сонда

АДАБИЁТ АБАДИЙ

Истеъдодли шоир ва жамоат арбоби Боту (Маҳмуд Ҳодиев) ўзи гоҳ ҳамфикр, гоҳ терс фикрда бўлган бир қатор тенгдош ва катта адиблар сингари бундан 65 йил бурун (1938 йил) халқ душмани тамғаси остида отиб ташланган эди. Боту ўшанда 34 ёшда эди.

**Йўқолингиз ёруғликни тўсадурган булутлар,
Юртимизга энг юксакдан ёруғликлар сочилсин...**

Шоирнинг тилаклари ижобат бўлгай!

* * *

Устод Ойбек 60 йил муқаддам (1943 йил) Ўзбекистон Фанлар академиясига ҳақиқий аъзо этиб сайланган эди. У ўлмас асарлари билан бирга, илм оламида ҳам нутилмас из қолдирган.

* * *

Мақсуд Шайхзода бундан 95 йил бурун (1908 йил) Озарбойжоннинг Оқдош шаҳрида туғилган эди. 70 йил бурун унинг «Ундошларим» шеърлар китоби босилган, 45 йил бурун машҳур «Тошкентнома» асари ёзилган эди.

* * *

Устод адиб Мирзакалон Исмоилий туғилган кунга ҳам бу йил 95 йил тўлади.

* * *

Ўтнафас шоир Султон Жўра олис уруш майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлганига 60 йил (1943 йил) тўлди.

* * *

Ажойиб лирик шоир Мамарасул Бобоевнинг 40 йил бурун (1963 йил) «Юрагимнинг айтганлари» китоби босилган.

* * *

Бу йил «Ёшлик куйчиси» деб аталган ажойиб шоир Амин Умарий туғилганига 90 йил тўлади. У атиги 29 йил умр кўрган эди.

Жамол Камол,
Ўзбекистон халқ шоири

ШОИИ НАРИФА ҚОРИШДИ ДУНЁ

Муҳаббатни...

Муҳаббатни юрак осмонида
ёнгувчи оташ бил,
Ўшал ёнгувчи оташга
менинг жонимни уйқаш бил.

Муҳаббатни ҳақиқат ишқи деб бил
ҳаммадан аввал,
Бу ишққа мубталоларни
жафокаш бил, балокаш бил.

Ёнар тун-кечалар кўнглим аро
бир орзую армон,
Уни Лайлига ўхшатгил,
мени Мажнунга ўхшаш бил.

Мунофиқ чиқса минбарга,
элим, деб урса айҳаннос,
Ишонма, ҳар сўзин мардумни авраш,
элни алдаш бил.

Яшарлар макри шайтон бирла
неча нафси ўпқонлар,
Шу боисдан ҳамиша сувни лойқа,
ишни чалкаш бил.

Ҳақиқат хор этилса, тонг эмас,
иблисгадир байрам,
Вале, халқ хотирин мотамсаро,
маъюс, мушавваш бил.

Жамол, кам тутма ишқинг кўйида
офтоб ҳақиқатни,
Малак бил кўқда, кўнгил мулкида
зебо париваш бил...

Маърифат ва маънавият

Билимдан етса гар зехнингга зарра,
бу — маърифатдир,
Кўнгилга тушган ҳар не
шуъла борким, маънавиятдир.

Кўнгил ҳар кимсада бир ўзга бўлгай,
зехният ўзга,
Маърифат, маънавият ичра ҳам
шундоқ вазиятдир...

Қаерда қадру қиймат юксалиб,
инсон азиз эрса,
Шу ерда маърифий ҳам маънавий
юксак жамиятдир.

Агар оламни билсанг, оқибат
одамни билгайсен,
Ки оламдин мурод ҳам,
муддао ҳам одамиятдир.

Билиб одамни, сўнг тушгай
йўлинг даргоҳи олийга,
У даргоҳга етишмоқ
бандасига эзгу ниятдир.

Худодандир башарга
маърифат ҳам, маънавият ҳам,
Агар бир зарра ҳиммат айласа,
минг бир ҳамиятдир.

Насиб айла, Худойим,
маърифатни, маънавиятни,
Маърифатсиз кишидин
ҳар нафасда минг азиятдир.

Аё, инсон, тафаккур айлабон,
оламни идрок эт,
Умр карвони шошқин йўл босар,
дамлар ғаниматдир.

Сенга шаклу шуур берди,
яна, кўнглингга нур берди,
Яратганга шукур қил,
қилмасанг, куфрони неъматдир...

Шоиро, синдир қаламни...

Шоиро, синдир қаламни,
қўй, керакмас жимжима,
Сен менинг руҳимга кир,
қалбимни этгил таржима...

Келдиму кўрдим тамом,
дунё ажиб бозор экан,
Топганим етмайди ул
бозорга этган харжима.

На сотармен бир нима
ўтмас матойимдан бугун,
На олармен бир матоҳ
йиққан бисоту ганжима...

Эй кўнгил, бас қил, эранларга
ярашмас дийдиё,
Ҳар не келса, сен ўзингдин кўр,
бировдин инжима.

Игна санчар ҳар куни
кўксимга шу олам эли,
Шул ўзи етмасми, сен ҳам
наштарингни санчима.

Гар жафо келгай ва ё —
келгай сафо, мардона бўл,
Тинчима, шу тинчимас
дунёда асло тинчима...

Шоиро, шарҳ айладинг
куйган кўнгил асрорини,
Таржима сўлгин ва сушт эрса,
қаламдин ранжима...

Муҳаббат не ўзи, деб сўрмагил...

Муҳаббат не ўзи, деб сўрмагил,
жисминга жондир бу,
Яна, хижрон надир, деб сўрмаким,
оҳу фиғондир бу.

Соғинчни сен йироқ юлдузга
монанд этмагил, бўлмас,
Ҳамиша ёр хаёли бирла
равшан осмондир бу.

Висол айёми завқу шавқидин
сўз очма бепарво,
Ковушса икки кўнгил, ўйлаким,
айши жаҳондир бу.

Очилган бир қизил гул деб
магар ёримни камситма,
Қизил гулдек бошимга
соя солган арғувондир бу.

Муҳаббат — осмоний шуъладир,
хирсу ҳаво эрмас,
Биродарлар, шу гапни билмасак,
қандай замондир бу?

Кўнгилни эҳтиёт қил
ногаҳоний қарға-қузғундан,
Кўнгил не — кумри, булбул
сайрагувчи ошиёндир бу.

Чаманда шарқираб оққани
сув деб ўйлама, эй дўст,
Менинг меҳрим оқизган
чашмаи оби равондир бу.

Жамол, бир кун париваш деб
чаманда йўл адаштирсанг,
Адаштирма, паривашлар
макони — Фиждувондир бу...

Аср билан видолашув

1

Йигирманчи аср, хайр, алвидо,
Кездик йўлларингни, сўқмоқларингни.
Яшадик умид ҳам таҳлика аро,
Чеқдик роҳатингни, қийноқларингни.
Баъзида кун ёруғ, баъзан ой қаро,
Тотдик таҳқирларинг, ардоқларингни,
Не-не талотўмлар, қувончлар кўрдик,
Не-не томошалар, ўйинлар кўрдик.

Йигирманчи аср... Дунё чарх уриб,
 Одамзод бошига ёгилди офат.
 Дарё-дарё қонлар оқди айқириб,
 Элларни қуршади қиргин, қабоҳат.
 Мустабидлар ўтди давронлар суриб,
 Бўйинларга илиб занжир, асорат,
 Дўстлар, қандай оғир аср бўлди бу,
 Не-не балоларга басир бўлди бу?!

Жаҳаннам элчиси — атомни кўрдик,
 Маҳшар гулханини кўрдик қаловда.
 Оловга сиғиндик, оловда юрдик,
 Нажот фариштасин кўрдик оловда.
 Инсоф, диёнатдан юзни ўгирдик,
 Бутун бир дунёни тутдик гаровда,
 Хайриятки бизни Худо асради,
 Этмади дунёдан жудо, асради.

Йигирманчи аср... Мунаввар этди
 Тўғарак жаҳонни ақлий мўъжиза.
 Инсон илми олис юлдузга етди,
 Инсон қадам қўйди тўлин ой узра.
 Бир зум юракларнинг ғубори кетди,
 Хаёллар ёришди нурдай покиза,
 Кўрдик оламшумул кашфиётларни,
 Коинот ортида коинотларни.

Дунёни кашф этиб, дунёни билдик,
 Тадқиқ эта олдик ёмғирни, қорни,
 Фалак пештоқига байроқни илдик,
 Билдик борлиқ аро ҳар неки борни.
 Жумбоқлар устига қанча эгилдик,
 Очдик заррадаги буюк асрорни,
 Лекин юракларда илтижо яшар:
 Қачон ўзлигингни билгайсен, башар?!

Миллионларнинг фикру андишасида
 Боболар зикри бор, боболар хуни,
 Назар сол, дунёнинг қай гўшасида
 Ҳамон ҳукмрондир адоват тўни.
 Кундуз кечиб меҳнат нашидасида,
 Кечалар васваса бузар уйқуни,
 Доҳийлар ўтдилар, ғоялар қолди,
 Булутлар кетдилар, соялар қолди...

Халқим, бу асрда қарам эдинг, кул,
 Булутлар ортида толе юлдузинг,
 Отилди, чопилди, куйиб, бўлди кул
 Не-не азизларинг, ўғлонинг, қизинг.
 Бардош беролмади, қуриди буткул
 Пешонангга битган битта дангизинг,
 Орол қуллигимиз қурбони бўлди,
 Олам бу шикванинг хайрони бўлди.

Йигирманчи аср... Армонлар билан
 Неча бор тугилдик, неча бор ўлдик.
 Худодан юз буриб, бўлдик юзтубан,
 Миллатдан юз буриб, юз қаро бўлдик.
 Хайриятки бугун озоддир Ватан,
 Яна қайта бошдан умидга тўлдик.
 Яна тонг нурига қоришди дунё,
 Кўзимиз ўнгида ёришди дунё...

Истиқлол, эй менинг асрий муродим,
 Кўзларим устига қўябер қадам,
 Ниҳолдек қоматинг кўрдим, авлодим,
 Маъюс руҳимизга уфурди кўклам.
 Оллоҳдан етишди бўйла имдодим,
 Асрим, тутиб бердинг елкангни сен ҳам,
 Сен ҳам саховатинг айладинг зухур,
 Мустақиллик учун сенга ташаккур!..

Тонг ёришиб келар, уфқлар алвон,
 Кўзларим тўймайди хуснига қараб.
 Ёришиб келмоқда янги бир жаҳон,
 Байроғи кўринди, ана, ҳилпираб.
 Алвидо, демишди асрга Байрон,
 Мен ҳам, хайр, десам бугун, не ажаб,
 Алвидо, йилларнинг орзу, армони,
 Алвидо, умримнинг олтин довони.

Алвидо сизга ҳам, изтиробларим,
 Ўкинч, аламларим, хайр, алвидо!
 Баъзан жафо кўрдим, вафо кўрмадим,
 Дўстларга ҳамиша этдим жон фидо.
 Муҳаббат шарҳига тўлди дафтарим,
 Фақат шеъриятда топдим мен сафо,
 Ундан айру менга умри бақо йўқ,
 Хуржунимда ундан ўзга вақо йўқ...

Нега йиғлаяпман сўзим сўнгида,
 Дунёни тўсади киприкдаги ёш?!
 Аср нима эмиш олам ўнгида,
 Не-не асрларни кўрмади қуёш?!
 Янги аср келур янги орзуда,
 Негаким гўзалдир, навқирондир, ёш,
 Сен эса, эй асрим, курашга тимсол,
 Умид ва истиқлол асри бўлиб қол!

Асрларнинг сўнгсиз силсиласида
 Сўнмас бир ҳайқирик, бонг бўл, садо бўл.
 Одамзоднинг битмас ашуласида
 Ўтли бир парда бўл, мунгли нидо бўл.
 Манглайнинг ярқираб тонг шуъласида
 Кетиб бормоқдасан, биздан ризо бўл,
 Мозийнинг қўйнида ўрнинг бехатар,
 Омадинг ёр бўлсин, Оллоҳу акбар!..

Тонгларда юлдузи бордир Шухратнинг...

Хазонрез боғларда кузнинг зийнати,
 Бу боғларда изи бордир Шухратнинг.
 Барглар шивириси дарди, ҳасрати,
 Маънос бир кулгуси бордир Шухратнинг.

Оппоқ боши — қорли тоғлар бошидек,
 Оқшомлар чиройи — қора қошидек,
 Шабнамлар милтираб мунчоқ ёшидек,
 Сирлар тўла кўзи бордир Шухратнинг.

Давраларда таъкид ила хитоби,
 Номардларга қилган қаҳри, итоби,
 Токчаларда неча турфа китоби,
 Ўнлаб ўғил-қизи бордир Шухратнинг.

Умидворлар, омин, деса, тилақда,
 Ётишганлар, раҳмат, деса, юракда,
 Ёзувчилар йиғилишса, юксақда
 Ўрни бордир, ўзи бордир Шухратнинг.

Айрилиқ доғини чекди нақадар,
 Шоирни Ватандан этдилар бадар,
 Ҳамма гапни айтди, дема, биродар,
 Айтилмаган сўзи бордир Шухратнинг.

Юракларда яшаб, ёди ўчмагай,
 Мармар лавҳаларда оти ўчмагай,
 Бу дунёда хотироти ўчмагай,
 Тонгларда юлдузи бордир Шухратнинг.

Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди...

Сўз юритдинг қадр қиймат устида,
Бошимдан ҳуш деган қушларим учди,
Кета бердим, йўлнинг баланд-пастиди,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Манглайида офтоб муҳри бор эди,
Сўз айтса, сўзининг сеҳри бор эди,
Юрагида оташ меҳри бор эди,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Мавлоно, дейилса, лойиқ эди ул,
Нафосат мулкига содиқ эди ул,
Ҳамиша ёш эди, ошиқ эди ул,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Ажаб инсон эди, ҳасаддин холи,
Кўнглида ниятлар, амаллар олий,
Уфқда ярқ этган юлдуз мисоли,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

«Хамса» талқинлари» — ҳамон талқиндир,
Фузулий талқини — олов ёлқиндир,
«Шоиралар» — денгиз аро тўлқиндир,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Унда яхлит эди маърифат, иймон,
Сибирларда ўрмон кесган қаҳрамон,
Буюк гавҳаршунос, буюк таржимон,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Э воҳки, меҳнати қадр топмади,
Ойи кемтик қолди, бадр топмади,
Кетди у, турмоққа сабр топмади,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Дўстим, бу дунёнинг иши — жимжима,
Ўт олсин, сув олсин, номардга нима,
Қадр қийматимни билмаслар, дема,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Мунгли садо берди юракда торим,
Тилимга келди шу соғинчим, зорим,
Раҳмат қилган бўлсин Парвардигорим,
Тўхтасин Жалолов ёдимга тушди.

Сирожиддин
Саййид

МИНЧ ИМЛИК КАЛОМЛАР
ШУЖИЛАР ШУНДА

Қирқ баҳор ривояти

Кўхна дўстларингдай кўкда ой, қуёш,
Қирқ ёш, соғинчмидинг ва ёким бардош,
Ярми иссиқ, ярми совиб қолган ош,
Сойми, соҳилми ё сайхонми, қирқ ёш,
Бари бир-бирига ҳайронми, қирқ ёш?

Сен тонг деб кутганинг шом чиққандайин,
Ўрган арпаларинг хом чиққандайин,
Ҳам тинган ёмғиру ҳам чақиндайин,
Ранги сал униққан кўйлагим, қирқ ёш,
Эрта нелар дея ўйгагум, қирқ ёш?

Ярми оқ, ярмиси зангор тепалик,
Унда гулхан ёнар, ёни — капалик,
Бир йўлчи отланар — қундуз телпаклик,
Бир тунда зор-махзун бўлганим, қирқ ёш,
Қирларда қолганим — гулханим, қирқ ёш.

Изҳор дейинмикин ва ё изтироб,
Севинчми, саодат, севгими, сароб,
Ярим кўнглим обод, ярмиси хароб,
Яшил ҳам заъфарон кўкламим, қирқ ёш,
Ичи тўла ҳижрон тўпламим, қирқ ёш.

Бу — бир кенг саҳрода қолган пайтдайин,
Армон, қушларингга не деб айтайин,
Олдга юрайми ё ортга қайтайин,
Менинг висолим ҳам фироғим, қирқ ёш,
Шабнамга фарқ бўлган қароғим, қирқ ёш.

Сурхоннинг қантак ўриги

Барглар аро олтин-олтин
ой томади,
Сўримизга кечалари
бол томади.

Болалигим, соғинчларинг
олдир сенинг,
Болишимда сўлақларим
болдир менинг.

Мен шоҳ эдим бир боғ қизу
ҳам арига,
Сени териб бердим Гулнор,
Гулпарига.

Етар эди уларга бир
имогинам.
Меҳр эди бу дунё ҳам
момогинам.

Сўримизга кечалари
ой томади,
Ортга боқсам юзларимни
сой кўмади.

Тилло дейми сени ёки
тилложонми,
Қантак ўрик, энди сен ҳам
бир армонми?

Қантак ўрик, қайда қолди
кўнғизларинг,
Гулкезларинг, гулюзларинг,
гулқизларинг?

Ўз боғидан кимки тонди,
ўсал бўлди.
Сени тотган қизлар бари
асал бўлди.

Соғинч торлари (Муаллимларга)

Боқсам йилларимнинг сардафтарига
Сиз мудом камтару хоксор тургансиз.
Менинг юрагимнинг кабутарига
Ватан деган сўзни хатлаб берган Сиз.

Қуёшдан заррин ҳам зарҳалларига,
Боқсам у йилларнинг саҳарларига:
Менинг энг мунаввар, гўзал онларим —
Она деган сўзни ёзган тонгларим.

Биз кетдик — севинчу қувончларингиз,
Фасллар, кечаю кундузлар бўлиб.
Қолмиш ортимиздан кўзёшларингиз
Мақтаб томи узра юлдузлар бўлиб.

Шарҳлаб бермоқ учун меҳнатингизни —
Сизнинг бир соатлик заҳматингизни,
Қирқ минг чироғ билан кўп шамлар керак,
Қирқ баҳор яна қирқ кўкламлар керак.

Илму эзгуликдан зиналар тиклаб,
Ҳар ўғил — болангиз, ҳар қиз — қумрингиз,
Ўтдингиз дафтару китоб қўлтиқлаб,
Дарсу сабоқларда кечди умрингиз.

Боқсам у йилларнинг сарҳадларига,
Бирдан қайтгим келар саҳарларига.
Соғинч торларини чертар дилларим,
Муаллималарим, муаллимларим.

Бугун жаҳонгирлар мактабга борар,
Меҳр чироғидир қароғларингиз.
Оламда энг улуғ, камтарин зотлар,
Ҳеч қачон ўчмасин чироғларингиз.

Дилбандлар

Сиз элнинг тиллоси, тойгиналари,
Тиниқ жилғалари, сойгиналари.
Ота-онангизнинг асал, қандисиз,
Юртнинг қуёшгина, ойгиналари.

Битта кулгунгизга умрлар кетар,
Қанча қуёшлару қамарлар кетар,
Мен сизни ўйласам — жимирлаб кетар
Қалбимнинг энг иссиқ жойгиналари.

Ҳаёт мангу бедор — огоҳингиз у,
Сиз яйраб ўсгувчи қучоғингиз у.
Дунёлар яратар нигоҳингизу
Қаро қошингизнинг ёйгиналари.

Ҳали капалақдан қанот изларсиз,
Кўзмунчоққа боқиб новвот изларсиз.
Бу чаман сизники, асли сизларсиз,
Ўзбекнинг энг катта бойгиналари.

* * *

Ҳазрати Хизрдай оппоқ булутлар
Нигоҳбоним, диёр, кундуз ҳам тунда.
Бу тупроқда ўтган барча улуглар
Азиз тупроқ бўлиб ястанмиш шунда.

Авайлаб сўйлатсанг хазон баргини,
Етти иқлимларга ривоят бергай.
Дил кўзига суртсанг тупроқ гардини
Юз минг дил аҳлидан ҳикоят бергай.

Гарчи фалак чархи мақбаралардан
Нақшлар кеткизган, ранглар кеткизган.
Кўнгли ҳам, жисми ҳам садпоралардан
Занги оталари занглар кеткизган.

Минг йиллик каломлар тўкилар тунда
Чинор шохларидан — чироқ кўйгандай.
Энг етук шеъринг ҳам туюлар шунда
Онангнинг юзига оёқ кўйгандай.

* * *

Сочларинг тун ичра
бир-бир сирлашиб,
Олдилар жону
жаҳоним бирлашиб.

Икки қумри — икки дил
тўр ичраким —
Титрашиб ҳам инграшиб,
потирлашиб.

Гоҳ қаро ёнғин бўлиб
ёйилдилар,
Гоҳи селу гоҳида
ёмғирлашиб.

Қўлларингга қўлларинг
бойландилар,
Зулфларингга зулфларинг
хотирлашиб.

Сен билан шундоқ
ўтойин дермано,
Сочларингдай бирлашиб
ҳам чирмашиб.

Вафо
Файзулло

БУ ҚУШЧА АДОРНИНГ
МЕЗБОНИ

* * *

Шамол елкалаган берган ваъдамни,
Ўтган йилги ҳислар қирдан ошмоқда...
Саҳронинг ўртасида менинг мадинам,
Каъба ҳавоси бор ҳар бир қишлоқда.

Қалбга боссам дейман тиканзорларни,
Субҳон қадахида ичким келди май.
Найсон қамчиласин гулузорларни,
Турна тўпларида кўринадир най.

Райҳон ифоридан боғлаган дурра
Туши ойдинларни кўргани келди.
Кўнгли басир қулдай уйғондим, жўра,
Хизр ҳабиб билди мен кўнгли силни.

Орзу меърожида қурдим чайламни,
Рухим кетиб борар яшил бошмоқда.
Шамол елкалаган берган ваъдамни,
Ўтган йилги ҳислар қирдан ошмоқда.

* * *

Бу қушча адирнинг мезбони,
Шивирлаб бўлади кайвони.
Бир сўзни тополмай телбаман,
Бормикин қушчанинг армони?

Бу қушча адирнинг мезбони,
Икки қир ораси жаҳони.
Сарсари тоғма-тоғ кезаман,
Кўзимда беҳиштнинг шарори.

Бу қушча адирнинг мезбони,
Билмайди риёни, рўёни...
Уялдим айбимни ёполмай,
Балки мен малакнинг меҳмони.

Бу қушча адирнинг мезбони,
Ёлғизлаб қўймадинг Вафони.
Хайр-эй, келдим-ку, кетарман,
Қалбимда қушчанинг армони!..

* * *

Бинафша, Сен — Чўлпон руҳисан,
Ҳар баҳор қирларда изғиган.
Бинафша, Сен — Чўлпон руҳисан,
Йўқ, кечир, шоирнинг қизисан —
Бинафша!

* * *

Эй чархи даввор,
Қон бағримга нечун
Нақш олма солдинг?
Мендан кетди ҳабиб,
Жонимга ошиқ табиб,
Бемор балога қолдинг.

Зулайҳо доғи ҳамон,
Қайси қул қолди омон,
Мени-да қарога олдинг.
Ой қусуф кеча армон,
Ким Юсуф эмас, илон
Нораво, нодир дийдор
Арога солдинг.

Алвастидан ҳазар
Хур васлида назар
Кимда хаёлинг?
Маҳшар қаҳшар маҳал,
Чекка шафақ — гўзал
Қайда уволинг?

Севдим, дема, този
Гул била битди ёзиқ,
Баҳор видо-да толдинг.
Фунча, малак нозни,
Айтиб бўлмас розни —
Бехуда, бекор, сўнг бор
Худоба солдинг...

* * *

Гилос гулин кийди юрагим,
Гилос гулли, қайда куйлагинг?
Мен бунда хор, сен унда забун,
Керагинг йўк, йўқдур керагим.
Гилос гулли, қайда юрагинг?
Гилос гулин кийди юрагим!..

* * *

1. Масхарабоз аҳлига томошаман, найлайн?!
2. Тушлигим — тушкунлигим...
3. Қайтаман кечиккан турналар сафида!

* * *

Мени танидингми, лолақизғалдоқ,
Томларнинг рошидан қўл силкиб қолдинг.
Жигарингман десам, ишонма, синглим...

* * *

Ҳаёт синовидан ўтган кунимни
Эслолмайман, ҳарчанд уринмай неча?
Худойим, баланд дорга осдинг руҳимни!..

* * *

Гали-да, бир янги Лайли келибди,
Фуссамиз сафма-саф сайли келибди.

Замонлар бир йўла ишқсиз қолмаса,
Ишқ аҳли телбалар хайли келибди.

Биз банда, гул ичра гуллар солади,
Ул малак хаёли-майли келибди.

Сўзи нур, кўкси дур, сен эса бир кўр,
Ўзи моҳ, кўзи чоҳ — чайли келибди.

Билмадик наслини одамми, филмон,
Ўр ерга гулузор қайли келибди.

Забонсиз, дили оч този бўламиз,
Ул оху ё товус зайли келибди.

Қирга чоп, чўққи куч, гўшанга баҳор,
Кўнгли ҳур, дарвиша райли келибди.

Эй Вафо, қабрингда яна бир жарас,
Ҳозирлан, Масихо найли келибди.

* * *

Одамман, айтинг нега ҳурни соғиндим,
Теграм қуёшли-ку, нурни соғиндим?

Менда даво йўқдир, даво қайда бор,
Мусо эмасману Турни соғиндим.

Йўқ бўламан тилло, гавҳарга боқсам,
Кўнгил тубидаги дурни соғиндим.

Кўрдим, ҳар лаҳзамдир қиёмат қойим,
Маҳшаргоҳда туриб сурни соғиндим.

Вафо вафо эмас, ҳайратни билмас,
Одамман, вале, нечун ҳурни соғиндим?

* * *

На фикрат, на фитрат, на ўпқон қолди,
Нимжон хаёлимни марҳумлар олди...

Наҳот ўтканлар деб энди ёнгайман,
Йўқлар деб борлардан тонгайман...

Қайда сўниб битди чорлаган садо,
Бўғзимга тиралиб келар иддао...

Сен дейди: харобсан, хароб қиласан,
Одамнинг қонини шароб қиласан...

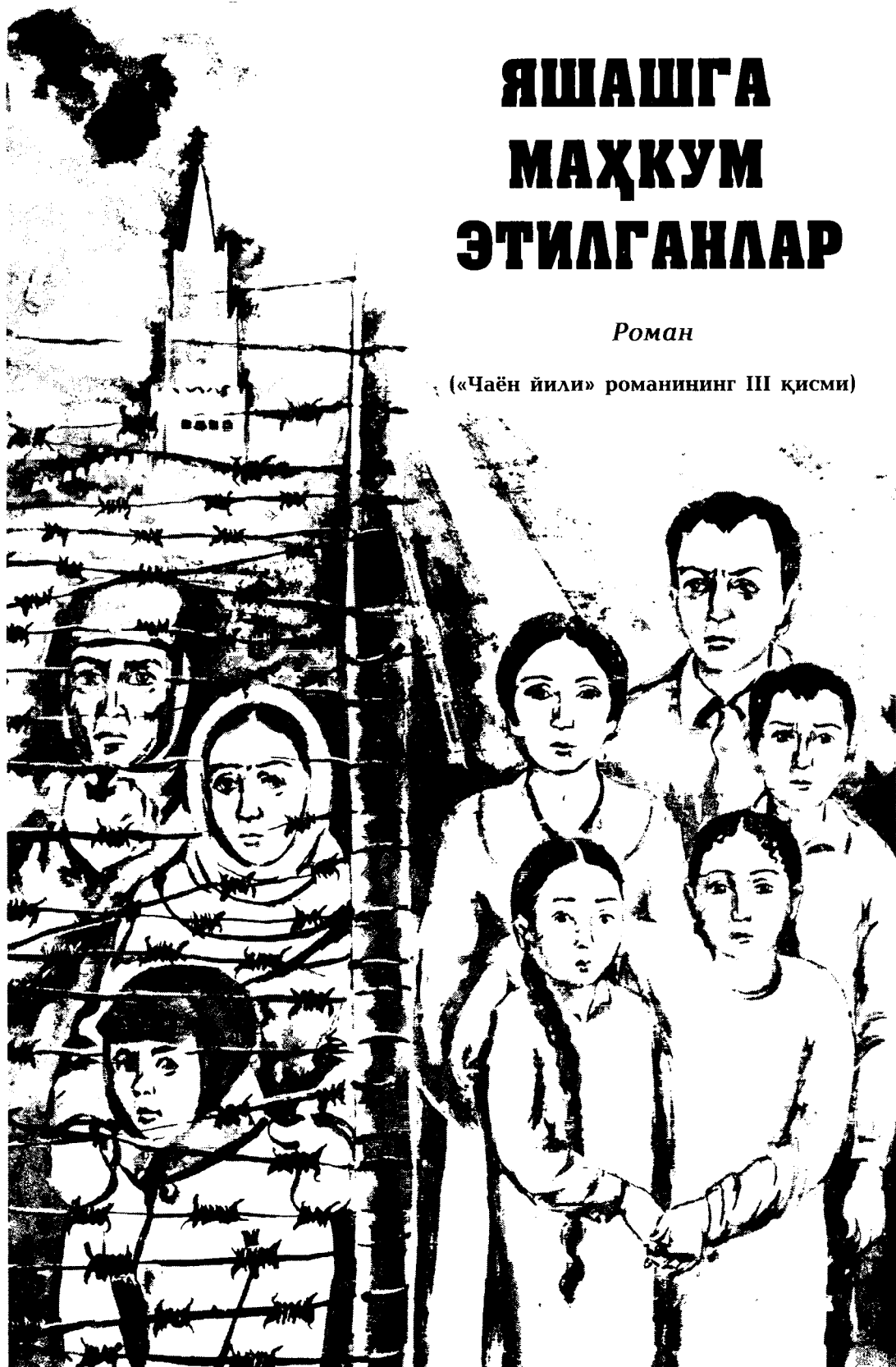
Бесарҳад гуссамни эткан мушаккал,
На тутгай, на ютгай, на беради гал...

ЯШАШГА МАҲКУМ ЭТИЛГАНЛАР

Роман

(«Чаён йили» романининг III қисми)

С аккиз йиллик ҳаётини шу тиконсим билан ўралган доим сассиқ лагерда ўтказган Ойниса дарвозадан чиққанида, бир тўда ранги заҳил аёллар озодликка эришган 137-рақамли Ойнисани кўзларида ёш билан кузатиб қолишди. Бир соат аввал Ойниса шу мазлумалар қатори эди, ҳозир уларнинг орасини фақат тиконсим ажратиб турар, қўл чўзса етар, ҳатто бурун-лабларини тирнаб, бири-бири билан суркалашиб-ўпишиб, видолашишлари ҳам мумкин эди. Ойниса симтўрни чангаллаган ҳамқафас дугоналари бармоқларини силаб-сиқиб, жафокашлари билан хайрлашди.

1953 йилнинг кузи эди. Куңдузлари илиқ, кечалари совуқ бўлиб, сув юзи муз билан тортилар, кўёш кўринса муз эрир, буғ кўтарилар эди.

Ойниса шу лагерда галаба кунини ҳам кўрди, 9 майда лагер маҳбуслари билан дод-фарёд қилиб сурон кўтаришди, лагер маъмурияти халал бермади — тантана бўлди. Аразда юрганлар ҳам бири-бири билан қучоклашиб, оғиз-бурун ўпишишди. Ҳатто бир чақирим наридаги эркаклар кўриқхонасидан ҳам наъралар эшитилди.

Ойниса шу лагерда туғди, эрига бағишлаб ўғилчасига Қаюмжон исмини кўйди, гўдак нобуд бўлмаслиги учун Ойниса не уқубатлар чекмади. Қаюмжон омон қолди. Қаюмжоннинг дадаси Катта Қаюмжон ҳам топилди, — кўшни лагерда экан. Уни учратганида Ойниса, маҳбус бўлишига қарамай, ўзини дунёда энг бахтли аёл ҳис қилди, сим орқали бўлса-да, гўдакни отасига кўрсатди, кулоқчин ишини ияги остидан боғлаб олган Қаюмжоннинг кўзларида ёш пайдо бўлди. Кичик Қаюмжон икки ёшга тўлди, гапира бошлади. Онасининг қорнидаёқ маҳбусликка маҳкум Қаюмжон туғилгач, лагер аёлларининг эркатойига айланди. Бироқ лагерда ёвуз ниятли аёллар ҳам бўлиб, Ойниса ўғилчасининг ҳаёти хавф остидалигини ҳам унутмас, ёлғиз қолдиришдан чўчир, икки йиллик муддат тугагач, болани онасидан ажратиш, болалар колониясига ўтказиш масаласи кўндаланг келганида, Ойниса ҳам тинчланди, чунки ҳар қалай ўғилчаси хавфдан нари, энагалар қўлига ўтиши керак эди: ҳам чидаб бўлмас азоб тўйди — эндигина кўкрақдан ажраган ягона овунчоғи, еру кўкка ишонмайдиган зурриёйдиган айрилиш алами ҳамма уқубатлардан даҳшатлиси эди. Ўғилчасининг умри колонияда қандай кечаркан: бегона-бегона-да, бирон дардга учраса, қаровсиз қолмасмикан, нобуд бўлмасмикан? У ердагиларга нима? — шамоллади, иситмаси балаңд эди, эловлади, жони узилди, деб, анкетасига қайд қилишади, яна битта даҳмаздан озод бўлишганига суюнишади. Замон шунақа, итга кўпроқ ғамхўрлик қилишади. Зоналарда битта соқчи итга бериладиган озуқа қиймати маҳбусларникидан бир ярим баравар балаңд. Лекин иложи қанча, шундай тартиб ўрнатилган — асирликда туғилган болалар икки ёшга тўлиши билан онасидан ажратилиб, колонияга топширилади, ўнта боладан бештаси нобуд бўлса ҳам, бу қойдани ҳеч ким бузолмайди, бузган она қўшимча муҳлат олади, шунинг учун болалик маҳбус аёллар жим юришга мажбурлар. Ишқилиб, зурриёдлари панд эмасалар бас. Бир ойда бир марта болалари билан кўришишга ҳам розилар. Кўп ҳолларда лагер тартибини бехос бузган оналар умуман болалари билан кўришиш ҳуқуқидан маҳрум қилинадилар. Шунинг учун болалик аёллар лагер маъмурияти кўзида мўмин кўринишга, танбеҳ олмасликка уринишади. Жанжал, бузгунчилик қондага риоя қилмаслик асосан боласиз, ёш, ашаддий аёллардан чиқади. Унақалар цех жиҳозини бузишади, симуляция — яъни сохта касалик қилишади, гиёҳ яширишади, нон ўғирлашади, жинига ёқмаган аёлларни қийнашади, кечалари тик турғазиб кўйишади, лесбиянлик — яъни, ўзларига ўхшаган аёллар билан жинсий алоқа ўрнатишади, ўлдиришдан ҳам тойишмайди. Кўп аёллар унақаларнинг измига тушишга мажбурлар. Энг қийини — лагерга янги келиб тушган аёлларга. Аввали улар ўзлари билан нима олиб келган бўлсалар, ашаддийлар тап тортмай ҳамма нарсани юлиб олишади, нарсаси йўқларга пўписа қилишади, малайга айлантиришади. Кўнмаганнинг қисмати аянчли. Ўзига ишонгани қаршилик кўрсатади, ё ютади, заифа таслим бўлади, эгилгиси келмаган аёлни дўппослашади, шунда ҳам сўз бермаса, ё майиб қилишади, баъзи ҳолларда қоядан итариб ўлдиришади. «Оёғи тойиб йиқилди», дейишади, кўрганлар ҳам индай олмайди, индаса ўзи панд ейди.

Шундай дўзахдан қандай чиққанига Ойнисанинг ўзи ҳам ҳайрон. Балки ҳомила-дорлиги асқатгандир? Агар ҳомиласи бўлмаганида, Ойниса бундай «синовларга» дош бера олармиди? Даргумон. Фарзанди ҳақида доим хавфда бўлган Ойниса, болани колонияга олиб кетишганда, бир мунча енгил тортгандай бўлди. Оғир ишларни бажар-

ди — аравадан каноф тушириб, ҳовузда бўктириш бўладими, ўтин ташиш — арралаши, гулоҳлик қилиши, хожатхона тозалашми — ҳеч нарсадан бўйин товламади. Товлай олмасди ҳам. Қайтага, боладан қўли бўшагани иш берди, жувон ҳамма топшириқларни тиришиб бажарди — танбеҳ олмаслик керак эди. Қолаверса, интизомли бўлса маълум имтиёз берилади. Муддатидан бир-икки йил олдин озод қилинади, демак, ўғилчаси билан тезроқ эркинликка чиқишади. Фақат қўшни лагердаги эри ҳам чиқса яхши бўлар эди. Бироқ урушда ярадор бўлган Қаюмжон тез-тез дардга чалинар, оқсоқлана бошлаган, бу лагерга ўтин олиб келадиганлар орасида ўқтин-ўқтин кўринмай қолар эди.

Ўз ватанидан жудо бўлиши, маълум муддатга бўлса-да ўғлидан айрилиши нақадар мусибатли кўринмасин, Ойниса оғир шароитга ўрганди, кўниқди. Иложи бўлмагач, одам ҳамма уқубатларга чидайди, иродаси қаттиқ маҳбус нобудликдан ўзини асрашга уринади, кўп ҳолларда мусибатни енгади, омон қолади. Ойниса енгилмади. Мана, кўзида ёш билан лагер дарвозасининг ортида кичкина тутун билан мўлтираб турибди — гўё кетгиси келмаётгандек.

— Уходи скорее, беги к сыну, — деди симтиконни чангаллаб турган эллик яшар аёл.

Ойниса йиғидан энтикиб югинди, кузатаётган ғамгусор дугоналарига жилмайди, қўлини силкитиб хайрлашди, негадир оғирлашиб қолган оёқларини секин босиб, нари кетди, кейин илдам юра бошлади. Симтиконга ёпишган аёллар Ойнисанинг қораси йироқлашмагунча жойидан жилишмади.

Болалар колониясига боргач, Ойниса озодликка чиққани ҳақида олган ҳужжатини кўрсатди, колония бошлиғи — кўзойнак таққан қирқ беш ёшли уруш ногирони — киёфасини ўзгартирмай Ойнисани табриклади ва ярим соатдан сўнг олти йил мобайнида бир-биридан ажратилган она-бола яна бирлашишди. Саккиз яшар Қаюмжоннинг бўйи онаси елкасига етиб қолган, камгап, нигоҳини ердан узмас, онасига ёпишишдан орингандек қўлида кулоқчини билан жим турар, эркинликка чиқиш унинг учун аҳамиятсиздек эди.

Қаюмжон онасининг гапини тушунар, тили русчалашгани сабабли, Ойниса ўзбекча сўзласа, Қаюмжон русча жавоб берар, ҳатто бошлиқ олдида онасининг ўзбекча гапириши болага эриш туюлар эди.

Колония тартибига ўрганган Қаюмжон оила шароити қанақа бўлишини тасаввур қилмас, оила муносабатлари болага ҳатто ёт кўринар, колония турмуши ягона, деб билар эди. Қаюмжон шу колонияда олти йил яшади, колония интизоми боланинг қонига сингди — эрталаб соат еттида туриши, кўрпа-ёстиғини саранжом йиғиштириши, бадан тарбиясидан кейин ювиниб, нонуштага чиқиши, сўнгра машғулотларга қатнаши, югуриши-сакраши, кундузи тушлик қилиши ва ҳамма қатори ётоққа кириб, бир ярим соат ухлаши шарт. Кечки овқатдан кейин икки соат дарс тайёрлашади, баъзан кино кўришади. Кинода кўрсатилган ҳаёт — болалар кўчаларда ўйнашади, трамвай-троллейбусга осилишади, велосипед учушади, истаган томонга югуришади — бу ердаги болаларга мутлақ нотаниш, саргузашт туюлар ва таажжублиси шундаки, улар экранда кўрган ҳаётга интилишмас, назоратсиз турмуш ғайритабиий гавдаланар, шунақа ҳаёт борлигига ишонишмас, «Бахтли болалик учун Сталин бобомизга раҳмат!» каби шиорларни муттасил хитоб қилишар, маълум маънода шу турмуш болалар учун қониқарли эди.

— Энди сен, — деди колония бошлиғи рус тилида, лом-мим демай турган Ойнисанинг ўғлига қараб, — ўз уйингда, ота-онанг билан яшайсан. Бу ерда олган тарбиянг, интизоминг сенга асқатади, деб ўйлайман. Ота-онангни хафа қилма, гапига кир. Бахтли бўл. Бунақа жойларга келма, хайр.

Ойнисанинг кўзларига ёш келди. У ташаккур билдириб, ўғилчаси билан бошлиқ хонасидан чиқишди. Коридорда бир буханка нон ва Қаюмжоннинг дафтар-китоблари билан оқ халатли энага кутиб турар, бир неча бола-қиз ва тарбиячи жувон девор бўйлаб тизилишган эди. Қаюмжон онаси билан чиққач, ҳаммаси буларга тикилишди.

— Мана, нарсаларинг, болам, — дея энага нон билан дафтар-китобларни портфелчага солди ва Қаюмжонга тутказди. Кейин эгилиб, боланинг пешонасидан ўпди. — Оқ йўл. Энди айрилманглр. Худо асрасин. Энди ўртоқларинг билан хайрлаш.

Тарбиячи жувон чўккалаб, Қаюмжонни бағрига босди ва болага қутича берди.

— Ўзинг ясаган айиқча, эсдаликка олиб кет.

Тарбиячи Қаюмжоннинг қўлидан ушлаб бола-қизлар томон йўлади, саф тортиб турган болалар билан Қаюмжон бирма-бир эпсиз қўл бериб хайрлашди.

Одатланиш ғалати нарса, кўчага чиққач ўйлади Ойниса, агар одам бошқа ҳаёт тарзини кўрмаса, ўзга нарсаларга интилмайди. Чунки бу ҳаётнинг ҳамма жабҳалари таниш. Худди ошхонадек — аёл қаерда нима борлигини билади, юмуқ кўз билан топиши мумкин. Шунинг учун ўрганиш бўлиб қолган тартибни бузгиси келмайди. Оила

ҳам, давлат тузуми ҳам, диний ақидалар ҳам шунақа. Янги тартиб ҳамиша ноқулай. Янги қоидага мослашиш ва энг муҳими, — маслак янгилини керак. Бу — азоб. Нотаниш тарз. Мазлум бўлиш қулайроқ.

Ойниса мозор ёнидан ўтатуриб тўхтади. Қаюмжон онаси нимага қараётганини тушунмай, бир мозорга, бир онасига тикилди.

— Нимага қараяпсан? — сўради Қаюмжон русчалаб. Колониядан чиққанларидан бўён боланинг биринчи овоз бериши эди.

— Мозорга, — деди Ойниса, кафтини боласининг елкасига қўйиб. Қаюмжон барибир тушунмади. — Кладбище, — деди Ойниса, баланд-паст дўнглardan кўзини узмай.

— Нима у?

— Ўлган одамлар кўмиладиган жой, — деди Ойниса.

— Ер тагида ётишадими? — сўради Қаюмжон, ёшига хос бўлмаган жиддийлик билан. Бу унинг эркинликда орттирган биринчи таассуроти эди.

— Ҳм. Кўмиб қўйишади.

— Нега?

— Қашқирлар талайди.

— Қашқирлар нима?

— Йиртқич ҳайвон. Шакал.

— Шакал? — дея Қаюмжон ўйга толди. — Китобда кўрганман. Тишлари оқ.

— Тўғри, — деди Ойниса.

— Маруся, Лёша, Антоша, уларни ҳам шу жойга кўмишганми?

— Ким улар? Мен уларни танитайман, — деди Ойниса, негадир мулзам бўлиб.

— Колониядаги болалар, — деди Қаюмжон, бир зум жимиб. — Дизентерия, дейишди. Мен ҳам касал бўлганман. Уларни ётоққа қайтиб опкелишмади. Ўлди дейишди.

— Ўшалардир балки.

— Мен ҳам ўлишим мумкинмиди?

— Нафасингни иссиқ қил.

— Нега мен ўлмадим? — сўради Қаюмжон, онасини «ая» дейишга тили бормай.

— Нега ўлишинг керак? — ёзғиргандек деди Ойниса. — Лагердан дори олиб бориб бердим. Тузалиб кетдинг.

— Дори бўлмаса ўлармидим?

— Худо кўрсатмасин!

— Ўлсам мени ҳам шу ерга кўмишармиди?

— Қўй, мунақа нарсаларни гапирма, жоним. Юрагим эзилади.

Ойниса шу ерда тўхтаганидан пушаймон бўлди.

Аслида бу мозор Ойнисага таниш, лагер мудирининг уйига дарс бериш учун қатнаганида албатта шу мозор ёнидан ўтган йўлдан юрар, бошқа йўл йўқ эди. Мозор йигирма-ўттиз гумбаздан иборат бўлиб, лагерда ўлган маҳбусларнинг танасини тўртта-бешталаб бир чуқурга ташлашар, оҳак сепиб, тупроқ тортишар, қабр устида рақам босилган цемент ғўлалар чиқиб турар, гитара чаладиган Софа ҳам шу мозорга кўмилган эди. Сталин ўлди, деган машғум хабар келганида, бутун лагер аёллари ўжиришди, дод-вой сурони оламни тутди, Софа жазаванда ўзини пичоқлаб ташлади. Ёрдамга келган аёллар қонга беланишди. Софанинг охириги сўзлари «Сталинсиз яшайман» бўлди. Ақл бовар қилмайди: Софа Сталиннинг расми босилган газета билан ойна артган экан — айби шу. Кимдир чақипти. Лагернинг энг хушчақчақ қизи эди. Ашула ҳам айтар, гитара чалар, рақсга тушар эди. Ҳали йигирмага кирмай, 47-рақамли гўрда ётипти. Сталиннинг расми учун етти йилга кесилган Софа тилида Сталиннинг номи билан ўлди. Тирик бўлганида, балки уни ҳам муддатидан олдин чиқариб юборишармиди? Сталин вафотидан сўнг махсус комиссиялар тузилиб, «сиёсийлар» озод қилинапти-ку. Мана, шулар қатори Ойниса ҳам амнистияга чиқди. Балки эрини ҳам тутқунликдан бўшатишар. Ойниса Қаюмжоннинг лагери томон борар экан, унинг дилида фақат шу умид милтирар, барча офат ортда қолгандек туюлар, озод бўлганига, ўғилчаси билан бирлашганига ҳамон ишонмас, тушга ўхшар эди. Энди эрини бўшатишса — бўлди. Қаюмжон касалманд, лекин озод қилишса, Ойниса уни албатта тузатади. Ўзбекистонда ҳозир куз, мўлчилик. Ҳаво илиқ, мевалар кўп, айниқса тирик етим болалари бағрига етишиш бахти янги куч беради. Ажабмас — дард чекинса. Ойниса шу бутуноқ Асил опага, болаларига хат ёзади. Хат эмас, телеграмма жўнатади, озод бўлишганларини улар билишлари керак-ку.

Бироқ Ойниса ўғли билан эрининг лагерига борганида маҳбуслар шахтада, лагерда одам кўринмас, тиконсим билан ўралган лагернинг вишкаларида пўстин кийган милтиқли соқчилар кўзга чалинар эди.

Ойниса дарҳол дарвозада турган пойлоқчига мурожаат қилди, Қаюмжонни сўради.

— Изоляторда, — деди пойлоқчи, лекин Ойнисани ичкарига қўймади.

— Мен хотиниман, бу — ўғилчаси, — деди Ойниса ялиниб. — Мана, ҳужжатларим бор.

— Начальникка учранг, — деди пойлоқчи. — Анову оқ уйда идораси.

Ойнисага лагер мудури керак эди, у Қаюмжонни етаклаб, ўша оқ уй томон кетди. У ерда соқчи турар эди. У Ойнисанинг арзини эшитиб, телефон дастагини кўтарди.

— Аёл, ўртоқ начальник, — деди пойлоқчи телефонда, — сизни сўрашяпти. Хўп бўлади, есть. Киринг, — дея, пойлоқчи темир эшикни очди. — Ўнгда, иккинчи хона. Сурков, Николай Фомич — начальник.

— Комиссия рўйхатида эрингизнинг ҳам номи бор, — деди Сурков бир оз суҳбатдан сўнг диванда ўғилчаси билан ўтирган Ойнисага. — Лекин унга ҳали гал келгани йўқ. Қанақа фармон чиқаришади — маълум эмас. Замон ўзгаряпти. Амнистияга тушса керак. Аммо эрингиз касал. Дизентерия. Мадори йўқ. Мунақа касал эркинликда юрган одамга ёпишса, биласиз, қанақа бўлади, бу ер уй эмас-ку.

— Мен озодликка чиқдим, ўртоқ начальник, агар ижозат берсангиз, эримга қарайман, — деди Ойниса ёлбориб. — Ишга жойлашаман, дори-дармон толаман.

— Зонага кириш мумкин эмас, ўзингиз биласиз, — деди Сурков, икки-уч кун қирилмаган соқолини қашиб.

— Нега, ўртоқ начальник?

— Рецедивистлар талашади, шунинг учун аёл зоти зонага қўйилмайди. Аёллар лагерига кириб, нималар қилишганини кўргансиз-ку. Улар отилди, лекин бу ердагилар ҳам кўзичоқ эмаслар. Аёл бўлса бас, кўрган жойида босишади. Нима қиласиз ўзингизни хавфга қўйиб? Дори-дармон топсангиз, ўзимиз берамиз. Аммо вақт зик, бир ҳафта ичида ёрдам кўрмаса, эрингиз узилиши мумкин. Бизнинг врачлар қараб ўтиришгани йўқ, бироқ касаллар кўп, балки ризқи тутаманган бўлса, ўнгланиб кетар. Даволаётган врачни чақиртираман, дарвозага чиқади. Гаплашиб кўринг.

Ойниса қайта-қайта бошлиққа ташаккур билдириб, ташқарига чиқди, ўғли билан лагер дарвозаси ёнидаги дарволаҳонанинг тахта зинасида врачни кута бошлади.

— Кўп касаллар амнистияни кутишмоқда, — деди сим панжара орқали халат устидан шинель кийган кўзойнакли врач — арманими, гуржими — Ойниса фарқига бора олмади. — Умид ҳам даво. Лекин эрингиз оғир. Бизга ҳам даҳмаза. Касали юқумли. Тузалишига ўзимиз ҳам тарафдормиз. Организми заиф, дори кор қилмаяпти. Парҳез сусайтиряпти. Топсангиз, гуруч қайнатиб келинг, тузсиз бўлсин. Зора асқатса.

Даволовчи врачнинг гапи Ойнисага тасалли бермади, саросимасини оширди. Лекин жувон гушқунликка тушмай, қўлидан келган чорани ишлатиши зарур, шу ерда, айниқса озодликда бўла туриб, иложини топмаслик хиёнатдек кўринди. Қанчадан-қанча маҳбуслар танҳоликда ўлиб кетмоқда, Ойниса — шу ерда-ку, чақирса товуши етади. Энг муҳими — озод. Лагер бухгалтерияси Ойнисанинг меҳнати учун бир оз ҳақ ёзипти, катта пул эмас, албатта, бироқ йўл харажатига берилган пулни қўшса, бирикки ҳафта яшашлари мумкин, ҳатто парҳез томоққа ҳам, ижара олишга ҳам етади. Фақат тежаш керак. Ҳозир уруш йиллари эмас. Керакки нарса дўконда топилади, бозор ҳам бор. Иш топила — яна яхши. Мадад бўлади, Андижонга қайтишга етиб қолади. Фақат ўғилчаси дардга чалинмасин, ахир бунга ҳам қаров керак. Иш топиши керак. Қариндош-уруғларини истаб-ахтариб келган одамлар, айниқса аёллар бу ерда кўп, ойлаб, йиллаб қолиб кетишади, улар ҳам келгинди, бирон чорасини топишаётгандирлар. Шунақаларни учратса, Ойниса албатта сўраб-суриштиради, йўл-йўриқ кўрса-тишади — ҳаммаларининг қисматлари ўхшаш, қўллашади. Ойниса эрталаб уйига хат ёзишни, ҳатто телеграмма беришни чамалаб қўювди, сабр қилиш керак — нима бўлади, нима йўқ, ҳали маълум эмас, балки бир ой туришга тўғри келар, Қаюмжон тузалса-да, амнистия қарорини кутиш лозим. Агар жавоб салбий бўлса, ё — худо кўрсатмасин — эри қазо қилса, ниятлари чиппакка чиқади. Ойниса ҳовлисига шумшайиб кириб боради. Алижон — ҳозир у ўн тўрт яшар бола — отасини сўрайди, албатта. Ойниса нима деб ваз кўрсатади? Айбдордек бўлиб чиқади. Шунинг учун телеграмма беришга шошмаслик керак, хатда шароит қанақалигини ёзади, хат етиб боргунча, бу ердаги вазият аниқлашади.

2

Масъуд кийган немис ҳарбий либосининг оҳори тўкилмай туриб, уни яна ечишга, оддий кийим ахтаришга тўғри келди — Шарқ ва Фарбдан шитоб билан бостириб келаётган иттифоқдош қўшинлар ҳали Берлинга кириб келмай туриб, фулгула бошланди. Биринчи бўлиб шунча ваъдалар берган «Туркистон қўмита»си аъзолари

тирқирашди. Альфред Розенберг ташаббуси билан таъсис қилинган Шарқий министрилик ва туркий халқлар бўлимининг бошлиғи профессор фон Менде, муҳожир ва асирга тушган туркий миллатлар вакилларида тузилган кўшинларнинг назоратчиси Унглаубе жимиб қолишди. Ҳатто келажак «Туркистон» давлатининг шубҳасиз сардори Вали Қажомхон ҳам Шарқий Легион таркибидаги ватандошлари аҳволидан хабар олмай кўйди. Италиягами, Туркиягами қочиб кетди, деган миш-миш тарқалди. Узоқдан артиллерия гумбури эшитила бошлади, Берлин осмонида Совет самолётлари кўринадиган бўлиб қолди. Легион аъзолари ва курсантлар чўпонини йўқотган подадек, гангиб қолишди. Ҳеч ким тайин кўрсатма бермас, ҳаммалари ўз ташвишлари билан овора, ким Грецияга, ким Туркияга ва яна кимлар Италияга қочиш пайида изғишар, бир тунда ғойиб бўлишар, оккупацион кўшинлар қўлига тушишдан қўрқишар, айниқса Гитлер ўлгандан кейин, таҳлика учига чиққан эди. Масъуд легион берган хужжатни йиртиб ташлаб, Берлин қочоқлари ортидан эргашди. Қуңдузлари алақандай омборларда яшириниб, тунда йўлга тушадиган Масъуд, «Берлин таслим бўлди», Германия Америка, Англия ва Советлар ихтиёрига ўтди, деган хабарларни эшитди. Муҳими уларнинг қўлига тушмаслик эди. Қўлга тушса, «қочоқ» тамғаси билан ҳибс қилинади ёки жойида отилади ёки советларга топширилади. Кейин нима бўлишини тасаввур қилиш қийин эмас. Масъуд қайси томонга — гарбгами, шимолгами, жанубгами — кетаётганини билмас, бу ерларда уруш сезилмас, лекин маҳаллий аҳоли биқиниб олган, ҳеч ким билан гаплашишни истамас, қочоқлар у ёқда турсин, ўз ватандошларига ҳам паноҳ беришдан чўчишар эди. Бундай шароитда Масъуднинг қисмати ачинарли эди. Унинг устига энди ўргана бошлаган немис тили унинг ётлигини дарров фош қилар, ёрдамга муҳтож хўжалиқлар ҳам Масъуд билан алоқа қилишдан қочишар, уйларига яқинлаштиришмас, итларини ечишга тайёр эдилар. Масъуд оч қолишдан қўрқмас — қуён, бедана, каптар бор, тутиб ейиши мумкин, у назоратчи инспекторлар қўлига тушишдан ҳайиқар, аммо бориб-бориб бу хавфи ҳам кўзига кўринмай қолди — пешонасида шу қисмат бор экан, иложи қанча, танг келса бирон сомонхонада ўзини осоди-қўяди. Вассалом. Бироқ ҳали ёш бўлгани боис, яшагиси келар, ажал сўнгги чора эди.

Масъуд Берлиндан чиқиб кетганига бир ҳафтадан ошди, халтасидаги қотган нон ҳам, тамаки ҳам, гугурт ҳам тугай бўшлади, тежаса яна икки кунга етиши мумкин эди. Яхшиям қулоқчин, жун аёл олган экан, тунги совуқда асқатмоқда. Чўнтагида бир оз пули бор, бироқ бу маблағ ҳозирги шароитда ўтадими-йўқми, гумон, балки капитуляция, яъни таслим шарт расмий эълон қилинган, герман пули ҳам бекор бўлгандир. Унда ҳамёнидаги пул — пайраҳа. Масъуднинг ён чўнтагида браунинг ҳам бор, топширмаган: тунда ҳайвонни чўчитиши мумкин. Лекин йиртқич уйқу пайтида ҳамла қилса, йигит улгурмаслиги мумкин. Умуман, бу ўрмон-далаларда йиртқич ҳайвон борми-йўқми, Масъуд билмас эди. Шунча кеча-қуңдуз юриб, тустовуқ, қуён, типратикан ва қушлардан бўлак ҳеч нарсани учратмади. Лекин тўнғиз бўлиши мумкин. Агар дуч келса, ким банд келади — маълум эмас. Отишга тўғри келади. Лекин ўқ товуши эшитилмагани маъқул.

Масъуд ўрмондан чиққач, бир чақирим пастда, қандайдир секиноқар сой қўлигида бир-икки қаватли оқ-сарик бинолардан иборат немис қишлоғи кўринди. Оқ қайин дарахтлар орасидан силос минораси кўринар, кўкимтир тутун чиқараётган тракторнинг товуши шамолда бир эшитилар, бир тингандай бўлар, одам бўлса ҳам, бу ердан кўз илғамас эди.

Масъуд бир-икки дақиқа тикилиб тургач, ниҳоят, ферма деб ўйлаб, ўша томон йўл олди. Масъуд бутазорлар оралаб боргунича ярим соатча вақт ўтди.

Тирилча шляпа кийган киши, тракторни ўчирмай, пастга тушди ва тўсиқ олдида тўхтаган Масъуд томон сал оқсоқланиб кела бошлади. Унинг кўзлари сувдек рангсиз, юзидаги жуни қирилмаган, қизғиш лаблари аёлларникидек юпқа, ияги узун эди.

— Гутен таг, герр, — деди Масъуд, немис тилида салом бериб.

Немис Масъуднинг саломига жавоб бермади.

— Нима керак? — деди у, Масъуднинг қиёфасидан бегона ирқ эканини дарҳол фаҳмлаб.

— Кечирасиз, — дея, Масъуд аранг немисча сўзлар ахтариб, тушунтира бошлади. — Иш керак. Арбайт.

— Туркмисан? — ҳамон гумонсираб сўради немис.

— Я, я! Турк! — деди Масъуд, ақалли ҳайдамай, савол берганига қувониб. Ўзининг ўзбек эканини тушунтириш маҳол эди. Турк деб ўйлаган бўлса майли. Легион аъзоси эканини ҳам айтмади. Оқибати қанақа бўлиши ҳам гумон эди.

Немис бир зум жимиб:

— Йўк, — деди ўзининг тилида. — Иш йўк. Бу ерда турма, кет.

— Узр, — деди Масъуд ва тарвузи қўлтиғидан тушиб, тисарила бошлади. — Ауф видер зеен. Хайр.

Масъуд нари кетгунича немис жойидан жилмади.

Кун илик ва дим, ўтлар ҳиди димоқни қитиқлар, кишига кайф бергандек бўларди.

Масъуд жим оқадиган, суви тиниқ бўлса-да туршак зардобини эслатадиган сой бўйидаги қийшиқ ўсган мажнунтол соясига бориб ўтирди, теллагини ечиб, майсага ташлади — қизил пешонаси тер, телпак эзган сочи ҳўл эди. Масъуд урушга кетаман, деб қисталанг қилганини яна афсус билан ўйлади. У, албатта, немис офицери бўла олмади. Ислом институти мутасаддилиги остида 1944 йилнинг июн ойида Гёттингем университетиде курслар таъсис этилиб, уч ҳафталик машғулотдан сўнг курсни тутатган талабаларга обер-мулла унвони берилиб, СС таркибиде тузилган Шарқий-Турк қўшини сафларига юборилиши, уларга яримой қавси ичига юдуз ўрнатилган сала берилиб, улар туркий-мусулмон кўнгилли жангчилар орасиде Совет тузумини қоралаш ташвиқоти билан шуғулланишлари керак эди. Бундай курслар Дрезденда ҳам тузилди. Масала муҳим аҳамиятга эга экани шундаки, бу ғояни амалга ошириш ташаббуси СС рейхсфюрери Гиммлердан чиқди. Гиммлер шарқий кўнгилли жангчилари немис жангчилари қатори имтиёзлар билан таъмин қилиниши ҳақида фармон туширди: «Герман жангчилари доирасиде кўнгилли мусулмонларга нисбатан бепиесаң ва кўпол иборалар ишлатилишини ман қиламан». Асирга тушган, қочиб ўтган Совет жангчиларини қайраб, Советга қарши қўйиш III рейхнинг бу кунги мақсади бўлмай, 1941 йилнинг 22 декабрида Туркистон, Арманистон, Гуржистон ва Кавказ мусулмонларидан иборат тўртта легион тузилиши ҳақида Вермахт Олий Қўмондонининг махсус буйруғи чиқарилган, Олимжон Идрисий бош раҳбар этиб тайинланган эди. Идрисий ташаббуси натижасиде Туркистон кўнгилли жангчилари намоз пайтида, рўза-ҳайит, қурбонбайрамда хизматларидан озод қилинарлар, жума-намоз кунлари соат 16 гача ҳарбий вазибаларини адо этар эдилар.

Масъуд Дрезденда уюштирилган курсларда ўқиди. Унинг «обер-мулла» унвонини олиши оддий жангчидан фарқли ўларок, нуфузли эканини таъкидлаб, немис офицери билан бир имтиёзга эга, ватандош жангчилари устидан руҳий раҳнамодек эди. Бироқ у Дрездендан Берлинга келгач, алғов-далғовга учради. Ҳеч ким ҳеч нарса билмас, тайин кўрсатмалар ҳам йўқ, фақат Германия таслим бўсағасиде эди. Легионлар у ёқда турсин, III рейхнинг олий мансабдорлари ҳам қоча бошлашди. Рейхстагнинг пештоқига Совет байроғи ўрнатилгач, ҳеч қанақа умидга ўрин қолмади.

Ҳозир Масъуд мажнунтол панасиде ўтирар экан, уч ой мабойнида бўлиб ўтган ҳодисалар чўпчакка ўхшар, фақат чўпчакнинг охири мудҳиш эди.

Масъуд халтача остидаги тамаки қолдигини кафтида вижимлади — бутун-эрта бу ҳам тугайди. Тежаша керак. Бироқ чекмасе, яна нима ҳам қилади? Пули бор, бироқ аҳоли яшайдиган жойга кириб, тамаки сотиладиган дўкон ахтариш хавфли. Лекин ҳозир иттифоқдош қўшинлар маъмурий, ҳарбий-сиёсий муаммолар билан бандлар, қочоқларга гал келгани йўқ, шунинг учун Масъуд бирон тайин ишга бош суқмасе, батракми, молбоқарми, фаррошми? — майли-да, аҳволи вой. Иш топилса-да, ким «омон қоласан» деб қафолат бера олади? Қайтага қочоқни ишга олгани учун ўзи панд ейди. Шунинг учун бугундан эрта яхши бўлади деб бўлмайди. Баттар кўчиши мумкин. Шунинг учун Италия ё Грецияга етиб олса, марра уники. У ёқларга иттифоқдошларнинг қўли етмайди. Аммо у ёққа қандай бориш мумкин? Тўғри, аввалги кўриқчи постлари ҳозир йўқ, чегарага етиб олса бас, у томонга ўтиш мушкул эмас, Масъуд шерикларидан эшитган. Аммо чегара қаёқда? Масъуд умуман бошқа томонга кетаётган бўлиши мумкин. Бировдан сўрашга қўрқади.

Кўзи илина бошлаган Масъуднинг кўлоғига йўтал товуши эшитилди. Масъуд ўтирилиб қаради. Нарирокда бояги немис тулар, қўлида паншаха бор эди.

Масъуд ҳадиксираб ўрнидан турди, немисга тикилиб, чўнтагидаги браунингни пайпаслади. Немис ҳам хавотирда эди. Масъуд жилмайишга ва шу билан ёвуз нияти йўқ эканини билдиришга уринди.

— От боқасан, — деди немис оғир сукутдан сўнг.

— Боқаман, — деди дарров Масъуд. Дилида умид йилт этгандай бўлди. — Нима буюрсангиз бажараман, — аранг сўз ахтариб немисча деди йигит ва тайёрлигини ифода қилиш мақсадида кўкатда ётган қулоқчинини олиб кийди.

— Пул тўламайман, — деди немис, ҳамон синовчан тикилиб. — Овқат бераман. Сомонхонада ётасан.

— Майли, раҳмат, — деди Масъуд, дарров рози бўлиб. — Отхонада ҳам ётавераман.

— Саҳар турасан, кеч ётасан.

— Розиман, — деди Масъуд ва икки қадам олға юрди.

— Тўхта.

Масъуд тўхтади, яна таҳликага тушди.

— Қуролинг борми?

— Бор. Мана. — Масъуд дарҳол браунингни чўнтагидан олиб, немис томон ташлади.

Немис бир дам нотаниш йигитга тикилиб туриб, тўппончани олди, чўнтагига солиб кўйди.

— Ёшинг нечада?

— Йигирмада.

— Нега бу ерларда дайдиб юрибсан?

Жавоб бериш учун анча-мунча сўз керак эди, курсда тигиз ўрганган тили дарров эсига келмас, ҳадиги халал берар эди.

— Капитуляция, — деди Масъуд, немиснинг ҳам қисмати шунга боғлиқ эканига ишора қилиб. — Америка, Англия, Русия. Пух!

— Англия ёмон! Америка ёмон! Русия ёмон!

— Ёмон, ёмон! — деди Масъуд дарҳол немиснинг вазабига кўшилган бўлиб.

Немиснинг оқсоқ оёғи чарчади шекилли, у паншахани ерга санчиб, дастасига суянди. Афтидан у бирон қарорга келолмаётган эди.

— Табак, — дея Масъуд халтачасини очиб, тамаки қолдигини кўрсатди. Унинг назарида чекмайдиган немис дунёда йўқдек эди.

— Юр, — деди немис ниҳоят.

Масъуд немиснинг ортидан йўрғалаш ўрнига бир зум жойида жиламай қолди, мени топширса-чи, деган гумон хаёлидан ўтди.

— Юр, юр, — деди немис, — кўрқма.

Бирин-кетин улар жилишди.

3

Бетоб ётган Асил опа Ойнисадан келган хатни ўқиб, ўрнидан туриб кетди, касали тўшақда қолди. Ойнисанинг озод бўлишига яна икки йил борлигини аёл билар эди, шу боис хабардан ўти ёрилай деди.

— Ҳой, Қосимжон! Муродбек! Қаёқдасанлар? — дея Асил опа сарпойчан даҳлизга отилиб, жазавада фарзаңларини чақиришга тушди.

— Нима бўлди, ача?! — уй муюлишидан югуриб чиққан ўғли Муродбек, қўлидаги ўроқни улоқтириб, ағрайиб қолди.

Асил опа хат келтирган почтачи болани кучоқлаб, ўпа кетди.

Оғилхонадан Қосимжон чиқди, у ҳам онасининг найрангини кўриб, серрайиб қолди. Ярим соат бурун индамай ётувди, мияси айниб қолгандир, деб ўйлади, ваҳимага тушди.

Келин-неваралар тўпланишди.

— Ойнисахон бўшапти! — бақираёзди Асил опа, почтачи болани кўйиб юбормай. — Озод бўпти! Югурларинг, болаларига айтларинг! Улар билишсин!

Ҳовлига тўпланганлар бир-бирига қараб, ёқаси остига тупуришди.

— Ўтака қилдингиз-ку, ача! — деди Қосимжон ёзғириб. — Бирон фалокат деб ўйлабман. Шунақа шайтонлашга бало борми? Ҳозир кўшнилар югуриб чиқишади.

— Чиқисин! Жуда соз! — деди Асил опа бир оз ўзини тутишга уриниб. — Ҳозир, — дея, Асил опа ичкарига чопиб, тахи бузилмаган дўппи олиб чиқди, почтачи болага кийдириб кўйди. — Бошинг тошдан бўлсин, бўтам. Хатингга раҳмат! — ҳовли саҳнидагилар қаққайиб туришар, ҳеч кимдан садо чиқмас, миқ этса, бирон чатоқлик чиққудек эди.

— Ойнисахонникига ким кетади?

Ака-укалар бир-бирларига қарашди.

— Мен бораман, — деди невараси Одилбек. — Беринг хатни.

— Уларгаям хат ташладим, — деди почтачи бола. — Билишади.

Асил опа томошанинг энг қизиқ жойини кўра олмай қолгандек, бўшашиб кетди, тоқчага ўтирди.

— Ҳайрият, — деди у, негадир тушкунлик овозда.

— Хатни беринг, — дея, Муродбек келиб кўлини чўзди, — ўқийлик-чи.

— Ҳа-я! Ўқи болам, ўқи. Ҳамма эшитсин.

Муродбек балаңд овоз билан хатни ўқий бошлади.

Хатни ўқиб чиққач, тамом, деган маънода кўзини кўтарди. Кўча эшик томонда бир тўда кўшнилар — қариялар, ёшлар, эркак-аёллар расмга тушаётгандек жим туришар, кимларнингдир кўзида ёш, лабларида табассум, ҳеч ким сеҳрли жимликни бузишга ботина олмас эди.

— Келинлар, айланайлар! — деди Асил опа касалини унитиб. — Базм қиламиз! Қўзи сўямиз! Сарвихон, сўрига жой қилинг, қизим! — деди Асил опа мўлтираб турган келинига. — Бугун байрам!

Ҳамма ўзига юмуш топди. Болалар сув сепишди, қизлар шипиришди, сўрига кўрпачалар тўшалди, ўчоққа катта қозон қўйилди. Қўшни жувонлар уйларидан аллақанча нарса — сомса, патир, лағанда шовла, парварда-новвот, гилос-ўрик, қаймоқ-қатик, шинни-қиём олиб чиқиб, дастурхонга тўкишди. Томорқада кўзи сўйган чол Ҳеварасини физиллатди, ярим соат ўтар-ўтмай Фаизов бутун хонадони билан кириб келди. Рангпар Земфира хоним аёллар билан, Фаизов домла эркаклар билан кучоқлаб кўришиб чиқишди. Асил опа оиласида ҳам ўспирин ёшлар бўлиб, булар нафақат мактабдош — оилалари аҳил бўлгани учун, ўзаро ўртоқлик алоқалари ҳам яқин эди. Алижон, Жамила, Зарема деярлик тенгқур, бир дастурхондан ейишади, бир синфга қатнашади, дарсни баробар тайёрлашади. Земфира хоним бирон кийим тикса, ҳаммаларига бичади, аввал Алижонга, кейин қизларга тикади, ўз қизини ажратиб, тузукроғи унга бўлсин демайди.

Ҳозир дадаси билан онаси сургун қилинганига саккиз йил тўлди. Аввалига Алижон дадасига, Жамила онасига ичикди, янги оилга мослашиш қийин бўлди. Кейин мактабга бориш зарурати туғилгач, Алижон ҳам, Жамила ҳам ўқишга алаҳсишди, ота-она доғи хиралаша борди. Лекин ҳар ойда Қаюмжондан ҳам, Ойнисадан ҳам келадиған хат, улар омон-эсонлиги иккала болага далда-тасалли бўлди. Ўкинч кўникишга айланди. Фаизов оиласи бу ҳовлига кўчиб келиши Худонинг муруввати эканини кейинчалик фаҳмлашди. Улар бўлмаганида буларнинг ҳаёти қандай кечиши муаммо эди. Касал-пасалга учраб, ўлиб кетишлари ҳеч гап эмас эди. Ким бетоб бўлмасин — қизамиқми, йўталми, ичбуруқми — Земфира хоним гиргиттон бўлди: кечани-кеча кундузни-кундуз демади, ўзи қаради, ўзи укол қилди. Асради, авайлади. Оёққа турғазди. Ҳозир Алижон ўн беш ёшли ўспирин, лаби устида мўй кўриниб қолган, қизлар етишишади, ҳаш-паш дегунча кўзга кўриниб қолишади. Жамила ҳам, Зарема ҳам бўйлари чўзилиб, ёшларига хос ўзгаришлар рўй бериб, ёқимтой қизлар бўлишган. Аввалги замонлар бўлганида узатилган, фарзанд кўрган бўлар эдилар. Уччалови бир-бирига мутлақо ёт эканига қарамай, доим бирга юришар, танимаганлар буларни эгизакдек билишар, орасталикларига ҳавас қилишар эди.

Фаизов домла турар жойини эпақага солишга киришди. Лойтом ўрнига шифер терди, уйнинг ёнига икки хона қурди — болалар вояга етиб қолишган, уларни алоҳида-алоҳида қилиш лозим эди. Олдинги қаҳатчилик пайти бир мунча енгиллашган, нон-сув муаммо эмас, тежаб-нетилса, унча-мунча зарур сарфларга ҳам ақча етар, ҳатто болаларнинг лагерга боришларига ҳам маблағ ажратиш мумкин эди. Энг муҳими — Алижон билан Жамила ўзларини етимча сезмасликлари керак эди. Фаизов домла Мансур ака ёрдамида болаларни бермади, «ўзимиз қараймиз, ўстирамиз, танҳоликларини сездирмаймиз», деди, ваъдасини бажарди. Энди Алижон учун ҳам, Жамила учун ҳам булардан афзал одам дунёда йўқ.

Ҳеч қачон на Ойнисани, на Қаюмжонни кўрмаган бу оила хат орқали улар билан иноқлашиб кетишди. Земфира хоним болаларнинг турмуши ҳақида батафсил хабар бериб турар, уларнинг ўқиши, одоби, ҳатто касал бўлиб тузалганликларини ҳам ёзар, Ойниса-Қаюмжондан ташаккур хатларини олишар, ўз навбатида улар ҳам ўз шароити, кичик Қаюмжонга алоқадор тафсилотларни ёзишар, муҳими — уларнинг омон-эсонлиги буларнинг, айниқса, Жамила билан Алижоннинг дилида рўшнолик уйғотар эди. Ўйинқароқлигига қарамай Алижон Фаизов домлага ёрдам берди: гишт ташиди, лой қорди, кўшни аравачасида сойдан тош териб келди, арра тортди. Хуллас, ёнга кириб қолди.

Қизлар эса Земфира хонимни анча юмушдан бўшатадиган бўлишди. Кир ювиш, дазмол қилиш, қозонга қараш, товуққа дон бериш, ҳовлига сув сепиб, шипириш ва рўзғорда бажариш керак бўлган анча иш уларнинг зиммасида. Земфира хоним қизларини ҳатто тикишга ҳам ўргатди. Фаизов домла қизларининг тузуккина дастёр бўлганликларини кўриб, сигир олиш пайига тушди, кунлардан бир куни ҳовлисига говмиш етаклаб келди. Албатта, юмуш кўпайди: молни соғиш, терт қориш, ўт юлиб келиш, тагини тозалаш, ем бериш — чакана иш эмас. Оғирини эркаклар, яъни Фаизов билан Алижон эплар, енгиллини — соғиш, ем ташлаш, сутни пишириш каби ишларни аёллар, яъни Земфира хоним билан қизлар бажаришар эди. Мол бор уйда тўқлик бор, дейди Фаизов домла, ўзи ҳам бекор турмайди, қўли бўшаса оғилхонага кириб кетади, молига қарайди. Сут, қатик, сариеғ ўзларидан чиқади, мой сотиб олишмайди. Замон ўнганган сайин, тўй-маросимлар ҳам бўлакча ўтадиган бўлди. Земфира хонимнинг қўли буюртмалардан бўшамайди, келинларга сеп, куёвларга костюм-шим тикади: атрофдаги қишлоқлардан ҳам буюртмалар келади, ҳаммасиники шошилинч. Земфира хоним рад эта олмайди, кечалари ҳам машинкасининг товуши тинмайди — тузуккина даромад келади. Агар хотинининг шу ҳунари бўлмаганида, Фаизов домла сигир ҳам ололмас, қурилишни ҳам бошламаган бўлар эди. Ҳунари бор ҳоримайди, деб шуни айтишгани ҳақ. Бироқ ҳуқуқи чекланган Фаизов домла нима тадбир қўллаганин, аввал албатта назорат

муассасидан рухсат олади, акс ҳолда ҳаракатидан айб топишади, «ғайриқонуний та-шаббус», деб жарима солишади. Турмуши ўнғайган сари, рашк-ҳасадчилар, кўра олмайдиғанлар ҳам чиқа бошлашди. Ҳатто «бадарға қилинган шубҳали оила тарбиясига маҳаллий болаларни топшириш сиёсий кўрлик», деган маънода ифво ёзғанлар ҳам бўлди. Фаизов домла аранг кутулди, текширувчилар оила шароитини кўриб, болаларни қолдиришди. Фаизов домла гаразли одамлар тўхматидан чўчийдиған бўлиб қолди, кийшиқ эшикни тузатишга ҳам юраги дов бермади, Алижонга велосипед олиб бериш-дан ҳам айнаиди, болалари тузукроқ кийинишидан хавфсирай бошлади. Адоват ёмон нарса, биронта уйига ўт қўйиб юборишдан тоймайдиғанлар ҳам бор.

Оч бўлсанг бера олмайди, тўқ бўлсанг кўра олмайди, деган матал бежиз айтилма-ған.

Алижон саросимага туша бошлади — нега аяси дадаси ҳақида тайин гап ёзмапти? Аяси озодликка чиқипти, дадаси-чи? Нега дадасидан хат келмади? Муңдан чиқадики, фақат аясини бўшатишипти-да. Демак, дадаси яна икки йил, яъни муҳлатнинг охири-гача эркинликка чиқа олмайди, демак аяси дадасисиз келади. Бу, албатта, яхши, бироқ дадаси яна ўша ёвуз муҳитда якка ўзи қолади. Албатта, қизини тезроқ кўриш, унга етишиш доғи аяси учун ягона мақсад, бироқ саккиз йил ёнма-ён лагерда укубат чекишган эру хотин, икки йил қолганда онаси (ўтай онаси), эри борлигига ҳам қарамай, бу ёққа ошиқадими? Балки дадаси кисталанг қилаётгандир: тезроқ жўна, болаларинг бағрида бўл, икки йил — узоқ муддат эмас, саккизига чидаған иккисига ҳам чидайман, дегандир. Акс ҳолда аяси эрини қолдириб келмаған бўлариди.

Алижон у пайтларда олти ёшли бола эди, дадасини ҳам, аясини ҳам яхши эслайди, унутгани йўқ. Хотира хиралашған, лекин уларнинг қиёфалари боланинг эсида. Жамила икки ёш гўдак эди. У ҳозир онасини эслай олмайди, фақат иккита-учта расмини кўрган, ўша қиёфа қизнинг ёдида сақланиб қолған. Ҳозир қанақа экан, Жамила билмайди. Агар тасодиф Ойнисани кўчада учратиб қолса, танимади ҳам. Хотираси қотмаған бола учун саккиз йил жудалик — катта муддат. Онаси қайтиб келгач, Жамила ўзини қандай тутади? Ётсирамайдими? Онаси энди бегона аёлдек. Ўғилчаси бормиш, саккиз ёшга тўлипти. Жамила улар билан қандай чиқишади? Ўргана олармикин? Энди онаси келса, Жамила ҳам, акиси Алижон ҳам жондош бўлиб кетган, кечалари уйқусини харом қилиб болаларнинг касалига қараған, ўзи емай буларга едирған, авайлаған, боққан, парвариш қилған Земфира хонимдан, муңдоқ қараганда, меҳрини аямаған ҳақиқий оналик бурчини адо этган зотдан ажралиш керакми? Ҳатто тили ҳам қрим-татарча чиқа бошлади. Атрофдагилар ҳам, мактабдагилар ҳам маҳаллий, Жамила ўзбек тилини сувдек билади, бироқ қрим-татарча муҳитда тарбия кўргани сезилиб туради, баъзан тили ҳам кетиб қолади. Алижон Фаизовлар қаромоғига тушганида, беш ёшлик бола бўлиб, тили бурро эди, шунинг учун у она тилини сақлаб қолди, талаффузда қрим-татарча сезилмайди, лекин Жамила унда энди тилга кирған, Фаизов ҳам, Земфира ҳам ўзбекчага одатланмагани сабабли, ўз тилида гапиришга мажбур эдилар. Жами-ланинг тили ҳам шу талаффузга ўтди. Бироқ масала тилда ҳам эмас, таҳлика шундаки, бутунлай бегоналашиб кетган Ойнисани она деб пинжига кириши қандай кечаркин? Асл онаси билан иноқлаша олармикин? Қандай бу ердаги онасидан узилади? Янги онасига кўникса, Земфира хоним — амалдаги онаси, — четта суриладими? Унинг дили вайрон бўлмайди? Ахир Жамила ҳаётга шу аёл етагида кириб борди-ку, саккиз йил бир қозондан ош еди, бир том остида яшади. Земфира хоним бегона она эканини Жамила умуман билмади, Заремага қандай она бўлса, Жамила билан Алижонга ҳам шундай қаради, ажратмади. Земфира хонимдан ажралмагани қулайдир? Ҳар қалай ўрганиб кетган, бўлак турмушни тасаввур қила олмайди ҳам. Бир юмалаб Ойнисага қиз бўлиб олиши мумкинми? Фализ эмасми? Балки онаси сургундан келмай қўя қолгани маъқулдир? Келса, анча-мунча нарсалар дарз кетади, синади, жипслашиши маҳол бўлади, ўртага совуқлик оралайди.

Жамила ҳам, Алижон ҳам ўз ота-онасининг хулқ-атвори, феъли, гап-сўзи, муома-ласи қанақа эканини кўришмаған, деса бўлади, билишмайди. Уларнинг тарзи етила бошлаган болаларга қандай ботаркин? Балки умуман чиқиша олишмас. Одам кимгадир ўрганади-ку, одатни ўзгартириб бўлармикин? Агар уларнинг турмуш йўсини чап туюлса, унда нима қилиш керак? Бу каби муаммога Алижон унча эътибор бермади, аммо Жамила борған сайин ҳадиксирай бошлади. Бироқ ўз онасини — туққан, сут берған волидасини рад қилиш ҳам нотабиий нарса, ихтилоф, ечими йўқ вазият. «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам» нақлини қўллаб бўлармикин?

Бу ҳақида Фаизов домла ҳам, Земфира хоним ҳам ўйлай бошлашди. Уйнинг ҳақиқий эгалари келишса, қандай муроса қилишади? Қандай чиқишишади? Икки бола бегона бўлишса-да, саккиз йил мобайнида ўзлариникидек бўлиб кетишған, улар учун Зарема қандай бўлса, Алижон билан Жамила ҳам шундай, тенг қарашған. Битта Заремага иккита бола кўшилиб, учта фарзандлик бўлишған. Уччаловининг ёши деярли

бир хил, учта норастани эплаш осон бўладими? Ҳар бирининг ўз феъли-атвори бор: Алижон тажанг, инжиқ, одамови, ётсирайдиган бола. Унинг тилини топмаса илакишмайди. Ҳозир ҳам ўн тўртга кирган ўспиринда ўша хусусиятлари қолган, ўхтин-ўхтин сезилиб туради — бир сўз ошиқчалик қилади, мисқолаб гаплашиш керак. Айниқса болалигида ўжар эди, гап кўтармас, кўққисдан тумтаяр, Фаизов билан Земфира хоним ўзидан нима хато ўтганини билишмас, юпатишар, керак бўлса, кечирим сўрашар, Алижон аранг эрир эди.

Жамила Фаизовлар қўлига тушганида икки ёшли гўдак қизча эди. У аввали икки-уч кун хархаша қилди, хатто уйкусида ҳам «Ая!» деб йиғлаб чиқди, кундузлари тез-тез йиғлар, бироқ Зарема бўлгани учун ўйинга чалғир, бир дам онасини унутар, тез овунар эди. Янги оилага Жамиланинг ўрганиши ҳам осон кечди. Фақат Алижон узоқ гина сақлар, ҳеч ким билан гаплашмас, шотига чиқиб бир неча соатлаб ўтирар, экинзорга кириб кетар, жўхориюя орасида ухлаб қолар эди.

Фаизов домла ва Земфира хоним ўта тоқатли бўлишлари, болалар хархашасига диққат бўлмай, чидам билан бардош беришлари, ширин сўзни канда қилмаган ҳолда болаларни талтайтирмаслик ҳам керак эди.

Мана энди, шунча меҳнати сингган, ўз фарзандларига айланиб кетган болаларни вояга етказиб, асл ота-онасига топширишлари керак. Албатта, болалар омонатлигини ҳис қилган ҳолда, уларнинг ота-онаси қайтгач, уларга топшириш бурчи борлигини ҳам тан олишса-да, замон оғирлиги туфайли сургундагилар қайтиб келишмаса, худо кўрсатмасин — қазо қилишса, болалар тарбиясига уларни инсон қилиб етиштиришга Фаизов домла ҳам, Земфира хоним ҳам шай эдилар. Лекин қанча гиргитгон бўлишмасин, бир кунмас-бир кун болалардан ажраш турган гап эди. Қай даражада меҳрибон бўлишмасин, ўз ота-онасининг ўрнини ҳеч нарса босмаслигини ҳам эътироф этишар, бу айрилиққа тайёр эдилар.

Энди Қаюмжон билан Ойниса келишса, бир хонадонда яшаш масаласи қандай бўларкин? Балки бир-икки қулоч ер олиб, уй-пуй қуриш чорасини ҳам чамалаб қўйиш лозимдир.

4

Табиатан мулойим қиз Муқаддас, бошидан шунча кулфат-мусибат ўтказди: севимлиси Ўлмас туҳмат оқибатида жон берди, мажбурлаб Ҳошимжонга эрга берилди. Ҳошимжон малъун бўлиб чиқди, акаси Масъуд урушда бедарак кетди, аввал отаси, кейин онаси ўлди, пироварди қизи Озода билан бир ўзи танҳо қолди. Шу синовлар Муқаддасни букмади, чиниқди, хатто шаддод жувонга айланди. Тақдирини яшаш ўзига қолди. Озми-кўпми мерос қолгани учун бировга ялинмади, бир бурда нон учун бировнинг қўлига қарамади. Аввал педагогика институтига кирди, институт ёқмади, ўқишни ташлаб юридик институтга кирди, беш йилда тугатди, адвокатлик ҳам, прокурорлик ҳам қилди, ниҳоят судьяликни топширишди — қанчадан-қанча жинойи ишлар қўлидан ўтди, қанча фожиали тақдирларни кўрди. Ўз имзоси билан талай одамларни қаматди, анчаларини суд залидан бўшатиб юборди. Йигирма саккиз ёшли судья жувон — ҳам ёш, ҳам хушрўй, ҳам қаттиқ, ҳам юмшоқ, энг муҳими — адолатли мутахассис кўпларнинг ҳавасини келтирар, кўп қизлар Муқаддасга ўхшагиси келар, бироқ кўра олмайдиганлар, ичида адоват тугувчилар ҳам кам эмас эди. Айниқса Муқаддаснинг мустақиллиги, партия органларидаги мансабдорларнинг йўриғига юрмаслиги, уларнинг кўрсатмаларига зид фармонлари амалдорларга ёқмас, бу мансабга тайин қилинилганини улар хато, деб ҳисоблар эдилар.

Бундай «Бебош» судьянинг думини тугиб юбориш, ҳатто ўзини қаматтириш улар учун қийин эмас эди, чунки «жабрланувчилар» томонидан кўплаб ариза-шикоятлар тушар, бундай шикоятларга «керакли тус» бериш, суд ҳукмини хато билиб, бекор қилиш, судьяга жазо қўллаш унча қийин тадбир бўлмай, бунақа «чоралар» қандай оқибат билан тугатганини Муқаддас кўп кўрган. Бироқ Муқаддас — оппоқ, чиройли, кўпларнинг «сўлагини оқизган» малоика — уни оғдириш, маиший алоқа ўрнатиш уларга жазодан афзал кўринар, лекин «малоика» нуқул чап берар, ўзига йўлатмас, алақандай важлар билан хушторларини калака қилар, шунинг билан бирга гафлатда қолишдан, уларнинг ўчидан ҳайиқар, маломатта учраши ҳеч гап эмас эди. Муқаддас ҳатто адлия хизматини ташлашни ҳам ўйлайдиган бўлиб қолди. Суд бошқармаси мудирга бўшаши ҳақида ариза ҳам ёзиб киритди. Бошқарма мудир аризага имзо чекмади, янги жинойи иш топширди. Муқаддас ихтиёрига қарши ишни олиб боришга мажбур бўлди, тўпланган тергов материаллари билан танишиб чиқди. Медицина институтининг алақандай ўқитувчиси тўртинчи курсда ўқийдиган талабасини уриб, майиб қилибди. Жинойи иш шу эди. Айбдор Зоҳид Давронов экан. Суд тариқда аён бўлишича, айбланувчи Зоҳид Давронов бешинчи курсга ўтиш учун топширилаётган

имтиҳонда Баҳром Муслимов номли талабасига ёмон баҳо қўйган, ҳатто медицинага яроқсиз, деб топган, талаба шериклари билан Зоҳид Давроновнинг йўлини тўсган, муштлашиш оқибатида ўқитувчи бўш келмаган, ҳатто талабага жисмоний зиён етказган, яъни майиб қилган экан. Ўша куниёқ ҳодиса иштирокчилари милиция участкасига олиб бориб ҳибсга олинган, айбдорлар устидан жиноий иш очилган, расмий жиҳатдан Зоҳид Давронов айбдор, деб топилган, дастлабки тергов материаллари судга оширилган эди.

Муқаддас жиноятчини биринчи гал кўрганидаёқ дили алланечук бўлиб кетди. Зоҳид Давронов ўта хушбичим, қош-кўзи чўғдек, суқ кирадиган йигит эди. Айниқса унинг теран мулоҳазалари, донолиги, ўз эътиқоди учун ўжарлиги Муқаддасни мафтун этди: Зоҳид Давронов ҳам судья жувонга махлиё назар билан тикилар, Муқаддасдан кўзини уза олмас, ҳатто суд мажлиси қанча узоқ чўзилса, шунча унга фароват бағишлагандек туюлар, ҳар гал Муқаддаснинг нигоҳи Зоҳидга тушганида, бу тикилишдан Муқаддаснинг юраги алланечук урар, у кўзини олиб қочишга уринар, саросимага тушар, эртасига суд иши давом этишини кутар, йигитни кўргиси келар эди. Муқаддас Зоҳидни айбдор, деб топди, уч йиллик жазо муҳлатига қарор чиқарди. Зоҳид Давронов қарорни вазмин қабул қилди, ҳатто Муқаддас Муродова ўз бурчини суистеъмо қилмай, дилига эзгулик бахш этган йигитни жазога маҳкум қилиши маҳбуснинг тасаннога ўхшаш эътирофини уйғотди, ҳиссиётга эргашмаганига қойил қолди.

Шу кунларда Муқаддаснинг рўзғори бут, камчилик сезмайди, ҳатто енгил машина сотиб олган, уйини Замира холага ташлаб, якшанба кунлари ўн уч ёшга тўлган қизи Озода билан тоғ бағирларига чиқиб кетишади, Бурчмулла атрофида санғишади, ёввойи гуллар, кўзиқоринлар териб келишади.

Ҳозир Озода саккизинчи синфга қатнайдиغان бўлиб қолган, онаси-отасига ўхшаш ёқимтой қиз, вояга етгач, яна ҳам гўзал бўлиши турган гап. Қизига ҳуснбузар чиқмаслиги учун Муқаддас аллақанақа ўтлар қайнатиб, сувини ичиради. Озода ягона фарзанди — таянчи бўлгани боис Муқаддас қизини еру кўкка ишонмайди, авайлайди, фарздан кўрқади, ёлғиз қолдирмаслик учун қизини Замира холага ишониб қўйган. Олтмишдан ошган Замира хола ҳамон шу ҳовлига қарайди, Гулсум опанинг хонасини ўзига жой қилиб олган, кундузлари шу хонада дам олади, баъзи кечалари ётиб ҳам қолади. Икки йил бурун қизи Холида ўзатилиб кетди, ҳозир болалик, Озода уни «опа» дейди, бирга ўсгани учун ундан ажрагиси келмайди, Холида ҳам Озодани соғинади, тез-тез келиб туради, ўғилчасини Озода эркалатади. Холиданинг тўйига Муқаддас бош-қош бўлди, анча харажатларни кўтарди, селига мол аямади, гарнитур олиб берди, уй кўрарга ўзи борди. Муқаддас Холидани қизидек кўради, шу топгача Озодага янги нарса олса, Холидага ҳам бир нарса қўшиб олади. Холида ҳам иноқ, қадрдон, кўпинча онаси шу ерда бўлгани учун уйига ҳам кирмай, тўппа-тўғри шу ҳовлига келади, ҳамма нарса ёд бўлиб қолганидан, дарров киришиб кетади. Муқаддас ишда бўлса, келишини кутади, бир соат-ярим соат суҳбатдан сўнг Муқаддас Холидани боласи билан машинасида элиб кўяди. Замира хола тўй маросимига боргудек бўлса, Муқаддас унинг дастурхон-тоғорасини тўлдириб беради, шойи-атлас кўяди, хаводор учун пул беради — хуллас онадек эъзозлайди, Замира холасиз ҳаётини тасаввур қила олмайди.

Кунлардан бир кун Муқаддас, машинасига ўтириб, Чиноз томон кетди, қамоқхонага етиб боргунича, борайми, бормайми деган гумонда бўлди. Гувоҳномасини кўрсатгач, қамоқ соқчиси телефон орқали бошлиғи билан уланиб, судья келганини айтди.

— Маҳбус Давроновни қаерда кўрмоқчисиз? — сўради соқчи, телефонни қўйиб.

— Камерасига кирмоқчи бўлсангиз кўриқловчи беришади.

— Кўриқловчи керак эмас, — деди Муқаддас расмий тусда. — Учрашув хонаси кифоя.

— Бошлиқ сизни кабинетига кутади.

— Хўп. Учрашувдан кейин кираман, — деди Муқаддас. — Олиб келган нарсаларимни текширасизми?

— Сизники истисно. Кираверинг, — дея, соқчи темир турникетни очди ва шу заҳотиёқ телефон дастасини кўтарди. — 387 номерли маҳбус учрашув хонасига келтирилсин, — дея, жавоб кутмай телефонни жойига қўйди. — Кириг. Ман қилинган нарса бериш мумкин эмаслигини биларсиз.

Хона бўш бўлиб, ўртада яйдоқ стол, столнинг қарама-қарши икки томонида биттадан полга михланган стул турар, ягона деразанинг ойнаси қорамтир бўлиб, фақат нариги томондан хонани кўриш мумкин, учрашув пайтида у томонда кузатувчи «меҳмон» билан «мезбон» орасидаги муносабатни назорат қилиб турар, маҳбус «меҳмон»га нисбатан қоидага хилоф ҳаракат қилса, дарров кузатувчи кирар, маҳбусни бехатарлан-тирар, кези келса тўппонча ҳам қўлланар эди. Бунга ўхшаш воқеа кам бўлса-да, рўй бериб туради, шунинг учун «меҳмон» қарши бўлмаса, қуролланган соқчи, ҳатто хонага ҳам кириб, бир четда назорат қилиб туриши мумкин.

— Ичкарида ўтирган аёлни танийсизми? — деди, нариги хонага Зоҳид Давронов олиб кирилганда, погонли киши бир томонлама кўриш мумкин бўлган ойна ортидаги Муқаддасга ишора қилиб.

Турма коржомасини кийган, сочи қирилган Зоҳид, Муқаддасни кўриб, анграйиб қолди.

— Мен сиздан сўраяпман, ичкарида ўтирган аёлни танийсизми? — дея, погонли киши таъқид билан саволини қайтарди.

Зоҳид ҳушига кела бошлади.

— Танийман, — деди у, ғалати қўйга тушиб.

— Ким у? — қатъий сўради погонли киши.

— Мени қамаган жонон, — деди Зоҳид жиддий тусда.

— Жонон эмас, — деди погонли киши. — Судья.

— Шунақами? — деди Зоҳид қувлик қилиб. — Мен билмапман, узр.

— Танийман, дедингиз-ку.

— Погони йўқ-ку.

— Фуқаро сифатида келган, — деди погонли киши. — Норасмий.

— Нега норасмий? Мен нима, масхарабозманми?

— Калака қилманг, мен хизматни бажаряпман. Наряд оласиз.

— Мен фақат сўрадим, ўртоқ начальник.

— «Гражданин начальник», мен сизга ўртоқ эмасман.

— Узр, гражданин начальник, — деди Зоҳид айёрона жиддийлик билан. — Энди қайтсам бўладими?

— Кўришганингиз йўқ-ку. Учрашишни истамайсизми?

— Истаганда қандоқ! Мунақа учрашувни тушимда ҳам кўрганим йўқ, Қўрқяпман, гражданин начальник, юрагим дов бермаяпти.

— Қўрқманг, кираверинг, еб қўймайди.

— Еб қўймайди? Ҳали ейди ҳам, денг!

— Тўхтатинг майнавозчиликни, кўришувни истамасангиз, учрашув бекор қилинади.

— Исташ-истамасликка ҳаққим борми, гражданин начальник?

— Бор, — деди погонли киши тоқатсизланиб.

— Офарин! — деди Зоҳид ясама хитоб билан. — Маҳбуснинг хоҳишига қараш — ақл бовар қилмайди! Мен қайси мамлакатда яшаяпман, ўртоқ начальник?

— Гражданин начальник!

— Кечирасиз: гражданин начальник. Мен қайси мамлакатнинг қамоғида жазо муддатини ўтаяпман? Ё бу тушми?

— Қанақа туш?

— Ғоятда ажиб туш. Бунақа туш умр бўйи бир марта ё бўлади, ё бўлмайди.

Фазоий туш!

— Бўлди! Жазавани тўхтатинг! Кириг! — дея, погонли киши, Зоҳидни итарди.

— Кечирасиз, гражданин начальник. Яна битта савол берсам майлими? — деди Зоҳид Давронов, елкаси орқали погонли кишига бошини ўтириб.

Начальник ижирғана бошлаган эди.

— Сўранг, — деди у, ғаши келиб.

— Судья аёл мен билан хизмат юзасидан учрашмоқчимиз, ёки шунчаки...

— Айтдим-ку: оддий фуқаро сифатида, деб.

Бу жавоб Зоҳид учун аҳамиятга эга эди.

— Раҳмат, гражданин начальник, бу хоним бошқа маҳбуслар билан ҳам учрашадиларми?

— Йўқ. Фақат сиз билан, — деди погонли киши ва индамай турган назоратчи йигитга ишора қилди. Назоратчи эшикни очди, погонли киши Зоҳидни у томон итарди. Зоҳид ичкарига киргач, назоратчи эшикни беркитди.

Муқаддас ўрнидан турмай маҳбустга тикилди. Унинг қиёфасида гараз аломати сезилмас эди.

— Мени йўқлатибсиз, жаноби судья, — деди эшик олдида турган Зоҳид, жойидан жилмай.

— Мен жаноб эмасман, — деди Муқаддас мулоим тарзда. — Келинг, ўтиринг.

Зоҳид сочи қирилган бошини қашлаб, стулга келиб ўтирди. Улар бир зум бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Яхшимисиз? — деди Муқаддас ниҳоят сукутни бузиб.

— Келишингизни нимага йўйишни билмаяпман, — деди Зоҳид.

— Нимага бўларди? Шунчаки. — Муқаддас шунақа савол тушишини аввалдан тахмин қилган бўлса-да, ҳамон тайин жавоби бўлмагани учун андак мулзам тортиди, жавоби нотабиий туюлди.

Ҳозир Зоҳиднинг нариги хонадаги ўйноқи кинояси сезилмас, маҳбус ғалати саросимасини яширишга интиласа-да, кўзларида алланечук ҳижолатга ўхшаш таҳлика сезилар, маҳбус вазиятни тушунмаган кўринар эди. Бироқ зийрак бўлгани учун Зоҳид суд пайтидаёқ икковининг орасида кўзга кўринмас яқинлик ришталари боғланганини пайкаган, бироқ бу яқинлик бир натижа беради, деб ўйламаган ҳам эди. Судья, аёллигига қарамай, барча шартли тўсиқларни писанга қилмай, аслида мутлақо ёт-бегона, унинг устига маҳбусликка ўзи маҳқум қилган бир жиноятчининг олдига тап тортмай келиши — бу қизнинг (балки жуводир) жасоратидан дарак берар ва энг муҳими — ҳиссиёти чинлигидан тортинмаслиги Зоҳиднинг ҳавасини уйғотар, шунақа зот борлигидан, ҳатто фахрлангиси келар эди. Қолаверса Зоҳиднинг ўзи ҳам бир кўришда унга маҳлиё бўлувди, бироқ бу илинжи хаёлий эканини эътироф этган ҳолда, Зоҳид умид қилишга ҳам ботина олмаган эди. Бу ғойибдан содир бўлган, илохий мурувват сифатида инъом қилинган, ўзи учун шоиста бўлмаган тухфа эди. Бу ҳадяни қандай эплаб бўлади, ноҳўя ҳаракат билан чилпарчин қилиш ҳеч гап эмас. Қандай йўриқ, қанақа йўсин қўллаш мумкин?

Улар ярим соатча суҳбатлашиб ўтиришди.

Муқаддас зарурий вазифани бажаргандек, суҳбатга чек қўйди. У учрашувдан мамнун бўлдими, интиқини қондирдими, таскин топдими-йўқми, Зоҳид англай олмади. Бироқ хайрлашиб чоғида қизнинг кўзлари негадир намланди. Бу изтиробми, ўкинчми ё ички тугён аломатими? Йигит сезгиси келди, аммо ҳаддан зиёд ишонишга ботина олмади. Яна келиш-келмаслигини ҳам Муқаддас айтмади, йигитни мавқум қолдирди.

Муқаддас машинасида кетатуриб ҳам, уйда ҳам Зоҳид Давронов ҳақида ўйлади, унинг фикр тарзи, мулоҳазалари, қатъийлиги суд пайтида ҳам аён бўлса-да, Муқаддас яна бир карра унинг сўзлари, жонкуярлиги сафсата эмас, инсоний маслағи эканига иқрор бўлди. «Ёмон ўқиган талабадан қанақа муаллим, билимсиз врачдан қанақа шифокор, малакасиз қурувчидан қанақа меъмор чиқади? Чала савод педагоглар кўпаяверади, беморлар ўлаверади, нўноқ меъмор қурган бино қулайди. Статистика учун мингта доктор етиштирилди, деб ваъзхонлик қилиш мартаба бўлиб қолди. Минг-лаб зараркунандаларни етиштириш — хиёнат. Юзта ношуд врачдан битта маслак-малакали доктор минг марта афзал. Дунёга танилган биттаям олимимиз йўқ. Ахир юртни ўйлашимиз керак-ку. Ёмонни-ёмон, дейиш айб эмас, ёмонни-яхши дейиш айб. Бельгияда врачлар сони республикамизга қараганда икки баробар кам эмиш, аммо улар микрохирургия билан шуғулланишяпти, беморнинг хаста юраги ўрнига бошқа юрак тикишяпти. Икки баробар врачлари кўп юртимизда шунақа операцияни биронта хирург бажаряптими? Германияда бир умр ёруғликни кўрмаган одамнинг кўзини очишяпти. Қани бизда шунақалар? Йўқ. Чунки ўзимиз нўноқмиз, таълимимизни олган талабалар биздан ҳам ожиз».

Бундай дилниҳон мулоҳазаларини Зоҳид дабурустдан айтиб юборгани йўқ. Аксинча, у Муқаддас ўтирган хонага кирар экан, хойнаҳой бирон ишқал, иғво аралашган деб гумон қилди, бўлмаса расмий шахс, судья, қамоқда ётган қанақади шифокор-домлани йўқлаб келишдан бошқа ташвиши йўқми, деб ўйлади, шу тахмин таъсирида синовчан назар билан бир-икки дақиқа индамай ўтирди. Бироқ Муқаддас томонидан ғараз сезилмади, мўлтонлик қилашпти, табассум билан жонни суғириб олмоқчи, деган тусмолга борди Зоҳид. Лекин ҳадикка тушмади, ҳатто сохта жилмайиб:

— Хўш? Сўранг, — деди.

— Нимани сўрай? — деди Муқаддас ҳам йигитнинг яширин саросимасини пайқаб ва «Ниқобини ташласа мен ҳам ўзимни самимий тутаман, деб ўйлади, ташламаса на илож, шунга яраша муомала қиламан».

— Маҳбус олдига судья бекорга келмайди, — деди Зоҳид. — Лекин барибир мамнунман, ярим йилдан буён бир инсоннинг турқини кўрганим йўқ. Сиздек зот келиши... «Не было ни гроша, вдруг — алтын» дейишади руслар.

— Суд қилган шахс, албатта душман бўлиши шартми? — дея Муқаддас жилмайиб Зоҳидга тикилди.

— Суд қилган шахс учун жиноятчи ёмон одам, — деди Зоҳид бўш келмай. — Ёмон одамни ёмон кўриш — табиий ҳол.

— Жиноятчи ёмон одам бўлмасачи?

— Нега бўлмаса қамашади?

— Яхши одамлиги учун жазодан озод қилинмайди.

— Жазо яхши одамни бузади. Аламзада қилади, — қатъий деди Зоҳид лоқайд тарзда. — Талабага ёмон баҳо қўйиш — жазоми?

— Талабани майиб қилиш нима?

— Судда айтганман: хужумга нисбатан ҳимоя чорасини қўллаганман.

— У сизни урмаган-ку. Ҳатто қўл кўтармаган. Фақат пўписа қилган, — деди Муқаддас.

— Мен урмасам у урар эди.

— Мен бу ерга судни муҳокама қилиш учун келган эмасман, — деди Муқаддас ёзғириб.

— Нима учун келдингиз бўлмаса?

— Тушунмадингизми? Яхши инсонни кўриш учун келиш жиноят эмас, — дов бериб деди Муқаддас.

— Мени яхши деб ўйлайсизми?

— Ўйлайман, — деди Муқаддас андак сукут қилиб. — Сиз олижаноб инсонсиз. Сиз каби одамлар бор экан, ҳамма нарса барбод бўлмаганига умид билан боқиш мумкин, лекин, Зоҳиджон, бир оёғимиз жар ёқасида, қулашимиз ҳеч гап эмас.

— Жар ёқасига етиб борган одам, нима борикин, деб пастга қараши мумкин — кизиқ-да.

— Тик туриб қарасин.

— Тик турса, шамол қулатиши мумкин.

— Янги нарсани кўриш ҳаммага ҳам хатарсиз бўлавермайди.

— Қурбонни оқламоқчимисиз? Кўкракни ўққа тутиш-чи?

— Мақсад бўлмаса — телбалик.

— Мен ҳам телбаманми?

— Маълум маънода.

— Машраб-чи? Дон Кихот-чи?

— Улар ҳам. Лекин миллионга билимдондан юксак.

Жимиб қолишди.

Муқаддаснинг сўзлари Зоҳидга бир мунча баланпарвоз кўриңди. Судда расмий-роқ, яъни куруқроқ гапирувди. Бироқ сўзларида айб йўқ. Яна қанақа айтиш мумкин? Муқаддас Муродовна чайқовчи эмас-ку.

Зоҳид «Яна қанақа саволингиз бор?» деб сўрамоқчи эди, юраги дов бермади, истехзо қилаяпти, деб ўйлаши мумкин. Лекин Муқаддаснинг кўнглида айтишга қийин алла қандай сири бор, бунга Зоҳид амин. Фақат истиҳола қилаяпти, очиқ айтишдан тортинаяпти. Шу сири бўлмаса, келмас эди. Кўзларидан сезилиб турипти, гап ўзидан чиқса, тузук бўлар эди. Зоҳид — маҳбус одам, гапирса, ташаббусни ўзига олса, Муқаддас Зоҳидни талтайяпти, ўз оёғим билан келганим учун ҳаддидан ошаяпти, деб хулоса чиқаради. Зоҳиднинг гапи ёқмаса, ҳафа бўлади, гаши келади. «Майли, деди ичида Зоҳид, ошиқмаслик керак. Агарда дилида туйғу уйғонган бўлса, яна келади. Ўшанда ҳам тортинса, ўзим айтаман. Мен маҳбусман, дейман, ҳеч қанақа ҳуқуқим йўқ. Аммо тилим бор, дилим бор, сизга хушторман. Гап тамом. Малол келган бўлса, маъзур тутинг. Ҳеч қандай даъвом йўқ. Кўнглимни бўшатдим холос.» Ахир кимдир биринчи қадам қўйиши керак-да. Аёл нарса севги изҳор қилса, келишмайди-да, хулосага келди Зоҳид ўйида давом этиб. Балки тўғридир. Табиатда ҳам шунақа-ку, ташаббус хўроздан чиқади. Муқаддас Муродовна тўсиқдан ўта олмаяпти. Биринчи бўлиб овоз берса, қарам бўлиб қолишдан чўчиаяпти, таъна қилади, деб ўйлаяпти. майли, Зоҳиддан чиқа қолсин: чув тушмайди. Яна қаёққа чув тушади? Ўзи қамоқда ётипти-ку, шундай ҳам бўлсин, Зоҳиднинг изҳорини қабул ҳам қилсин. Кейин нима бўлади? Муқаддас озодликда, бу бўлса маҳбус. Қамоқдан чиқишига яна икки ярим йил бор. Кутадами? Биронта «тилла тиш» илиб кетса-чи? Муқаддас Муродовнанинг амали деб пайига тушган «ошиқлар» камми? Топиш-тутишидан ташқари Муқаддас Муродовна — ҳам бошпана, ҳам истехком, ҳам кўриқ. Унинг соясидаги одамга ҳеч ким ботиниб хусумат қила олмайди. Ҳам гўзал хотин, ҳам данғиллама уй-жойли, ҳам посбон — жуда қулай. Машинаси ҳам бормиш. Ким итига, кет дея олади?

Энди яна бир қалтис масала бор, буни назарда тутмаслик мумкин эмас: Зоҳид шу вазиятда туриб, Муқаддасга дилини очса, қамоқдан қутгилиш усули, деган хаёл миясига келмасмикан? Келиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Бироқ Муқаддас Муродовна унақа одамга ўхшамайди. Фикри теран, маслағи қатъий, фирромдан ҳазар қилади. Агар майл берса, кутади, Зоҳидни чиқариб олмайди, ҳаром нарса билан ҳалқумини булғамайди. Мунақа зотнинг ишончига муносиб бўлишнинг ўзи қаромат. Фақат келса бўлгани. Ҳамма нарса ўшанда аёнлашади. Келармикан?

Муқаддас қаерда бўлмасин, нега Зоҳиднинг қамоғига бордим деган савол муттасил хаёлидан ўтар, тиним бермас эди. Нега шу қадамни қўйишга ботина олдим, нега кўзим тинди? Зоҳид тушунармикан? Ҳавойилик қилмасмикан? Димоғи кўтарилмасмикан? Мени қаматганингиз тўғри, деди Зоҳид, судда охириги сўзни олиб, учрашганларида ҳам ўзини деярли оқламади, ҳақ гап рақибидан чиқса ҳам тан олишга иродаси етди. Шундай инсон Муқаддаснинг дил садосини тушунмай қолмайди. Муқаддас яна борса, балки таҳлика арир, Зоҳид ҳадиксирамас, ўзини эркин тутар.

Муқаддас нимқоронғи хонадаги диванда оёқларини йиғиб ўтирар, ҳовли жим-жит, Замира холанинг тарақ-туруқи ҳам эшитилмас, баъзан тунука томга тушган ёнғоқ тақ

этиб урилар, филдираб тўхтагани мудрай бошлаган Муқаддасни чўчитар, яна жимиб қолар, жимликда қарға қағиллаши юракни нохуш қилар эди.

Кўча эшик гийқ этиб очилиб, қўлида скрипка жойлашган футляр билан Озода кўринди. Бу дуркунгина қиз мусиқа мактабига қатнар, дарслардан кейин индивидуал машгулотлар билан шуғулланиб, кечроқ келар, келиши билан Замира холанинг хонаси-га кириб тамадди қилар, Замира холанинг қўлида ўсгани учун Озода кампирни ойиси-дек билар, Замира хола ҳам қизни еру бўкка ишонмас, айниқса Озоданинг бўйи чўзилиб, кўзга кўринадиган бўлиб қола бошлагач, унга панд-насихат берар, кўча-кўйда қандай юриш-туришни ўргатар, ўспиринлар гап отишса, парво қилмасликни ўқдирар, Озода хўп деса-да, энаганинг ўтитини писанд қилмас эди.

— Аянг ичкарида, тарақ-туруқ қилма, жон қизим, дам олаяпти, — деди Замира хола, хонтахтани йғиштирар экан, ҳансираб. — Дарсингни шу ерда тайёрла. Кейин биргалашиб ҳовлига сув сепамиз, шипирамиз. Хоҳласанг, мизғиб ол. Ман хамир қораман. Аянг сомса девди. Улгуришим керак. Ҳадемай қош қораяди. Сумбула-да. Боғдаги дарахтларга сув очиб қўйдим.

— Сумбула — ашулами? — сўради кийимини алмаштираётган Озода.

— Сумбула — ой, — деди Замира хола инқиллаб. — Мунақа пайтда кечаси совуқ, кундузи иссиқ бўлади. Сумбуланинг сувини ичган олма айнинмайди. Қизларнинг эти қораймайди.

— Мен ҳам олмадек сув ичишим керакми?

— Куёшдан қочма дейман-да. Этинг тўйса дард юқмайди.

— Қаттан мунақа нарсаларни биласиз, ойи? Ким ўргатган?

— Ким ўргатарди? Эшитганман-да. «Кўклам офтобига келинингни қўй, куз офтобига — қизингни», деган нақд бор.

— Нима фарқи бор?

— Кўклам офтоби қорайтиради, куз офтоби тиниқ қилади.

— Бу ҳам нақдми?

— Нақдлигини билмайман-у, ҳақиқатлигини биламан. Куёш ғанимат. Мунақа пайтда чоллар саллани ечиб холада ўтиришар эди. Кўрганман. Куёш ғанимат-да, болам.

5

Ойниса озодликка чиққанига икки ой бўлди. Икки ой қандай ўтганини сезмади. Ижара олган уйнинг бир хонасида ўғли билан яшайди. Ўқиши чала бўлмасин, деб ўғлини вақтинча бўлса-да мактабга берган, сахар туриб, уни ўқишга элтади, ул-бул нарса пишириб, эридан хабар олиш учун лагерга ошиқади. Кеча топган дорилар билан овқат солинган тутунчани лагерга киритиб, ҳамширами, санитарми, врачми — кимни учрата олса Қаюмжоннинг соғлиги ҳақида сўрайди, яна дори керак бўлса, дорихонага югуради, кейин ишга жўнайди. Ойниса шу посёлка четида жойлашган чўчқа фермаси-дан аранг иш топди — ем тайёрлайди. Чўчқанинг жағи тинмайди, доим ейиши керак. Ойнисага қолса, тимсоҳ афзал, тўйса, бир ҳафтагача ўлжага қарамайди. Аммо бу ерда тимсоҳ йўқ, чўчқа бор холос. Чийиллайди, балчикқа ағанайди, очофат, бўтқами, тертми туёқлари билан босиб, ҳаммаёққа сочиб, еб ташлайди, ўз ахлатига беланади, ўлик-тирик демайди, ҳатто оч қолса ўз боласини ямлайди. Ем етиштириш қийин, омбордан қанча озуқа беришмасин — кепакми, ачиган картошкामी, карамми — Ойниса ҳаммасини теритга ишлатади, чўчқалар шип-шийдам қилади. Айниқса чийиллаши қулоқни қоматга келтиради. Ойниса уйига гангиб қайтади, анчагача ўзига кела олмайди, аранг оёққа туриб, яна лагерга югуради: норасмий бўлсада, лагер маъмурияти кириш учун, уч-тўрт марта ижозат берди. Ойнисани кўргач, чўпдек бўлиб қолган Қаюмжон тетиклаша бошлади, ҳатто тили калимага келди. Агар Ойнисанинг жонсараклиги бўлмаганида, Қаюмжон узилиши муқаррар эди. Мана икки ой ўтди, энди Қаюмжон оёққа туриб, ўзи ҳожатга борадиган бўлиб қолди.

— Бола қалай? — сўради Қаюмжон ёстиққа суяниб.

— Яхши, бинойидек, ундан хавотир олманг, — деди Ойниса. — Асил опадан, Фаизовдан хат олдим. Фарзандларимиз омон-эсон. Катта бўлиб қолишипти. Анову гал Алийон билан Жамиланинг хатларини берувдим, ўқидингизми?

— Бир неча марталаб ўқидим, — деди Қаюмжон толиққанлигини яшириб, — хайрият. Яхши одамлар қўлига тушгани бахтимиз. Колонияларга топшириб юборишганида, оқибати нима бўлариди — гумон.

— Секин айтасизми, дадаси? Худога ёққан томонимиз бор экан, мингдан минг шукур. Энди сизни ҳам бўшатишса, бошқаси керакмас. Дўпини осмонга отамиз.

— Бўшатишади, менга ўхшаган рўдоподан нима фойда, жойни зғаллаб ётипман, — деди Қаюмжон иккиланмай. — Оёққа турай, ўзим киришаман. Ҳозир замон илгариги-

дек эмас. Уларга соғлом ишчилар керак. Яхшиям сени худо етказди — ўлиб кетардим. Қийналмаяпсанми?

— Йўқ, дадаси, мутлақо, — деди Ойниса, ўзини тетик кўрсатиб. — Қаюмжонингиз мактабга қатнапти, баҳолари ҳам яхши. Лекин камгап. Сўрасам жавоб беради, ўзи индамайди. Нима ёқади, нима ёқмайди — айтмайди ҳам.

— Колониянинг таъсири, — деди Қаюмжон ўйланиб.

— Рост, — деди Ойниса.

— Сенга талпинадими?

— Кам, ётсирайди. Лекин ҳозир анча ўрганиб қолди. Кўчадан кўрқади. Машинани кўрса, пинжимга ёпишади.

Қаюмжон бошини тебратиб, хўрсинди.

— Даданг бор, лагерда, яқинда тузалади, кўрасан, дедим, — деди Ойниса жимликни бузиб. — Бир неча марта айтдим.

— Хўш, у-чи?

— Индамади, — деди Ойниса ўкингандек бўлиб. — Мен-ку бир ойда бир мартадан бўлсаям колониясига қатнаб турардим танийди. Сизни кўрмаганда, меҳр кўзда, деб шуни айтадилар-да. Кўрса ўрганиб кетади.

— Одамови, дегин?

— Йўқ, гаплари маъноли. Лекин ўзбекча гапирсам, ерга қарайди, тил билмайди-да. Энди қишлоққа борсак тезда ўрганиб кетади. Биз ўзбекмиз, десам, тушунмайди. Сен ҳам ўзбексан, десам, нега, дейди. Ота-онанг ўзбек бўлгандан кейин, сен ҳам ўзбексан-да, дедим. Ўзбек бўлиш ёмонми, дейди. Нега ёмон, дедим. Стаканни синдириб кўювдим, ния: «Вон тот узбек разбил», деди. — Ойниса хўрсинди.

— Мени унга дарров кўрсатма, кўрқиб кетади, — деди Қаюмжон бир зум ўйга ботиб. — Сал ўзимга келай. Кейин.

— Унгача қулогини пишириб бораман, чўчима, дейман.

— Бухгалтерияга кириб, суриштириб кўр, — деди Қаюмжон толиққанидан кўзларини юмиб. — Ишҳақим бўлса, тўлашсин.

— Бир неча ойдан буён касалсиз, ушлаб қолишган бўлишлари мумкин. Бу ерда бекорга боқишмайди, биласиз-ку. Сиз ғам еманг, мен ишляпман, етиб турибди, — дея Ойниса бўрттириб гапирди. Аслида топгани ижара пули ва дори-дармонга сарф бўлар, қолгани аранг емишга етар эди. Лекин Ойниса буни эрига айтмади.

— Чиксам мен ҳам ишлайман, — деди Қаюмжон тетикланиб.

— Чиксангиз, юртимизга жўнаймиз, — деди Ойниса. — Икки-уч ҳафта йўлда бўламыз — қиш кирмай туриб ўз жойларимизни кўрайлик. Ўзбекистоннинг кузи сахий, қовун-узумига боланинг оғзи тегсин. Мева нималигидан хабарсиз, олмани кўрмаган ҳам. Билгани — қора нон, картошка, макарон, карам.

— Ўзбекистонни яна кўриш насиб қилармикан? — деди Қаюмжон, унинг кўзи намланди.

— Насиб қилади, шунча уқубатларни кўрдик, етар, — деди Ойниса ўжар овозда.

— Вақтингиз тутади, — деди эшик бўсағасидан навбатчи.

— Хўп, ҳозир, — дея Ойниса ўрнидан қўзғалди.

— Майли, бора қол, қоида бузилса, бошқа рухсат беришмайди.

— Бўпти, овқат иссиқлигида еб олинг, хайр, — Ойниса эрининг пешонасини силаб, хонадан чиқиб кетди.

Якшанба куни бўлгани учун Ойниса шошилмади.

Яшил арчалар орасидаги сап-сарик қайинлар оловдек товланар, осмон мусаффо, ҳаво тиниқ, дарахтлар қоллаган тоғнинг қордан аримаган чўққиси куёш нурида ҳаддан зиёд оқ кўринар, манзара гўзал эди.

Ярим ойдан сўнг жинояти оғир бўлмаган маҳбус ва 58-модда билан қамалганларга, яъни сиёсий бадарғааларга амнистия эълон қилинди, Қаюмжон шу бағда кўра сургун қилинган эди, у озод этилди. Хужжатларни расмийлаштиришга яна бир ҳафта кетди. Энг қийини шу бир ҳафта бўлди: мундоқ олганда Қаюмжон энди озод, лекин хужжат тегиши учун навбат кутиши керак, хужжат тегмағунича зонадан чиқиши мумкин эмас эди. Ойниса ҳам, Қаюмжон ҳам шу бир ҳафта ичида хўп сиқилишди. Ниҳоят хужжат теккач, иккаласи бўшашиб кетишди. Аммо бу беҳоллик ўта ёқимли эди.

— Қаюмжон қаерда? — сўради Қаюмжон ўғли ҳақида.

— Мактабда, — деди Ойниса дарҳол эрининг ниятини сезиб.

— Қачон келади?

— Олиб келиш учун ўзим бораман. Кутади, — деди Ойниса. Бу гапи «тортинманг» деган маънони англатгандай бўлди.

— Жуда соз. Юринг, — деди Қаюмжон, иштиёқ сезиб. У бир «сен», бир «сиз» дерди.

— Мактабгами? — тушунмагандек муғомбирлик билан сўради Ойниса.

— Квартирага! — қатъий деди Қаюмжон. — Хонангиз алоҳидами?
— Алоҳида. Фақат хозияка бор.
— Ҳеч қиси йўқ. Ичкаридан стул тираб қўямиз. Бошланг.
— Нега тираб қўйиш керак?
— Тушуниб турибсан-ку, нима қиласан калака қилиб одамни?
— Юринг, — дея Ойниса ўрнидан туриб, эрининг қўлтиғидан олди. — Мен сизни уйда қолдириб, ўғлингизни олиб келаман.
— Соат неччида дарсдан чиқади?
— Соат бирда.
— Бир талай вақт бор экан, келин-куёв бўламиз.
— Толиқиб қоласиз-да, ўргилай, — деди Ойниса сирли жилмайиб. — Ўзингиз тутдек тўкилиб турипсиз, қўлингиз қалтираяпти, сезаяпман.
— Бу ҳаяжондан, — деди Қаюмжон, ўзини тетик тутишга уриниб. — Паловни соғинганман. Тўйиб есам, мадад бўлади. Масаллиқ борми?
— Зирвак қилиб қўйганман, гуруч ташласам, пишади.
— Ўҳҳў! Зиёфат ҳам тайёр дегин!
— Шу кунни саккиз йил кутдик, худога шукур, етишдик. Энди елкамизни чуқури кўрсин мунақа кунларни.
— Иншоолло! Ишқилиб ўлигим шу ерларда қолиб кетмасин-да.
— Астафидуллоҳ, денг! Паришталар омин, дейди.
— Астафидуллоҳ!

Ойниса эрини уйда қолдириб, кичкина Қаюмжонни олиб келиш учун мактабга кетди. Танаффус пайти ва ҳаво очиқ бўлгани сабабли болалар мактаб майдонида ўйнашар, Қаюмжон бир ўзи мўлтайиб партада ўтирар эди, онаси кирганида ажабланмади ҳам, фаррош аёлга қарагандек, жойидан жилмади.

— Ҳамма ташқарида, нега сен якка ўзинг ўтирибсан? — деди Ойниса хижил бўлиб рус тилида.

Бола индамади.

— Мен бозорга бориб келаман, — деди Ойниса, — унғача дарс тутайди. Уйда даданг кутаяпти.

Қаюмжон ял этиб онасига қаради.

— Даданг зонадан чиқди, энди озода, — деди Ойниса, ўғлининг кўнглини кўтариш учун пича кўтаринкилик билан.

Боланинг кўзларида қизиқиш сезилди, аммо у индамади.

Ойниса бирон нарса сўрар, деб ўйлади, Қаюмжон сўрамади. Фақат уйга кета туриб:

— Урадимми? — деди.

— Нега уради? Даданг-ку.

— Колонияда уришар эди, — деди Қаюмжон ердан кўзини узмай.

— Энди колонияни унут, — деди Ойниса дили оғриб. — Бир оила бўлиб яшаймиз. Ўзбекистонга кетамиз. У ерда опанг, аканг бор. Кутгишаяпти.

Бу гап боласига ёқдими-йўқми Ойниса англамади. Қаюмжон ҳамон ётсирар, отаси билан учрашишдан хурқар эди.

— Даданг сени саккиз йил кўра олмади, — деди Ойниса ўғлининг дилида дадиллик уйғотиш ниятида. — Энди етишганида, тумтайма, хўпми, болам? Хафа бўлади.

— Нима қилдим мен, нега хафа бўлади?

— Ҳеч нарса қилганинг йўқ, ота билан иноқ бўлиш керак-да. Бегона эмас-ку.

— Колонияга борай, — деди Қаюмжон.

Ойнисанинг юраги совиб кетди. Ўғлининг ҳамон колонияни қўмсаши онасини зирқиратди.

— Колонияни унут дедим-ку. Колония ҳам қамоқ. Қораси ўчсин, — деди Ойниса ижирғаниб. Бироқ шунча йиллар мобайнида боласи ўша шароитта ўрганишини, бошқа ҳаёт тарзини кўрмаганини, ҳатто маълум маънода колония тартиби ўғли учун одатли бўлиб қолганини ҳисобга олар, дарҳол унинг психикасини ўзгартириш осон кечмаслигини эътироф қилар эди.

— Мактабингдаги болаларни қара, ҳамма шўх, ўйинқароқ. Озодликда яшаган-да. Сен ҳам энди ўшанақасан. Тортинаверма. Наҳот ўйнаб ирғишлагинг келмайди, жоним?

— Ирғишлаш ёмон-ку.

— Ёмон эмас, ирғишлаш болаларга хос. Ҳозир ўйнамасанг, қачон чопасан, шўхлик қиласан?

Ойниса билан ўғли келди, нариги хонадан Ойнисанинг овози эшитилди, каравотда ўтирган эри туриб уларни қарши олмақчи эди, мадори етмади.

Ойниса ўғлининг қўлини қўйиб юбормай, хона ўртасида тўхтади.

— Даданг шу, — дея, она боласини эри томон йўлатмоқчи бўлди. — Бор, кўриш.
Бола аранг бир қадам олға жилди, яна тўхтади.
Қаюмжон жилмайиб, фарзандига қулочини очди. Унинг дили саросимада эди,
кўзига ёш келди.

— Кел, ўғлим, — деди у ҳаяжонда, зўрға тилга кириб.

Ойниса ҳам энтиқди.

Бола жойидан қўзғалмади.

— Ётсирама, болам, — деди Қаюмжон ялиниб.

— Русча гапиринг, тушунсин, — деди Ойниса.

— Мен дадангман, — деди Қаюмжон рус тилида. — Сени соғинганман. Ке,
танишайлик.

Бола бир онасига қараб олди-да, ўзини мажбурлаб Қаюмжонга яқинлашди.

Қаюмжон ўғлини авайлаб кучоқлади. Ойниса юзини четга ўтирди.

Қаюмжон чўнтагидан ҳуштак олиб, ўғлига тутди.

— Ўзим ясаганман, ол.

Ўғли олиш-олмасликни билмай иккиланди, кўзини ердан узмади. Қаюмжон ҳуш-
такни чалиб, ўғлининг қўлига ушлатиб қўйди.

— Менинг отим ҳам, сенинг отинг ҳам — Қаюмжон. Сен — кичик Қаюмжонсан,
мен — катта Қаюмжонман. Энди ҳаммамиз озодликдамиз, бирга яшаймиз. Иноқ
бўламиз. Ана, столда олма бор, печенье бор, ол, е.

Кичик Қаюмжон дадасининг таклифини рухсат билиб, дадасининг бағридан чиқди.

— Мен ошни дамлаб келаман, сизлар гаплашиб ўтира турунглар. Ярим соатда
палов пишади, — дея, Ойниса яшириб қўйган жойидан бир шиша вино олиб, столга
қўйди. — Сизга жичча мумкин. Қувват бўлади.

Ойниса чиқиб кетди.

— Нечанчи синфда ўқиясан, ўғлим?

— Учинчида, — деди бола, биригчи марта овоз бериб.

— Баҳоларинг қандай?

Кичик Қаюмжон елкасини қисди ва нариги хонага чиқиб кетди.

— Нега чиқдинг? — деди печка олдида туриб, декчага гуруч солаётган Ойниса. —
Кир, болам, ошни дамлаб, мен ҳам кираман. Даданг ўкинади, кир.

— Баҳоларимни сўради, — деди бола ёзғиргандек.

— Сўраса нима бўпти, ота сўрайди-да. Айтавер.

— Унга ёқмаса-чи? — деди бола тўнғилаб.

— Баҳоларинг яхши-ку, тортинма.

Бола кирмади. Отаси кичик Қаюмжонга қари кўринди. Унга қолса, шу бегона
киши бўлмагани маъқулроқ эди.

Бир ҳафтадан кейин Қаюмжон хотинига ўпкалади:

— Ўғлинг менга ўрганмаяпти, — деди у, тажаанг бўлиб. — Қанча тиришмай, қанақа
ширин сўзлар айтмай, йўламаяпти.

— Ора-чорада бўлсаям, олти йил колониясига қатнадим, — деди Ойниса, — мана,
икки ойдан ошди — биргамиз, менга энди-энди эгишаяпти. Сизни умуман кўрмаган,
учрашганингизга атиги бир ҳафта бўлди. Бу кам. Устига-устак ўзи тортинчоқ, ёввойи.
Сургунда ўсган бола яна қанақа бўлариди? Колония захрини йиллаб тозалаш керак.
Колонияда уришар экан, биронта ножўя иш қилиб қўйса, зах ертўлага ташлашар экан.
Ҳаммадан чўчийди бола. Жойимизга етиб борганимизда қанақа бўларкин? Ака-опаси-
дан тортиб Фаизовларгача — ҳаммаси бегона. Рус мактаби йўқ, ўзбек болалари мазах
қилса, қандай чидайди? Қандай ўрганади? Рухий лат еса, умуман ростлана олмайди.
Шу ернинг ўзи кўзига ёвуз кўриняпти. Кечалари йиғлайди, бир марта «колонияга
кетай» деди. Социализмнинг қоидалари шунақа бўлгандан кейин нима иложимиз бор,
чидашга мажбурмиз. Яхшиям тирик қолдик, шунгаям шукур. Кўп вайсадим. Чунки мен
ҳам туну кун шуни ўйлайман. Балки ҳозирча юртимизга ошиқмаганимиз маъқулдир.
Ҳали Алижон билан Жамила бор. Улар бошқа одамлар қўлида ўсишди, раҳмат. Лекин
биздан йироқлашиб кетишгани тайин, қандай биз билан чиқиша олишади? Муроса қай
йўсунда кечади? Бир шуларни ўйладингизми?

— Ўйладим, албатта, — деди Қаюмжон, кўзи очилгандек бўлиб. — Лекин мунақа
чалкаш нарсалар хаёлимга ҳам келмовди. Мен фақат нобуд бўлмасликни, озодликни
ўйладим. Ҳақиқатда, масала анчайин чигалга ўхшайди. Мен энди чалажон одамман.
Қўлимдан иш келмайди, муаллимлик қила олмайман, мендака зекни йўлатишмайди
ҳам. Қоровулликка ярайман холос. Ҳарҳолда уруш қатнашчисиман, ярадорман, бирон
нафақа тайин қилишар. Битта умид шунга. Гапинг тўғри, шошмай турайликчи.
Турмуш йўл кўрсатар. Бирон ишни ўйлаш керак. Чиққанимга атиги бир ҳафта бўлди,
лекин зерикяпман.

— Аввал соғайинг, иш қочмас, — деди Ойниса, қўлини сочиққа артиб.

— Бу жойлар ҳам нотинч бўлиб қолди, — деди Қаюмжон хотинининг гапига кўниб. — Амнистияга чиққанлар ичида қотиллар ҳам кам эмас. Аксирсанг чавақлаб кетади. Эҳтиёт бўлиш керак. Одам ўлдириб хумордан чиқишади.

— Эндигина озодликка чиқиб, а?

— Озодлик унақалар учун — қамоқ. Яна жиноят қилиб, ўрганган жойларига қайтишади. Қанчасини кўрдим. Кўзинг тушса, дарров ўзингни панага ол, магазинми, идорами, устахонами — қочиб қол. Дуч келмаганинг маъқул. Улгурмасанг, гап қайтарма, ёнингда бор пулни бер. Даф бўлсин. Улар аёлларга ўч: ҳам номусига тегишади, ҳам ўлдириб кетишади. Қоронғи тушмай туриб, уйга югур.

Ойниса бир-икки марта кечалари ҳам юришга мажбур бўлувди, ҳозир эрининг гапини эшитиб, эти жунжикиб кетди. Куз бошлангани учун кунлар ҳам қисқарган, соат бешда ҳамма ёққа қоронғи тушади. Айни топда ҳали ёруф бўлса-да, худди ярим соат ичида қоронғи тушиб қоладигандек, Ойниса хавотирланиб ўғлини олиб келгани мактабга ошиқди. Бироқ ўқш туташига ҳали вақт бор эди. Ойниса, фурсатдан фойдаланиб, мактаб директори билан ўғли ҳақида гаплашиб кўришга қарор қилди. Директор, Афанасий Андреевич Турин, ўзи унча қари бўлмаса-да, соч-соқоли оппоқ, кенг пешонаси остидаги қошлари қуюқ, йирик кўзлари мовий киши бўлиб, мактабдагилар уни «Тургенев» деб аташар, директор ростдан ҳам Тургеневга ўхшаб кетар эди.

Ойниса унинг тор кабинетига кирганда «Тургенев» узун сочлари оралиғидаги салмоқли бошини эгиб, гербарий йиғилган катта альбомни диққат билан кўздан кечирар эди, Ойниса кирганини сезмади.

Ойниса йўталди.

Директор бошини кўтариб, нотаниш жувонга тикилди.

— Салом, Афанасий Андреевич, — деди Ойниса рус тилида.

— Салом, келинг, — деди директор, савол назари билан Ойнисага қараб. — Эшитаман.

Ойниса катта стол ёнидаги стулга ўтириб, ўғли ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилди. Гап давомида директор чурқ этмади.

— Энг муҳими, — деди директор ниҳоят, — боланинг шунақа хусусиятига диққат бўлманг. Эътибор бермаган бўлинг. Олдида хулқини эрингиз билан муҳокама қилманг, танбеҳ берманг, тийманг, бола баттар ётсирайди, қобиғига яшириниб олади. Болани, ёрдам қилиб юбор, деб уй юмушига тортинг. Заруригини сезсин. Ишни нотўғри бажарса ҳам кунтини раббатлантинг. Мажбурий дарс тайёрлатманг, сабоққа қизиқиш уйғотинг. Тарбияни эрмақдек ўтказинг. Нуқсон-иллатларни яширманг. Дунёда эзгулик билан бир қаторда ёвузлик ҳам борлигини, эзгулик ёвузликдан яхшилигини билсин. Гўзалликка эътиборни қаратинг: қушлар, олмагонлар, кўёнлар ҳақида гапириб беринг, болани ҳадеб уйда сақламанг, манзарани кўрсин, завқи ошсин. Иштиёқини кучайтиринг. Ёмон баҳо олса, қуйинманг. Ёмон баҳо олмаган бола кам. Хатосини тушунтиринг.

Кўнғироқ чалинди.

Ойниса директорга ташаккур билдириб, кабинетидан енгил ҳис билан чиқиб кетди.

Кун ярим, қоронғу тушишига ҳали анча бор эди, Ойнисанинг директор билан бўлган суҳбатдан тасалли олган дили тинчланди. Шунга қарамай, Ойниса Қаюмжонни одатдагидан тезроқ етаклаб кетди. Кўчада одам сийрак, ҳеч қандай хатар сезилмас, яшил қарағайлар орасидаги қайин шохлари вазмин чайқалар, зар япроқларини шамол чирпирак қилар, харсанглар ортидаги сой шовулар, феруза осмонда оқ булутлар ғарами ивирсир, йўлка четда олмагонлар паҳмоқ думини диккайтириб, тўнғизёнғоқ пўстини тимдалар, атрофдагиларни писанд қилмас эди.

— Хат келди, — деди уйда қолган Қаюмжон ва иккита конвертни Ойнисага тутди: Жамила билан Алижоннинг хати эди.

— Ўқидингизми? — ҳаяжонда сўради Ойниса.

— Йўқ. Хат сенинг номингга.

— Очинг, ўқинг, — дея, Ойниса ўғлини ечинтиришга чалғиди.

— Суратлари ҳам бор экан, иккита, — деди Қаюмжон, суратларни у ёқ-бу ёқ айлантириб. Суратдаги одамлар Қаюмжонга таниш эмас, фақат оталик ҳисси мўйлови қорайиб қолган йигитча Алижон эканидан аломат берарди.

— Вой! Сурат юборишиптими? Кўрай-чи!

Ойниса ўғлини қолдириб, эрининг кўлидаги суратларни олди, дили тўлқинланиб разм билан қарай бошлади. Болаларининг шу ёшга кирган тасвирини Ойниса биринчи кўриши эди. Битта фотода ҳаммалари — Фаизов-домла, Земфира хоним иккита студда ўтиришар, уларнинг ортида Алижон, Зарема ва Жамила тик туришар, иккинчи суратда Алижон билан Жамила ёнма-ён тушган, иккалови ҳам етишишиб қолишган, чиройли эдилар.

Ойнисанинг кўзи ёшланди, томоғи бўғилди.

Қаюмжон юзини четга яширди.

— Қаюмжон, — дея, Ойниса табассум билан ўғлига юзланди, — мана, аканг, опанг суратларини жўнатишти. Қара, бу — аканг, Алижон: бу — опанг, Жамила.

— Бу-чи? — деди бола, унча қизиқмай.

— Бу Зарема, бу ҳам опанг, — деди Ойниса, ўғлининг кўзи ожиздек, суратни яқинроқ, тутиб. — Эслаб қол: Зарема.

Бола индамади.

— Хўш, қалай? Айтувдим-ку, — деди яна Ойниса, ўғлида қизиқиш уйғотишга уриниб, — ака-опаларинг бор деб.

— Ўхшамайди, — бир оз тутилиб, деди бола ва Алижон билан Жамилага бармоқ ниқтаб: — булар ўхшайди, — деди.

— Тўғри, ўғлим, топдинг, баракалла, зийрак экансан! — деди Ойниса шодланишни ҳам, ранжишини ҳам билмай. Бироқ боладан гап чиқишининг ўзи иқбол эди, Ойниса шунга ҳам мамнун бўлди. Энди оҳиста-оҳиста боланинг қизиқишини йўллаш керак, «ўт олгунича пуфлаб» туриш лозим. Алангага айланмас, балки, ҳозир милтиллаб ёниши ҳам тузук. Сунғий йўл билан бўлса-да, авайлабгина силкитиш лозим, зора «уйғониб» кетса. Уйғониши керак. Биринчи тетапоя бошланди, чоғи. — Зареманинг ота-онаси бошқа-да. Мана бу киши — дадаси, бу аёл — онаси. Улар жуда яхши одамлар, аканг билан опанг шуларнинг қўлида тарбия олишаяпти.

— Нега? — тумтайишини қўймай сўради бола.

— Биз узокдамиз-ку, — деди Ойниса дарҳол ўғлининг қизиқишини сўндирмаслик ниятида. — Улар Ўзбекистонда. Поездда икки ҳафталик йўл. Ўзбекистон деган ўлка бор дедим-ку сенга. Эсингдами?

— Қовун пишадиган жойми?

— Балли, ўғлим! Қовун ҳам пишади, узум ҳам. Мевалар ҳар хил. Ҳаммаси ширин асаддек.

— Асал нима?

Қаюмжон ўғлидан садо чиққанига ажабланиб қарар, гўё қоронғи хонанинг эшиги очилиб кетгандек туюлар, ичда хайрият дер эди.

— Асалми? — осонроқ тушунтириш йўлини ўйлаб, Ойниса бир зум тутилиб қолди. — Арини кўргансан-а? Ўша арилар гуллардан тўплайди. Асалари дейишади. Асали жуда ширин, ҳам фойдали бўлади. Маош тегсин, албатта бозордан сотиб олиб келаман. Татиб кўрасан. Дадангга ҳам шифо. Бу ернинг гуллари кўп, асали ҳам ўткир, тоза бўлади. Тушундингми?

— Татиб кўрай, кейин айтаман, — деди бола авзоини ўзгартирмай.

Қаюмжонга боласи бир ҳафталик гапини айтиб қўйгандек бўлди, энди Ойниса болани кўп гапга тутмай қўяқолгани маъқул кўринади, Қаюмжон андак асабийлашар эди.

— Бўпти, — деди Ойниса самимий қувнаб. — Энди чой ичамиз. Сен даданг билан расмларни кўриб тур.

Бола, бу расмларга Қаюмжоннинг дахли йўқдек, отаси томон лоқайд қараб қўйди.

Ватанни кўмсаш ширин ва азобли кечади. Мусофирнинг кўзидан ўтаверади — боғ-роғлари, дарёлари, дала-адирлари, тоғу тошлари, баҳор гуллари, ёз неъматлари, куз мўлчилиги, осмони, куёши — ҳаммаси, ҳатто қиши ҳам жозибали гавдаланади ва энг муҳими — қадрдон одамлар қиёфаси, сўзи-муаомаласи назардан ўтаверади, ватани энг гўзал кўринади, ўзига тортади, ёмон кунлари деярли ёдланмайди, кишини ўз латофати билан маҳлиё қилади, ором бермайди.

Ота-она анча пайтгача юртини эслаб ўтиришди, бир-икки томчи ёш ҳам тўкишди.

Ёш Қаюмжон сассиз бир онасига, бир отасига қарар, орзу интиқи болани ажаблантирар, уларнинг маҳтал-изтиробини ясамадек туюлар, боланинг гашини келтирар эди.

Фаизов домла ўзи ясаган бир жуфт мотоцикл гилдиракли аравачасида икки ҳафта мобайнида сойдан тош ташиди — нураб қолган гувала девор ва қинғир эшик кўзига хунук кўринар, деворни ҳам, эшикни ҳам янгилаш зарур эди. Сойда Алижон тош тўплар, аравага ортар, уйга келгач тошни Фаизов туширар, бир куннинг ичида уч-тўрт марта сойга қатнар эди. Фаизов домла уқалангудай бўлиб қолган гувалаларни узум остига, ҳовли этагидаги чуқурликка ташлади. Бир ойга бормай тошдевор ва янги эшик тайёр битди, ташқаридан ҳам, ичкаридан ҳам, чолдевор йўқолгач, кўриниш ўзгарди, тартибга кирди. Ўтган-кетганлар кўзида аввал ҳовлида ўтириш бир мунча ноқулай туюлар, уйнинг панасига жой қилишган, ўша ерда ҳам чорпоя, ҳам стол-стул бўлиб,

нонушта қилишми, дам олишми, иссиқ-дим кечалари ухлаш ҳам ўша томонда ўтар, ичкарида фақат Земфира хоним тикув машинасини шиқирлатар, энди эса уй олдидаги саҳнда, тепаси очиқ бўлгани учун, ярим тунгача вақт ўтказиш мумкин бўлиб қолди.

Уй эгалари келиши энди муқаррар эди, Фаизов домла алоҳида бошпана ҳақида Земфира хонимга маслаҳат солди. Бироқ болалар, айниқса Алижон билан Жамила бундай ўзгаришга қандай қарашаркин? Бу дегани, энди улар ота-онаси билан алоҳида яшашлари, бу оиладан ажралишлари керак. Қандай ажралиш мумкин? Алижон ҳам, Жамила ҳам ёш бўлганлари сабабли, шу Фаизов домла билан Земфира хоним қўлида ўсишди, уларга ўрганишди, маълум маънода ўз ота-онасини унутишди, вояга етишди, бир оила бўлишди, энди булардан воз кечиш, юз ўгиришдек бўлмайди? Уйнинг асл эгалари келиши тайинлашган сайин, Фаизов домла фалати аҳволга туша бошлади. Эр-хотиннинг болалар тарбияси учун кетган меҳнатигина эмас, балки диллари ҳам туташди, Алижонсиз, Жамиласиз улар турмушни тасаввур қила олишмас, улар билан ажралиш фикри азобга солар, жумбоқни ҳал қилиш мумкинмасдек кўринар эди.

— Маълум ечимга келмасак, — деди Фаизов домла, хотинига маслаҳат солиб, — Қаюмжон билан Ойнисахон олдида мулзам бўламиз, улар ҳам тортинишади. Қалтислик келиб чиқади. Истаймизми, йўқми, улар келгач уйни бўшатиб, нарироқ жилиши-мизга тўғри келади, жой уларники. Гап бунда ҳам эмас, қишлоқ маъмурияти биронта ташлаңдиқ жой ажратиб берса, бир ой ичида бошпана қуриб олиш қўлимиздан келади, ҳаво туриб берса бас. Лекин болалар нима бўлади? Улар ота-онаси билан қолишга рози бўлишармикин? Рози бўлишади ҳам дейлик — унда биз уларга ким бўламиз? Вақтинча тарбиячиларми?

— Аслида шундай-ку, — деди Земфира хоним, шу топгача кўзойнагини ечмай, индамай ўтириб. — Алижон билан Жамила уларнинг фарзанди. Даъво қилишга ҳаққимиз йўқ. Уй ҳам уларники. Биз омонат. Қримга қайтсак, уларни ҳам олиб кетамизми?

— Қримга қайтиш мушкул, — деди Фаизов домла ўкиниб.

— Сталин ўлди-ку, — деди, қувғинга учраганини фақат Сталин номи билан боғлаган Земфира хоним.

— Сталин ўлди, сояси қолди, — деди Фаизов-домла ўзига-ўзи айтгандек. — Қримни кўриш насиб қилармикин?

— Нега насиб қилмайди? Ҳамма хато бўлган деяпти-ку. Бир-икки йил ичида қайтишга ижозат беришади.

— Кошки эди, — деди, шунча пайт мобайнида яшаб, шароитга мослашган Фаизов домла ҳамон ватанини кўмсаб. — Бир кўриб ўлсам, армоним қолмас эди.

— Ўлимни худо тескари қилсин, — деди Земфира хоним тетик овозда. — Кўришгана эмас, ҳали яшаймиз ҳам. Аминман.

— Иншоолло, — пичирлаб деди Фаизов домла. У ватани ҳақида баралла орзу қилишдан ҳам ҳайиқар эди — ҳалқуми бўғилди, кўзлари ёшланди.

— Сояси кўрсин! — деди Земфира хоним тап тортмай. — Энди ватан ҳақида чўчимай гапирса бўладиган пайт келди. Ўз ўлкасини соғиниш айб эмас. Сиз янги уй қуриш хаёлини миянгиздан чиқаринг. Саводисиз: ёзинг керакли идораларга! Москвага! Олий Советга! Ўзимизни чиқаришмайди, хат ёзиш, талаб қилиш мумкин-ку. Қачонгача бўхчада ўтираимиз?

— Алижон-чи? Жамила-чи? Улар нима бўлади?

Земфира хонимнинг жазаваси сўнгандек бўлди. Агар ҳақиқатан, кетиш масаласи кўндаланг келса, масаланинг бу томонини эътиборсиз қолдириб бўлмас, бари-бир ечим қидиришга тўғри келар эди. Шу ернинг ўзида чиқадиған муаммо шунча машмаша туғдирапти-ку, Қримни ўйламаса ҳам бўлади.

— Ўзлари билан гаплашиб кўриш керак, — деди Земфира хоним андак сустлашиб. — Улар билан яшашни танлашса, марҳамат, ров бўлмаймиз. Ўзларига букорсин. Агар биз билан қолишга ихтиёр билдиришса — яна яхши.

Фаизов домла учун муаммо осонликча ҳал бўлгандек кўринди, у ҳатто енгил тортиди.

— Бири уларга, бири бизга бўлса-чи? — иштиёқда деди Фаизов домла.

— Ўйлаб гапиряпсизми, домла? — деди Земфира хоним писанда билан. — Булар нима, тарвузми? Бир палласи сенга, бир палласи менга! Жамила — Ойнисахонники, Алижон — Қаюмхонники. Бири кетиб, иккинчиси қолармиди? Иккалови кетади. Ё қолади. Ўзлари ҳал қилишсин. Биз унисига ҳам, бунисига ҳам розимиз. Чидаймиз, кўникамиз, бошқа чора йўқ. Балки шу ҳовлида бирга яшармиз. Сих ҳам, кабоб ҳам куймайди.

Тартиб бирмунча юмшаган, Кавказ ва Қримдан бадарга қилинганлар энди район миқёсида бемалол юришар, ҳатто Андижонга ҳам бориб келиш мумкин эди. Қувғиндаги аҳоли шу саккиз йил ичида жойлашибгина олмади, меҳнатга лаёқатлилари асосан колхозларда ишлашар, уй-жой қуриб олишган, сургун йили туғилган болалар энди

мактабларга қатнашар, мактаблар асосан ўзбекча бўлгани сабабли, турк-қрим болалари ўзбек мактабларида ўқишга мажбур эдилар. Уйда она тилида, кўча-қўйда, мактабда, ўзбекча сўзлашишар, улар учун сургун азоби у қадар сезиларли эмас эди. Шунга қарамай уларнинг ҳаммалари бир кунмас-бир кун ватанига қайтиш ниятида яшашар, ота-оналари ўз ўлкасининг жозибаси ҳақида тинмай гапириб беришар, орзулари сўнмас эди.

Депортация қилинган аҳоли орасидан олимлар, ўқитувчилар, шоир-ёзувчилар, артистлар чиқа бошлади. Республика маданий ҳаётига янги, ўзига хос талентлар оқими келиб қўшилди. Ҳеч ким уларни итармади, қайтага ўз бола-чақаси кўп бўлишига қарамай, бошпана беришди, дастурхонни очишди, битта нонни бўлиб ейишди, ҳатто аста-секин қиз бериб, қиз оладиган ҳам бўлишди. Ўзбекининг иккита фарзанди қримликлар оиласида яшаши, ота-она деб тан олиши, вояга етиши, етим қолган баъзи кавказлик турк, қрим-татарларининг етим фарзандлари ўзбек оиласида тарбия кўриши оддий ҳол эди.

Бир куни мактабдан қайта туриб, Жамила билан Зарема олдинлаб кетишди, Фаизов домла атайин қадамни секинлаштирди, Алижон унга қаради.

— Бирон жойингиз оғрияптими, дада? — деди Алижон.

— Йўқ, сен шошма, гаплашиб кетамиз, — деди Фаизов домла. — Қизлар кетаве-ришсин. Жамила билан аянг гаплашади.

— Нимани гаплашади?

— Бутун дадангдан, онангдан хат келди. Уйда ўқийсан.

— Тинчликми? — сўради Алижон талмовсираб. Унинг хаёлига шум ўй келди: сургундаги дадаси бетоблигини аввалги хатда ўқиган эди, дунёдан ўтганмикин, деган гумонга борди.

— Тинчлик, — деди Фаизов домла, ўғлига далда бериб. — Уканг таътилга чиқса, келишармиш.

— Ҳўш? Нима бўпти?

— Ҳеч нарса, — деди Фаизов домла вазминлик билан. — Яна икки-уч ой кутишга тўғри келади-да.

— Кутаверамиз, — деди Алижон тинчланиб. Дадаси ўғлининг қиёфасида саросима сезмади, қайтага Алижон енгил тортгандек кўринди. Лекин бу лоқайдлик Фаизов домлага таскин бермади.

— Рост, энди бунинг аҳамияти йўқ, икки-уч ой кеч бўлса ҳам келишади, шуниси муҳим, — деди Фаизов домла, асосий муддаога ўта олмай. Қай йўсинда айтсин экан, айтса, ўғли қанақа муносабат билдираркин? — Алижон, ўғлим, улар келишганидан кейин мурасамиз қанақа бўларкин, шуни ўйладингми? Қандай яшаймиз?

— Қандай яшаган бўлсак шундай-да, — деди, бу тўғрида ўзи ҳам тинмай ўйлаб юрган Алижон. Жавоби шу ўйларнинг оқибати эди. Бироқ «қандай бўлса шундай-да», дегани аниқ жавоб ҳам эмас эди, чунки улар келгач, кўп нарсалар ўзгариши муқаррар бўлиб, англашилмовчилик чиқиши, унинг олдини олиши керак эди. Бу вазиятда Алижон ўзини қандай тутишни билмайди. Лекин англашилмовчилик чиқмаслиги ҳам мумкин, ахир икки оила бир-бирига фақат мурувват кўрсатди. Нимадан келишмовчилик чиқади?

— Аммо сен уларнинг фарзандисан, ўғлим, — деди Фаизов домла диққат бўлиб. — Бизнинг қўлимизда вақтинча яшадинглар. Энди улар келса, қўшилишларинг табиий.

— Жамила билан гаплашдик, — деди Алижон бир зум сукут сақлаб. — Қандай ажраймиз? Энди уёққа ўтларинг, десангиз, майли, бўйсинамиз. Лекин улар шахсан мен учун анча йироқлашиб кетишган. Қандай уларга ўрганаман? Улар билан мурасман келишмаса, нима қиламан? Сизларникига кела олмайман, улар билан ҳам тура олмайман, қаёққа бораман? Интернеттами?

Алижон Фаизов домла билан ҳеч қачон бу йўсинда гаплашмаган эди, жиззакилик қилганидан маълум бўлдики — у бу масалани кўп ўйлаган, муайян ечимга кела олмаган, асабийлашиши шундан эди. Қандай ечимга кела олади, бир томонда тарбия қилган, жонини аямаган Фаизов оиласи, иккинчи томонда дунёга келтирган ота-онаси бўлса? Ечими йўқ муаммо. Ёш жонига шунақа синов тушиб турибди. Алижон эмас, кўпни кўрган одам ҳам бу жумбоқни ечишга қийналади. Алижоннинг таънаси ўринли, албатта.

Фаизов домла ўзи ҳал қилиши керак бўлган юкни бола зиммасига ағдаргандек хижолат чекди.

— Алижон, — деди Фаизов домла тажанг бўлиб, — Земфира билан мен шунчаки мураббиймиз. Унинг устига ўз жойимиз йўқ, бировнинг уйида турибмиз. Даъво қилишга ҳаққимиз йўқ, ўғлим. Ажралиш ҳам қийин. Этимизни юлиб бергандек бўлади. Бирга яшаш ҳам чора эмас.

— Нега чора эмас? — деди Алижон ва Фаизов домла тушундики, Алижон худди шу ечимга мойил.

— Қаномжон ҳам, Ойнисахон ҳам шунча уқубат чекишди, азобларга чидашди, энди тинч яшашга ҳақлари бор. Бегона оила билан бир ҳовлида туриш маъқул келармикин? Мундоқ олганда, улар ҳали тузуккина яшашган эмас. Уйланишларидан кейин уч ой ўтмай, бадарға бўлишган. Уларнинг ҳаёти энди бошланади. Биз халақит бериб нима қиламиз?

— Уйимизнинг орқасидаги ҳовли сотилар эмиш, — деди дарров Алижон, йилт этган чора кўринганидан юраги орзиқиб. — Ўшда қариндоши ўлибди. Васият шуларга бўпти.

— Жойини сотса оларидик, — Фаизов домла ҳам тетиклашиб.

— Ўш катта шаҳар, бу ер чет, қишлоқ, Колхоздан ҳам қутулишади! — Гўё Фаизов домла айнийдигандек, Алижон қаршисига турди.

— Қани энди шундай бўлса, — деди Фаизов домла орзиқиб.

— Бўлади! — қатъий деди Алижон, ялингандек бўлиб. — Мунақа жойдан қулайи топиламайди — эшиги тақилласа эшитилади. Фулом ака билан ўзингиз гаплашиб кўринг, дада.

Алижон «дада» сўзини энг зарур пайтда айтар эди, ҳозир «дада» дейишининг ўзида ҳам талаб, ҳам илтижо бор эди.

— Гаплашаман, — деди Фаизов домла дарҳол. — Албатта гаплашаман. Бизга сотишга рози бўлса, масаланинг энг тўғри ечими шу бўлади.

— Унатиш, дада, рози қилинг! Ҳовли қўлдан чиқиб кетмасин.

— Жамила билан гаплашдим, дединг, унинг фикри қанақа?

— Жамила қиз бола-да, йиғлади, — деди дарров Алижон. — Шу режани билса, албатта хурсанд бўлади. Рост.

— Бўпти. Ҳозироқ Фуломжонни топаман, — деди Фаизов домла. — Ишқилиб бировга сўз бериб қўйган бўлмасин-да.

— Кўндириш керак, — деди Алижон зорлангандек ва далил сифатида қўшиб қўйди: — Дадам балки ўша ҳовлини танлар. Танлайди. Чунки бу ҳовлига сизнинг шунча меҳнатингиз сингди. Келса, танимайди ҳам.

— Аввал жой қўлимизга ўтсин, танлаш — иккинчи масала.

— Уҳ! Режамиз чиқса, қандай яхши бўлар эди.

7

Масъуд отбоқар бўлиб ишлай бошлаганидан бери олти ой ўтди. Шу муддат ичида Масъуд тузуккина немис тилида гапирадиган бўлиб қолди. Масъуднинг хўжайини Отто Маер олтмишларга яқинлашиб қолган, оқсоқлиги туфайли ҳарбий хизматдан озод қилинган бўлиб, иккита ўғли бир ярим йил аввал урушда ҳалок бўлишган, келинлари бир ўғил-бир қиз невараларини олиб уйдан чиқиб кетишган, Отто мотоциклда уларни кўриш учун қаёққадир жўнар, уйида эллик ёшли хотини қолар, фрау Элиза ахён-ахёнда Оттонинг саволига қисқа-қисқа жавоб берад, Масъуд билан деярли гаплашмас, ахлат тўпланиб қолса чақирар, овқатни сомонхона эшиги ёнидаги бочкага қўйиб кетар, Масъуднинг ётиш-туришидан хабар олмас, афтидан ё ёқтирмас, ё ётсирар, ёки чўчир эди. Масъуднинг шум нияти йўқлигини пайқагач, баъзан Масъудни имлаб чақириб, мағзава тўктирадиган, печка кўрини тозалатадиган бўлди. Масъуд тўртта отга қарашдан ташқари ҳар саҳар уйғониб бино ортидаги ўтинхонадан кирсовундек брикет қилинган кўмир ташиб, зина ёнига тахлаб қўяр, кейин от гўнгини тозалаб, қуритиш учун орқа майдон четига ташлар, отларга ем берад, сув ичирар, ювиниб, учта қайнатилган тухум, олти паррак колбаса, саватчага солинган нон ва товۇқ бульонидан иборат таом билан нонушта қилар, нонуштага ажратилган вақт йигирма дақиқадан ошмаслиги, еб улгурмаган бўлса-да, Масъуд соат еттида шай туриши шарт эди. Отто Маер ҳам шу тартибга одатланган, ҳеч қачон қоидани бузмас, унинг нонушта қилиб чиқишига қараб, неча бўлганини соатсиз билиш мумкин эди.

Масъуд кийим-кечагини ўзи ювар, ўзи дорга осар, албатта дазмол босар, Отто тамаки берса чекар, беришни унутса, ўзи сўрамас, чидар эди. Шу томони Оттони ажаблантирди.

— Эсимдан чиқса, сўра, дедим-ку. Сўрашга ҳаққинг бор, меҳнат ҳаққи олмангандан кейин тамаки билан таъминлаш — бурчим, — деди Отто ва Масъуднинг камтарлиги, камсуқумлиги унга ёқди. Умуман йигитчанинг одоби фермерга маъқул тушди. Кўп нарсаларни ўргатди, билмаганини айтди, кунти-лаёқатидан ҳам қониқди. Энг муҳими — Масъуд тўп юмушларни ўзи билиб бажарар, фаросати етмаган нарсаларни сўраб билар, ҳеч қачон жўн иш қидирмас, вазифасини танбеҳсиз адо этишга тиришар, чаққон эди. Шу хусусиятларини пайқагач, Отто Маер тамакини халтаси

билан олиб чиқиб қўйди. Бир куни совун олиб келиши учун Отто Маер магазинга Масъудни юборди, велосипедини берди. Масъуд харажатни тезда бажариб келди, пул қайтими тийинигача столга қўйди. Демак, қўли эгри эмас экан, унга ишонса бўлади, деган фикрга келди Отто ва кийим-кечагини ювишни хотинига топширди, янги труси-майка берди. Наҳорда оладиган нонуштасига картошка билан асал қўшиди. Умуман Масъуднинг турмуши кам-кўстсиз ўта бошлади. Бироқ барибир унинг бу ердаги ҳаёти омонат, яшаш учун ҳеч қандай ҳужжати йўқ, тутишса, Туркистон легионида бўлгани, курсларда ўқигани фош бўлиши турган гап эди. Масъуднинг эшитишича, ҳозирги Германия икки минтақага бўлинган: Фарбий ва Шарқий зоналар. Фарбийси Англия-Америка, Шарқийси Советлар назоратида. Масъуд яшаётган ер Фарбий зонага кирармиш, асир, қочоқ, кўнгилилар қўлга тушса, русларга топшириш шартмиш. Демак, тафтишлар бошланса, ҳойнаҳой Масъуд илинади, Совет отиб ташлайди. Масъуд ўзи кўрган: мажбурий равишда асирга тушган бутун бир ротани отиб ташлашган. Масъуд ақалли асир ҳам эмас — қочоқ, кўнгили, Совет қўшинларига қарши жанг олиб бориш мақсадида курсларда ўқиган — аяшмайди. Англия-Америка учун Масъуд керак эмас, конвенция бўйича албатта Советларга қайтарилади, Советлар ишғол қилган жойлардаги Фарбий асирларни Англия-Америка ихтиёрига топширишади. Масъуднинг қисмати аниқ. Бутун бўлмаса, эртага қўлга тушади. Инспекция бошланиши муқаррар. Қолаверса бу ердагилар учун барча немис ирқлар — душман, ёв, асирми, кўнгилими — қатъий назар, фарқи йўқ, «Untermenschen», дейишади, яъни — чала одамлар дегани. Улар Германия ерларини булғамасликлари керак. Масъуд ўзини турк атагани учун унга тоқат қилишяпти, чунки Туркия урушга аралашмаган бўлса-да, Германия томонида бўлган. Агар Масъуд Ўрта Осиёдан чиққанини билиб қолишса, Германияга қарши урушга қатнашганини билса, икки фарзанди ҳалок бўлган Отто Масъудни дарҳол назоратчиларга топширади. Нега ўшанда Масъуд немис учувчисини қутқариб чиқди, орқасига қайрилиб кетса, ўз батальонига етиб олар, қўшин билан Берлинга волиб сифатида кирар, шунча маомат бошига тушмас эди. Тошкентга хат-пат ёза олмаса, улар ҳойнаҳой Масъудни ўлдига чиқаришган, ном-нишонсиз бўлиб кетганига бир йил тўлай деб қолди. Уларни кўриш насиб қилармикин? Масъуд саволига жавоб топа олмади.

Бир куни пичан ўримида Отто Маер Масъудни гапга солди. Отто Маер яхши одам бўлишига қарамай, Масъуд ўзини ўзбеклигини айтмади. Немиснинг муносабати ўзгариши мумкинлигидан ҳайиқди.

— Ватанинга қайтиш ниятинг борми? — деди Отто.

— Бор албатта, — деди Масъуд ва ҳайдайди, деб ҳадиксиради. — Қўлга тушсам, нима бўлади? Туркия Германия билан битта блокда.

— Битта блокда бўлса нима қилипти, сен жангда қатнашмагансан, айбинг нима?

— Исбот қила олмайман, ҳужжат йўқ, — деди Масъуд ўкиниб, бироқ йигитнинг важи немисни қониктирмади. Масъуднинг ўзи ҳам бу ерларда қолиб кетишни мўлжалламас, қулай пайт кутар, унақа пайт қачон келишини ўзи ҳам билмас, борган сайин назорат тадбири кучаяр, оккупацион тартиб ўрнатила бошлаган эди. Ўн километр наридаги шаҳарчада янги *Vergermeister*, яъни ҳоким тайинланипти. Яқин-орада бу ерларда ҳам назорат ўрнатилади. Масъудни репатриант сифатида чегарадан чиқариб юборишса — хай, Туркия томон жилади, аммо легион аъзосилиги очилса — тамом, иш пачава бўлади. Айниқса Гитлер тарғиботчилари энг нуфузли, мутлақ деб таърифлаган Германия урушда тор-мор бўлиши халқни чуқур саросимага солган, кўпчилик аламзада, ҳаммага кек билан қарашар ва шунинг билан бирга бошқа, ёт тузим эзмига қарам бўлиб қолишдан чўчишар, нацистлар қилган ёвузликлари учун жавобгар бўлишдан, интиқомдан хавфсирашар эди. Шундай вазиятда Отто Маернинг Масъудга кўрсатган муруввати жасоратдек туюлар, Масъуд ҳайиқмай бошпана берган фермернинг дилини оғритиб қўйишдан ҳам кўрқар эди. Масъуд кетаман, деса, балки эътироз билдирмас ҳам, қайтага қалтис вазиятдан қутулганига хурсанд ҳам бўлар, бироқ ким билади дилида нима борлигини.

Масъуд Тошкентда ўтган пайтини мароқ билан эслайди, хотирот ҳеч қўйиб юбормайди. Масъуд ширин ва аччиқ хаёллар асирига айланган. Нима иш қилмасин, жисми-жони ўша ёқда, ватани жозибали ва энг муқаддас кўринади: ота-онаси, дўстлари ва Захро кўз ўнгида пайдо бўлаверади, эс-ҳушини қамрагани-қамраган. Шундай тинч, тўкис ҳаёти, ойдек гўзал суюклиси қаёқда? Наҳот ҳаммаси барбод бўлди? Нега урушга жўнатишлар, деб қисталанг қилди? Натижада ўз оёғи билан немислар қўлига тушди, душман формасини кийиб, фашистлар ташвиқотига учди, ватанини большевиклар истибодидан озод қилиш пайига тушди, «Туркистон қўмитаси» аъзоларининг эътиқодини тан олди, кўзи очилгандай бўлди. Агар немислар ғалаба қозонишса, қанча ватандошларини қамоқ-сурғунларда чиритган манфур тузум қулар, фуқаролар озод нафас олишар, одил идора ўрнатилган бўлар, ўз юртини ўзлари бошқаришар эди.

Ҳаммаси орзулигича қолди, энди ватани яна Кремль ундовига қараб яшайди, яна гумон, шубҳа, айғоқчилик, ғаламислик бошланади, одамлар ҳадиқда кун кечиришади. Энди Масъуд диёрига қадам ҳам боса олмайди, хоин ва мискин. Тамом. Бу ерда ҳам қувгин. Ҳеч кимга керак эмас. Ватанғоз. Энди ялиниб, ҳақир яшашга мажбур. Наҳот, агар омон қолса, ҳаёти бир умр мусофирликда ўтади?

Куз охирлаб, кечалари совуқ бўла бошлади. Ҳар қанча ўранмасин, Масъуд дийди-райдиган ва саҳар пайтлари ўз вақтида тура олмайдиган бўлиб қолди. Отто Масъудни асосий биносининг «флигель» деб аталадиган иккинчи қаватдаги кичик бир хонасига ўтказди. Деразаси биттагина бу хона, печка ёқилмаган бўлса-да, ҳар қалай совуқ эмас, бир каравотли шинам хона эди. Шу хона «флигель» дейилишини Масъуд кўчиб чиққач билди. Масъуд шу пайтгача бу бино ичига кирмаган, неча хонаси бор, нима қаёқда эканлигини ҳам билмас, умуман бу бинога кириш Масъудга ман қилинган эди. Янги хонага кўчиб ўтгач, хўжайинининг нияти пок эканига, у йигитга кўпроқ ишона бошлаганига Масъуд иқрор бўлди. Бироқ бу хонага кундуз кунлари кириш мумкин эмас, фақат ётишга чиқиши, чироқни бир соатдан ошиқ ёқиб ўтирмаслиги керак эди. Шунгаям шукр, деди Масъуд ичида, бинобарин эрталабки нонуштасини эшик ортидаги курсига қўйиб, фрау Элиза эшикни икки марта қоқади, кўзи кетиб қолган бўлса-да, Масъуд дик этиб туради, нонуштани патниси билан олиб, 15-20 минут ичида еб бўлади, юмушга ошиқади.

Отто Маернинг ер майдони йигирма беш гектардан иборат. Велосипедда айланиб чиқиш учун бир соат вақт етмайди. Лекин майдон ҳеч нима билан тўсилмаган, қўшни участка билан туташган жойда йўл ўтган, шу йўл чегара ҳисобланади, бировнинг моли бу ёққа ўтмайди, ернинг бир этагида ўрмон бор, ерга асосан буғдой экилади, боғи ҳам бор. Олма, нок, олча, гилос яна турли мева ва сабзавот маҳсулоти — картошка, пиёз, сабзи, помидор, лавлаги, ошқовоқ, гармдори ўзидан чиқади, ҳаммаси сараланиб омборларга тақсимланади, буғдойнинг кўп қисми элеваторга топширилади. Бу ерда фақат тўртта от бор, фермер кўз остида бўлишини истайди. Мол, чўчқа, парранда учинчи зонада сақланади, уларга қарайдиган-боқадиган одамлар ҳам, сутни қайта ишлаш, товуқ сўйиш, чўчқа этини дудлаш цехлари бор, ҳамма ўз вазифасини билиб бажаради, ҳар кун эрталаб фермадан сут, қатик, қаймоқ келтирилади. Асосий маҳсулот контрибуция шартига биноан ғалаба қозонган мамлакат ҳисобига ўтказилади. Шунинг учун Отто Маернинг даромади йўқ деса бўлади. Отто Маер хўжайинман, деб қараб ўтирмайди, ўзи ҳам ҳамма қатори ишлайверади. Бу ердаги уйига, ҳатто хизматчи ҳам олилмаган, оила фақат эр-хотиндан иборат бўлгани туфайли иш ҳам у қадар кўп эмас, фрау Элиза эплайди.

— Котиб билан гаплашдим, — деди бир кун Отто Маер Масъудга. — Яшаш учун рухсатнома беради. Инспекция келса, кўрсатасан. Сенга тегишмайди.

— Данке, — деди Масъуд тегик тортиб.

— Уч кундан кейин борасан, — деди Отто ташаккурни эшитмагандек. — Сухбатлашади, расмий ҳужжат беради.

Бир ҳафтадан кейин, туриб қолмаслиги учун, Масъуд отларни ташқарига чиқарди, эгар урмай, яйдоқ миниб, «оёқ-туёқларини ёза» бошлади. Совун билан ювиб қашланган араб зотли арғумқларнинг бири қора, бири оқ, яна бири холдор, тўртинчиси кулранг, қайроқдек силичи, оёқлари хипча, ёллари ўрилган, думлари қирқилган бўлиб, бир жойда турмас, тисарилар, пишқирар, учишга тайёр эдилар.

Бино муюлишидан Отто Маер кўриниб, Масъудни имлади. Масъуд отнинг юганини қозикқа боғлаб, Маер томон чопди.

— Фамилиянг нима? — сўради Отто Маер.

Масъуднинг юраги шувиллаб кетди.

— Мурод ўғли Масъуд, — деди Масъуд «Муродов», деб юборишига сал қолиб. «Мурод ўғли» дейиши кераклигини Масъуд доим ёдида сақлар, туркча атама уни фалокатдан сақлаши мумкин эди.

— Сени бир одам сўраяпти.

— Инспекторми? — деди Масъуд ҳадиқсираб. — Ҳужжат олдим-ку, ишкалим йўқ.

— Инспекторга ўхшамайди, — деди Отто Маер. — Юр. Ўзинг гаплашасан. Мен берирокда бўламан, керак бўлсам чақирасан.

Улар бино айланишиб, саҳнга чиқишди.

Тўсиқ нарёғида каска ва чарм куртка кийган нотаниш киши мотоциклининг кажавасида перчаткасини уйнаб ўтирар эди. Масъудни кўриб, ўрнидан кўзгади.

— Гутен таг, — деди нотаниш киши биринчи бўлиб.

— Гутен таг, — дея Масъуд саросимада алик қайтарди, ёғоч тўсиқдан ўтмади.

— Агар адашсам, кечирасиз, — деди нотаниш киши жилмайиб.

— Марҳамат, — деди Масъуд ҳамон вазиятни тушунмай.

— Мен бир одамни қидиряпман, — деди нотаниш киши, негадир ўсалланиб. — Сиз туркмисиз?

— Ҳа.

— Мен шарқий бўлимдагилардан суриштирувдим, қочган дейишди, лекин номини беришди.

— Номи нима экан? — талмовсираб сўради Масъуд.

— Муродов, — деди нотаниш киши ва унинг нимасидир Масъудга таниш туюлди. Фамилиясини эшитиб, Масъуднинг юраги қалтирай бошлади. — Уч ойдан бери қидираман. Сиз турк бўлсангиз, бу гал ҳам омадим келмади.

— Омадим? Қанақа омадингиз? Муродовдан қанақа хусуматингиз бор?

— Хусуматим йўқ, аксинча, — деди нотаниш киши. — Ўша йигит мени ўлимдан сақлаб қолган эди. Ўзи совет офицери эди. Ҳозир яхши эслай олмайман, ўшанда ҳушсиз эдим, элас-элас ёдимда. Лекин ўша йигитга ўхшаб кетяпсиз. Ҳақиқатда туркмисиз ёки...

Масъуднинг ичи алғов-далғов бўлиб кетди.

— Курт!

— Я, я! Курт!

— Муродов менман!

— Муродов! Гут! Зэр гут! Мен Курт! Учувчи! Ўрмон! Паришют! Кантузия!

Улар тўсиқ ходаси орқали бир-бирларини кўчоқлай бошлашди.

Отто Маер наридан буларни кузатар, ҳеч нарсани тушунмас, фақат «дўстлар топишишди, қоғи» деб тахмин қилар, бу ҳам севинар, тезроқ уларга яқинлашиб, тафсилотларини билгиси келар эди.

— Мен турк, ҳужжатим бор, ўзбеклигимни айтманг, — деди Масъуд Куртга. — Мурод ўғли Масъудман.

— Бўпти, айтмайман, ҳаётинг қандай? — дея Курт «сен»га ўтди.

— Яхши, фақат инспекциядан қўрқаман, — деди Масъуд.

— Ҳозир ҳаммамиз қўрқамиз, — деди Курт. — Агар хоҳласанг, уйимга олиб кетаман. Сен менга азизсан, ўлимдан сақлаб қолагансан. Энди учратишга умидим қолмовди, ахир топдим. Омад.

— Отто Маер, хўжайиним, — дея Масъуд тамаки чекиб ўтирган фермер томон қараб олди. — Бошпана берди, ҳайдамади, тузини ичдим, ўкинмасмикин?

— Олдидан ўтамиз албатта, — деди Курт. — Розилигини оламиз. Ўзинг нима дейсан, мен билан кетишга кўнасанми?

— Менга нима? Қатта борсам — битбилдиқ. Отто қадрдон бўлиб қолди-да. Юрагим дош берармикин?

— Бу ерда малайсан, бизникига борсанг, тенг бўласан, — деди Курт. — Агар оёғинг тортмаса, майли, зўрламайман. Омон-эсон экансан бас. Борди-келди қилиб турамыз. Энди барибир юртинга қайта олмайсан, отиласан. Бу ерда илиниб қолишни ўйлаш керак. Замон ўзгарса, бир йўриғи чиқар.

Иккита нотаниш одам иноқлашиб кетганини кўрган Отто Маер ўрнидан жилиб улар томон кела бошлади.

Германия тор-мор бўлгач, ягона душман фашизмга қарши урушда бирлашган Англия-Америка ва Совет иттифоқи орасидаги ҳамжиҳатлик тез орада совий бошлади, бир-бирига зид икки тузум-империализм ва социализм — чиқиша олмай қолди, оқибатда ягона Германия-иккига бўлинди: Федератив Германия ва Социал-демократик Германия. Биринчиси Англия-Америка таъсирида қолди, иккинчиси Советлар назоратига ўтди. Чегара ҳосил бўлди, ҳатто Берлиннинг ўртасида битта миллатни чўрт бўлиб, метин девор қурилди, баъзи оилалар ажралишиб, деворнинг икки томонида қолишди. Бу «тинчликни» ҳарбий қисмлар кузатар, алоқалар узиган, ота-она болаларини, болалари ота-оналарини кўра олмайдиган бўлиб қолишди, ҳатто икки «қўшни» орасида ёвуз тарғибот юритила бошлади, кечаги ака бугун укасига нисбатан низо билан қараш шартга айланди. Битта аҳил миллат ғарбий ва шарқий, деган атамаларга бўлинди.

Масъуд Фарбада қолди. Унинг учун бу омад эди, акс ҳолда йигитни хоин тамғаси билан алақачон қамашган, ҳатто отиб ташлашган бўлишар эди. Ўшанда Куртнинг таклифини қабул қилиб, икки юз километр узоқликдаги шаҳарчага кўчгани маъқул чиқди. Масъуд Федератив Германия фуқаролигини олди. Энди баравар ҳуқуққа эга.

Отто Маер қўлида орттирган тажрибаси асқатди, Куртнинг бир неча устахоналари — велосипед тайиғиш, газ плиталари ишлаб чиқиш цехлари бўлиб, бирига Масъуд бригадир қилиб тайинланди, малакаси ошгач, бошлиқ лавозими топширилди. Бу Масъуднинг алоҳида қобилияти учунгина эмас, ярадорлик пайтида оро киргани учун Куртнинг Масъудга нисбатан қилган мурувватининг ифодаси бўлиб, Масъуд албатта, бу хотамликни англар, қадрлар, шу илтифотга яраша муносиб бўлишга — Куртнинг

ихлосини қолдирмасликка урунар эди. Масъуд эндиликда нафақат шерик, маълум маънода қариндош ҳам эди. Немис тилини тузуккина ўрганган Масъуд аввалгидек мулоқотдан ийманмас, суҳбатни қоқилмай олиб борар, умуман ёқимтой йигит эди, Куртнинг оиласига киришиб кетди. Бу қош-кўзлари ўткир, буғдойранг-йигит Куртнинг қизи Сусаннага бошқачароқ кўринди, эътиборини эгаллай бошлади. Сусанна Масъуд билан велосипед миниб, узоқларга кетиб қолишар, майсазорларда тамадди қилишар, дарё бўйида чалқанча ётишар, Масъуд Сусаннани опичлаб, диконглар, хўп кулишар, чарчаб-ҳориб қайтишар, Курт уларга жилмайиб боқар, фақат хотинининг гаши келар эди. Унинг учун қанақадир осийлик, ирқи паст йигитчага қизининг илакишиши ғайритабиий туюлар, қизини қизганар, унга қолса йигит қизидан узоқроқ яшагани маъқул эди. Масъуд битта бинода яшаши Кэтринга ғализ туюлар, Сусанна билан Масъуднинг иноқлиги чакки яқунланишидан хавфсирар, Куртга ёзғирар, Курт эса ҳар галги важини — йигит уни ўлимдан сақлаб қолганини рўқач қилар, Кэтринни кўникишга, умуман муносабатини ўзгартиришга даъват қилар, ҳатто шу масала сабабли эр-хотин айтишиб қолишлари, ораларига совуқлик тушишини таъкидлар, Масъуд ҳам бизга ўхшаган одам, миллати тўғаноқ эмас, қизимиз кўнгил кўйгани гуноҳ эмас, дер эди.

— Келиб-келиб қизимизнинг ишқи манғўлга тушадими? — дея, фрау Кэтрин эътироз билдирар эди.

— Манғўл — одаммасми? — эътирозга эътироз билан жавоб берарди Курт. — Аввало у ўзбек. Маданияти балаңд халқ. Ўзинг кўраяпсан-ку, қанақа ахлоқли, ёқимтой йигит.

— Хатна қилдирилган экан, Сусанна туғса, боласи ким бўлади, немисми, ўзбекми? Ўғил бўлса, у ҳам кестириладими, жугутга ўхшаб?

— Э, шу ҳам муаммоми? Неваранг антиқа бўлади.

Масъуд Куртнинг ҳимматини суиистеъмом қилишдан ўзини тияр, қулай вазият туғилганида ҳам Сусаннага ёпишмас, бусиз ҳам онасининг ётсирашини баттарлаштиришни истамас, қалтис ҳаракатдан ўзини сақлар, ҳатто кўнгилсиз можаро чиқмай туриб, қиз билан умуман кўришмасликка ҳам тайёр эди. Тузини еб, тузлигига тупуришдек ножўя тадбир чиқишидан чўчир эди. Масъуднинг айнан шу ахлоқи фрау Кэтриннинг юрагини эритди. Қиз билан йигит орасидаги мудомлик сустлашмаса-да, Сусанна аввалгидек иболи, бу ибо ҳеч қандай ўзгаришга йўликмай келар, ғарбий киши учун ақл бовар қилмайдиган мумтоз фазилат эди. Лекин Масъудга бу камтарлик табиий кўринар, суллоҳлик хаёлига ҳам келмас эди.

— Сусанна, — деди бир куни фрау Кэтрин, қизини ёлғиз топиб, — Масъуд ҳаддидан ошмаяптими?

— Нима демоқчисан?

— Тушуниб турибсан, ёш бола эмассан, қизим, — деди фрау Кэтрин, ниятини очиқ ифода қилишдан ийманиб.

— Худбин эмаслигини биласан-ку, мама, — деди Сусанна ва фрау Кэтрин қизининг овозида қандайдир афсусга ўхшаган аломатни сезди. — Қўрқадими, тортинадими — билмадим. Хиралик қилмайди.

— Яхши-да, қизим.

— Қайдам, жуда эҳтиётли, ғалати туюлади.

— Туюлмасин, ўзини тийган одамга ишонса бўлади.

— Қачонгача ўзини тияди? — очикдан-очик сўради Сусанна.

Фрау Кэтрин учун энг оғир савол шу эди. Агар, «Никоҳ бўлсин, кейин», деса, иккала ёшнинг уйланишига розилик бергани бўлади, индамаса, ношаръий алоқага йўл кўйган чиқади, икковини инкор қилса, ювош куёвдан юз ўтиргани аён бўлади.

Ҳамма қизлар бир кунмас-бир кун хотин бўлишади, фарзанд кўришади, бу табиий ҳол. Бироқ фрау Кэтринни мулзам қилган бошқа масала ҳам бор. Агар қизи ўзбекка тегса, одамлар бунга қандай қарайди? Куёв бошқа ирқли бўлишидан ташқари, душман томонида немисларга қарши жанг қилган, ўқ отган, унинг ўқлари балки ўғилларига теккандир. Бу тахмин албатта, лекин Масъуд душман томонидан ўтгани сир эмас-ку. Уша битта ўқ ўғлига теккан бўлса-чи? Демак, Сусанна акаларини ўлдирган қотилга тегадими?

Фрау Кэтрин шу мулоҳазаларини эрига айтди.

— Ўғилларимиз ҳалок бўлганида, Масъуд мактабда эди, — деди Курт. — Уруш тугашига ярим йил қолганида фронтга юборилган. Битта ҳам ўқ отмаган. Куръерлик қилган. Шу йигит бўлмаганида, мен аллақачон ўлиб кетган бўлар эдим. Шу йигит қутқарди, елкасида ўрмондан олиб чиқди. Сен уни «қотил» дейсан. Эшитса, нима бўлади? Ўйладингми, неча марта сенга айтдим. Уч йил қидирдим. Ўзинг яхши биласан-ку.

— Бўлмаса, никоҳдан ўта қолишсин, — деди фрау Кэтрин бўшашиб. — Чатоқ иш қилиб қўйишмасин. Никоҳга келин қорни билан борса, иснод бўлади.

— Бу бошқа гап, — деди Курт мамнун ҳолда.—Тўй қиламиз. Ҳам куёвимиз, ҳам ўғлимиз бўлади. Соф йигит. Куёв шунчалик бўлади.

Бу суҳбатдан Масъуднинг хабари бўлмаса-да, Курт ҳам, фрау Кэтрин ҳам ёшлар орасида иноқлик борлигини сезмай иложлари йўқлигини Масъуд фараз қилар, шу билан бирга ошиқлик даври чексиз давом этиши ҳам мумкин эмаслигини англаб, алоқалари нима биландир якунланиши кераклигини ўйлар эди. Масъуд ҳеч қачон «қизингизга уйланмоқчиман», дея олмайди, албатта. Шунча мурувват кўриб, қизига ҳам харидор бўлиш андишасизликдек туюлар, гап улар томонидан чиқишига умид боғлар, «у томон» эса гап солишга орийат қилар, ташаббусни Масъуддан кутишар эди.

— Гап никоҳга тақалса, — дейди фрау Кэтрин, — қандай кечади? Уйладингми?

— Нимасини ўйлашим керак? — деди Курт тушунмай. — Никоҳ-никоҳ-да.

— Масъуд мусулмон, Сусанна христиан, қанақа жойда никоҳ ўқилади? Черковда-ми, мачитдами? Черковда ўқилса, куёв ўз динидан бу динга ўтиши, мачитда ўқилса, Сусанна мусулмонликни қабул қилиши керак.

— Нима қиласан «черков», «мачит», деб миянгни қотириб?

Бу ҳақиқатда ишқал ва қалтис масала бўлгани боис, 1875 йилда бирмунча демократик туюлган «Standesant» декларацияси қабул қилинган, бу декларацияга кўра уйланишга қарор қилган томонлар қайд қилиш маросимларини черковдагина ўтказмай, никоҳ расмиятичилигини фуқаро маҳкамалари орқали қонунлаштиришлари ҳам мумкин эди. Расмий ҳужжат иккала томон манфаатини баравар ҳимоя қилар, шу Standesant маъмурияти қарори билан ажралиш тартиби ҳам тасдиқланар эди. Амадда эса черковда никоҳ ўқитиш тантаналироқ кўринар, тақводор оилалар черковни афзалроқ кўрар эдилар. Кэтрин билан Курт ҳам черков никоҳидан ўтишган. Фрау Кэтрин тақводорроқ бўлгани учун у фуқаро никоҳини авомга муносиброқ деб ўйлар, унга қолса, муқаддас ва сирли черков маросими маъқул эди. Бироқ, иложи қанча, «шамол елканнинг хоҳишига қараб елмайди», деганларидек, кўнишга мажбур.

8

У кезлар колхоз аъзоларига, қочиб кетмаслиги учун паспорт берилмас, нариберидаги қариндошлари тўй маросимларига бориб келишга колхозчилар маълум муддатга расмий ижозат олишлари керак эди. Биронта оила бошқа жойга кўчиб кетиши одатдан нари, иложсиз тадбир бўлиб, Фуломжон ҳам шу тўғаноққа дуч келди. Қаюмжон колхозга раислик пайтида Фуломжон ўн тўққиз яшар йигит, звено бошлиғи бўлиб ишлар, Қаюмжонга орқа қўшни эди, янги раисни ҳурмат қилар эди. Сотиладиган ҳовлиси Қаюмжон билан Ойнисага тегишини эшитиб, бўлак харидорларни йўлатмади, бироқ колхоздан чиқиб кетиши мушкул бўлди. Паспортсиз бошқа ёққа кўчишнинг иложи йўқ эди, лекин ҳеч ким, айниқса милиция ходимлари паспорт бериш ҳақида ариза қабул қилишмас, Фуломжон боши берк кўчага кириб қолгандек, хуноб бўлар, тайин бир қарорга кела олмас, Ўшдаги ҳовли эгасиз ётар, талон-тарож бўлиб кетиши мумкин эди.

— Ақалли бориб сотиб келай, боғи бор, мол кирса, пайхон қилади, — деди Фуломжон район паспорт бўлимнинг мудирига.

— Колхоз раисдан рухсат олиб келинг, ўшанга қараб ҳужжат берамиз, бориб келасиз, — деди мудир.

Фуломжон рухсат олиш учун қишлоғига қайтиб келди. Фуломжон Ўшдаги жойни сотиш нияти йўқ, мақсади колхоздан кутулиш, эркин яшаб, кўнглига қулай машғулот билан шуғулланиш, тўғрироғи — завод ё фабрикага кириб, малакали касб ортириш эди, шунинг учун ўз жойини сотиш мўлжалини Тўрақул аканинг ўрнига тайинланган аёл раисдан яширмади.

— Қурилмалар сизники, — деди раис аёл Мўминова, — уйни олган оила аъзолари колхозда ишлашлари шарт, чунки ер жамоаники. Кимга сотмоқчисиз? Харидор борми?

— Фаизов домла харидор. Улар Қаюмжон аканинг жойида туришибди. Қаюмжон ака Ойниса опа билан келишса, уйсиз қолишади.

— Биламан, хабарим бор, — деди Мўминова. — Лекин паспорт бериш менинг ихтиёримда эмас. Унинг учун колхоз аъзолигидан чиқишингиз керак. Амадда бу мумкин эмас. Дадангиз уруш қатнашчиси, ногирон, медаллари бор. Соғлиқлари учун ҳаво алмаштириш шарт, деб, врачдан қороз олинг. Ўша ҳужжат билан кўчишинглар ҳам, паспорт олишинглар ҳам мумкин. Маслаҳатим шу.

— Ростдан ҳам дадам бўғма-ку, нафас олиши қийин. Балки Ўшнинг иқлими тузукдир, — деди Фуломжон суюниб, — фойда қилар. Раҳмат, опа, шу фикр миямга келмаган экан-а. Бу ваз эмас, ҳақиқат-ку.

Фаизов домла бир йиллик бузоғини қолдириб, молини сотди, Земфира хонимнинг

тақинчоқларини пуллади, Фуломжоннинг кунга тескари уйини олди, ҳовлидан-ҳовлига дарча очди, жойни эпақага келтиришга тушди.

Ойнисадан келган хатнинг ичидан фото расм чиқди: озгин Қаюмжон билан Ойнисанинг ўртасида кенжа Қаюмжон ўтирар, Алижон билан Жамилага бу бола мутлақо нотаниш, ота-онаси ҳам бу ерда қолган расмларига унча ўхшамас, узоқ қариндошини эслатишар, Алижоннинг ҳам, Жамиланинг ҳам дили талпинар ва чўчир эди.

Улар қанақа экан? Рафтори, юриш-туриши, феъл-атвори, сўз-муомаласи буларга мос тушармикин? Эриш туюлмасмикин? Алижон билан Жамила Фаизов домла ва Земфира хоним тарбиясида ўсишди, шуларнинг изми болалар учун намуна бўлди, бошқасини тасаввур қила олмайдилар ҳам, даб-дурустан бўлакча тарзга ўтиш қандай кечар экан?

Земфира хоним охирги пайтда Алижонга: «Унақа қилма, даданга ёқмайди», Жамилага: «Мунақа дема, онанг хафа бўлади», деб иккала ака-укани келажак учрашувга тайёрлаб келаяпти. Земфира хонимнинг бундай лўқмасида қандайдир болаларни ўзидан нарироқ суриш, «Энди бизнинг бурчимиз тугади», «Сизлар бегонасизлар», деган шаъма-ишора бордек туюлар, иккаловунинг юраги андак араз тортиб, иккалови аслида ёт эканини идрок билан англашса-да, туйғулари қақшар, маълум даражада тафовут туша бошлаганини пайқашар, бу тафовут ўз ота-онаси туфайли келиб чиқаётганидан, улар ҳали келмай туриб, болаларида ғашликка ўхшаш ҳолат уйғотар эдилар, агар улар пайдо бўлишмаса, булар орасига таҳлика тушмаслиги мумкиндек туюлар эди. Бу нарсалар ҳақида Алижон кўпроқ ўйлар, ўйлаб ўйига ета олмас, ҳатто янги жой олингани ҳам асосий муаммони еча олмайдигандек кўринар, бир томондан ўз отаси, ўтай бўлса-да, онаси келишини интиқлик билан кутар, иккинчи томондан улар келгач, албатта бирон чалкашлик содир бўлишини сезар, саккиз йиллик ажралиш ҳосил қилган унут ўрнини бирдамлик эгаллашига кўзи етмас эди. Алижон қалтисликка сабаб бўлмаслик учун ҳатто Андижондаги бирон техникумга бориб ўқишни ҳам чамалаб кўрди, бироқ Алижон еттинчи синфни энди бошлади, бир йил ўқиши керак, унча ота-онаси келиб улгуради, тезроқ бирон томонга гумдон бўлгани маъқул эмасми?

Алижон шу ҳадиғини Жамилага очиб ниётида онгиз жуфтлади, лекин Жамила Зарема билан ҳеч ажралмас, Алижон сингисини холи топа олмас эди. Ниҳоят бир куни Алижон тиззасигача лойда туриб сомон аралаштираётганида Жамила нариги ҳовлидан айрон олиб чиқди. Алижон лойдан чиқмай айрон симирди ва эшик томон бир қараб олиб, гапини сингисига айтди.

— Она-отамиз-ку, нима қилсан уларнинг дилига ғашлик солиб? — деди Жамила. — Улар ўз хоҳиши билан сурғунга кетишмаган-ку. Бу ёққа қайтиб, яна қийналишсинми? Сен-ку, дадангни танийсан, эсингда, мен онамни мутлақо унитганман. Мен қандай уларга илакишаман? Қонимиз битта, шунинг учун онамга талпинаман. Талпинишим керак, деб ўйлайман.

Сингисининг гапи Алижонга дадда бўлди, аввалги тахмин-гумонлари у қадар хавфли кўринмай қолди.

9

Чилла чиққанига қарамай кундуз кунлари анчагина иссиқ бўлар, фақат кечалари салқин тушар, ўт-ўланни шудринг босар, Муқаддаснинг яхши кўрган фасли эди.

Муқаддас биринчи ташрифидан кейин Зоҳидни йўқлаш учун Чиноздаги қамоқхонага келиши маълум даражада одатга айланиб қолди. Ҳар бир, икки ойда Муқаддас келиб Зоҳид билан ярим соатча гаплашиб кетар, Зоҳид ҳам бу ташрифларга ўрганиб қолган, муддат бир ойдан ошса, кўзи кўчада бўлар эди. Паркатдаги отаси тўрт йил бурун қазо қилган, бева онаси Зоҳид қамалган томонларни билмас, кела олмас, иккита узатилган сингиси болаларидан ошмас эди. Битта илинжиси Муқаддасдан, унинг бу ёққа келиши бежиз эмаслигини Зоҳид пайқай бошлаган эди. Учрашувларнинг бирида улар сим панжара орқали хайрлашар эканлар, Зоҳид Муқаддаснинг сим чангаллаган бармоқларига лабини босиб ўпди. Муқаддас ловуллаб кетди, ажралгиси келмади. Бироқ учрашув муддати тутаган эди, соқчи Зоҳидни олиб кетди. Муқаддас сим панжара орқали Зоҳидга мўлтайиб қолди.

Бу гал Муқаддас қамоқ бошлиғи билан учрашди. Доим капитан формасида юрадиган қирқ ёшли бошлиқ бугун фуқаро кийимида бўлиб, кабинетга Муқаддас кирганида ўрнидан туриб кутиб олди. У ҳам Муқаддаснинг келиши бежиз эмаслигини сеза бошлаган, шунинг учун хайрихоҳлик қилишни савоб деб билар эди. Бироқ Муқаддас ўзининг амалидан фойдаланмади, Зоҳид учун имтиёз ёки шароитини қулайроқ қилишини сўрамади. Зоҳид эса ашаддий жинойатчи эмас, уни гаровга ҳам чиқариб юбориш

мумкин, қутилиш муддатига бир йилдан кам вақт қолган, бундан баттарларига имтиёз қўллашяпти. Бошлиқ билади, ашаддийларга ҳар қанча илинманг, у озодликка чиққач, албатта яна жиноятга қўл уради, яна кесилади, яна шу панжара орасига қайтади. Бунақалар кўп, капитан ҳаммани ёд билади, ҳатто муҳлати тутаб, қамоқдан чиқиб кетаётган маҳбус хайрлашиш ўрнига: «Пока!» дейди, бу «тезда кўришамиз», дегани. Зоҳид унақалардан эмас, у фақат тойган, эътиқоди учун қамоққа тушган, аслида жиноятчи эмас. Одатда бошлиқ учун ҳамма маҳбуслар бир гўр, шунақа назар бор, бироқ капитан бир мунча идрокли киши, ёвузлик билан хатонинг фарқига боради. Шунинг учундир, Муқаддас Зоҳид учун бир кунлик таътил сўраганида капитан ҳеч қанақа шарт қўймади, қоидага хилоф бўлса-да, рухсат берди, фақат «ичмасин», деди. Жавобгарлик қанақалигини Муқаддас адлия ходими сифатида ўзи яхши англашини капитан билади.

Зоҳидга ўзининг кийимини беришмади, у турма жомасида соқчи назоратида ташқарига чиқди, қуёшдан кўзини пана қилиб, атрофга аланглади: нарида турган «Москвич» энгил машинанинг эшиги очилди, машинада Муқаддас ўтирар эди, у қўл ишораси билан Зоҳидни чақирди. Соқчи Зоҳидни машина томон туртди, Зоҳид соқчига раҳмат айтиб, машинага бориб ўтирди — у ажабланмас, қамоқ ходимлари уни огоҳлантиришган эди.

Зоҳид эшикни ёпиши биланоқ Муқаддас машинасини ҳайдаб кетди.

Улар ўн дақиқача индамай ўтиришди. Асфальт йўл қамқатнов, аҳён-аҳёнда рўпарадан юк машинаси фувилаб ўтар, йўлнинг икки кўшидаги пахтазор қорайиб-кўкариб кўринар, шоналардаги кўсақлар очила бошлаган, лўппа-лўппа мўралаб турар эди.

— Қаёққа кетаяпмиз? — деди Зоҳид тамаки қолдигини улоқтириб.

— Бошимиз оққан томонга, — деди Муқаддас ва тамаки ҳиди ёқмади чоғи, сумкасидан бир қути «Беломорканал» папирোসини олиб, Зоҳидга тутди. Зоҳид парвосизгина қутини ён чўнтагига солиб қўйди.

— Бошим бошқа ёққа оғса-чи? — деди Зоҳид жиддий тусда.

— Мени қамашади, сизга муддат қўшишади, — деди Муқаддас ҳам жиддий тусда. — Қайтиб қамалишни истаган одам муҳлати тугай деганда қочади. Қочиб қаёққа ҳам борар эдингиз? Осмонга чиқсангиз оёвингиздан, ерга кирсангиз қулоғингиздан тортишади.

— Қочмасликни битта йўли бор, — деди Зоҳид пичинг билан кулиб.

— Қанақа?

— Иккала томонни баравар қилиш керак, — деди дарҳол Зоҳид, гўё бу саволга аллақачон жавоб топиб қўйгандек.

— Фарқи катта, деб ўйлайсизми? — сўради Муқаддас.

— Катта эмас, шунинг учун — осон. Яна сал уринишса тамом, турма дарвозаларини очиб юбораверса ҳам бўлади.

— Келинг, яхши нарсаларни ўйлайлик, — деди Муқаддас. — Қаранг, осмон кўм-кўк, булутлар оппоқ.

— Маза қилиб нафас олар эканмиз-да, — деди Зоҳид истехзо билан кулиб. — Дефолиантнинг ҳиди димоққа яхши ураяпти.

Муқаддас Зоҳиднинг киноясига мийғида кулди.

— Ўрганиб қолдик, узоқроққа кетсак, хумориси тутади.

— Шунинг учун миллий ифтихоримиз деймиз-да.

— Дефолиантними? — деди Зоҳид аввалги қиёфада. — Дарвоқе, селитра, дефолиант қаерда чиқади?

— Энди ўзимизда, — деди Муқаддас дарҳол. — Чирчиқ шаҳрида.

— Селитрани ҳам «миллий ифтихоримиз», десак бўладими?

— Бўлади, — деди Муқаддас ҳам жиддийлик билан. — Омон қолсак.

Муқаддас машинасини чапга шўнғиган йўлга бурди. Пастда дарё кўринди. Дарёнинг суви камайиб, ўртасида оролчалар пайдо бўлган, ғумай ўса бошлаган, бири сариқ, бир хили ҳали кўм-кўк дарахтлар ости ясси майсазор эди. Муқаддас суви тиниқ сойга айланиб қолган дарёнинг бўйига беш-олти қадам қолганда, машинасини тўхтатди ва машинанинг орқа ўриндигидан аёл олиб, ташқарига чиқди, дарахтлар соясига тўшади.

— Қойил, — деди Зоҳид машинадан чиқиб. — Тинч, сўлим. Дарё саёз, балиқлари кўриняпти. Қармоқ бўлса, тутиш мумкин.

— Қармоқ йўқ, гулхан ёқиш қўлингиздан келадими? — дея Муқаддас озуқа солинган тўрвани майсага қўйиб, нариги соҳилга тикилди. Бутазор оралиғида полиз, экинзор кўринар, кунгабоқарлар буйруққа бўйсунгандек бир томонга юзларини тутиб туришар эди.

Зоҳид ёққан гулхан нарида гуриллай бошлади.

Муқаддас аёлга сочиқ ёйиб, қази, помидор, бодринг ва термос қўйди, нон ушатди, паррак-паррак қази кесди.

— Ўтиринг, тамадди қилайлик, кейин кабоб сихлаймиз, — деди Муқаддас термосдан чой кўйиб.

— Ў-ҳў! Зиёфат бўлар экан-да! — Зоҳид аёлнинг бир четига ўтирди.

— Нариги қирғоқда жўхори бор экан, думбилидан қайириб келсангиз, чўғда пиширар эдик. Жўхори — жоним. Сиз-чи?

— Емишимиз шу эди, — деди Зоҳид ва нариги қирғоққа кўз ташлади. — Донини биз ердик, сўтаси молга қолар эди.

Муқаддас оёқларини аёл чети билан ёпди.

— Ўзим ўтар эдим-у, этагим ҳўл бўлади-да. Макка ўғирлаш маза.

— Сув белдан келади, мен ўтаман, — деди Зоҳид. — Эгаси тутиб олса-чи?

— Макка ўғирликка кирмайди, — деди Муқаддас Зоҳидга далда бериб.

— Кейин, тўрва бўшаса, айрига илиб, балиқ тутаман, — деди Зоҳид, болалигини кўз олдига келтириб. — Машқини олганман.

— Битга тушса ҳам майли, сих ўтказиб, чўғда пиширамиз, — деди Муқаддас ва бошини буриб, гулханга қаради. — Гўштни сихлайлик, ҳозир чўғ тайёр бўлади.

— Сиз сихлаб туринг, мен нариги томонга ўтиб келаман, — деди Зоҳид ва жавоб кутмай, ечина бошлади.

Муқаддас ўрнидан кўзғалиб, гулханга чўп ташлади.

Труси билан майкада қолган Зоҳиднинг оёқлари рангсиз, кўкимтир, жуни яққол кўринар, тизза-тирсақлари этсиз, туртиб чиққан, панжаси чайир эди. Зоҳид шағалтошларни эҳтиёт босиб, сувга туша бошлади.

— Нега бу балиқларни ҳеч ким тутмайди? — деди у орқасига ўтирилмай. — Кўп экан. Йириги ҳам бор.

Муқаддас гулханнинг икки томонига тош теришга тушди, кейин жойига келиб, сирка-пиёзга ўлдирилган гўшт ва думба донларини сихга ура бошлади, иши битгач, сув лабига бориб, қўлини ювди. Тиниқ сувда балиқлар кўринди. Келаси гал қармоқ олиб келиш керак, деб ўйлади ва нариги соҳилга тикилди. Зоҳид кўринмас, макка поялари тебранар эди, Муқаддас Зоҳидни бу ерга олиб чиқишини нимага йўяркин? Муңдоқ қараганда, ёш, ерга тегиб чиққан, ўн яшар қизи бор жувоннинг бу амали, йигитнинг маҳбуслиги эътибори билан — қалтис, ҳатто фализ кўринар, ҳар бир киши бу ҳаракатда йигитни ўзига оғдириш кўйи борлигини гумон қилиши мумкин эди. Шу жиҳатдан Муқаддаснинг бу қилмиши одоб доирасига хилофдек, бебурд кўринса-да, ўзини истақдан тия олмас, тийгиси келмас эди ҳам. Ишқни фақат эркак изҳор қилсин, деб ким айтган? — ўзига-ўзи далда бериб ўйлади Муқаддас, — аёл одаммасми? Аёл ҳам кўнглига қараса, нима бўпти? Агар бирон киши уйланмоқчи бўлса, аёл ҳа, йўқ дейишга ҳаққи бор-ку. Демак, танлашга ҳам ҳаққи бор. Нега энди танлаганига эришмаслиги керак? Албатта, эркак кейинчалик писанда қилиши мумкин, можаро чиқса, мени аврадинг, тузофингга туширдинг, дейиши ҳам эҳтимол. Нима қилипти? Қанақа оилалар бузилмайди! Кўнгли қолса, ваз топилаверади...

Муқаддас сихларни кўрага кўйди, тутун бурқсий бошлади. Муқаддас ўтирилиб, сойга қаради. Бир қўлида жўхори попукларини чангаллаб, иккинчи қўлида қанақадир бута ушлаб, Зоҳид тийғонмасликка уриниб, бели бўйи сув кечиб келар, мамнун кўринар эди. У қирғоққа келгач, иккала қўлидаги «ўлжани» майсага ташлади. Муқаддас дарҳол жўхорининг пўстини шилиб, сихга ўтказа бошлади.

— Полиз бор экан, — дея Зоҳид кийинишга уринар, ҳўл оёғи шимида чалкашар, мувозанатини йўқотиб, кўкатга қулар, пишқирар, кулгили кўринар эди.

— Оҳ! Ҳид зўр-ку! — деди Зоҳид кийиниб бўлгач, ясама хитоб билан.

— Ўн минут! — деди Муқаддас ҳам сунъий завқ билан. — Тайёр бўлади! Жўхоридан бошлаймиз.

— Ситиб кўрдим, — деди Зоҳид. — Думбили кам қолипти.

— Шу ҳам кифоя, — деди Муқаддас, бир кўнгли тўрвасидаги конъякни олиш истаги ҳам пайдо бўлди, бироқ, турма бошлигининг «ичмасин» деган огоҳигина эмас, йигитни ичириб, измига солиб олди, деган фикрдан хайиқди. Шишани кўрсатмади.

Зоҳид майсада ётган бутани қўлида айлантирди. Бутанинг барглари кўк, ёнғоқдек пуфаксимон қизил мевалари шода, ичида қирмизи соққачалар кўринар эди.

— Бу қанақа ўсимлик, биласизми? — деди Зоҳид тик турган ҳолда бутани кўз-кўз қилиб.

— Томорқамизда ўсар эди, ҳозир ҳам бор, номини билмайман. Ангина бўлганида, қизимга берардим. Ичидаги дони ширин бўлади.

— Тўғри, — деди Зоҳид, арча безагини эслатувчи қизил пуфакчаларга тикилиб. — Одамлар «Парда арусак» дейишади. Яъни, «келинчак парда», дегани. Қаранг, пўсти ҳарир пардадек, ичидаги қизил меваси маржонга ўхшайди, шуни келинчак, деб аташади.

— Ҳақиқатда. Шоирона ном, — деди Муқаддас ҳам, гўё биринчи марта кўраётган-

дек, пуфакчаларга тикилиб. — Табиатнинг зебо маҳсули. Номини ҳам ўзига мос: келинчақ парда. Гўшанга.

Муқаддас болаларча завқ билан ўсимликка маҳлиё боқаётган Зоҳиддан кўзини олмай, ўйга толди. Арзимаган нарсаларда гўзаллик топа билган Зоҳид ҳозир Муқаддасга бўлакча кўринди. Суд пайтида Муқаддаснинг «беш яшар қизингиз бор экан, нега ёш хотинингиз билан ажрашдингиз?» деган саволига Зоҳид «муросамиз келишмади», деган эди, шундай йигит хотинидан ажраши бежиз эмаслигини Муқаддас ўшандаёқ тушунган эди, энди бунга иқроор бўлди.

— Қизингиз ҳозир неча ёшда? — деди Муқаддас, тахминан ўзи билса-да, ажралиш сабабларига қизиқиб.

— Олти ёшда, — деди Зоҳид, тўсатдан бу мавзу очилишини нимага йўйишини билмай.

— Соғинасизми?

— Албатта, — деди Зоҳид, ўзига бепарво тус беришга уриниб.

— Кўриб турасизми?

— Онаси кўрсатмайди, — деди Зоҳид, гапга эътибор бермагандек. — Боғчасига бориб кўраман.

— Исми нима?

— Тамилла.

— Чиройликми?

— Чиройлик. Онасига ўхшайди.

— Онаси чиройлик экан, нега ажрашдингиз? — суҳбат мавзуи мавридсиз бўлса-да, Муқаддас шу пайтгача бу ҳақда оғиз очмагани учун, сўраб билгиси келди, ўзини тута олмади.

— Жавоб йўқ, ажрашдик-тамом, — деди Зоҳид кўнгилсиз воқеаларни титкилашни истамай.

— Кечирасиз, — дейишга мажбур бўлди Муқаддас.

— Макка чирсилляпти, — деди Зоҳид.

— Пишди, — деди Муқаддас ва ўрнидан қўзғалиб қўрадаги гўшт урилган сихларни ағдариб, қизарган думбилларни олиб келди. — Ушланг, — дея биттасини Зоҳидга тутди, иккинчисини ўзи ейишга киришди. — Қанча бўлмасин, ҳеч қачон жўхориға тўймас эдим. Тандинда ўзим пиширар эдим. Қўр юққан афтимиз доим қора бўлар эди. Зоҳид жўхорини еб бўлиб, сўтасини сойга итқитди, қўлини майсага артди.

— Яна қолди, — дея Муқаддас Зоҳиднинг лаби атрофидаги қора доғни кўрсатди.

Зоҳид мункайиб, афти-лабини кўкатга ишқатди.

Муқаддас қикирлаб кулди ва ёнидаги сочикни Зоҳидга ташлади. Зоҳид оғиз-бурнини артиб, сочикни ёнига қўйди, термосдан чой қуйиб хўплади.

— Энди гал кабобга, — деди Муқаддас ва чала ёйилган маккани дастурхонга ташлаб, қўлини артди.

— Кабобга мен қарайман, — деди Зоҳид.

— Пишгандир, опкелақолинг.

Бу ер пастлик бўлгани учун ҳаммаёққа соя тушди, лекин қирғоқ тепасидаги дарахтларнинг сариқ-қизил барглари қуёшда чайқалар, ловулар, бошқа дунёга ўшар эди.

Нариги соҳилда чанг кўринди, кейин пода пайдо бўлди, сигир-қўй аралаш тўда пастга тушиб, сув ича бошлади, сигирлар тиззасигача сойда, қўй-кўзилар сув бўйида қолишди.

Зоҳид айрига тўрва илиб, сойга ботирди. Подадан қочган балиқлар галаси битта вужуддек бараварига бурилиб, нари кетишар, тўрга эътибор қилишмас эди.

Зоҳид нарироққа тош итқитди. Чўчиган балиқлар бу томон отилишди, Зоҳид эпчилик билан айрини тортди — тўрвада бармоқдек келаётган балиқчадан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Зоҳид уни сувга ташлади. Балиқча пилдилаб сузиб кетди. Зоҳид яна тўрва солди, папирос чекиб, кута бошлади.

Муқаддас жемперини кийиб, журнал варақлашга киришди... Кўзини очганида, кўланка куюқлашган, шунинг учундир, гулхан олови анча ёруғ кўринар, ҳатто балиқ пишириб ўтирган Зоҳиднинг сояси дарахт баргларида чайқалар эди.

Муқаддас апил-тапил ўзини эпқага келтириб, дастурхонни йиғиштира бошлади.

— Вақт неча бўлди? — деди у Зоҳид томонга қараб.

— Соатим йўқ, ҳали эрта, тепани қаранг, офтоб бор, — деди Зоҳид аччиқ тутундан кўзини ишқаб.

Муқаддаснинг ҳадиги пасаймади.

— Кетамиз, — деди у ва майсадаги адёлни тахлади.

— Балиқ-чи? Пишай деб қолди.

— Сизни соат олтидан кечикмай қайтараман, деганман. Гулханни ўчиринг.

— Балиқни шерикларимга олиб бораман, — деди Зоҳид ва пақирчада сув келтириб, оловга сепди. Гулхан вашиллаб, оқ буғ қайтарди.

Зоҳид палахса барглардан юлиб келиб, пиширилган балиқларни ўради.

Улар катта йўлга чиқишганида, қуёшнинг қизил баркаши тераклар ортидан кўринар, уч-тўртта пахта ортилган юк машиналари, ҳали қоронғи бўлмаса-да, фараларини ёқиб йўлдан ўтишар эди.

Муқаддас билан Зоҳид бора-боргунча бир сўз айтишмади. Зонага яқинлашиб қолишганда, Зоҳид:

— Кун яхши ўтди, раҳмат, — деди.

Муқаддас Зоҳидни турмада қолдириб, машинасини шаҳар томон ҳайдай кетди, ўтган кун лавҳалари кўз ўнгидан ўта бошлади. Муқаддаснинг қилмиши ғайриқонуний, хатарли эди. Лекин хавфи беҳуда чиқди. Зоҳид қочмади, ҳатто сойнинг нариги бетиغا ўтиб, қайтиб келди. Қочиб хаёлида ҳам йўқ эди — шундай сўлим, осуда, кабоб ҳиди таралган жойдан қочадими. Унинг устига, ўз машинасида келган жонон сой бўйида кутиб ўтирипти. Муқаддас Зоҳид томонидан дадилроқ муносабат бўлишини тахмин қилган ва бунга тайёр ҳам эди. Бинобарин шунақа бўлишини кутган ҳам эди. Зоҳиднинг юраги дов берилади. Ёки ўзини тийди, ботинмади. Ботиниш суллоҳлик нишониси эди. Қайтага ўзини тутиши Муқаддас кўзида уни кўтарди, йигитнинг ахлоқи поклиги қизни бошқача ўйлашга ундади. Ва айни бир пайтда, унинг этагини маҳкамроқ ушлашга асос берди. Агар йигит ноҳўя иш тутса-да, ҳаракати ғализ туюлмас, ҳатто табиий кўринар эди. Нима қилипти, Муқаддас йигитни ўзи олиб келди, хилват жой топди, демак, режаси шунақа экан. Унинг устига Зоҳид неча пайтлардан бери аёлга яқинлашмаган, кучга тўлган ва энг муҳими — Муқаддасга бефарқ эмас эди. Аввалги гал бармоқларини ўпди-ку. Ўшанда кўзлари интиққа тўла эди.

Бироқ Муқаддас уйига дили хижил бўлиб кириб келди, тадбирида ноҳўялик, аллақандай ғубор бордек эди. Йигитнинг ўзи ташаббус кўрсатиши керак. Бунда қанақадир табиийлик бор. Хўроз қичқиргани маъқул. Аммо маҳбус-ку, қандай «қичқиради»?

Муқаддас дарвозани ўзи очиб, машинасини ичкарига қўйди. Замира холанинг доим эшиги очик хонасида қизи кўринди, Замира холанинг товуши эшитилди: қизи ёнғоқ мағзини асалга ботириб ер, энагаси ўтмишидан сўзлаб берар эди. Қизи энагаси билан иноқлиги Муқаддасга ёқса-да, рашки келгандек бўлди. Айб ўзимда, саҳар кетаман, кеч қайтаман, қизим кун — уззукун кампир билан, иноқлашади-да. Хайриятки кампир бор, ғамим йўқ, ўйлади Муқаддас ва тўрвасидаги сиклардан кабоб қолдиқларини суғуриб, итга ташлади, тўрвани қоқиб, дарахт шохига илиб қўйди, ҳовли чироғини ёқди, ҳувиллаб ётган ҳовлига бир зумда файз кирди.

— Овқатингиз тандирда, иссиқ, олиб борайми, ё бу ёққа кирасизми? — деди зинадан Замира хола.

— Тўқман, хола, — деди ўз уйига кетатуриб Муқаддас. — Мўрча ёқилганми?

— Ёқилган, иссиқ. Орқангизни ишқаб қўяман.

— Бўпти. Ярим соатдан кейин.

Муқаддас радио қўйиб, ойнали трюмо олдига ўтирди, ўзига узоқ тикилди. Бугунги сафари қайта-қайта кўз ўнгида гавдаланар, тўғри-ноғўғри иш тутганини билмас, бир кўнгли хурсанд, бир кўнгли хира эди. Бари-бир бориб келганидан афсўс қилмади, қилмиши саёқ кўринмади.

10

Хали қирққа кирмаган Қаюмжон ёшига қараганда қари кўринар, хотинининг қарови билан бир мунча тетиклашган бўлса-да, тез толиқар, тинкаси қурир, боши айланар эди. Тамаки олгани бозорга ўтганида, силласи қуриб, ўтириб қолди. Уни кўрган бир кампир «старость не радость», деди. Наҳот шунчалик қари кўринаман, деб ўйлади Қаюмжон, дили зил кетиб, уйига аранг етиб бориб, ойнага боқди — ориқ юзига ажин югурган, уч кун қирилмаган соқоли уни багтар қари кўрсатар, қонсиз, сарғиш лаби қовжираган эди. Юртимга бориб жон берсам кошки, ният қилди Қаюмжон ва соқолини олиш учун устарасини ахтара бошлади. Ватанига етишиш насиб қилармикан? Қиш кириши билан ўқ теккан оёғи сирқирар, тушида ҳам лўқиллар, яна ҳассани эсига солар эди.

Қаюмжон баъзан лагердошлардан биронтасини учратиб қолади. Беш-ўн дақиқа пивохонада гаплашишади, сўраб исташади. Кеча кўчада кўзи тиниб, ўтириб қолганида кимдир Қаюмжонни қўлтигидан олди — озарбайжон киши эди. Усти юпун, тоймаслик учун қўлида сўйил бор эди. Олти йил бир лагерда бўлишган.

— Бирга чиқдик-ку, нега юртингга кетмадинг? — деди Қаюмжон озарбайжон етагида четга чиққач.

— Ўзинг-чи? Нега ўзинг бу ерларда туртиниб юрибсан? — деди озарбайжон тамаки ўраб.

— Хотиним бор, ишлаяпти, ўғлим ўқишда. Қишда боргимиз келмаяпти, — деди Қаюмжон ҳам тамаки тутатиб.

— Сенинг ҳам, менинг ҳам юртимиз ҳали илиқ. Анор етилган пайти. Агар ишим битса, бир кун ҳам қолмас эдим, — деди озарбайжон ўкиниб.

— Қанақа иш? — деди Қаюмжон.

— Менга амнистияси керак эмас, — деди озарбайжон қизишиб, — бари-бир «хиёнатчи», деган айбнома қолади. Комиссия борида, ҳукми ўзгартирмоқчиман. Айб-сиз қамалганим ҳақида қарор олмагунимча, қайтмайман. Юртимга юзим ёруқ кириб бормоқчиман. Ҳуқуқим қўлимга тегса, мени қамаганлар устидан ариза бераман. Ўз амалимга тиклашсин, компенсация тўлашсин. Амнистия айбсиз дегани эмас, тамға қолаверади.

Қаюмжон ҳам бу ҳақда ўйлаган, ҳатто хотини билан гаплашган ҳам эди, бироқ иккови ҳам, озодликка муддатидан олдин чиқишди, нима фарқи бор, деб, эътибор беришмаган, закон сўқисак, комиссиянинг жаҳли чиқади, бирон айб топиб, яна қамашади, омон-эсонмиз, шунгаям шукр, дейишиб кўникишган эди. Озарбайжоннинг гапи Қаюмжоннинг аламини яна кўзғади. Замон ҳозир унақа эмас, беайб киши ҳаққини талаб қилиши мумкин, нега юртига айб доғи билан қайтиши керак? Битта ўзи ҳам эмас, Ойнисада ҳам шу тамға бор. Айб олиб ташланса, уйига ёруғ юз билан кириб боради, давлат ўз хатосини тан олган бўлади, хотини ҳам, ўзи ҳам ҳар қадамда ҳадиқишмайди, фарзандлари ҳам чўчишмайди. Агар эр-хотин ҳозир шу тухматдан фориг бўлиб олишмаса, ўла-ўлгунча муҳр билан яшашади, кейин ҳеч ким буларнинг арзу додига қулоқ солмайди.

Ойниса эрининг даъвосини эшитиб, яна Қаюмжонни бу йўлдан қайтармоқчи бўлди, лекин бу гал Қаюмжон юганини бермади:

— Сен қайси айбинг учун қамалдинг? Қанақа ғаламислиги учун отангни ўлдиришди? Қайси айби учун боламиз турмада туғилди, саккиз йил ота-онасидан жудо бўлиб, сургунда яшади? Нега иккита фарзандимиз тирик етим қолишди? Нега урушда ярадор бўлган эринг бу дўзахда халажой тозалаб юрди? Сенинг онанг қувғинда ўлди. Нега мен онамни кўма олмадим? Ким жавоб беради бу қирғинга? Энди шулар қилган тажовузни ютиб, ўлкамизга айбнома билан кириб боришимиз керакми? Шунча азобу уқубатларимиз камми? Болаларимиз бегона бўлиб кетди, Қаюмжон ҳалиям яқинлаша олмаяпти. Қачон болаларимиз бизга ўрганари? Қачон дада, ая деган сўзларни улар оғзидан эшитамиз?

Ойниса индамади. Нима ҳам деб важ келтира оларди?

— Эртагаёқ борамиз, — қатъий деди Қаюмжон. — Иснодни ювиш керак. Сталин ўлди, энди зулм тугайди.

Табиатан зийрак Ойнисага эри анойи кўринди: қисматлари тўсатдан ўзгаришига кўзи етмади.

— Сталин ўлди, иши қолди, — деди Ойниса, бир қарорга кела олмай.

— Қолдими, йўқми — бизнинг ишимиз эмас, — деди Қаюмжон. — Пайт қулай, бу тузум учун озодлик бериш ҳам кампания. Фойдаланиб қолиш керак, Яна эски қозон, эски товоқ бўлиши мумкин. Кишан енг ичида, бир кунмас-бир кун яна жангир-жунгур товуш беради. Фақат номини ўзгартаришади, мамлакат манфаати, дейишади, ёт унсурлар қидирилади. Оқлов ҳужжатимиз бўлмаса, биринчилар қаторида бизни бўғишади, шунинг учун иккиланма, «ётиб қолгунча, отиб қол».

Эртасига инқовлашиб лагерь маъмуриятига боришди.

Буларга ўхшаганлар анча-мунча экан, Қаюмжон деярли ҳаммасини танир эди, қадрдондек кўришиб кетишди, Ойниса аёл-қизларни кўрди, сўраб-исташди:

— Кўплар кетиб қолишди, — деди таниш аёллардан бири. — Оқланишга кўзлари етмади.

— Неча кунда жавоб тегаяпти? — сўради Ойниса.

— Мен ариза берганимга бир ҳафта бўлди, ҳали жавобини олганим йўқ. Ҳар куни келаман. Соат ўн бирда рўйхат чиқади. Фамилияси бўлса, яна бир ҳафтада ҳужжат оласан. Меники бутун-эрта чиқар, деб кутяпман. Дарров ариза бер, албатта айбнома бандини кўрсат. Элик саккизинчи моддани биринчи галда кўришяпти. Сеники нечанчи,

— Элик саккизинчи-да! — биринчи марта айбномасидан хурсанд бўлиб деди Ойниса. — Эримники ҳам — 58!

— Чопларинг тезроқ, — деди таниш аёл. — Аризалар соат биргача қабул қилинади. Улгурасанлар.

Қаюмжон ҳам оқсоқланиб одамлар орасидан чиқди. Унинг ҳам кўзи ҳаяжондан йилтирар эди.

- Қаёққа чопамиз? — деди Ойниса эловлаб.
- Қаёққа бўлар эди! Уйингга-да. Ариза ёзишга.
- Аризамиз тайёр. Ёзилган!

— Дарров топшир, — деди таниш аёл Ойнисани шошириб. — Ҳув анову соқчихонада қабул қилишади. Албатта журналда қайд қилишсин. Жавоб вақтини ҳам сўраб ол. Югур.

Ойниса ўғилчасини мактабга элиб, у ёқдан нари ишига ошиқар, Қаюмжон бу ерга ҳар куни келар эди. Жавоб тегишига ишонмаса-да, қанда қилмай келар, танишларининг номи чиқса, биргалашиб қувнашар, қайси бирлари «ювиш» учун бозорга таклиф қилишар, ошхона-ишратхона ўша ерда эди. Қаюмжон толиқиб қолишдан ҳайиқиб, бозор «зиёфати» га бормас, оқсоқланиб уйига қайтар эди.

— Ҳар куни лагерга бориб-келишга мадорим етса, ўша ҳам катта гап, — деди Қаюмжон ва мана, лагер маъмуриятига, намозга қатнагандек, беҳато боради, соат ўн биргача, яъни рўйхат чиққунича кутади, номлари чиққан танишларини муборакбод қилади, яна уйга қайтади, бир соат-ярим соат чўзилиб дам олади, тушлик овқатга уннайди, кейин кенжа Қаюмжонни олиб келиш учун кўчага чиқади. Албатта, чўнтагида латтага ўралган картошкали перашка ёки битта пряник бўлади. Қаюмжон ташқарида кўп кутмаслик учун вақтини мактаб кўнғироғи чалинишига тақаб боради, икки-уч дақиқа нафасини рослагунича кўнғироқ чалинади, бир зумда болалар қий-чуви янграйди, ҳаммадан сўнг кенжа Қаюмжон кўринади, индамай дадаси ёнида тўхтайди. Қаюмжон дарҳол олиб келган тансиғини боласига беради, қўл ушлашиб ота-бола уйга равона бўлишади.

Бугун ҳаво булут, совуқ қаттиқ эмас, шамол йўқлигидан қор оҳиста ёғар эди.

— Ўқитувчинг дарсларингни текширдими? — деди Қаюмжон индамай ортида келаётган ўғлидан.

— Йўқ, сиёҳдон отилиб кетди, — деди бола,

— Сиёҳдон ҳам отиладими? — тўхтаб сўради Қаюмжон.

— Серёжа Котин сиёҳдонга карбит солиб қўйган экан, ёрилиб кетди, — деди кенжа Қаюмжон. — Зоя Сергеевнага сачради. У Серёжа Котинни урмади.

— Уриши керакмиди?

— Албатта, — деди бола иккиланмай. — Олдинги мактабимизда шунақа бўлса, уришар эди. Кейин подвалга қамаб қўйишарди. Ёки овқат беришмас эди.

— Серёжа Котин безорилик қилипти, — деди Қаюмжон. — Унга албатта жазо бериш керак. Бошқа бунақа иш қилмайдиган бўлади. Ота-онасига айтиш керак, тергашсин, бўлмаса баттар қилади.

Бола чурқ этмади.

Уйга келишгач, Қаюмжон ўғилчасини ечинтириб, столга қайнатишган картошка, нон ва ширин чой қўйди, боласи овқатланишга ўтирди, Қаюмжон одатига кўра газета варақлашга киришди. У «Қизил Ўзбекистон» га ҳам ёзилган бўлиб, биринчи галда шу газетадан бошлар, оқизмай-томизмай ўқиб чиқар, газета бир ҳафта кечикиб келса-да, ўлкасида рўй бераётган янгиликлардан хабардор эди. Кейин «Правда» ва «Известия» газеталарини ўқишга тушар, кўзи илинар, кенжа Қаюмжон дарс тайёрлашга ўтирар, онаси ишдан қайтмагунча қадар хонадан чиқмас эди.

Қаюмжон уйғонганида ўғилчаси дераза олдига турар, момикдек суст ёғаётган қорга тикилар эди. Нималарни ўйлаётган экан? Қаюмжоннинг хаёлидан ўтди ва кичкина жонига ҳаёт ташвиши тушган боласига ичи ачиди. Колония тартиб-режасига ўрганиб кетган, бошқача яшаш тарзини кўрмаган боласи учун озодликда умр кечириш бирмунча ёт туюлар, ҳатто ўз ота-онаси ҳам бегона кўринар, бу шароитга кўниккиси келмас, маълум интизомга мослашган кўнгли колонияни кўмсар, кенжа Қаюмжон колония муҳитининг қатъий қоидаларини, ҳатто фазилат деб билар, бу қоидаларга риоя қилмаслик хилоф туюлар эди.

Ойниса ҳам, Қаюмжон ҳам ўғли эркинликка чиқса, қувнаб-диконглаб яшайди, деб ўйлашган эди, амалда тескари бўлди, янгича ҳаётга мослашиши қийин кечадиган кўринди. Бу шунчаки назарий мўлжал эмас, болани сабот билан янги турмушга ишқаш-солиш, уқув ва бардош лозим эди. Янгича яшаш омили нафақат бола учун, ҳатто Ойниса билан Қаюмжон учун ҳам, айниқса дастлабки кунлари, қандайдир қолип-қирғоқсиз чалқаш туюлди. Дам олиш куни атиги бир кундан иборат бўлишига қарамай, бўш вақтни нима билан тўлдиришни билишмас, ҳадеб гапираверишлари бефойда эзмалиқдек, кун самарасиз исроф бўлаётгандек кўринар, иш йўқлиги эр-хотинни қийнар, биронта юмуш топиб ўзларини алаҳситишар, бу ҳам таскин бермас эди.

— Оқлов ҳужжати тегса, бир кун ҳам қолмаймиз, — деди Қаюмжон сал асабийлашиб. — Қиш киргунча етиб олсак, кузнинг этагини босиб қоламиз.

— Қуруқ қўл билан кириб бориш уят-да, — деди Ойниса, ҳам дили орзиқиб, ҳам чўчиб.

— Курортдан қайтаётганимиз йўқ, — деди Қаюмжон. — Қанча тез борсак, шунча тез жойлашамиз, кўникамиз. Ўғил-қизга ҳам илиқишиш керак, осон кечмайди.

Ойниса учун бу муаммо энг азоблиси бўлиб, айниқса охирги кезларда ўқтин-ўқтин шу ҳақда ўйлар, бирон ечимга кела олмас, фақат вазият ихтиёрига ишонар эди.

Саккиз йилдан ортиқ умри шу ерда ўтган Қаюмжонга оқлов ҳужжатини кутиш муддати ситамли кўринди. Зонада бир соат ҳам тинчлик нималигини билмаган, кундузи ҳам, кечаси ҳам, ёмғирда ҳам, қорда ҳам, соғлиқда ҳам, касалликда ҳам ҳаловат топмаган Қаюмжон учун тўсатдан қулаган осойишталик, жимлик, худди зулматдан ёруғликка чиққандек, кўзини тиндирар, буйруққа, бақириққа, сўкишга, хуштак ва милиққ овозига ўрганган Қаюмжон, бўмбардимон тўхтаб, сукунат тушгандек, ўзини бу сукунатдан қар бўлгаңдек сезар, пайт имиллаб ўтар, бўш вақтини қандай ўтказишни билмас, кўнгли қанақадир даранг-дурунги, ўқириш-ҳақоратни кўмсар, баъзан милтиқли соқчилар назоратида тош ташиб йўл қурилишида ишлаётган маҳбусларни четдан кўриб келар эди. Тавба, ўйларди Қаюмжон, киши уқубатга ҳам ўрганар экан. Кишан оғирлигига ўрганган мажруҳ, занжир парчалангач, енгил вазнда мувозанатини йўқотгандек, аввалига бу енгиллик, ҳатто ноқулай туюлади ҳам. Қанча ухлаш мумкин? Қанча газета ўқиш мумкин? Ойниса қоронғу тушганда келади. Ўғилчаси соатлаб миқ этмайди, сўрамасанг ўзи гапирмайди. Ётсирайди, ҳайиқади, овоз чиқаришга қўрқади. Озодлик унга ҳам малол келаяпти чоғи. Энг ёмони — илакишай демайди. Колониядан чиққанидан бери шунча пайт ўтди, боланинг кулганини Қаюмжон бир марта ҳам пайқамади. Колония тартиби шунақами? Жилмайдиган томирини бўғиб қўйишганми? Нега бола доим таҳликада, доирадан чиқишга, сапчиб-сакрашга, хахолошга чўчийди? Бола-ку ахир. Қачон ёзилади? Қачон ота-онаси бағрига отилади? Бармоғини парта қопқоғи қисиб олган экан, шишиб кетса ҳам индамапти. Оғриқ азобига чидаб юраверипти. Демак, койиниш ҳам ортиқча, бировдан ёрдам кутиш фойдасиз. Ўз дардинда ўзинг қовирилаверасан экан-да. Қамокда, лагерда, зонада — тушунарли, ҳеч ким бошингни силамайди, ночорлик ўлим билан тенг. Лекин колония — болалар, тирик етимлар ошени-ку, нега бунчалик бешафқат усул? Бундан чиқадики, энди бола ўзлаштирган кўп одатлардан айириб, уни бошқатдан тарбиялаш, одамларнинг муҳим фазилати олийжаноблик эканини ўқитишдан иборат, деган муҳитда ўстириш лозим. Акс ҳолда бола гумондор, тошбағир бўлиб етилади. Бунинг учун сабот, чидам ва бардош керак. Яхшиям онаси бор. Ойниса теран, хушёр, ақли тиниқ ва тоқатли аёл, унинг тўзимини фақат боласигагина эмас, зрига ҳам асқатади. Азоб уни енга олмайди, қайтага чиниқтирди. Ҳеч қачон ёзғирмайди, тушкунликка тушмайди, иродаси ўнта эркакникидан устун.

Икки ҳафтадан сўнг оқлов гувоҳномаси икковига — Ойнисага ҳам, Қаюмжонга ҳам чиқди. Севиниб ирғишлаш ўрнига иккови баралла йиғлаб юборишди, энтиқишди. Бу энтиқиш, кўз ёшлар бахт аломатими ёки беҳуда мажақланган қисмат садосими — ўзлари ҳам англай олишмас, йиғи аралаш қулишар, девоналарга ўхшашар эди...

Айни бир пайтда бу озодлик юки тиллақошдек жозибали, гўзал ва мавридсиз, зил, бесўнақай туюлар, уни нима қилишни билишмас, ҳурлик қор кўчкисидек ваэмин ва улкан, чақмоқдек порлоқ ва таҳликали кўринар, ҳайиқтирар, қўққисдан намоён бўлган саман оддек эди — уни миниб ҳам бўлмас, воз кечиш ҳам мумкин эмас эди. Эсанкираб қолишди.

11

Муқаддас яна Чинозга боришга жазм қилди. Аввалги учрашув унинг дилида андак ғубор қолдиргандек бўлиб, боргани холисми, покми, беғаразми — анчагача англай олмай юрди, тадбири, ўзининг мулоҳазаси бўйича, гумонли ҳам туюлди, бироқ вақт ўтгач, таҳликаси арий бошлади, дили яна ўша томонга талпингандек бўлиб қолди.

Муқаддас бир сумка танқис нарсалар харид қилиб, тўр ва қармоқ ҳам олди. Етиб боргач, Зоҳидни кута бошлади. Бироқ йигит чиқмади. Навбатчи тўрт букланган қоғоз узатди. Муқаддас Зоҳидни бетоб ўйлаб, варақни очди. Бу: «қўрқаман» радиофи икки қатор шеър бўлиб, байтдан бўлак ҳеч қанақа сўз айтилмаган, ҳатто Зоҳиднинг имзоси ҳам йўқ эди. Фазал шунчаки жимжимадор сўзлар йиғиндиси бўлиб, йигитнинг сентиментал кайфиятини ифода қилувчи суюққина баён экани Муқаддаснинг ҳатто вагини келтирди. У шарт бурилиб, шаҳарга жўнаворди. «Ёш бола бўлмасак. Бу қанақа думбул, чучмал изҳор?» деб ўйлади Муқаддас йўл-йўлақай. Бироқ бу — ҳиссиётини баралла очишдан ийманиш усули эмасмикин? Балки нимадандир ҳайиқаётгандир? Балки масъулиятдан чўчиётгандир? Нега чўчийди? Ахир жувоннинг ўзи жазм кўрсатапти-ку. Яна қанақа таваккал жоиз? Балки ҳайиқишида пинҳоний макр бордир — агар йигит гализ-қалтис чиқса, Муқаддаснинг кўнгли тўлмаса, айбни жувонга ағдариш ниятида-

дир? Йўқ. Зоҳид унақа писмиқ эмас. Ҳалол йигит. Зиёли. Камтар. Ҳатто туйғусидан ҳам андиша қилади, малол келмасмикин, деб истиҳолога боради.

Муқаддас машинасини йўл четида тўхтатиб, варақни яна қўлига олди. Бу гал байт маъқулроқ кўринди.

Муқаддас машинасини буриб, яна йўлига қайтди ва йўлакай жавоб ахтара бошлади. Бироқ тузукроқ қофия миясига келавермади. Ҳозир Муқаддаснинг вужуди туғенда бўлгани учун арзигулик мисра келиши маҳол эди. У Увайсий, Маҳзуна ва Нодира ғазалларини эслади, аммо биронтаси айна вазиятга мос келмади, қолаверса Зоҳиднинг шеъри кўчирим эмас, ўзи ёзган, демак Муқаддас ўқувчи пайтида бир-икки машқ қилган, ҳозир эса дабдурустан мухаммас ёзиш ёки мушоира қилишнинг уддасидан чиқа олмаслиги аён эди. Шундай бўлса-да, Муқаддас машинасини секинлатди, — хаёлига келган сўзлар ўзига сийқа кўринди. Албатта, танҳо ўзи уйда бўлса, бир бурчакка сиқилиб, тузукроқ қофия топишга кўзи етар эди, аммо йўлда, учиб кетаётган машинанинг рулида шеър ёзиш — ақл бовар қилмас амал эди. Шунинг билан бирга қуръа ташланди — мусобақа завқи жазава кўзгар, даврандан қочиш ориятли, садо чиқариш лозим эди. Муқаддас зўраки ўйлаган сари сўзлар қочар, қофияга ётмас эди. Шунда «инжост» радифли ғазал ёдига келди:

«Биёки зулфи кажу чашми сурмасо инжост,

Нигоҳи гарму адоҳойи дилрабо инжост».

Бу ғазал форсча битилган, Зоҳид учун масҳара бўлиб туюлмасмикин? Аслида Муқаддаснинг ўзи ҳам ўнта сўздан олтитасини аранг тушунар, лекин ҳозир тилига бошқа шеър келмади. Муқаддас турма олдидаги дарахт панасида машинасини тўхта-тиб, бир парча қоғозга тўрт мисра форсча ғазал туширди:

«.....

Шаҳодат гар талаби, Дашти Карбало инжост ».

Бу байтнинг муаллифи кимлиги Муқаддаснинг хотирасидан кўтарилган эди, ҳатто «Биёки Зебунисо ҳамчу ман гадо инжост» деган мисра ҳам, муаллифнинг исми шу сатрга жо қилингани ҳам Муқаддас хотирасини тикламади. У қоғозни навбатчига бериб, ортига қайрибди ва келаётган лагер бошлиғига кўзи тушди.

— А, Муқаддас Муродовна, — деди начальник яқинлашгач. — Яхшимисиз?

— Салом! — деди Муқаддас ва негадир юраги шувиллаб кетди.

Улар қўл бериб кўришишди. Муқаддас кимнинг олдига келганини начальник билар эди.

— Чақиртирдингизми? — деди у.

— Ҳа, ҳозир олиб чиқишса керак, — деди Муқаддас.

— Менинг резолюциямсиз олиб чиқишмайди, — деди начальник хомуш тарзда. — Мен кирай, қўл қўйиб бераман. Дарвоқе, истасангиз, ипини узунроқ қўямиз. Гуноҳсиз нарса, қийналиб нима қилади.

— Яъни?

— Яъни вольное поселенияга чиқариш мумкин, — деди начальник. — Кечқурун қайтиб келса бас. Биласиз, тартиб шунақа. Ариза ёзсин. Ўн минутда жавоб тегади.

— Чиксин, — деди Муқаддас негадир каловлаб. — Қатнаши бир оз узокроқ-да.

— Машина сизникими? — деди начальник «Москвич» томон ишора қилиб.

— Ҳа, меники.

— Бўпти-да. 15 километр. Нимаси узок?

— Раҳмат, — деди Муқаддас.

— Муқаддас Муродовна, нега маҳбус учун ҳеч қанақа имтиёз сўрамадингиз?

— Маҳбус истамаяпти, — деди дарҳол Муқаддас.

— Ҳм. Фурур, денг?

— Балки шундайдир.

— Гаплашиб кўринг. Рози бўлса олиб кетасиз. Ё керак эмасми? — деди начальник пичинг аралаш.

— Керак! — деди Муқаддас ва сирини билдириб қўйганидан мулзам бўлиб: — Яъни... айтмоқчиман... агар ўзи рози бўлса... — дея, мижғовланди.

— Бўпти, — деди начальник. — Агар хоҳласангиз менинг кабинетимда кутинг.

— Йўқ, раҳмат. Бугун кун илиқ. Шу ерда кутаман.

— Майли, — деди начальник. — Хайр.

— Хайр.

Ярим соатча вақт ўтгандан сўнг, навбатчи хужрасидан Зоҳид чиқди. Соқоли қирилгани учун юзи силлиқ, устида ўзининг фуқаролиқдаги кийим-боши бор эди. Қамоқ жомасини ўзгартирибди, демак, бу озодликка чиқди, деган гап, ўйлади Муқаддас ва башанг йиғитга тикилар экан, Муқаддаснинг нигоҳида алланечук нур мавжланди.

— Келмассиз, деб ўйловдим, — деди Зоҳид Муқаддас олдида тўхтаб.

— Қармоқ олиб келдим, — деди Муқаддас ҳаяжонини ҳайдашга уриниб.

— Раҳмат. Қармоққа ҳам навбат келар, — деди Зоҳид ийманиб. — Уйимда ҳам балиқчалар бор. Қўшни аёлга тайинлаб келувдим. Тирикмикин? Икки йилдан ошди.

— Уйингизни қўмсаётган бўсангиз, майли, — деди Муқаддас итоаткорона. — Ўтиринг машинага.

Зоҳид бир зум депсиниб тургач, машинага ўтирди.

— Ном киритибсиз, — деди Зоҳид катта йўлда индамай машина ҳайдаб кетаётган Муқаддасга. — Лекин мен форсча тушунмайман. Фақат билганим — ғазал Зебунисоники. Маъносини тахминан сезаман. «Биёки Зебунисо ҳамчу ман гадо инжост». Тўғри англаган бўлсам:

«Агарки ниятинг — ҳусн учун хайри худо,

Келки, бу ердадир Зебунисо номли гадо».

— Қойил! — деди Муқаддас лол қолиб. — Тагин форсча тушунмайман дейсиз. Калака қилдингизми?

— Йўғ-э! Синчиклаб ўқилса, тушуниш мумкин.

— Минг марта эшитганман, барибир тушунмайман, — деди Муқаддас ёзғиргандек бўлиб.

— Ёзибсиз-ку.

— Ашуласи бор-да, ёдда қолган. Сўзларини тушунмасам ҳам, чўғдек туюлади.

— Менга ҳам, — деди Зоҳид рози бўлиб.

«Москвич» анҳор бўйида қурилган тўрт қаватли бино яқинида тўхтади.

— Уйим қай аҳволда — билмайман, — деди Зоҳид машина эшигини очиб. — Кирсангиз хурсанд бўлар эдим. Фақат исқирт бўлиши мумкин. Айбга буюрмайсиз.

Муқаддас Зоҳиднинг таклифига аниқ жавоб айтмади. Бироқ машинадан чиқиб, эшигини қулфлади. Бу — розилиги эди.

— Узр, — деди Зоҳид, сал қизариб. — Қўшнимни топай, калит ўшанда. Мен бир зумда тушаман.

Муқаддас оғир синовдан фориг бўлгандек енгил тортди, яна машина эшигини очди, бинобарин харид қилинган нарсалар солинган сумка машина ичида эди.

Зоҳид илдам юриб, бино ичига кириб кетди. Муқаддас йигит ортидан қараб қолди. Кейин ўриндиққа ўтириб, машина эшигини ёлди, шеър ўйлай бошлади. «Сўзларинг-ку оташнафас, чинмикан, деб, қўрқаман, мафтунингман, не қилай, ўтда ёнмоқ қисматим...»

Муқаддаснинг ўзига байт ёқмади. У хаёлида сатрларни ўчириб ташлади. Тузукрок мисра миясига келмади. Лекин барибир ғазал муҳитидан чиқа олмай, бир неча лаҳза Анҳорга текилиб ўтирди, машина ойнасига тиқ-тиқ чертудан ўзига келди. Зоҳиднинг қўлида калит бор эди, шу калит билан Зоҳид учинчи қаватдаги эшикни очди.

— Марҳамат, кулбамиз шу, — дея, Зоҳид Муқаддасга йўл бўшатиб. Муқаддас аланглаб ичкарига қадам қўйди. Чироқлар ёқилган, икки хонали «кулба» ораста эди. Демак, қўшни аёл муттасил уйга қараб турган экан-да. Муқаддас у нотаниш муштипар аёлга ичида миннатдорлик билдирди ва сумкани креслога қўйди. Плашини ечайми-ечмайми, деб тутмаларини бўшата бошлади. Зоҳид ортидан келиб, плашини олиш баҳонасида қўлларини Муқаддаснинг қўлтиғи остидан ўтказиб, кучди. Муқаддас ҳуркмади ҳам, сохта чўчиш аломатларини ҳам ифода қилмади. Бу ҳаракат қутилган табиий амал бўлиб, қалбакилик вазиятни бузиши мумкин эди. Шу пайт эшик жиринглади. Муқаддас панага ўтиб, диванга ўтирди.

Зоҳид эшик илмоғини тушириб очди.

— Овқат бошлаб қўйдим, — деган аёл кишининг майин товуши эшитилди. — Уннаманг, Зоҳиджон. Бўптими? Бир соатда пишади.

— Раҳмат, Қумри ая, — деди Зоҳид, бўсагани бўшатмай. — Мен ваннага тушиб, бир оз мизғимоқчиман. Майлими?

— Майли, айланай, майли, — деди Қумри ая. — Бемалол дам олаверинг. Турсангиз, қўнғироқ қиларсиз, бўптими?

— Бўпти, раҳмат.

Эшик ёпилгани эшитилди.

Зоҳид кириб, Муқаддас олдида тўхтади.

— Плашни ечинг, бемалол бўлинг.

Муқаддас ўрнидан туриб, плашини еча бошлади. Зоҳид яна уни плаши аралаш кучди, Муқаддас қаршилиқ кўрсатмади.

— Агар шеъримга ўз тилингиз билан жавоб берсангиз, нима деган бўлар эдингиз? — сўради Зоҳид, Муқаддасни кучоғидан қўймай.

— «...жоми муҳаббатин лабо-лаб ичибон», — деди Муқаддас. Бу нидо дангал туюлса-да, иккала қалбнинг жўшқин нияти эди.

— Нодираники, — деди Зоҳид.

— Сиздан ҳеч нарсани яшириб бўлмайдиган кўринади, — деди Муқаддас сирли жилмайиб.

- Яширманг, сохталикни жиним ёқтирмайди.
- Тузорингиздаман, — деди Муқаддас пичирлаб.

Зоҳид Муқаддаснинг юзини, кўзини, томогини ўпа кетди... — Ниҳоят эришдим, — деди Зоҳид маъшугасига пичирлаб.

- «Мен ҳам», — дегиси келди Муқаддаснинг, лекин айтмади.

«Ишқ китоби»ни ўқиб бўлишгач, галма-гал душга тушишди. Зоҳид пахмоқ халатини Муқаддаснинг яланг баданига кийдирди. Муқаддас халатга ўралиб, сумкасидаги нарсаларни столга тўқди. Чой ичишга ўтиришди.

- Бутун қоласиз, — деди Зоҳид, — тўймадим.
- Уйимда қизим бор, хавотир олади.
- Эшикни қулфлаб, қалитини ойнадан улоқтираман.
- Йўқ, — деди Муқаддас. — Сиз Чинозга, мен уйга қайтаман.
- Жазмим беҳудами?
- Тансиқ бўлса гаштли.
- Кечгача вақт бор, яна улгурамиз.

Муқаддас индамади. Энди у йигитнинг измида. Авж ҳам, нақорат ҳам ундан, Муқаддас жўр бўлади. Мақом қаёққа бурилса, хониш ҳам ўша ёққа эргашади. Ғорат эркақдан бўлгани маъқул.

Муқаддас уйига қайтанида, соат ҳали олтига бормаган, аммо аллақачон қоронғи тушган, юқоридаги катта уйнинг икки деразасидан нур тушар, скрипка машқи эшитилар, совуқ шамолда кўз илғамас барглар шитирлар, қарғалар қағ-қуғи қоронғи ҳовлига нохуш зиклик туқар эди. Муқаддас ҳовли чироқларини ёқди, манзара — очилиб улгурмаган ғунчалар, қурумса барглари бужмайган гуллар, заъфарон гилос — шумшайиб кўринар, Замира хола жойнамозда тасбеҳ ўтириб ўтирар эди.

Муқаддас, қилиб келган иши фош бўлиб қолишдан қўрққандек, садо бермай, уйига кўтаришди. Тошойна оддида скрипка чалаётган Озода ойнада онасини кўриб, машқини тўхтатди.

- Нариги кўчадан келин чиқди, — деди Озода. — Автобусда олиб кетишди.

- Ким, танийсанми?

- Зулфия. Унинг синфда ўқир эди. Энди ўқиши нима бўлади, ая?

— Нима бўлар эди, — дея, Муқаддас кийим-кечагини ўзгартира бошлади. — Энди у келин, мактабга қатнашдан тортинади. Бир йил ўтар-ўтмас она бўлади. Яна туғади. «Қўли косов, сочи шипирги» бўлади.

- Мен-чи? — деди Озода.

- Сен ҳали ёшсан, энди ўн тўртта кирдинг.

— Ая... — деди Озода бир оз сукут қилиб. Муқаддас қизига қаради. — Нега биттаман? Нега ака-укаларим йўқ?

- Туғмаганман-да, қизим.

- Нега?

- Буни худо билади, — деди Муқаддас.

— Ҳамма ўртоқларимнинг опа-акалари, укалари бор. Фақат менда йўқ, — ўкиниб деди Озода. — Энди бўлмайдами?

- Қаттан бўлади? Якка бошман-ку. Эрга тегсам — бўлариди.

- Тегинг, — деди Озода.

- Ким мени олади? Ўттизга кирдим.

- Топилса, тегармидингиз?

— Қайдам, қизим, — деди Муқаддас, кўнгли ёришиб. — Яхши одам бўлса, ўйлаб кўрардим.

Сухбатдан Муқаддас мамнунлик сезди, қизининг олдида андишаси сусайгандек туюлди. Барибир энди, ҳар бир дақиқаси ақл бовар қилмайдиган гаштта тўла дамлар ўтишига қарамай, Муқаддас ўзининг хулқида аңдақ одобсизлик бордек ҳис қилар, вазият «ишқ китоби» билан яқунланишида ўзининг муайян эҳтироси қистови оқибатида мавжуд бўлгани пушаймон чекишга мажбурлар, «Биёки зулфи кажу, чашми сурмасо инжост», яъни «келақолгин, сочи гажак сурма нигоҳ шу ердадир» мисраси ошкор даъватнинг ўзи эди. Муқаддас қандай шу қадар қалтис қадамга журъат қилди экан, ўзи ҳам ҳайрон эди. Зоҳид шу рафторни тўғри тушунармикин, дилида афсус-ғашлик уйғонмасмикин? Ҳар қалай, нима бўлса-бўлди. Зоҳид субутсиз эмас, Муқаддас аёл номи билан шундай қалтис қадамга жазм қиптими — қадрига етади, ҳатто жасоратига таҳсин ўқийди. Бу — шубҳасиз. Ундан ғаразли гумон қилишнинг ўзи гуноҳ. Қани энди, тўсиқ-ровлар бўлмаса, бидъатдан қўрқмай яшаш мумкин бўлса!

Энди сал ҳушёр тортиш, ҳовурдан тушиш лозим, одоб доирасидан чиқмаслик, тийиниш керак, ғайратли аёлни эркак ёқтирмайди

Тўлан Низом,

Ўзбекистон халқ шоири

АВВАЛ ОХИР

Достон

Марҳум Амир, яъни, Амир Темур
Кўрагон аҳволининг оқибати ана
шундан иборат:
Ҳамманики ҳам шундай бўлади.

Хафизи Абру

АВВАЛ

Субҳидам чакнаган юлдузлар аро,
Буюк бир ҳодиса бўлмоқда содир.
Коинот нурафшон, ер оҳанрабо,
Томоша айлайди Холиқ ул- қодир.

Тўлғоқ азобида Текина бегим,
Минг ўлиб-тирилиб тонгда кўз ёрди.
Тарағай ич-ичдан қувониб секин,
Хотинин эркалаб бошига борди:

— Э, балли, онаси, туғдинг бир куёш,
Зулматни ёритмоқ мақсудинг экан.
— Ўғлимиз бўлсини сизга чин қўлдош,
Ризқин бутун қилсин ўзи Яратган.

— Темур бўлсин исми, — деди отаси,
— Фурур бўлсин шаъни, — деди онаси.
Дугога қўл очиб, юртнинг каттаси
Деди: «Насиб этсун бахт кошонаси!»

Айни баҳор эди, қирлар ям-яшил,
Лолалар жўш уриб, қилганда ханда.
Ул гўдак туғилди, яшнади ҳар дил —
Муслиму муслима — мусулмон банда.

Ул гўдак туғилди, зўрлик ва зулм
Енгилди, чекинди чиркин истибдод.
Ул гўдак туғилди, юксалди илм,
Юксалди санъату фан, адабиёт.

Ул гўдак туғилди, келди дунёга,
Дов қалбли, мардона жаҳонгир Амир.
Зор эди шул каби таянч — асога,
Асрлар йиғлаган Мовароуннахр.

Ул гўдак туғилди, кун ботар эллар
Асорат, қулликдан бўлдилар холис.
Темурни ўқиган буни хўп билар,
Олам тўрт томони, олис ва олис —

Унинг ҳукми билан, идроки билан,
Жасорат, маҳорат, шиддати билан,
Гўёки покланди дил фоки билан,
Буни биз айтурмиз фурсати билан.

Шул кун бунёд бўлди Хўжа Илғор¹ ҳам
Кешнинг номи қолди тарихга кириб.
Бундай хосиятли воқъе жуда кам,
Қуриган дарёлар оқди айқириб.

Гердайган чўққилар ёпирай, чўқди,
Хангу манг бўлганча қолди сахролар.
Булуғлар тўдаси қайғусин тўқди,
Заррин қалам тутди не-не даҳолар.

Хунхорлар қасдига чиқиб қинлардан,
Қиличлар, ханжарлар, тиглар қайралди.
Рухият тозариб фитна, кинлардан,
Ёмондан яхшилар энди айрилди.

Қайтмас йиллар ўтди суронлар солиб,
Шамоллар, бўронлар, довуллар ўтди.
Ғолибона жанглар орқада қолиб,
Бул кун бедаво дард Темурни тутди.

ОХИР

Субҳидам чақнаган юлдузлар аро
Буюк бир ходиса бўлмоқда содир.
Коинот хафахон, ер мотамсаро,
Томоша айлайди Холиқ ул-қодир.

Ўлим тўшагида ётур бемажол —
Соҳибқирон Темур — салкам етмиш ёш.
Жаҳонни титратган улуғ зот шу ҳол,
Ажал ёстигидан кўтаролмас бош...

Жон қуши талпинур чиқиб учмоққа,
Кўкрак қафаслари отилмоққа шай.
Рухнинг сор-бургути ҳар тўрт пучмоққа
Бориб келаётир нур янглиғ тинмай.

Жон бермоқ шунчалар мушкул ва душвор,
Она тўлғоғидан минг карра қийин.
Тил соқов, оёқ шол, вужуд бемадор,
Бадан совиб борар дақиқа сайин.

Куйиб-пишиб қақшар ҳеш-ақроболар,
Қўрқинчли сукунат — чўқар гўё шом.
Гўзал маликалар, қадди зеболар,
Титраб ёш тўқарлар айлаб эҳтиром.

Тош қотган ташқари бўлиб бир вужуд,
Сайраму² Ўтрор³га сигмаган қўшин:

Ниятлар улғайди, қалблар очилди,
Ошиғу маъшуклар кирди боғларга.
Булбуллар бошидан гуллар сочилди,
Какликлар қафасдан кетди тоғларга.

Тўкинлик касб этди чексиз яйловлар,
Бесаноқ подалар қирларга энди.
Тулпорлар мардларга бўлди сийловлар,
Занжирлар, кишанлар шарту шарт синди.

Болалар ботирлик дарсига борди,
Парқув болишларга ён берди чоллар.
Кампирлар Наврўзий сумалак қорди,
Экилди ранг-баранг, турфа нўҳоллар.

Белга белбоғ боғлаб чикди эркаклар,
Нурланди чарақлаб аёл зийнати.
Яна эъозланди жасур юраклар,
Фақат шунда ортди одам қиймати.

Учар қанот боғлаб етилди отлар,
Сувлуқ, эгар, қамчи бўлди тиллодан.
Жиловни тутдилар темурий зотлар,
Улар учқур экан нурдан, зиёдан.

Осиё, Оврупо, ажаб бирлашди,
Қитъалар яқинлаб, ушлашдилар қўл.
Фалақда шамс, қамар гўё сирлашди,
Замин куррасига тушди янги йўл.

Мовароуннахр аталмиш худуд —
Қайғуси музлатган табиат қишин.

Ибтидо, интиҳо, ер ила осмон,
Кун чиқиш, кун ботиш, жануб ва шимол.
Қариган даҳр ичра жафокаш Турон,
Бул каби зотни кам кўрар, эҳтимол.

Ҳамма жим. Лаҳзалар ўтар имиллаб,
Икки дунё эшиги очилур бир-бир.
Шайхулислом оҳиста кўрсатиб имлаб,
Пичирлар: «Ё Оллоҳ, бу қандайин сир?..»

Мўъжиза рўй берди. Темурбек беҳол,
Ўнгга юзланди нигоҳи қотди.
Ул томон ел бўлиб учган ўй-хаёл,
Энг машъум жаҳони жангни кўзғотди:

Ўрол кенгликлари, Кавказ боғлари,
Ўрис ўрмонлари, Итил мавжлари,
Ҳазар шовқинлари, Мўғул тоғлари —
Ҳорғин кўзларида жонланди бари...

Хў, ўша уч йиллик ғолиб юришлар,
Терек соҳиллари ва бепоён Рус.
Эҳҳе, Олтин Ўрда... Қаттол урушлар...
Эл сўзи: «Тўхтамиш, э ўл-е, қон қус!»

¹ Темур туғилган қишлоқ

^{2,3} Чимкент вилоятидаги шаҳарлар

Сал кейин Темурбек чапга юзланди,
Эрон, Хинд кишвари бўлди намоён.
Баҳри-бар тўлғонди, бир дам бўзланди,
Ўлик сарҳадларга гўё кирди жон.

Амир Хусайннинг жонин кўлтиқлаб,
Жайхунни ёқалаб қочмогини кўр.
Темур ким билмадинг, пойини ялаб,
Туркфуруш Боязит дийдаси сукур.

Беш йиллик юришлар шу дам юз берди,
«Урҳо»ларга тўлди ернинг бир қисми.
«Сонсиз урушлардан нима ўзгарди?» —
Оловда қоврилди Темурнинг жисми.

Товушлар, йиғилар, фарёдлар ўчди,
Тўқсон икки элат бўлди намоён.
Ислон дунёсини бир оқлик кучди,
Унга мадда бермиш қадим Туркистон.

Соҳибқирон бокди қибла томонга,
Ул томон йўналди, кўп қаролмади.
Ажал чангал солиб турганда жонга,
Бошин кўтармакка, йўқ, яролмади.

Мана, етти йиллик жанглар бесаноқ,
Ҳаёл тасмасидан ўтмоқда аста.
Хиндиқуш гумбирлар, чўчиб тушар тоғ,
Она Дўли қонга беланур пастда...

Оқ сарой, Кўк сарой — юксак бинолар,
Олий миноралар ёдига тушди.
Қадим Кеш, Хоразм — аҳли донолар,
Ҳаммасин эслади, ўйлари жўшди.

Кўзлари мўлтираб фонусга бокди,
Ана, Яссавийга қурган мақбара.
Хитойни ўйлади, ичи тутоқди,
Унга бормоқчийди тортиб зўр наъра.

Ногоҳ Соҳибқирон қилди бир нидо:
«Сўзим шундоқ эрур, курашмоқ керак.
Халқлар иноқлиги зарур доимо,
Тил билинг, эл билинг, кучлансин тилак.

Диёнат сўнмасин, омон бўлсин эр,
Номус байроқ бўлсин турк оламга.
Кўп табаррук эрур сиз ўсган бу ер,
Жонни фидо айланг унинг гамига.

Самарқанд сайқали турсин ловуллаб,
Ул дорулсалтанат порласин яна.
Жайхун, Сайхун оқсин мудом шовуллаб,
Икки дарё ери — Муқаддас она!

Менинг ҳимматимдан олдилар баҳра,
Барча: турку тожик, арабу ажам,
Бало-қазоларга етказдим зарба,
Мардлар матонатин қила олдим жам.

Ҳотам ул — Анбиё ҳадисларин мен
Бағримга босганча борлиқни кездим.
Тойбодий пириим бир куни дер: «Ҳой, сен
Оламни олмаққа қурбинг бор, сездим».

Менки Машриқ, Мағриб, Рум, Мозандарон,
Қобилистон, Шом, Миср ҳам кишвари форс,
Филонот, Ширвонот ва Озарбайжон
Заминнинг ярмини эгалладим, рост.

Поиндор мадраса, мачит, хонақо,
Работлар, кўприклар, ҳар жойда курдим.

Душманам олдида йиртмадим яқо,
Мард инсонни доим мен голиб кўрдим.

Низомиддин Шомий қани, битсин ул —
Энг сўнги кунимни, сўнги дамимни.
Тангрининг буйруғи, энди холим шул,
Чарчадим, ҳоридим, олай дамимни...

Сабзавор. Гилтепа. Ў, бесаноқ дор,
Дарё бўлиб оққан қонлар алвони.
Беаёв интиқом, ҳар дўнглик мазор,
Қасоскор Сарбадор ҳақ кўзғолони.

Шон-шавкат либосин кийдиму лекин,
Елкамдан зил босди улуснинг юки.
Қон тўқдим, қон кечдим, наслим не деркин,
Шамширимда қотган қутлуғ қон юки.

Қанча муҳаддислар¹ ёритмиш роҳим,
Воқеанависларнинг тўлмиш дафтари.
Битган китобимдир — менинг жанггоҳим,
Кун келар, кимлардир ростни ахтарар...

Илму маърифат-ла зўр қудрат яшар,
Ҳеч қачон енгилмас ҳақ иш, адолат.
Шу икки куч билан улғаяр башар,
Шу икки жабҳага етмасин ҳеч лат.

Ҳа, қилич тигидан қалам тиғи зўр,
Жаҳолат лашқарин енгар муҳаббат.
Бошингда ақл бор, юрагингда қўр,
Сени олға элтур фақат жасорат!

Лекин, Оллоҳ экан ягона, чин дўст,
Ўз кўнгили уйингда ул эрур холдон.
Ўзинг қадр айлаб, дўст топил дуруст,
Меҳр дарахтин эк, бўлмагин нодон.

Билдим. «Бир кам дунё» дегани ҳақ гап,
Манглайимда бори эди тўлуғдек.
Афсус, надомат шу, кемтик ҳар тараф,
Кўнглим кўтарарми Мирзо Улуғбек?!

Қани, Пирмуҳаммад — жоним парчаси,
Унга тутқазайин тахту меросим.
Менга азиз, ҳамма, барча-барчаси,
Лекин, шу набира тортмиш ихлосим.

Менинг зурриёдим, болаларим-о
Бўлинманг, ажралманг, бўлинг иттифоқ.
Кимга вафо қилган, бебако дунё,
Оллоҳга хуш келмас талашмоқ, нифоқ.

Қабрим қибласида ётсин устодим —
Худо ярлақан Саййид Барака.
Уни зиёратлаб сиз қўйинг одим,
Гоҳ-гоҳ дуо айлаб, қилинг маърака.

Кейин сиз фарзандлик иймон амри-ла
Бир шамни ёқингиз менинг бошимга.
Қачондир тегади элнинг сабри-ла
Хурлик шаббодаси қабр тошимга.

Шунда мен уйғониб мангу уйқудан,
Бошимни кўтариб минаман отга.
Элатим қутулди дебон қайғудан,
Бир ҳайкал бўламан тирик ҳаётга!

Истиқлол юз берур, бўлиб Ҳумо қуш,
Ўзбек ҳур яшайди абадул-абад.
Сизга қолди энди охири юмуш —
Ватан ва миллатни кўтаринг баланд!»

¹ Йўл кўрсатувчилар.

Сўнгра жимиб қолди, сукунат оғир,
Нафас тушиб кетди қалбин қаърига
Ва секин уф тортиди, толиқди ахир,
Ахир, чидаб келган бари-барига...

Энтикиб, ўқсиниб, ўқиниб чуқур,
Оҳиста ютиниб майин туфлади.
Фулдираб, хушидан кетса-да қур-қур,
Яна сўз айтмоққа лабин жуфтлади:

«Соғиндим Жаҳонгир — жисму порамни,
Хонзода қайдасан, Муҳаммадинг¹ қай?
Лаҳадга кўмингиз юрак ярамни,
Уни олиб кетгум ҳеч ерга сифмай.

Мироншоҳ, фарзандим, ўзингни ушла,
Умаршайх, о, ўғлим, бас қил, қақшама.
Шоҳруҳим, эзилма, кўксингга муштлаб,
Номард ўғлонларга сира ўхшама...»

Темур алаҳсираб сўзланди пича,
Ўзини йўқотиб ўқтин ва ўқтин.
Кўпларни эслаган, сўраган кеча,
Ўша айтганлари келмайди йўқдин...

Яна тилга келди бир-икки калом,
Тинглар эди олам бўлиб бир қулоқ.
Гўё шунда эди башарият тамом,
Уни эл эшитур тоқатлари-тоқ.

Ташда бўрон эди, қаттиқ қаҳратон,
Ҳаддан ортиб кетган бир қаро совуқ.
Тупик лабда қотар, яхлайди ҳар жон,
Ялангда жонзот йўқ, кўноқда товуқ.

Улуғбек ташқари чиқди шу зайл,
Юлдузлар шамолда баргдек ҳилпирар.
Жисмини элитди илҳомий майл,
Шу дам гунг табиат гўё тил билар.

Сўзлашди ой билан, Зухролар билан,
Шамол, бўрон қилган, кенгликлар билан.
Қор узра бош кўйган саҳролар билан,
Ҳаммаси Темурга берар эди тан...

Улуғбек ҳовлиқиб кирди ичкари,
Улуғ бобосининг турди илқида.
Амирлар йиғлайди, йиғлаган сари,
Не воқъе юз берур шоҳлик мулкида?..

Амир имо қилди, яна сўз қотди,
Барча бир жон бўлиб англади уни.
Қийналди, қийналди, нафаси қайтиди,
Чил-чил синиб кетди кўнгли устун.

«Қурашдан, жанглардан ният шул эди,
Раъиятга ҳиммат, улусга мадад!»
Шу он Бибихоним руҳланиб деди,
«Сиз чеккан азият, меҳнат беадад!»

«Азизам, мен дунё ёқасин тутган,
Зулм панжаларин қирқиб ташладим.
Замин яралгандан зардоб, қон ютган,
Улусни нурафшон йўлга бошладим.

Сен, Бибихоним, эҳ, менинг оқилам,
Мураббий хотиним, сен ёстиклошим.
Шаъним сен, орим сен, севдим ҳақ ила,
Бугун йиғлапман, кўзимда ёшим.

Ҳа, энди йўқолди сиҳатим, тинчим,
Энди тамом бўлди ўлчовлик умр.
Сенда йшқим қолди, сенда илжинжим,
Дийдор қиёматгача алвидо, хайр!»

Темурбек хўрсиниб ингранди бирдан:
«Отажон, Тарағай, отам, отажон!
Онажон, Текина бегим, онажон-онам,
Мен сизга кетяпман, етаман шу он...»

Сўнгра Соҳибқирон жони узилди,
Шундоқ тўхтаб қолди энг покиза қон.
Оламнинг меҳвари, чархи бузилди,
Ёруғ чўлпонидан айрилди осмон.

Шул замон чарх урди оппоқ капалак,
Уни фаришталар олди опичлаб.
Аъзозил гуруби етти қат фалак,
Оллоҳ даргоҳига элтиди ховучлаб.

Тани темир экан, боши тош экан,
Юраги тоғ экан, бағри қон экан.
Кўнгли кўнгли эмас, бир қуёш экан,
Бағри кенг, мусаффо, зўр уммон экан.

Кўз очиқ эди, қўллари очиқ,
Оёқлар чўзилиб ташлади ўзни.
Шайхулислом турди ва йиғлаб пиқ-пиқ,
Қабонинг сийпалаб, юмдирди кўзни.

Жағини боғлади оқ дурра билан,
Тишлар орасида қолди бурро тил.
Қўллар ҳам боғланди энди бериб тан
Жиловга солинди тафаккур, ақл.

Мана, икки оёқ бошмалдоқлари,
Бир-бирига жуфтлаб чирмади.
Жаҳонгашта пойлар қалдироқлари
Шунда тинди, афсус, диллар тирналди.

Алқисса, кафанга ўралди жасад,
Унга кийим бўлди энги йўқ либос.
Ёғоч от тахт экан, тез жилди беҳад,
Халойиқ кўзғолди, солиб зўр уввос...

Ўқувчим, қиссадан ҳисса шул зрур,
Омонатин олди яратган Оллоҳ.
Кетди, кетди, энди бу даврон қургур,
Мангу сўниш бўлди тасодиқ, ногоҳ...

Ҳаммасини олди, усти-бошини,
Қилични, зар тўнни ҳам дубулғасин.
Кейин ялонғочлаб, санаб ёшини,
Тўхтади боғлади умр йўргасин...

Риёкор салтанат, алдамчи бозор,
Жуда ғала-ғовур ҳар бир гўшаси...
Бахтнинг ҳар лаҳзаси беради озор,
Кимга алам қилмас, айтгил, ўшаси?

Сен кимсан, адибми, дониш, олимми,
Дехқонми, боғбонми, уста, дурадгор?
Чиндан сахиймисан ёки золимми,
Мартабанг не ўзи, сенда не сир бор?

Олтмишга кирибман, қилдим яхшилиқ,
Ёмонлик — бағримга санчилган ханжар.
Шеъримга эл-юртим баҳоси илиқ,
Сўзимга содиқман ўлсам ҳам агар.

О, яна билмадим, пешонамда не,
Қай бир аломат бор тақдир хатимда?!
Эй шоир, кутганим остонамда де,
Илҳом кучга кирар ҳар шиддатимда.

Темурнинг оламга келиб -кетгани,
Буюк сабоқ бўлсин, ҳой, Тўлан Низом!
Ватан тупроғига қўйилди тани,
Бу эса, бу эса, энг Олий мақом!

1 Жаҳонгирнинг ўғли.

Жумақул Курбонов

ҲИКОЯЛАР

ДАРД

Давра қизигандан-қизиб борарди. Ичкилик деганининг ҳар хилидан ичилди. Баҳромнинг сўзлагиси келарди. Лекин ғала-ғовур, ширакайф даврада ким ҳам уни тинглайди. Ҳамма ўзи билан ўзи овра. Нима қилсин ичида дард кўп, кеча тушига ўнг қўли кирибди. Бус-бутун эмиш. У қандайдир улкан қути ясаётган эмиш. Йўқ-йўқ, бу қути эмас «Г- 200» тобути экан. Унга Ризонинг ўлиги жойланарди. Шунда олд тишлари ўпирилиб кетиб даҳшатли тусга кирган Ризо бирдан тирилиб, тилга кирибди: «Кел, Баҳром, хайрлашайлик» Баҳром қўлини чўзса, у шундай куч билан тортибдики, ўнг қўли нақ елкасидан чўрт узилиб кетибди. Баҳром дод солиб уйғонди. Хайриятки туш. Лекин мажруҳ ўнг елкасида кучли оғриқ қўзғалганди. Кейин у ухлай олмади. Туни билан уёқдан-буёққа юрганча, айвонда чекиб ўтирди.

Баҳром ғаблани бошлади. Негадир даврани тўлдириб ўтирган қурдошлари кўзига балодай кўринди. Ҳиринглаб латифа айтиб уч-тўрттасини кулдириб ўтирган Мансурга қараб ўшқирди:

Жумақул Курбоновнинг бирон марта ёзувчилик даъво қилганини кўрган эмасман. Ҳолбуки у кўп йиллардан бери ижод қилади. Ҳикоя ва қиссалари чоп этилган.

Адибнинг янги асарларини қизиқиш ва қониқиш билан ўқидим. Уларда реал, мураккаб ҳаётнинг акс-садоси кўриниб туради. Айниқса, «Дард» ҳикояси ўқувчини ларзага солади. Ҳикояда бемаъни ва бешафқат «афғон» уруши кичик бир лавҳада бутун даҳшати билан акс этган. Баъзилар муаллиф қора бўёқни бир қадар қуюқлаштириб юбормадимкин, дейиш мумкин. Асло ундай эмас! Ўша лаънати урушда бундай даҳшатлар деярли ҳар куни рўй берган. «Тушда кечган умрлар» романи устида ишлаётганда «афғон» уруши қатнашчилари билан кўп бора суҳбатлашганман ва бундан баттар «қангомалар»ни эшитганман. Урушнинг жонканч қиёфасини кўрсатиш учун эса ҳақиқатни ёзиш керак.

Жумақул Курбоновнинг тақдим этилаётган ҳикоялари журналхонларимизда яхши таасурот қолдиришига ишонаман.

Ўтқир Ҳошимов,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

— Нега айғирди кўрган байталга ўхшаб хиринглайверасан?! Бемалол ўтиришга қўясанми-йўқми?!

Баҳромнинг овози кўтарилиб борар, кўтарилгани сари баттар жазаваси қўзирди.

— Барингни уйга қамаб, устингдан танк ҳайдаш керак. Шунда биласанлар, Баҳромнинг кимлигини, ҳе, хотинчалишлар.

Баҳром тупук сачратиб бақира бошлаган пайтда уй эгаси Рашид Мансурни четга имлади:

— Бу афроннинг кайфи ошди шекилли. Сен гап қайтара кўрма, тушундингми. Жимгина унинг гапини маъқуллаб ўтир. Кейин ўзи тинчиб қолади. Нима, биринчи кўришингми унинг маст бўлишини.

Рашид «бўлтими» дегандай кўзини қисиб, чойни янгилаш баҳонасида чойнакни кўтариб чиқиб кетди.

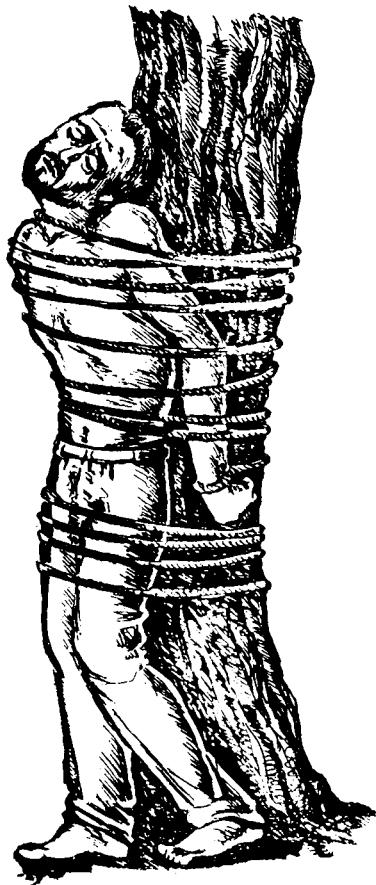
Даврадагилар Баҳромнинг феълени яхши билишади. Улар бир синфда ўқиб катта бўлган болаликдаги оғайнилари. Баҳром ёшлигида шўх, тиришқоқ бола эди. Қизиқ-қизиқ воқеаларни сўзлаб бериб, Афдириб юради. У қаерданам хизматга Афронистонга бориб ўнг қўлидан ажралиб келди-ю, ўзгарди-қолди. Энди тишининг оқини ҳам кўрсатмайди, кулган одамни эса жинидан баттар ёмон кўради. Доим тумшайиб юради. Агар озгина ичиб олса, афрондан ортириб келган янона ҳикояси — Қандаҳор яқинидаги қишлоқда содир бўлган фожеани айтишга тушарди. Бошида уни таъсирланиб тинглашди. Кўнгли бўшроқ йигитларнинг кўзига ёш ҳам келди. Аммо вақт ўтган сари айтилавериб сийқаси чиқиб кетган ҳикоянинг ҳеч кимга қизиғи қолмади. Энди бу ҳикояни йигитлар бир туки ҳам қимирламай тинглашади. Тинглагилари келмайди, аммо Баҳромнинг яна жазаваси тутиб дилларини хира қилишдан кўрқишади.

Баҳромнинг жаҳди қандай тез чиққан бўлса, шунча тез совиди. Унинг сўзлагиси келарди. Сув сепгандек жимиб, Баҳромни диққат билан тинглашга тайёр қиёфага кирган даврага қараб, Баҳром ҳамишагидек бироз бўғиқ овозда гап бошлади:

— Кечкурун тревога бўлди. Қандаҳор яқинидаги кичик қишлоқда жойлашган бизнинг кузатув пунктимизга кечаси душман ҳужум қилибди. Гумбиллаб танклар ва БТРлар билан йўлга чиқдик. Тун ярмидан оққанда бадқовоқ шахарни кесиб ўтиб қишлоққа кириб бордик. Кичкина пахса уйлар ва пахса деворлар билан ўралган ҳовлилар худди ўзимизнинг қишлоқларни эслатарди. Афтидан жанг тугаганди. Қишлоқ сиртдан тинч кўринар, аммо ўткир танк прожекторлари шувласидан бесаранжом шарпалар лип-лип ўтарди. Олдинда бораётган командири танки баъзан шарпаларга қарата пулемётдан тариллатиб отиб қоларди. Қишлоқ четидаги тепалиқда бизнинг БТР яқин атрофни ёритганча гуриллаб ёнарди. Кузатув пунктида ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб ётар, ҳамма жойни қўланса қон ҳиди ва аччиқ тутун босганди. Турли жойда ўнғача солдатнинг, қўшни алоқачилар хонасида эса капитаннинг ўлиғи ётарди. Кузатув минорасидан яраланган прапоршик ва янги келган солдат тушиб келишди. Солдатнинг ранги оқариб кетган, қалт-қалт титрарди. Прапоршик эса қонга беланган бошини бинт билан боғлар экан, тинмай сўкинарди.

Унинг айтишича, КПга ҳужум қилган банданинг бошлиғи шу қишлоқда яшар экан. Ҳар куни эрталаб у иккита боласи билан янги соғилган сигир сутини ўқ-дорига алмаштириб кетаркан. Бугун эрталаб келганида мана шу янги солдат уни танимай ўқ узибди. Ўқ боласига тегибди. Шунинг ўчига кечаси банда бугун кузатув пунктини қонга ботирибди.

Биз қишлоқни ўраб оддик. Ҳаммамиз ўзимиз эгаллаган жойда сергак туришга буйруқ оддик. Тонг саҳарда танкнинг ёнида ғудирлаган овозни эшитдим. Луюқдан секин бошимни кўтариб қарасам ғира-шира қоронғуликда икки киши рус тилида сўкишарди. Бир танкимиз механизги, қозғистонлик Алёша Матвеев, иккинчиси барзанги бир киши эди. У тескари ўтирилиб турганлиги учун таниёлмадим. Шу пайт ҳалиги баҳайбат ўзига ярашмаган ингичка овозда бақириб сўкинди. Уни бирдан танидим. У бизнинг ротамиз командири капитан Ишшук эди. У худди шундай ингичка, балаңд овозда томоғини йиртгудек қичқириб команда берар, жаҳли кўзиганда худди шундай чийиллаганча сўкинарди. Унинг жаҳли тез кўзирди.

Алешанинг айтишича, «чарс»нинг хумори кўзигада у шундай баджаҳл, қонхўр бўлиб қолар, беш йилдан бери афғонда юриб наркоман бўлиб қолганмиш. Ишшук Львовдан. Оқ-сарикдан келган бу суяги бузуқ, командиризмнинг баъзида жуда қайсар ва бефаросат бўлиб қолишига сабаб биз — ўзбеклар унинг фамилиясини бироз ўзгартириб айтганимиз эди.

Қоронғуда уларнинг тортишуви кучайди. Гурсиллаган товушдан кейин механикнинг аянчли инграгани эшитилди. Ишшук механикни аёвсиз тепкиларди. Қулоқ солиб турдим. Ишшук ундан «чарс» сўрарди. Хабарим бор, кеча Алёша нариги ротадаги танишидан икки шиша ароққа бир қути «Беломорканал» папиросига жойланган ҳалиги доридан алмашлаб келган эди. Лекин ўлгудек бадфеъл ва курумсоқ Матвеев уни Ишшукка шундай бериб юборгиси келмас, йиғламсираб унда дори йўқлигини айтар, хумордан кўзи қонга тўлган «Ишшук» эса ўла қолса ишонмасди. Шунда мен механик ўриндиги ёнида осилиб турган юк халтанинг ичидан бир қути папиросни олдим.

— Тўхта, командир, мана излаган нарсанг. — Ишшук қонга тўлган кўзи билан менга еб қўйгудек тикилар экан, нигоҳи кўлимдаги папиросга тушди. Ундан эрталабки саррин ҳавода «чарс» ҳиди анқирди. У кўлимдан папирос қутисини юлқиб олди. Тирноқлари билан тимдалаб битта папиросни олди-да, мазза қилиб ҳидлади. Кейин уни бармоқлари орасига олиб эзғилаб лабига қистирди-да, ўт олдирди. Ҳавога дорининг қуюқ тутуни билан бирга ўткир ҳиди ҳам таралди, Ишшук совиди. Кўзлари мастона сузила бошлади.

Сен, ўзбек, молодец! Бу эса чучка. — У ихраётган механикни тепиб юборди-да, енгил тортиб юриб кетди. Тонг сахарда буйруқ бўлди. Қишлоққа бостириб кирдик. Бир соатда харобага айланган қишлоқ олов ва тутун гирдобиде қолди. Кузатув пунктига ҳужум қилган банд бора-йўғи шу ерда яшовчи етти кишидан иборат экан. Биттасини ушлаб олмадик. Қолган бештасининг ўлигини топдик. Ярадор прапоршик ёрдамида банд бора-йўғини ўз уйида босдик. Ўзимизнинг ўзбекка ўхшайдиган қоракўз, қорасоқол, барваста одам экан у. Қаримсиқ, аммо кўзларида нафрат олови учқунлаб турган хотини ва ўн битта қора-қура болалари орасидан олиб ўтиб, уни ҳовлининг ягона кўрки — улкан чинорга боғладик. Ўртанча боласининг оёғи сонидан то тиззасигача латта-путталар билан боғлаб ташланган эди. Бола инграр, ҳар замон-ҳар замонда биз томонга нурсиз кўзлари билан қарарди. Бола фингшийвергач, онаси уни жеркиб ташлади:

— Тек ўтир, ҳозир отангни ўлдиришади!

Қотиб қолдим. Аёл ўзбекча гапирарди. Прапоршикнинг айтишича, бу ўзбек қишлоғи, одинроқ хизмат қилган бир ўзбек йигити билан анча тил топишиб ҳам олган экан.

Ишшук чарснинг кайфи билан дарахтга боғланган бандининг ёнига борди. Автоматнинг мили билан унинг чеккасидан кўтариб, юзига мароқ билан тикилди. Ярадор прапоршикни ёнига имлади.

— Қара, танидингми, ўша мишиқинг шуми?

Прапоршик бош ирғади.

Ишшук унинг қоқ чаккасига қулочкашлаб туширди. Мушт зарбидан, ҳатто улкан чинор ҳам титраб кетди. Бандининг лаби шишиб оғзиша қон тўлиб кетса ҳам «миқ» этмади. У мағгур ҳолда девор тагида дилдирашиб турган болаларига қарарди. Афтидан Ишшукнинг боши қаттиқ оғирди. Уни сиқимлаганча нарироқдаги тўнкага ўтирди. Чўнтагидан эрталабки «Беломор канал» папиросини чиқарди-да, битта папиросни олиб тутатди.

Мен шу орада бандига яқинлашдим.

— Кимсиз? — тилимга келган калима шу бўлди, холос. У менга ҳайратда бақрайди.

— Ман Ризоман. Мани бу ерда Ризо Бухорий дейишади. Сан ҳам бухороликми-сан?

— Мен Ўзбекистоннинг Қаршисиданман, эшитганмисиз?

Унинг кўзида ёш филтилади.

— Менинг бобом бухоролик бўлган. Амир билан қочиб келаётганда йўлда шуравилар ўлдиришган, ўн икки одам зўрға бу ерга етиб келган. Отам Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши тўғрисида айтиб берарди. Ҳозир у ерлар кофирлар қўлидамиш. Биз улардан қочиб бу ерга ҳижрат қилган эканмиз. Энди бу жойларни ҳам шуравилар ҳаром қилишяпти.

У гапини тутатгунча хириллаб қолди. Белимдан алюмин сувдонни олиб оғзига тутдим. У сувни ичолмади. Ишшукнинг миқти мушти зарбидан сувдон учиб кетди. Ризонинг қоққора соқолига қонли сув томчилари тўкилди.

— Сволоч! — ўшқирди Ишшук важоҳат билан устимга бостириб келаркан. — Ҳа, миллатдошинга юрагинг ачияптимми?

У зарб билан қулоқ чаккамга тарсаки тортиб юборди. Кўзимдан учқун сачраб, қулоғим олов бўлиб ёнарди.

У энди ваҳшиёна қичқира бошлади:

— Ҳаммангни қуритаман. Лаънати басурманлар, сарацинлар. Исқиртлар!

У Ризонинг хотини билан болаларини уйга қамашга буйруқ берди. Биз уларни

уриб-сўкиб, уйга тикдик. Фақат беш ёшлардаги иштонсиз болакай ҳадеб тихирлик қилар, отаси томонга қочмоқчи бўларди. У билан овора бўлиб қолганимиздан дарғазаб Ишшук сўкинганча келди-да, болани улкан этиги билан ўхшатиб тепди. Бола чирпирак бўлиб учиб кетди. Пахса деворга зарб билан урилди-ю, шилқиллаб тушди. Ишшук уни оёғидан кўтарганча мушук ўлигини ахлатхонага отгандек ичкарига иргитиб юборди. Ичкаридаги ғала-ғовур тинди, бироқ онанинг бўғиқ, этни жунжиктирувчи фарёди эшитилди. Биз эшикни тамбаладик.

Ишшук танкни ўт олдириди. То биз унинг нима қилмоқчи эканлигини англаб улгурғунимизча танк болалар қамалган уйга ваҳшат билан отилди. Бир зумда кичкинагина уйча танкнинг улкан тишли пўлат занжирлари орасида пийпаляниб кетди. Бу ёғи даҳшат! Майдаланган кесаклар орасидан ҳалқоб-ҳалқоб қон сизиб чиқар, суяк ва гўшт парчалари қизариб кўриниб қоларди...

Танк Ризо қирқ йил яшаган кулбани роса эзгилаб, очиқ мозорга айлантириб тўхтади. Ундан худди қаҳрамонлик кўрсатгандай кибр билан Ишшук оғзининг таноби қочиб тушиб келди.

— Ўзбек, қара бу спектаклни анави ошнанг қандай томоша қилди экан.

Ҳаммамиз чинорга ўтирилдик. Ризонинг боши энди мағрур турмас, балки ғалати тарзда чўзилиб, пастга осилиб қолганди. Мен бориб бошини кўтардим. У очиқ кўзларини бир нуқтага тикканича уйқола кетганди...

Шу пайт тоғ томондан қаттиқ шувиллаш эшитилди ва қаерданкир учиб келган снаряд ҳовлининг бурчагида портлади. Ҳамма ўз жойига югуриб қолди. Мен ҳамон Ризонинг очиқ кўзларига термулганча турардим. Шу пайт иккинчи снаряд шундоққина менинг ўнг томонимга, чинорнинг улкан томири бўртиб чиққан жойда ёриди. Ўнг қўлимнинг тирсагидан юқориди оловли оғриқни ҳис қилдим. Устимга қасир-қусир қилиб ағанаб келаётган чинорни ғира-шира кўрдиму хушдан кетдим.

Баҳром бир нуқтага термулганча туриб қолди. Кейин у Рашиддан сигарет сўради. Сигаретни ютоқиб тортар экан, яна секин овозда сўзлай бошлади:

— Орадан икки кун ўтиб госпиталда ҳушимга келдим. Дўхтирлар мажақланган ўнг қўлимни кесиб ташлашибди. Госпиталдан уйимга жавоб беришаётганда яна бир ғалати янгилик эшитдим. Ҳалиги қишлоқдаги жангда қаҳрамонлик кўрсатгани учун рота командири капитан Ишшук «Қизил юлдуз» ордени билан, танк механиги, оддий солдат Матвеев эса «Жанговар шухрат» медали билан мукофотланибдилар.

Баҳром дардан фориг бўлган бемордек енгил тортди. Кечадан бери ухламагани учун қовоқлари тошдек оғирлашиб борар, унинг уйқуси келаётганди. Рашид буни сезиб, унинг ёнига иккита ёстиқ кўтариб келди. Баҳром секин ёнбошлади-ю, пишиллаб ухлаб қолди.

Даврадаги совуқ сукунатни биринчи бўлиб Мансур бузди:

— Бунинг бу вос-вос гапидан кейин кайфим ҳам тарқаб кетди. Шунинг учун юзта-юзта қуймасанг бўлмайди, энди.

Давра бир зумда олдинги ҳолатига қайтди, Мансурнинг аскиянамо гапларидан ҳамма хандон отиб кула бошлади. Кимдир қадаҳ сўзи айтгач, қадаҳларнинг шўх жаранги хонани тўлдириб юборди. Улар Баҳромни ҳам, унинг ҳикоясини ҳам бир зумда унуттишди. Баҳром ҳам бутун борлиқни унутгандай бурчақда беозоргина хуррак тортарди.

Вафодор

Куюёш уфққа секин бош қўйди. Оқшом салқинида қўйларнинг бир маромда ёйилиб ўтлаётганини кўриб, кўнгли тинчиган Қодир бобо гиламдек тўшалган майса устига ёнбошлади. Атрофга чўккан сукунатни аҳён-аҳёнда қўйларнинг маъраши, какликларнинг сайрашигина бузиб турарди.

Оёқ учиди ётган итнинг ниманидир сезгандай ҳурпайиб олганига эътибор ҳам қилмай, чол кўклам ҳавосидан тўйиб-тўйиб симирганча, хаёлга толди.

Бундан беш йил бурун уни хўжалик катталари иззат-ҳурмат билан кексалик «истироҳати»га кузатишди. Аввал қувонди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас эса зерикканидан еру кўкка сигмай қолди. У учрашмоққа бел боғлаб идорага борса, катталар иш билан қаёққадир кетишган экан, кўнгли синиб ортига қайтди. Эртасига ҳам шундай бўлди. Учинчи кун сабри чидамади, оёғига этигини, эгнига чакмонини илди-ю, қадрдон ййловига йўл олди, катталарни ҳам ўша ерда кўрди.

— Шундай бўлишини билгандим, — деди директор хурсандлигини яширолмамай. — Мана, уч-тўрт кун бўлсам, бола-чақанинг олдида бўлдингиз. Ишга киришинг. Ўз отарингизни берамиз. Болаларнинг олдига бориб-келишни ҳам эсдан чиқариб қўйманг. Тагин кампирингиз устингиздан шикоят ёзиб юрмасин-а?!

Бугун байрам. Қодир бобо шогирди Абдурасулни қўярда-қўймай уйига жўнатди. Янги уйланган, чиласини чиқариб, яйловга келган куёв бола тушмагур боласини йўқотган кўйга ўхшаб мўлтирайди. Уйга бориб келай дейишга юзи чидамайди. Қодир бобо бориб кел деса, уялиб, кўзини олиб қочади. Хайрият, бугун кўнди. Сахар мардондан кўк қашқани миниб, жўнаб кетди.

Итнинг ириллаши Қодир бобонинг хаёлини бўлди. Қўйлар ҳуркиб, гурра бир ерга тўпланди. Буталар орасидан шиддат билан отилиб чиққан жондор ўзини сурувга урди. Қўйлар «дув» этди-ю, тўзгиб кетди. Бўри! Миясидан яшиндек ўтди чўпоннинг. Ит эгаси ёнидалигидан шерланиб кетди чоғи, ёввойи бир шижоат билан сакраган эди, зарбнинг зўридан аввалига йиртқич эсанкираб қолди. Лекин зум ўтмай яна ўзини ўнглаб олди, ваҳшиёна ириллаб итга ташланди. Ит ва бўри ўртасида қаёт-мамот жанги бошланди. Бўри итнинг дуч келган жойига оғиз солар, ит эса йиртқичнинг кекирдагидан олишга интилар эди. Ит охири бор кучини йиғиб, йиртқичнинг кекирдагига оғиз солди. Бўри жон талвасасида итни силтаб-силтаб ташлади, аммо ит йиртқич оёқлари остида топталиб қолса ҳам жағларини очмади. Ниҳоят, бўри йиқилди.

Тун ярмидан оққанда, Қодир бобо молларини бир ерга тўлади. Итни силаб-сыйлаб эркалатар экан, қўллари шилимшиқ қонга тегиб сесканиб кетди. Итни кўтариб, текисроқ жой излади. Сўнг у ердаги хас-хашак устига ётқизиб, гулхан ёқди. Сув иситиб итнинг яраларини ювди, яктагидан йиртиб, қон сизиб турган жойларини боғлади. Шундагина қорни оч қолганини, бояги касофат боис кечкурун ҳам тамадди қилмаганини, итига ҳам нон бермаганини эслади. Хуржундан нон ўроғлик дастурхонни олди. Суви қочган нонни ивтитиб, итнинг олдига қўйди. Лекин ит нонга қайрилиб ҳам қарамади. Бўри қопган ит ўлади, ўлмасаям сондан чиқади, деган гап эсига тушиб, чўпоннинг юраги ачишди. Абдурасул келса, итни қишлоққа юбортириб, парвариш қилдиришни, зарур бўлса, мол дўхтирга кўрсатишни ўйлаб, ўзига-ўзи таскин берди.

Эртаси кун Абдурасул огни йўрғалатиб келиб қолди. У кеча шод-хандон жўнатган оқсоқолнинг қош-қовоғидан қор ёғаётганлигини кўриб, ҳайрон бўлди. Хуржундан байрам совғаларини олаётиб, латта-путталар билан боғлаб ташланган итга кўзи тушди-ю, тушунди. Бир четда бўри ёриб ташлаган совлиқнинг ўлиги қорайиб ётарди. Абдурасул чолни ёлғиз ташлаб, уйга кетганига пушаймон еди.

— Ўғлим, — деди Қодир бобо Абдурасула, — кўп йиллардан бери яйловимизда бўри йўқ эди, хотиржам эдик. Мана бу жонвор бўлмаса, билмадим, ҳолимиз не кечарди. Ваҳший битта кўйнинг бошини еди. Сен энди, итни олиб қишлоққа қайт. Мол духтирини толиб гаплаш, кейин қўш оғизни ҳам ола кел. Ким билади дейсан, бўрилар бугун кечаси ҳам бизни тинч қўйишмас. Ҳа, айтгандай, мана бу йиртқич терисини элтиб совхозга топшир.

Абдурасул шу кетганича хуфтонда қайтиб келди. Итни мол дўхтирига кўрсатиб,

дори-дармон қилдирганини, кейин уйдагиларга икки-уч кун боғлаб, парвариш қилишни тайинлаганини айтиб, чолга бир-бир «ҳисоб» берди.

Тунда шитир этган шарпадан ҳам уйқуси қочган Қодир бобо милтигини елкасига осиб, қўйлар атрофини бир неча марта айланаб чиқди.

Тонга яқин қўйларнинг ҳуркиб қочгани эшитилди. Иккала чўпон ҳам ўрниларидан ирғиб турдилар. Бўзариб турган ойнинг ғира-шира ёруғида буталар ора-лаб чўлоқланиб келаётган шарпа кўзга ташланди. У шошмасдан, баъзан тўхтаб-тўхтаб чўпонлар ётоғи томон келарди. Чол ерга ётиб, йиртқични мўлжалга олди. Шошилиб устма-уст тепкини босди. Ўқ мўлжалга теккан шарпа мункиб кетганча ўрнидан турмади.

Милтигини қайта ўқлаб олган Қодир бобо билан Абдурасул «ўлжа» томон яқинлашдилар. Қодир бобо оёғи остида бўри ўрнида ўзининг вафодор ити ётганини кўриб, донг қотиб қолди. Жонкичи итнинг бошини кўтарди. Лекин ит алақачон ўлиб бўлганди.

Чол қўлидаги милтигини қулочкаш-лаб, чўл қўйнига улоқтириб юборди. У яна итнинг устига энгашди. Чолнинг қоқ суяк елкалари силкиниб-силкиниб тушмоқда эди.

...Шу сурат қўлига тушмаганида, тинчи бузилмасмиди? Кунлари осойишта, ҳамма қатори ишга бориб қайтар, кечқурунлари оила даврасида хоҳиш бўлса хотини, ўғиллари билан телевизор кўрар, кўпинча, ишхонасидан оливолган хужжатларни қайта титкиларди. Бир маромда кечаётган турмуш. Инсонга бундан ортиқ яна нима керак? Бахт деганлари шу эмасми?

Аммо сурат... Қўлига тушган журнал орасидан чиқиб, хаёлини ўғирлади. Қиз боланики. Унда қандайдир сеҳр бор, термулиб қоласан. Бошига қизил рўмол танғиган кўйи қора кишииш тўлдирилган лаганни чап қўлида кўтариб турибди. Ўнгида қайчи. Дуррачаси остидан «кўпириб» чиққан қоп-қора сочлари пешонасига тушиб, чап қабоғи устини қоплаган. Қизнинг истараси ниҳоятда иссиқ, жозибали эди.

Иброҳим жодуланди. Қалбига ўрнашиб олган бу суратга қараса, узоқ хаёл суриб қоларди.

Зулфия... У рўмолини шундай ўрар, шунчаки пешонасига танғиб қўярди. Бошқа-бошқа факультетда ўқишса-да, ётоқхонада беш йил ёнма-ён яшашди. Қизлар орасида икки-уч ёш катталиги, босиклиги, кўпинча ўйчанлиги билан ажралиб турарди. Зулфия... Тақдирнинг калтаги бошида жуда эрта синган қиз. Ўрта мактабдан сўнг, бир ҳамқишлоғига севиб турмушга чиқади. Бир йилча яшашгач, катта шаҳарга ишга ўтган эрининг «кўзи очилади» ва «қишлоқ хотин»дан воз кечади. Қиз дардини ичига ютди. Ўқишга қасд қилди. Зулфия негандир Иброҳимни ўзига яқин олар, дарсдан бўш пайлари, имтиҳонлар орасида университет орқасидаги боғда суҳбатлашиб ўтиришарди. Бу одатий майда-чуйда воқеа-ҳодисалар теграсидаги гурунлар нимаси биландир дилига чуқур ўрнашган. У Иброҳимга турмуш қуришда шошимаслик ҳақида бот-бот таъкидлаган. Яна кўп насиҳатлар қилганди. Бу ярашарди унга...

Бундай гурунларни соғинибди чоғи... Яна қиз билан хаёлан суҳбатга киришади. Қизик, қулоғи остида Зулфиянинг овози янграйди. Овоз айнан уники, сурат ҳам жуда-жуда ўхшайди. Мана қорозларни йиғиштириб уйга қайтмоқчи. Расми қўлига олиб, шивирлади: «Хайр гўзал қиз, мен кетяпман». «Зулфия»нинг ҳам лаблари бирдан ҳаракатга келиб, ёқимли, жарангдор овоз қулоғига киргандай бўлади: «Яхши бор, Зайнабга меңдан салом айт».

— Уни қаёқдан биласан?
— Тўйларингда бор эдим.
— Ёлғон айтяпсан. Сенга кўзим тушмаган.
— Яхши қарамабсан. Қишлоқ қизлари орасида ўтиргандим. Тўёнага бир лаган чилги узумдан олиб келгандим. Шошиб қайчини ҳам кўтариб келаверибман. Келинлик либосида қайлигинг жуда очилиб кетганди. Бахтиёр эдинглар.

Ўзимни ғалати сезаман.
— Ҳа энди... Рўзгор аталмиш аравани бирга тортиб турибмиз...
— Дарвоқе уни нега севмайсан? Ажойиб аёл-ку, Зайнаб.
— Нима десамикин? — у ўйланиб қолди, сўнг иқрор бўлишдан бошқа иложи қолмади. — Ҳурмат қиламан. Ахир болаларим бор. Лекин севолмайман, айб меңдами?
— Ўйлаб иш тутиш керак эди. Нега шошдинг?
— Ўзимам тушунмайман. Ўқишни битириб, ишга энди кирган пайларим. Туман прокурори, узоқ қариңдошимиз Бобоназар Оллоназаров мени қўлтиғига олиб, ўзига ёрдамчи қилиб қўйди. Ишлайвердим. Онам ҳоли-жонимга қўймади. «Тўрт кунлигим борми-йўқми... Ешинг ўтиб кетяпти, оёғингни тўртта қилайлик». Танлаганим бўлмаса, оёқ тираб туришдан нима фойда рози бўлдим.

— Бу ёғи нима бўлди?
— Ҳеч нарса. Яшайверамиз-да, беш йил ўтди-ку.
— Шундай-а? Бир-бирингга худди бегонадай?
— ...
— Ўзингни алдама. Турмушдан кун сайин кўнглинг совиб кетяпти, нега яширасан?
— Нима қилай?
— Ўйла, йўлини топ. Оқ-қорани таниган одамсан. Одамларга қандай яшаш тўғрисида ақл ўргатасан. Ўзингга келганда чорасиз қолдингми?
— ...

— Саволлар билан қийнаб қўйдим. Бугунча етади. Шошил уйингга.
— Сен-чи тураверасанми?
— Қочиб кетолмасам, — қиз маъюс жилмайди, — мендан тавиш тортма. Йўлингга кўз тутиб тураверман. Инсон дардини ичида тутиб яшолмайди. Дўсти-ҳабибига тўкиши керак. Шунда енгил тортади.
— Раҳмат, — деди Иброҳим кулимсираб, — яхши айтдинг.
Баъзан шундай бўлади, юрагинг тўлиб кетганда тинглайдиган дўстинг топилмайди. Агар ҳозир бирдан ёнимда пайдо бўлсанг эди...

— Беҳуда хаёлларни қўй, хайр.
Сувратни тортмадаги ўз жойига қўйиб, хонадан чиқди. Оёқлари тортиб-тортмай, уйига жўнади. Ҳозир борса хотини одатадагидек ошхонада кечки овқат тайёрлаётган бўлади. У газеталарни ҳафсаласиз варақлайди. Бир оздан сўнг кечки овқат: палов ёки қовурма... Ейсан, телевизор кўрасан. Болалар эснаб-эснаб ухлаб қолишади. Эр-хотин бир-икки оғиз рўзғор, болалар ҳақида гап-сўз айтган бўлишади. Шу билан жимиб қолишади. Нимани гапиришарди? Кимга керак шу зерикарли турмуш?! Иброҳимнинг юраги сиқилиб, йўлни бошқа ёққа солмоқчи бўлди. Қаерга боради? Кимнинг унга кўзи учиб турибди. Айтмоқчи, посёлкада дўстлари кўп. Лекин, ҳеч қаёққа оёғи тортмади. Электр нуридан чароғон кўчаларни узоқ айланди. Кинотеатрга кириб, фильмга шунчаки қараган бўлди. Эл ухлар маҳалда уйга қайтди. «Қаерда эдингиз», деб хотини бир оғиз сўрамади. У ҳам айтмади. Диванда ухлаб қолди. Эрталаб нари-бери нонушта қилгач, ишга жўнади. Яна суратни қўлга олди.

— Ҳа, кайфиятинг йўқ, Зайнаб билан уришдингми?
Касби шундай. У бировларни сўроқ қилади, ўзини эса...
— Сен билан, Зайнаб ҳақида тун бўйи ўйлаб чиқдим. Айтганимни қилишинг керак.
— Эшитайлик-чи.
— Ўғилларингни яхши кўрасанми?
— Яхши кўрмай бўладими?
— Отлари нимайди?
— Фарҳод тўртга кирди, Дилшод энди иккига чиқяпти. Ҳозирдан бирам шўх, — у ўғилларини кўз олдига келтириб, дили ёришди.

— Шундай ўғилларни дунёга келтирган аёлни севиш ҳам камлик қилади. Қўлга кўтариш керак. Барибир севмайман деб ўзингни ишонтириб, буткул совиб кетибсан. Дуруст эътибор бергин-а, ўзига қараса, ундай хушрўй аёлни тополмайсан. Фақат севган киши назари билан қарашинг керак. Нега жим қолдинг?

Ҳуснига нон ботириб ермидим, рўзғорга бош бўлиб турса бас-да, деб ўйларди. Шу етадими? Ҳозиргидай яшайверса, кейин нима бўлади? Жоңдай азиз ўғиллари тирик етим бўлиб қолмайдими? Одамлар, ёр-дўстлар нима дейди? Улар олдига қандай бош кўтариб юради? Қўрча-қуйда безаниб, кўзини ўйнатиб юрган жувонларнинг хотинидан қаери ортиқ? Баҳорда ер бағрига қадалган ниҳолга боғбон меҳрини бермаса, қуриб қолади. Нега у бола-чақасидан меҳрини аяйди? Қадимги қўшиқни эслайди: «Йўлдошини ҳоритмайди мард киши...»

Шуларни дилидан кечириб, кўнгли ёришди.
— Бўпти, — деди қизга жилмайиб, — айтганингни қилиб кўраман.
Шу кун уйга кўтаринки кайфиятда кириб борди. Ўғиллари унинг бўйнига осилишди.

— Бугун эрта қайтибсиз? — деди хотини. — Яна бунинг устига хурсандсиз?
— Иш кам бўлди. Энди ҳар куни эрта қайтаман.
— Тинчликми?
— Ўзим ҳам билмайман. Кийимингни алмаштирсанг-чи. Ху, сайлдан олиб келганимни кий. Бирам ярашади. Айтишларича, зирани эзиб солиб, юзни ювса оқартирармиш...

Хотини бу гапдан хандон отиб кулди.
— Тўйга бораётганимиз йўқ-ку! Чин айтяспизми?
— Барибир эмасми? Доимо ўзингга қараб юр. Кимсан палончини хотини...
Меҳри жўш уриб хотинини кучоғига оларкан, ёқимли бир бўйдан боши айланиб, эндикди. Ахир бу райҳон ҳиди-ку! Дарвоқе, хотини ҳовлини айлантириб райҳон экиб ташлаган. Бир тутам узиб, кўпинча чаккасига тақиб юради. Онасиям райҳонни яхши кўради. Нега эътибор бермасди? Яна кимдан райҳон ҳиди келарди. Эслаб кетди. Зулфиядан... Боғ ўртасидаги суҳбат пайти қўлидаги бир тутам райҳонни силкитиб ўйнар, ҳидлаб-ҳидлаб кейин дарслик орасига қўярди.

Хотинига сурат билан суҳбатларни айтгиси келди. лекин шунча қилса ҳамки, ботинолмади. Балки, шуниси тузуқдир. Эрталаб ишга хушқайфиятда жўнади.

— Салом соҳибжамол, мен келдим.
— Салом, хурсанд кўринасан, — қизнинг лаблари қимирлагандай бўлди, — бирор қувончли воқеа...
— Гапинг тўғрига ўхшаяпти.

У суратни жойига қўйиб, ҳужжатлардан бирини қўлга олди. Эшик очилиб, хонага

60-70 ёшлардаги қария рухсат сўраб кирди. Узоқ сўрашди. Иброҳим бош қимирлатиб, муддаога ўта қолди:

— Хўш, хизмат, отахон?

— Бир иш билан келдим, ўғлим, — қария унга мўлтираб, умид кўзларини тикди.

— Тушунтириброк гапиринг?!

— Ўғлимнинг тақдири сенинг қўлингда, болам. Гуноҳини енгиллатсанг...

Иброҳим суриштириб, керакли ҳужжатларни қидириб топди. Чолнинг ўғли тўйда жанжал қилиб, колхоз омбор мудирини урган. Жабрланувчи шифохонада. «Қандай ёрдам бериш мумкин? Безори. Бугун бўлмаса, эртага яна бировнинг бошини ёради. Қилимининг жазосини тортсин. Балки жабрланувчи қасддан ётиб олган бўлса-чи? Врачлар билан ҳам келишиб... Йўқ, жонидан ўтган. Бўлмаса...» бошини кўтарди.

— Бирор нима дейиш қийин отахон. Ўғлингиз бировни калтаклаган. Уни оқласак, катта хатога йўл қўямиз.

— Бировга ноҳақдан қўл кўтарадиган бола эмас. Уларнинг орасида хусумат бор. Ўғлим институтни битириб келган йили маълумоти паст деб уни инженерликдан олишган эди. Ўрнига ўғлим ишлапти. Шунинг аламига боламини жонидан ўтказиб сўккан. Қизиқ устида у ҳам... Ишонмасанг раисдан сўра. Тўғриси айтар, ахир.

Чол жон кўидириб гапирар, «катта амалдаги йигит»ни ишонтиролмаётганлигидан изтироб чекарди.

— Суриштириб кўрамиз, — деди Иброҳим паст овозда, — гуноҳи бўлса, жазодан қочиб қутилолмайди. Сиз бораверинг.

Чол қайта-қайта илтижолар билан хонадан чиқиб кетди.

Яна жимжитлик. Иброҳим ҳужжатни нари суриб, тортмадан суратни олди.

— Нима қилиб қўйдинг? Одам ҳам шундай муомала қиладими?

— Нима қилибман?

— Гапларинг бирам совуқ, одамнинг эти музлаб кетади. Қонунни пеш қилавериб, юрагинг қотиб кетибди.

Қизнинг овозида гина бор эди.

— Сендан ранжидим. Хайр.

— Кетма.

Эшик овозсиз очилиб кимдир кирди. Иброҳим суратдан кўз узиб, остонада прокурор Бобоназар Оллоназаровни кўрди. У истеҳзоли жилмайиб турарди. Қорамтир, совуқ юзларидан киши беихтиёр сесканади.

— Боядан бери ким билан суҳбат қурыяпсиз?, — у беписанд гапирди. — Шунча кутаман. Хонага биронтасини қамаб олган бўлсангиз халақит бермай, деб. А, лаббай? Қани ўша жонон?!

У қаҳ-қаҳ уриб кулди. Иброҳим ноилож қўшилди.

— Мана у, — деди кулги аралаш суратни кўрсатиб. Аммо бу гапдан юраги зирқираб кетди. Пастлик қилганининг ўйлаб ёғинди. Ҳамроҳи кулгидан тўхтаб, суратга ҳайрат билан тикилиб қолди.

— Иссифингиз йўқми? Эки эрталабдан отиб олдингизми? — Бобоназар Оллоназаров яқин келиб қўлини Иброҳимнинг пешонасига қўйди. Расми қўлига олди.

— Нимаси гўзал? Қошларига ўсма чаплаган, қишлоқи қиз-да. Рассом ҳам аҳмоқ экан, шаҳарда шунча жонон қизлар туриб, қаердаги ипирисқини чизиб юрибди. Шу рассомларда ҳам сал етишмайди. Тўғрими-а? — У яна беписанд қаттиқ кулди. Ҳатто дераза ойналари зириллаб кетди.

— Билмасам, — деди Иброҳим суратни унинг қўлидан қандай олишни ўйлаб.

— Э шошманг, кўрайлик, сизни алжиратиб қўйган бу моҳитобоннинг нимаси ақли ҳушингизни олди.

— Қўйсангизчи...

— Бунга ўртоқларга ҳам айтиш керак. Хоналарига шу расмдан битта-битта осиб қўйишин.

Бобоназар Оллоназаров маза қилиб қаҳ-қаҳ отди. Шу аснода Иброҳимнинг узатилган қўлини четлаб, суратни шартга иккига бўлди. Сўнгра тўртга. Сўнгра... қоғоз бўлаклари худди дарахт япроқларидай ҳавода парвоз қилиб, полга тушди.

— Нима қилиб қўйдингиз... қалб деган борми сизда ўзи?!

— Китобдаги гапларни қўйсангиз-чи ука, — Бобоназар Оллоназаров сенсираб юборди. — Расм. Қалб. Юксак орзулар... Булар ҳаммаси баладпарвоз гаплар. Айтсанг жананглайди. лекин бир тийинлик фойдаси йўқ. Аллақандай қиз боланинг расмига хаёлинг кетиб, ишни барбод қиляпсан. Бошқалар бунга эшитишса нима қилишади, биласанми? Устингдан кулишади. Роса мириқиб, қоринларини ушлаб... Майли, бировга айтмайман. Аммо лекин бу гўдак қилингини ташла... Овозсиз очиб ёпиладиган эшик бу гал қарсилаб кетди. Иброҳим хона ўртасида ҳайкалдек тек қотди. Очик деразадан райхон ҳиди оқиб кирарди.

Ихтиёр Ризо

Насрий лаҳзалар

ТОҒ ҲАВОСИ

Хасталаниб, ҳолсиз ётган пайтларимда болаларим таклиф қилдилар неча-неча кулар юзли, шакар сўзли ҳақимларни.

Ҳар биттаси икки энлик қоғозда чиқарди ўз ҳукмини.

Бири ёзди: «Тайинланган бор тартибни бузиб бўлмас!»

Иккинчиси ёзди: «Ҳақимсиз, маслаҳатлар ижросини чўзиб бўлмас!..»

Учинчиси ёзди: «Пенициллин, оксикорд бўлар касалликнинг дори-давоси..»

Яна қанча-қанчалари келиб кўрдилар, хилма-хил ташхислар, гаплар, маслаҳатлар... Ҳаммаси-ҳаммаси бир хилда, бир бичимда...

Қанча-қанча насиҳатлар, уқтиришлар кафтдай-кафтдай қоғозларда...

Аммо сиҳат пайдо бўлмади кулар юзли ҳақимлардан. Шунда яна бири кўлимни кўлига олароқ, юзимга оний бир назар соларкан, деди: — Не керак бу кафтдай-кафтдай қоғозлар, хилма-хил насиҳатлар, тамалсиз сўзлар. Сизга фақат заҳарланмаган, Зарафшондай кимёвий гардларга кўмилмаган, тоза топ-тоза тоғ ҳавоси, тоғлардаги боғ ҳавоси керак...

Фақат тоғ ҳ а в о с и...

ЧЕКИШИНГ БОРМИ

Даврада тўрт нафар, тўрт киши эдик. Ҳаммамизнинг хилма-хил эди ёшимиз...
Биринчи кўзларимга қаради тик... Мендан секин-аста гап олишга тиришди. Деди:

— Чекишинг борми?

— Йўқ! — дедим. — Нега керак чекиш?!

Иккинчи:

— Гугуртинг-чи?

Дедим:

— Гўзаликлар ошиғиман. Бинафшалар, лолаларни қул қилиб, оёқлар остига ташламайман чўп-хасларни...

Учинчи ҳужумга ўтди: — Милтигинг борми душманларингни отмоққа?

— Йўқ! — дедим. — Вақтим йўқдир, азизим, бу дунёнинг зўрларидай қурооларга суяниб, нафсим учун ноҳақ қонлар тўкмоққа. Кейин хилма-хил баҳоналар келтириб, неча-неча миллатларни оловларга, ўтларга секин-аста тутмоққа.

— Бас?!

— Йўқ, азизларим, йўқ! Маним энг буюк қуролим-қудратим жаҳоннинг хитобот минбарлари ва у минбарларда атом бомбалари каби ёрилган сўзларим... У сўзлар орқали ифода этадиган дардим, нафратим... Ва қонхўр босқинчиларга айтадиган олов-олов ҳақиқатим!..

ҚАРАДИК...

Қўпинча ўз-ўзимизга осмондан қарадик...

Ўтмишимиздан, ўз-ўзимизга муҳаббатдан, қавм-қариндошларга илтифотдан, ётларга бўлган самимиятдан, ҳурматдан, ўзимизда заррача бўлса-да, ном-нишон қолмаса ҳам, осмондан қарадик...

Қарадик, ўз-ўзимизга осмондан қарадик...

Эгнимизга кийган камзулларимиз, ёт унсури куйлақларимиз, таққан галстукларимиз, хорижий пойафзалларимиз, папоқларимиз бизни оз-моз бўлса-да, насл-насабимиздан айри солса ҳам, бошимиздаги ақлларимизни қўлларимиздан олса ҳам...

Чунки етимхоналарда ўсган етимлардек маънавиятимизга, ўз-ўзимизга ишонмадик...

Жавон-жавон, қоп-қоп, қай бурчакларда қолиб кетган тоғ-тоғ китобларимиз, боболаримиз йўлларига нур сочаётган офтобларимиз бўлса ҳам...

Йўқ! Улар бизлар билан гаплаша олмасди, чунки тилимиз, одатимиз, анъанамиз бир бўлса-да, улар бизга ёт унсулар каби кўриниб қоларди...

Ахир, бизга берилган тарбиялар, сабоқлар бизларни бузиб бўлган фақат кийимларимиз эмас, онглари ҳам, тушунчаларимиз ҳам бус-бутун ўзагидан ағдариб ташланган, вайроналарга айлантирган эди-ку... Чунки, олган тарбиялар, сабоқларимиз Овру-пача, ўрисча эди-ку...

Фақат кўрлар каби қарадик! Осмондан қарадик!..

СИЗНИ КУТЯПМАН...

Сўнги кунларини кутаётган баъзи бир беморлардай сизларни кутяпман. Маним беғоналардай дом-дараксиз, сассиз-самарасиз йўқолиб кетган қатор-қатор фикрларим...

Кимларгадир, билмадим, негадир ботаётган сон-саноксиз зикирларим...

Маним олий-олий хаёлларим, метин қоялардек зикирларим, сизларни кутяпман, секин-секин тоқатини йўқотган кимсасиз хасталар сингари...

Қайтасизми-қайтмайсизми, билмадим, маним набираларим сингари жонажонларим, азизларим...

Қалби дарёларим, тўйларда ҳам мажлисларимда ҳам суянганларим, табибларим, юзларим...

Маним дом-дараксиз йўқолган азизларим...

С и з л а р и м... Фақат сизларни кутяпман...

КУЛА ҚОЛСИН ДЕЙМАН...

Ажабо, қанча вақтлардан беридирки ўйламаяпман, ҳеч нарса сўйламаяпман, на-да бир варақда бўлсин ўйларимни, орзуларимни, янги-янги ҳисларимни, туйғуларимни ёзмаяпман...

Ўйларим, туйғуларим ишланмаган, чархланмаган, эски-эски токчаларда занг босиб ётган пичоқ каби ўтмас...

Хаёлларим, не-не ширин-шакар фикрларим, на жонланар, на бир қадам олға босар... Шундай зангладимки, ўзимни ёвуз зўравонлардек маҳв этгим келар баъзан...

Фаросати бир чақага арзимаган танишларим ҳам, дўстларим ҳам, ўзимга, жумларимга шама қиляпти, не-не киноялар...

Шундай занглаб кетдимки...

Аммо, саргайган юзимни офтобга тутаман, майли, дейман, истаганларича кулсинлар, дейман.

Хахолаб кула қолсинлар, дейман, фикрларимдан, гапларимдан ҳам... Кўнглим музейида қолиб кетаётган неча-неча матлабларимдан ҳам.

Ахир, изн келар фикрим омадини от қилиб минганлардан бўлар...

Ахир, бир кун занглаган тигга ҳам, очилмаган умидга ҳам, ҳисга ҳам келаркан имконлар...

Шунинг учун саргайган юзимни офтобга тутаман, ҳаммага баробар, тенг бўлган офтобга...

СОҒИНДИМ...

Илтимос, ҳақим, мени хасталар рўйхатидан ўчиринг, гариблар каби соғиндим, мен соғлом одамлардай чиқиб кетай эшикдан, катта йўлларга...

Илтимос, ҳақим, илтимос, умрим тугашига беш дақиқа қолган бўлса-да, рухсат беринг, мен чиқай далаларга. Чунки, мен гўзаллик ошигиман: чечакларга, гулларга ошиқман. Кўнглим тўлсин, ахир: мен инсонликдан айрилган, телба эмасман-ку, менликдан, озошлиқдан маҳрум этилган, ҳақим...

Ахир, мен инсонман, менинг дори-дармоним, гулли, чечакли тоғлар, тоғларда боғлар ва уларни бунёд этувчи инсонлар...

КЕРАК БЎЛМАСА ҲАМ!..

Кўчаларга тўсиқлар ўрнатдик қачондир, деразаларга темир панжаралар.

Бирон бир эркатой бола тартиб бузмасин дея, гард тегмаган отимизга гард тегиб... «Ёмондан-ёмон» сўзи қўшилмасин осмондай отимизга ва ёмонлар қаторидан жой олмасин, деб... Акс ҳолда, бизлардан хафа бўларлар, бизларга жон куйдириб, сабоқлар берган неча-неча устодларимиз?..

Кани, бизнинг қадимги инсоний туйғуларимиз, севгиларимиз, кулгуларимиз, бир-бирларимизга бўлган ишончларимиз?..

Кани, қаерларда чўзилиб қолди, бизнинг инсоний сезгиларимиз? Биз бошқача инсонлар эдик, ахир, ўринли-ўринсиз тартиблар, ўрнида ишлата олмаганимиз чала-чулпа қонунлар ҳам, хилма-хил итоатлар, ҳаддан ортиқ бўйсунушлар ҳам бизга тегишлимикин?

Ўз ўрнида ишлата олмаганимиз хилма-хил бичимдаги, неча-неча ўринсиз, чўянлар ҳам, электр токи уланган панжаралар ҳам, панжаралар ортидаги чўнқир-чўнқир жарлар ҳам, бир тийинга қиммат тўсиқлар ҳам. Нуҳлардан қолган қуроллар ҳам бизники эмасми?

Гарчи булар керак бўлмаса ҳам бугунги кунда...

АХТАРАМАН...

Бутоқ-бутоқ, япроқ-япроқ хазон бўлган ёшлигимни ахтараман, соғинаман...

Кул бўлиб қайларгадир соврилган, ўз ёғида кабоб каби пишган, қовурилган онларимни ахтараман, соғинаман...

Замон-замон йўлда қолган, узоқ-узоқ элда қолган, қанча-қанча тилда қолган, қатлам-қатлам йилда қолган ёшлигимни ахтараман, соғинаман...

КИМСАСИЗЛИҚДАН ҚЎРҚАМАН

*Жияним, профессор З.Д.Машкура
хонимга бағишлайман...*

Йўқ!.. Йўқ, ҳақим дўстим, на атом, на ҳидроген бомбасидан, на-да, сизнинг қилич янглиғ ўтқир тигларингиздан қўрқаман...

На кўзойнакли илонлардан ва на уларга ўхшаш ҳар хил жонли-жонсиз жинлардан қўрқаман!

Йўқ-йўқ, улардан ҳам қўрқмайман! Чунки, уларнинг ва тигларингизнинг сўнги

абадият-ла бошланар, абадият-ла тугар, битар. Уларнинг орқасида минг-минг йиллик сукунат, ўлимлар ётар...

Мен фақат кўрқаман бошқа нарсдан: сукунатдан, танҳоликдан, кимсасизликдан, тирик эканман, тирикларнинг ичида ўлик бўлмоқдан, ўлик жонлардан фақат... шулардан кўрқаман...

Сукунатдан, танҳоликдан, кимсасизликдан — фақат шулардан кўрқаман, кўрқаман!..

КЎРҚАМАН

Йўқ! Қариндошим, қон-қардошим кўрқаман: коинотимиз таҳликалидир, бир гуруҳ инсонлар чала уйғоқ, қолганлари эса ҳали-ҳамон уйқудалар...

Йўқ! Қариндошим, қон-қардошим, кўрқаман. Бу оний саслар телбалардай мени чўчитмакда, сескантирмоқда. Ҳаётга янги қадам босган чақалоқлардай бу ҳаракатлар, гумбур-гумбурлар уйқумдан уйғотиб титратмоқда...

Йўқ! Қариндошим, қон-қардошим, агар ишларимиз шундай кетса, инсонлар яна бир-бирларига тош отажаклар. Йўллари қайга тушса, ё инсон ўтмас ўрмонларми, ё ерости ғорларми, у ерларда чўзилиб ётажаклар...

Йўқ! Қариндошим, қон-қардошим, бу Аллоҳсиз одамларнинг ихтиро қилганлари ўтли-оловли, изғиринли, бўронли даҳшатлардан кўрқаман... Қ ў р қ а м а н...

ТЕЗ КЕТДИНГ...

Мархум дўстим Ҳасан Тўрабекка

Тез кетдинг дунёдан, нақадар тез, дўстим...Қалбингда умидинг, орзуинг, аъмолинг... Қолди сендан фақат, қолди дунёда неча-неча тушунчанг, ўйинг, амалинг! Қолди жилд-жилд ёзувларинг, қишинг ҳамда неча-неча тугалланмаган ишинг... Қанча-қанча ташвишинг...

Тез кетдинг дунёдан, тез кетдинг, дўстим. Бу тезлик қуритди саратондек неча-неча булоқни...Боғ-боғ чечаклар жой-жойида сўлди... Сенинг учун балки... Қанча-қанча қизларинг, келинларинг кўзалари ёшга тўлди... Сўлди баҳор каби, сўлди умидинг, йиғлади омадинг, йиғлади отинг... Сен устоди эдинг қанча-қанча устоднинг...

Қолди жавон-жавон, сандиқ-сандиқ, фақат мен учун эмас, қолди неча-нечага у «Қизил ва қора», «Парма ибодатхонаси» ҳамда жилд-жилд китобларинг, дарёларё қалбингдаги сўзларинг...

Қолди дунёмизда, қолди айтиб улгурмаган ширин-шакар сўзинг... Тупроғимизда топширилган бўлсанг-да ўзинг...

Ҳали ҳам кўз олдимда турар ёруғ юзинг, кўзинг...

ОЗОДЛИГИМ...

Озодлигим мисқол-мисқол, зарра-зарра қўл етмаган, тиш ўтмаган хазинадек юрагимда...

Мен уни кераксиз нарса каби, бир ёқларга ташламадим, ё отмадим...

Мен оғзига сув олган вазирлардай сукунат-ла кўриб, кўрмаганга олиб ўтмадим!

Аммо халқим учун, юртим учун савашларда зарурий бир таёқ бўлдим...

Босқинчини ватанимдан ҳайдаш учун, алп эрларнинг қўлларига ҳилпираган байроқ бўлдим..

Етимлардай ичкин-ичкин йиғламадим, хуррамлардай қаҳ-қаҳ отиб кулмадим ҳам.

Озодликни қадаҳ-қадаҳ, ботмон-ботмон асрларнинг ғорларидан тортиб олиб, марвариддек сочдим Туркий халқимга, сеҳрланган хазинадай очдим Туркий улусимга...

Дадаларим, боболарим орзусини, ишончини, у йўқолган умидини, Темур бобом байроғидек тақдим бошимнинг устига...

Озодлигим аста-аста... йилдан-йилга олов сочган гулхан каби... Энди ҳоким ўз юртида мағлуб этилмас бир хон к а б и...

О з о д л и г и м ! . .

БИЛМАДИМ

Не-не эзгу ниятларимни, ўтган инсонлардек дақиқаларим, соатларимни...

Таги жарлардек кўринмаган ўйларимни, орзуларимни, неча-неча дафтарларда ва қалбимда чала қолиб кетган, ёзилган ё ёзилмаган хатларимни бирин-кетин туширмак истардим, бу кун оппоқ қоғозларга, ранг кўрмаган, ҳарф тушмаган оқ қоғозларга...

Билмадим... Паҳлавонлар каби қувватим, матонатим етармикин? Ҳисларим, туйғуларим мени ҳидоят сари элтармикин? Ва ё ҳиссиз, туйғусиз манқуртлар каби тошларга айланиб абадул-абад қотармикин?

Б и л м а д и м... Билмадим...

Агар Оллоҳим қувват берса... Б а л к и-д а...

ИККИ БУРГУТ

Икки бургут баланд-баланд қояларга уя қуради.

Бир жуфт каклик уларга ҳадик-ла боқар: «Мен мусофирни бу тоғларда ким авайлар, кунларимга кимлар яради?..»

Икки бургут чўққиларнинг ҳоқими.

Бир жуфт каклик дучор бўлса ҳужумларга, азобларга... «Бу ерларда, қояларда мен кимларга бош урурман?»

Икки бургут қўл етмаган қояларнинг шаҳаншоҳи.

Бир жуфт каклик — бу тоғларда бўлсалар-да... «Бу тоғларда мен ҳайқирсам, эшитарми қалбимдаги оҳни биров?!»

Икки бургут қояларнинг изғирини, тўфони...

Бир жуфт каклик, бу тоғларда яшаётир ўз ёшини... «Бу тоғлардан кетолмайман! Ватанимдир, масканимдир шу қудратли, баланд тоғлар!»

Омон, Оллоҳ!

Ўз бургутим, ўз каклигим...

ОРЗУЛАРИМСАН

Сен маним умидимсан, минг бир тилагимсан, чўғ бўлиб, олишиб ёнаётган юрагимсан...

Умримдан қатор-қатор тушиб қолаётган сон-саноқсиз кунимсан...

Ахир, меним томирларимда туғён этган жаҳонимсан, жонимсан, йўқ-йўқ менинг қонимсан!..

Сен маним авваллардан ҳам фатҳ этилмас, сўнги кўринмас чексиз осмонимсан.

Шунинг учундир, балки сен маним динимсан, минг-минг йиллардан бери аймоғини тарк этмаган, фатҳ этилмас имонимсан...

Неча-неча чўққилари забт этилмаган, улуғлардан-улуғ бир тоғимсан...

Ҳаётимда — сон-саноқсиз қувончим, ҳам юпанчим ва лолалари, чечаклари сўлмаган бир боғимсан...

Йўқ-йўқ! Қалбимда абадиян ўчмас, туганмас маёғимсан...

Яна қанча-қанча жанг майдонларида неча-неча қўллардан ерларга тушмаган, шонли-шарафли, жанговар бир б а й р оғ и м с а н...

РАҚҚОСА

Малика Аҳмад қизига

Сен — на рақсларимизнинг гултожи бўлмиш Мукаррама опасан, на-да терсалар дунёсининг Маясисан, на-да Туркларинг қалбига йўл топган Ойша хонимсан, на ҳам Араб дунёсига ва шарққа ларзон солган Амир Олимхоннинг жияни бўлмиш Ниҳол хонимсан...

Сен, — Маликамсан, фақат Малика! Рақсимнинг, саҳнамнинг Маликаси. Ва бир-да бугунги она Туркистонимнинг саҳнасидаги ўчмас сасисан, йўқ, минг бир қиррали раққосасисан...

Сен... Рақсларнинг баҳор шабнами... Магар имо-ишоралар билан лол қолдирмаяпсанми неча-неча инсонни? Ҳаракатларинг... Сўналар каби саҳнамизда сузишларинг. Бирин-кетин ҳосил теришларинг, баҳорларинг, қишларинг... Имо-ишораларинг билан юракдан қаҳ-қаҳ отиб кулишларинг. Дудоқларингдаги афсунгар табассумларинг, қалбларга ҳақим бўлиш тажассумларинг. Қадам-қадам қадамларинг, майда-майда юришларинг. Бирдан бургутга айланиб сакрашларинг, сўнг яна секинлашган ҳаракатларинг. Қалбингдаги оташларинг, ўтларинг.

Магар саждангда эмасми бу кун неча-неча устодларинг? Йўқ-йўқ! Сен маликамсан, М А Л И К А М С А Н ...

ЕТИМ БОЛА ҚЎШИҒИ...

Мен сени севардим болалигимдан, ахтардим, изладим изларинг қани?

Менга айтаётган у ширин-шакар, қалбимга йўл топган сўзларинг қани?
Ахтардим изингни, излар ичидан. Онамнинг докага айланган у ипак сочидан...
Изладим... Изларинг юрагимда эди, орзумда, умидларида неча-неча тилагимда
эди...

Мен сени ахтардим... Ҳар дақиқа, ҳар он изладим, изладим қадамба-қадам!
Менинг ўйларимга, новотга айланган орзуларимга айт, кимлар бўлажак ҳамдам?!
Менинг ўйларимга, ахир, оёғим остида топталган жаҳон, қайдасан, қайдасан,
жоним отажон?!

Мен сени изладим, ёшим қанчада, суратинг гулларда, неча гунчада... Сўлди
чечакларда, қанча боғчада... Ҳидини олмадим, ҳидини фақат! На қадар гаройибдир
дунёимиз, бизнинг бу ҳаёт! Мен, сени севаман... Ахир, қалбимдасан, буни билмайсан,
ҳайҳот! Неча-нечалари менга қилсада хушмуомала, тинимсиз илтифот, Отам эмаслар-
ку бегоналар, ҳайҳот.

Қайдасан, отажон?! Жисмимдаги неча-неча у туйғулар. Туганмас бисот?!

ОТАсиз... Бу эмас ҳаёт... Ҳайҳот!

КЕЛА ҚОЛ...

Оғочлар либосларин тўққанида ҳам кел. Бир-бир ерларга сочиб экканида, кел.
Япроқлар тупроққа чўққанида кел. Кела қол, маним маролим, дардларимдан яролим...

Оғочлар бир-бир либосларин сочганида кел. Сўналар олисларда учиб-кўчганида
кел, балки иситарсан бу музли қалбимни, сен учун авваллардан ҳам суҳбатли-сўзли
қалбимни...

Оғочлар либосларин этакларига ёзганида кел. Ҳосилларин ғариб-бечоралар узгани-
да кел. Тунларни табиат чўзганида кел, тўхтат, чўзилмасин ойларимиз, йилларимиз.
Магар сенсиз кимга керак бу севиқли ҳаёт?..

Оғочлар либосларин ювош-ювош ечганида кел: булбуллар қанот очиб узоқ-узоқ-
ларга учганида кел: табиат сирларини секин-секин ечганида кел: очилмасин сирлари-
миз омон-омон эй маним севдигим, сеvimли инсон!..

БУВИЖОН

Эсимда у кунги кундай кўзларинг, қошларинг, менга секин-секин қарашларинг...
Олдинга ўтқазиб, бераётган насиҳатларинг, ўғитларинг, гапларинг... Неча-неча қарин-
дош-уруғларни бир-бир йўқотиб, кўрган ҳаётларинг. Ҳамда ширин-шакар бир тил
билан айтган аллаларинг, эртақларинг, баъзан ўринли, баъзан ўринсиз васийлардан
онда-сонда еган калтақларим. Ҳали ҳам эсимда ширин бир лаҳжа билан ҳар хил
ҳодисалар борасида сўйлайдиган нақлларинг, эртақларинг, онамнинг таёқларидан қоч-
ганимда мени бекитган этакларинг...

Ҳали ҳам бугунгидай эсимда, баъзида ярашган-ярашмаган қилиқларим учун,
сизлардан қочиб, томларда, оғочларнинг шоҳларига бекинганларим. Ва баъзида рост-
гўйликдан, ҳақиқатлардан истар-истамас чекинганларим... Ҳар хил гаплар билан сиз-
ларни чалкаштириб алдаганим, ёлғондакам секин-секин йиғлаганим. Кейин болалар
олдига бориб, мақтанишларим, устларидан, орқаларидан кулишларим... Кейин болалар
билан урушганларим, оддийдан-оддий нарсалар учун ўртоқларим билан олишганла-
рим... Сизлардан еган шапалоқларим, калтақларим, таёқларим, қанча-қанча гапларим,
сўзларим, ҳар икки кунда кўқарган кўзларим...

Бу кунгидай ҳали ҳам эсимда, бувижон, онажон сизлардан ўринлими, ўринсизми
еган калтақларим. Қани, қайда қолди, мени онда-сонда онамдан бекитган этакларинг?
Ҳар йили қиш тунларида биз — набираларга узундан-узоқ сўйлаган ҳар хил ҳодисалар,
саргузаштлар билан тўлиб-тошган эртақларинг, ҳали ҳам эсимда сизлардан еган ширин
калтақларим... Қайдасиз ? Бувижоним...

БИР КУН КЕЛИБ

Мен истамасам ҳам, Сен истамасанг ҳам...

Бир кун сен-да кунлар, ойлар сингари ўтажаксан, баҳор бўлиб, чечакларинг, гулла-
ринг билан бирга сўлажаксан, битажаксан... Орзуларингга, умидларингга ҳасратлилардай
қовушажаксан, ётажаксан... Бари бир, бир кун келиб сен ҳам ҳаётингдан, ҳаётимдан
изсизлардай ўтажаксан... Ниҳоллар каби қуриб-қуриб битажаксан... Бугун эса Сен ...

Мен истамасам ҳам, Сен истамасанг ҳам...

Бир кун келиб, бинафшалар лолалар сингари қуриб сўлажаксан, кераксиз ашёлар-
га айланиб эшиклар орқасидами, уй бурчакларидами қолажаксан... Кейин тутган йўлинг
учун, ишонган жамолинг учун, секин-секин қилган хатоларингни эслаб, ёвузлардай

қақ-қақ отиб, ўз устингдан кулажаксан, кула-кула қирқ оғайнилардай ювош-ювош сўлажаксан. Бари бир — бир кун келиб, енгилмас саркардалардай орзуларингни, ўйларингни қучоқлаб, чеки кўринмаган саҳроларда қолажаксан... Истамсанг ҳам... Бугун эса... Сен... Кимсан? Кўзгуга қара...

ОРЗУЛАР

Орзулар — томчи-томчи, орзулар — уммон-уммон, орзуларнинг бағрида ўзак отмаганми инсон?

Орзулар — дарё-дарё, орзулар — карвон-карвон, орзуларнинг бағрида магар яшнамаганми бу кўҳна, азиз жаҳон?

Орзулар — денгиз-денгиз, орзулар — уммон-уммон, ўша орзуларга магар ўзак отмаганми энг даҳшатли туйғулар?

Орзулар — қатор-қатор, орзулар — қатра-қатра, орзулар яралгандан бўён туш ҳам, рўё ҳам эмас, орзуларга аввалдан эш бўлган шарму ҳаё. Ўзлари — дунё-дунё, сомондек соврилмаслар. Ўз ёғларинда пишиб қовурилмаслар. Сувсиз саҳролардек ажин-ажин бўлиб, тинимсиз ёрилмаслар. Улар меҳрибон йўлчи, йўлларинда чарчаб, ҳормаслар... Орзулар — дунё-дунё...

ЎТГАН КУНЛАРИМИЗДАН

1. Ишқимиз

Ишқимиз жавоҳир сандиғидай юрагимизнинг горларинда пинҳона қолди. Буни ҳеч бир кимса тушунмас, билмас.. Бир-биримизга аранг етишганда, у сеҳрли кўзларинг, ахир, нега кулмас...

Ишқимиз етим қолди, уни олижаноб инсонлардай нега сийламадинг, аросатда қолди тунларинг, тунларим... Ахир, нега ўйламадинг?

Ишқимиз оппоқ-оппоқ парилардай қайлардадир йўқ бўлди.

Ойлар, йиллар ўтди орадан, кета-кета кўзларинг эса қалбимга қадалган даҳшатли бир ўқ бўлди...

2. Суратинг бўлсайди...

Суратингни осмадим ҳасратли ошиқлардай бошимнинг устига, бўлсайди осмасмидим, ошиқлардай кўзимнинг, қошимнинг устига. Қалбимиз-қалбимизга йўл топмади, англадингни? Мен англаганимда неча-неча ёшлар тушди, ёшимнинг устидан...

Суратинг бўлсайди, магар осмасмидим ўтган кунларимиздан ширин хотирадай бошимнинг устига... Бўлсайди, азизим, магар оқмасмиди ёшлар, ёшимнинг устига...

Осардим суратингни бошимнинг устидан...

ДУДОҚЛАРИНГДА...

Ахир, биз нега келдик бу жаҳонга? Аввалдан керак эмасми инсон, инсонга? Истасанг, хафа бўл, истасанг, қизганчиқлардек гина қил, дудоқ изларим бор дудоқларингда!

Дунёмиз азалдан тўю томоша, умр на буюрса, кел, азизим, кел, шундай яша! Бирлашмасак бирлашмабмиз дунёмизда, аммо дудоқ изларим бор дудоқларингда!

Япроқ-япроқ бўлиб, битта-битта узилиб тушамиз бир кун: неча-неча овозсиз фарёдларимиздан, қанча-қанча самарасиз тундан, кўнглимиз узиларми аммо? Узилмас! Узилади, десалар инонма, азизим! Инонма! Сендан... Дудоқ изларинг бор дудоқларимда!

Ипак сочларингни силадим бир он, ўтди у кунларимиз, ўтди биз севишган замонлар. Аммо, ҳамон юрагимдасан, азизим, э азиз инсон... Дудоқ изларинг бор дудоқларимда!..

Фарқига бормадинг шоҳнинг, гадонинг, кўнгиладан узилиб келган сўнгсиз садонинг! Қурбони бўлсак-да, гулим, неча-неча ўринсиз адонинг, дудоқ изларим бор дудоқларингда!..

Эсимдан чиқарми у ўтган йиллар фарёди? Тори дилда кетган у жонли уднинг? Олиб келсангиз-да мен учун, азизим, неча-неча ҳарорат тўла оловни, ўтни... Дудоқ изларим бор дудоқларингда!..

БИР ҲОВУЧ ТУПРОҚ

Тахта вазада — бир сиқим тупроқ, у тупроқки, Ҳазрат Навоийга куч берган, қудрат

берган. Туганмас матонат берган. Асрлардан-асрларга ошмоқ учун, абадиятга, абадий қовушмоқ учун, минг-минг йиллар тилларга, оғизларга тушмак учун қувват берган...

Тахта вазада — бир ҳовуч тупроқ... У тупроқки, асрлар мобайнида қувватини, қудратини, Ҳазрати Навойига бахш этган, неча-неча юз йиллар бўйи ардоқланган, босиб ўтган... орзусига, муродига етган... Бу тупроқ...

Тахта вазада — кафтим тўла тупроқ. У тупроқки, бир вақтлар Бойқарога, Навойига, Хондамирга ўз кўксидан сут берган, озуқа берган. Аллалаган, ардоқлаган, эъозлаган, аммо юз ўтирмаган. Асрлардан-асрларга жасорат берган... Йўл топмаган кўксига ёвуз кучлар, ваҳший қудратлар. Авайланган, эъозланган ҳикматлар. Бир-бирини изгиринлардек қувмаган эл-элатлар. Бизда ардоқланган, азизланган ҳар он, ҳар замон турли-туман миллатлар...

Тахта вазада — кафтим тўла тупроқ...

КИМ ДЕЯР?

Ким деяр, — азалдан ёлғондир, дунё? Бағрим аста-секин таланди, дунё! Неча ирмоқларга илинди дунё? Оташга, ўтларга қаланди дунё! Минг бир азобларга чалинди дунё! Сени ўйлаганда, сени онганда, Ватан дея ҳар он қалбим ёнганда!

Ким деяр, — беш кундир ўткинчи дунё?! Инсонларга ғам, севги келтирар дунё! Минг-минг аламлар етказар дунё! Севгини, севгувчини орттирар дунё! Ўзи-ўз дардини битирар дунё! Ўйладим, ўйларим шундайми, дунё?!

Ким деяр, — ғамларга макондир дунё?! Орзуга, умидга тикондир дунё! Азобни дарёларга тўккандир дунё! Қадарни қалблардан ўчириб-сўккандир дунё! Ўйладим-ўйладим, шундайми дунё?!

Ким деяр, — ўнқир-чўнқирдир азалдан дунё?! Тамали минг нағмадан, ғазалдан дунё! Аввалдан гўзалдир гўзалдан дунё! Дунёни ўйлаб, ўйларимга ета олмадим. Илоҳий юртимсан, бир қадам ташлаб кетгим келмас, кета олмадим!..

СЕВА-СЕВА

Орзу-орзу гул бўламыз, оила-оила эл бўламыз, «тома-тома кўл бўламыз», наслимизни сева-сева, аслимизни сева-сева!..

Орзу-орзу эллардамыз, неча-неча йиллардамыз, қатор-қатор тиллардамыз, наслимизни сева-сева, аслимизни сева-сева!..

Орзу-орзу дунёдамыз, неча-неча рўёдамыз, бургут эдик — қоядамыз, наслимизни сева-сева, аслимизни сева-сева!..

Орзу-орзу қаногимиз, бугун тўйда, бисотдамыз, оталар севган ҳаётдамыз, наслимизни сева-сева, аслимизни сева-сева!..

Орзу-орзу қарияпмиз, япроқ-япроқ қурияпмиз, шамчироқдек эрияпмиз, наслимизни сева-сева, аслимизни сева-сева!..

БУ МАНИМ ЙЎЛИМ

Бу йўл, маним йўлимдир. Маним йўлларим — ўнқир-чўнқир. Тошли-кесакли, тиконли, метин тўғонларни бирпасда ёриб ўтса-да, не-не сатрларим, байтларим, ташбеҳларим, фикрларим, кимларгадир, бир муаммо бўлиб, онда-сонда етса-да... сафдошларим не-не ўйларимни сунъий йўлдошлардек, қалб сайёраларига улоқтирса-да, отса-да, йўлларимни метин тошлар қопласа-да, тутса-да. Бандларим, ташбеҳларимнинг тагига етмасдан, тимсоҳлардек сатр-сатр ютса-да... Йўқ!.. Йўқ! Бу уммонлардан — қатра, томчи эмасми?!

Бу йўл, маним йўлимдир. Маним — йўлларим тиконли симлардан пичоқдек ўткир, чақмоқ тошли қоялардан, ўтиб бўлмас дарёлардан ўтса-да, ўйларим, даҳшатли бир ваҳм бўлиб, ҳаётимда кимларнингдир ҳаётида ўчмас-ўчмас излар қолдириб кетса-да, мисраларим, бандларим қалбимдан бир тўфон каби, узилиб келаётган ёзувларим, не-не умидларим, орзуларим ўз маромига етса-да... Етмаса-да... Ахир, бу йўл, маним ўз йўлим!..

Бу йўл, маним йўлимдир. Маним — ҳаётимда, ҳаётларда эгаллаганим, кимларнингдир остонасида соатларча қолмаганим. Ватанимнинг, бобо юртимнинг гўзаллигидан тинимсиз илҳом олганим... Қисқа, узун сатрларимдаги битмас-туганмас ташбеҳларим, ўз-ўзимга баъзи бир доҳийлардек тинимсиз танбеҳларим... Кимларгадир чала бўлиб етса-да... Тўшунмадим... Аммо одимляпман, оёқларимда на поёфзалларим, қўлимда на-да юлгун таёғим. Сувсизликдан қалби пора-пора чўллардек, дов-дарахтсиз, гулзорсиз, боғсиз кетдигим бу йўл, маним ўз йўлим!..

ХАРИТАГА ТУШМАГАН ЖОЙ

Достон

Эй одам! Бу олам манзилгоҳига нима ишга келибсан ва сени нима учун офарида қилибдур? Саодатинг не ишдадур?

Зайниддин Муҳаммад Ҳаззолий.

... Боболардан қолган эски даҳлизнинг деворига илиғ кўҳна харита...

... Харитани тузғувчи доно очунни элларга, юртларга бўлиб, белгиларга берибсан маъно, жойлабсан рангларга тўлиқ.

Тоғлар қорамтирдир,
уммонлар кўкиш,
ўрмонлар яшил тус,
сахролар сорик

Қайсидир юрт келбати бўлимли, тўқиш,
қайсидир юрт ингичка йўл каби ориқ.

Муқобил рангларда топмиш жамулжам,
ўрнига тушмишдир ишора, ният.
Харита — ранглардан иборат олам,
харита — рангларда яшар моҳият.
Харитани тузғувчи доно,
сендан кичик битта илтимос,
рангларингга бир ранг қўшгину яна,
эллару
юртларнинг ўртасига мос,

кўринарли қилиб рангин, ҳойнаҳой,
ки, шунгача эсдан чиқиб келган бир —
харитага тушмаган жой —
кангулнинг тарзини тушир...

...Харитани тузғувчи доно...

Дунё — катта кўча.
Катта кўчада
боболардан қолган эски даҳлизнинг
деворига илиғ кўҳна харита...

... ва унинг
ёнма-ён жойлашган кўринишлари.
Дунё — катта кўча.

Катта кўчада
дарахтлардан тўкилган баргу хазон
эзилар чорчахлар пойи остида.
Дунё — катта кўча.

Катта кўчада
эски калавасин учин йўқотиб,
кўрчигинларни ечолмай, ҳолига
хайрон, ноиложу нодармон, сўнгсиз
ўйлар гирдобига фарқ бўлиб, мискин
имкон умидини излар одамзод.
Дунё — катта кўча.

Катта кўчада
осмон кўзининг тўкин ёшлари:
уммонлар, денгизлар, кўллар, дайролар,
ирмоқлар гоҳ тошиб, гоҳида сокин
тўлқинланиб оқар,
мавжланиб ётар.

Дунё — катта кўча.

Катта кўчада

яшаётган, елиб югураётган
бир-бирига тўкнаш келган маҳали
рахм, шафқат нелигин билмай, босиб,
янчиб ўтаётган тезобпарастлик.

Дунё — катта кўча.

Катта кўчада

воқеалар содиру воқеалар якун.
Ҳар қандай воқе ҳам вақтида муҳим.
Чунки, ортидан изма-из келаётган
воқе-да, муҳимлик ҳиссига мойил
ҳам дохиллик сезар тўрт кун бўлсаям,
натижада ўрнин олар гўрдайиб —
сўнги воқе ҳар гал олдингисининг.

Тез содир воқелар унутилар тез.

Битта воқе бордир азалдан келмиш,
ҳамиша ўзини бирдай сақлаган
эсгувчи, тингувчи шамолларга-да
қотишмай, олдига тушиб чопмайин,
қадрини асраган берк воқе — кангул.

Дунё — катта кўча.

Катта кўчада

белбоғини бар уриб, ён-верига
назарин солмайин ўтаверар вақт,
ҳукми вожиб бўлган салтанатларни,
дов-даскаси катта тожу тахтларни,
мустаҳкам, бақувват не эҳромларни
девордай нуратиб ўтаверар вақт.

Кангул қаршида дар қолар фақат
ва фақат кангулга ён беради вақт.

Дунё — катта кўча.

Катта кўчада

боболардан қолган эски даҳлизнинг
деворига илиғ кўҳна харита...

... ва унинг

ёнма-ён жойлашган кўринишлари...

* * *

Кўп нарсани истаб, қидирар одам,
майда-чуйдаларга хоҳишин бериб,
қурбини сарф қилар англаб-англамай,
надамини йўндаб, эргашиб юрар
ишқибозликнинг тор йўлаклариди.
Кизиқ дейсан, ажаб дейсан, ё Раб дейсан,
нега одам кангун қидирмайди ҳеч?!

... Муҳими — кангул,
кангулни қидириш,
муҳими — кангулдир,
кангулни топиш...

... Муҳими — кангулда бўлсин ўзлигининг имкони,
йўлингни равшан этсин имонинг чироғ каби.
Шунда дилдошинг бўлгай қадим руҳ жовидони,
шунда яқин келгайдир агёр ҳам бўлиб ҳабиб.

Туғилган тупроғининг иқболи сен-ла кулсин,
элу хешинг кўрганда тоғдек ўссин дийдаси.
Бири қароринг бўлсин, бири яроринг бўлсин,
меҳр товласа, зотан, чорлагай, сен, қайдасан?

Ноиложга илож бўб, олдга ўтказ фақирни,
ҳасрат билан сўйлама, дуч келганга кам-кўстинг.
Кулар, ноқисдан зинҳор ҳиммат тилаб чақирма,

ўзинг-ўзингга ёғий, ўзинг-ўзингни дўстинг.
 Юртингни оғирин ол,
 дардин олгин элингни,
 нотанти даврон аро қалбингни ўртасин Ҳақ.
 Жонингга пайванд айла сўз айтган ўз тилингни,
 кангулсиз кимса — гофил,
 имонсиз кас — муаллақ.

Хайронлиқ саҳросида муслимининг канглу тилиг,
 заҳмат — кангулни таниш,
 азоб — кангулни топиш.
 Кангул кўзин булогин очгайдир фақат билиг,
 ҳаёт — хусом дамида ҳақиқат излаб чопиш.

Муҳими — кангулда бўлсин ўзлигининг имкони,
 йўлингни равшан этсин имонинг чироғ каби.
 Шунда дилдошинг бўлгай қадим руҳ жовидони,
 шунда яқин келгайдир ағёр ҳам бўлиб ҳабиб...

... Муҳими — кангул,
 кангулни қидириш,
 муҳими — кангулдир,
 кангулни топиш...

... Муҳими — ниятинг покдомон бўлиб,
 тилагингда гуллаб кўзигулилар,
 кўксинг даштларида тўрғайлар учиб,
 мудом ва мунтазам кори аъмолинг —
 мадад сўраганга яраб беминнат,
 хайрихоҳлик палак ёйсин руҳингда.

... Муҳими — кангул,
 кангулни қидириш,
 муҳими — кангулдир,
 кангулни топиш...

... Муҳими — одамларни бездирмаслик,
 кўзга чиққан тирсак каби шилвираб,
 дуч келган тешиқдан мўралаб, пайдар,
 бўлару бўлмасга тиқиб тумшукни,
 жонга тегиб, бирров зериктирмаслик...

... Муҳими — кангул,
 кангулни қидириш,
 муҳими — кангулдир,
 кангулни топиш...

... Муҳими — одамлар сени соғинсин,
 кўрганда меҳр-ла бағрига босиб,
 кузатганда, кутиб яна келишинг,
 хайр сўзларидан тўкилиб соғинч,
 кўзлари айланиб интизор йўлга,
 умидларга тўлиб қолсин-эй, кангул...

... Муҳими — кангул,
 кангулни қидириш,
 муҳими — кангулдир,
 кангулни топиш...

Кангул, булутлар ортида қуёш борлигин
 унутмаган ҳамда унинг тафтидан
 ўзига ҳарорат олгайдир мудом.
 Булутлар яратган ёмғиру қордан,
 қаҳратон қаҳридан зигирдек-да ҳам
 хавотир сезмас ва чўчимас кангул...

... Муҳими — кангул,
кангулни қидириш,
муҳими — кангулдир,
кангулни топиш...

Кангул кенгаяди,
кангул юксалар,
кенгликка активор қилгани сайин.
Қоялардан бунёд бўлган мисоли
тоғлар тахлитида юксалар кангул.
Кичик нарсалардан баландроқ туриш,
кангулга айланиш,
кангулни асраш
ҳисси улғайтириб борар кангулни...

... Муҳими — кангул,
кангулни қидириш,
муҳими — кангулдир,
кангулни топиш...

Йўлдошлиқдан ўзи асрасин зинҳор —

* * *

Фирибнинг этагин ушлаган маккор,
Ўзи ўз канглуни билолмайин, хор,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

Дуч келган ариқнинг шоврида оқиб,
Қурама сувратга маҳлиё боқиб,
Ўзи ўз канглуба келолмай яқин,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

Ёлгоннинг йўлида йўртиб толмаган,
Рост пойига ниш уришдан қолмаган,
Ўзи ўз канглуни англай олмаган,
Ўзи ўзи канглуба бегона касдан

Қадрини билмаган, қадрсиз бозғир,
Қисмати манфаат лойидан ёзғир,
Ўзи ўз канглуни тополмай изғир,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

Инсофдан нақл айтиб, нафсини қўйган,
Ўнг кўзини алдаб, чап кўзин ўйган,
Ўзи ўз канглуни ётликка йўйган,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

Пешаси — панд бериш урфига дойир,
Мурғак умидларни чилпиган байр,
Ўзи ўз канглуба қилолмай сайр,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

Йўлдошлиқдан ўзи асрасин зинҳор —
Фирибнинг этагин ушлаган маккор,
Ўзи ўзи канглуни билолмайин, хор,
Ўзи ўз канглуба бегона касдан.

* * *

Шайтоннинг эркатой, очкўз боласи
ҳам арзанда, югурдаги — нафс
таннинг бир ёнидан сездирмай кириб,
илжайиб чиқади бошқа ёнидан.
Чух, байталиш, ёппирим, шошмай туринг
кампирим, қабилида ўзини уриб,
қўшилиб тургайдир ҳамма нарсага.
Бирор бир гап йўқдир у қизиқмаган,
йўқ, у бўйламаган бирор бир нахра.
Қўл, оёғу тили бирдай чархланган,
турланиб чарчамас,
изғиб чарчамас.
Тузок қўйиб полар дил кемтигини,
имкон топилган пайт ёнлаб, жодулаб,
сочади ботмонлаб ҳеч аямасдан:
ҳийлаю найрангнинг, макру риёнинг,
ёлғону яшшиқнинг, кину ҳасаднинг,
нифоқу низонинг, кутғу ғавғонинг,

фитнаю иғвонинг, фиску фасоднинг
уруғларини ва кун кўпи билан
секин дил мулкига этмиш ҳукмрон...
... Қачондир, қайдадир ихтиёрини
нафсга бериб қўйган одам демишким...

...Менинг нафсим балодур,
ёнар ўтга солодур...

Ёнар ўт — жаҳаннам оташгоҳида
нафсига сиғинган бўлур қовурмоч.
Ёнар ўт — жаҳаннам оташгоҳида
бўлур қовурмоч, иблис имдодини
бажо келтириб ва унга мардикор
бўлиб канглуни зор қақшатган одам.

Нафс — худбинлик. Шунинг қилмиши боис,
каттарар, кичрайар юртлар неча бор,

неча бор ўзгарар элларнинг номи,
қайта-қайта тузилар неча бор
йўрик, йўсинларга боғлиқ харита,
кангул тушмаган омонат харита.

... Менинг нафсим балодур,
ёнар ўтга солодур...

Нафс — имонни, виждонни, диёнатни,
мурувватни, оқибатни, инсофни,
садоқатни, иродани, идрокни
еб, эт бойлар дамарзадай семириб.
Ташқаридан киши кўзига худди
бутундай кўринган иморат, афсус,
паторатлар тортиб борар ичидан.

Нафс — таъма, мақтов арқоғига эш,
хушомад тўшига тўшаклар тўшаб,
ҳақиқат ниқобин кийиб зарур пайт,
зарур пайт тилидан туширмай, асли,
зимдан манфаатга қўлларин чўзиб
ўтирганлар,
турганлар,
юрганлар.

(Ниқоб — нафс бандалари ўйлаб топган
яшашнинг хатарсиз,
энг ўнғай йўли.)

...Менинг нафсим балодур,
ёнар ўтга солодур...

Нафс — учаётган қушларга отлиқиб —
отлиқиб, лабларин ялаётган ит.

Нафс — дарахтга отилган тош, дарахтга
санчилган тош мевасига кўз тикиб.

Нафс — соясин қувиб бораётган кас,
фикри, зикри шундайдир унинг, яъни,
сояга етишу соясин тутиш.
Афсус, етолмайди, тутолмайди ҳам,
сояси ушлатмас йиртиқ этагин...

...Қачондир, қайдадир ихтиёрини
нафсга бериб қўйган одам демишким...

...Менинг нафсим балодур,
ёнар ўтга солодур...

* * *

Дунё озори — нафс, афғони — кангул,
Дунё висоли — нафс, ҳижрони — кангул.

Бир кунда минг хил тус товланган — нафс,
Ғаъиб аҳдга ҳамроҳ паймони — кангул.

Нафс — шуҳрат эни ҳам, бойлик бўйи ҳам,
Ямоқлар ямалган тўрт ёни — кангул.

Ҳойларгаки маъсус кибру ҳаво — нафс,
Хокистар, хокисор имкони — кангул.

Нафс — давру давроннинг учқур шамоли,
Ҳақни англаб етган бир они — кангул.

Ваъдалар, ёлғонлар, қасамлардир — нафс,
Субутга содиқлик иймони — кангул.

Нафс — хаёлни олган фойда пештоқи,
Заминга юз босган тобони — кангул.

Дунё озори — нафс, афғони — кангул,
Дунё висоли— нафс, ҳижрони — кангул.

* * *

Ўзинг йўл кўрсатгил,
марҳамат айлаб,
ўзинг инсоф бергил Яратган эгам,
ёши бир жойларни қариблаган кез,
ғалат вардишга бўй бўлган одамга.
Тушунмайсан тутган тутумини ҳеч,
қилган қилиғига ушлайсан ёқа.
Бир десанг,
икки дер,
икки десанг,
уч,
не бўлса чидайсан, ўксимасин деб.
Ҳап бошласанг канглун кўтармоқ бўлиб,
яхши сўйлаб, ўзинг тутсанг яқинроқ,
терс бурилиб, силтар истехзо ила,
шўрхоқ ердай тўзиб кетади бирдан.
Феъли ўз канлуга биродар эмас,
ўз уйига дўстмас кўзин ҳалқаси —
панд беради фурсат топилган чоғда.
Уйдан чиқиш билан уйдагиларни
ғийбат қила бошлар ташдагиларга.
Хоналар чироғин ўчириб, атай,

тушириб дераза пардаларини,
ойнинг ёруғидан жирканиб, тўнғиб,
қоронғи-зулматни хушлайди, э воҳ!
Тиним нелигини билмайди сира,
оёғи бақувват, дов урар жағи,
домига тушганни ғалвирга солиб,
обдан бичиб-тикиб, кўшиб-чатиб, сўнг,
шамол юқорига чиқиб совураб.
Ҳап топиб рўзғорда бўлган таомдан,
мақтаб ер кўшнининг қолган ёвғонин.
Янги кийим қолиб, эски-тускини,
синган теванада қирқ улоқ қилиб,
ўзига эп кўрар кийиб юришни.
Не тонг, ўз томирдош, жону жигарин,
қариндош-уруғу бўла-бўлукни,
айланиб, сал кўздан йитди дегунча,
қолганин гиж-гижлар кетотганига.
Ётни пеш билади туғишганидан,
ўзининг уйида тургиси келмай,
афзал санар биров харобасини...
Ўзинг йўл кўрсатгил,
марҳамат айлаб,

Ўзинг инсоф бергил ,Яратган эгам,
ёши бир жойларни қариблаган кез,
ғалат вардишга бўй бўлган одамга.

* * *

Кангулга путур етса, одам оламни бузар,
Қадрдонлар ёвлашиб, меҳру мурувват тўзар.

Нодонлар тўрга чиқиб, донолар қолар пастда,
Ёлғонлар ростга дўниб, ростлар беписанд, хаста.

Нону тузини тотиб, қўлдош йўлдошни чалар,
Олдида пою патак, ортидан игво қалар.

Ҳақиқатни оғзидан туширмайин туллаглар,
Диёнатни бозорда арзон-гаров пулларлар.

Мардларни мўлжал олар зимдан маломат тоши,
Номардлар ғоз юради, баланд кўтариб бошин.

Мўъбадлар қадрин сотиб, орин унута бошлар,
Рухида ёнган чироқ нурин ўчириб ташлар.

Шўр емирган бинодай идраб боради буткул —
Чорасизлик дастидан бечора, ғариб кангул.

Кангулга путур етса, одам оламни бузар,
Қадрдонлар ёвлашиб, меҳру мурувват тўзар.

* * *

Саволлар қанчалик кўп бўлса,
кўп бўлса томчилар сингари,
масъулиятга айлангай жавоб,
йўл бошлангай моҳият томон.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
бордирки фикрга ташналик,
демак,
фикр ўсув бобида,
бодроқ-бодроқ ғунчалар каби.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
жуссаси кичрайар ёлғоннинг,
ёлғоннинг йиртилар пардаси
ва тотати
ажиб бир тотни ростлик.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
адолатнинг тикайиб қадди,
гердайган ноҳақ,
муштипар ҳақнинг

қаршисида турар қалтираб.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
сезимлар чеҳраси ёришиб, яйраб:
тинглаюр яфроғлар шивирин,
гуллар атрин тўйиб ҳидлаюр.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
негадир талпиниш, интилиш,
интизорлик, илҳақлик мавжуд,
қоникмаслик мавжуд недандир.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
англаш, англианиш ҳисси уйғониб,
соғинчи ортар Муқаддасликнинг,
ортар кангулга қайтиш соғинчи.
Саволлар қанчалик кўп бўлса,
кўп бўлса томчилар сингари,
масъулиятга айлангай жавоб,
йўл бошлангай моҳият томон.

* * *

Ҳар бир одам ўзин ягона санар,
ҳар бир одам ўзин санар қудратли.
Очун устунига мисоли ёна
билар, ҳар бир одам ўзин нусратли.

Жаҳолат томирига сув пуркаган,
аслида, кангулдан айролик.
Шул, эътиқод юзин чўйкаб, чуркаган,
шул, эзгулик дилин этган яролик.

Шул майлдан бошланар
жоҳиллик йўли,
ҳориқиб, хўрсинар кангул армони.
Аслида, кангулни йиғлатган, тўлиб,
одамнинг нафсига қул бўлган они.

Кўп ёмон,
кангулдан кечмоқлик ёмон.
ғурурни чўктирар лаънати.
Ғуноҳлар тигидан топмайин омон,
пора-пора бўлгай руҳнинг тальати.

Кўп ёмон,
ёмон унутилса кангул,
хувиллар етимга айланган бағир.
Аслида, энг оғир кўргилиқдир, шул,
шул, насиби ситам энг оғир.

Шундан авж олгайдир
нафснинг бозори,
юрак — хиёнатлар кўмилган қабр.
Жон қуши — қалбнинг қақшаган зори,
Ишқ — букчайган сабр.

Муқаддас чечакнинг баҳридан ўтиб,
югурган қийқим нафс йўли узундир.
Кангулнинг топгани, ғамларин ютиб,
Хуррият олами —
Ҳақнинг ўзидир.

Нафснинг пойқори бўлганлар, зотан,
қалблари-да кўрдир,
кўзлари кўрдир.
Хурдир — канглуни этганлар Ватан,
канглуни топганлар — Хурдир.

* * *

Хов, мақсади сайру саёҳат бўлиб,
муродин сафарга сарф қилган одам,
ҳаддин шунга тиккан,
аъмолин тиккан,
ҳам бунни мартаба билиб ўзига
даврада гап бермай меганган одам,
бўлибсан, кўрибсан, кезибсан, насиб,
каттаю кичик кўп мамлакатларни.
Учоқда учибсан осмон фалақда,
қиргоғи йўқ уммонларда сузибсан
манман деган кемаларга ўтириб,
энг янги тур мошиналарнинг белига
миниб, сафарингни этибсан давом
харитада мавжуд бор минтақада.
Хов, сафарга ҳирс кўйиб, шовқинлар
бағрида қарахт, аланг-жалаңлаб,
тўрт томонга фарқсиз кетаётган одам,
ғаройиб ўйинчоқлар ясаб, ўзи
улар қаршисида танг қолган одам,
отдан тушиб, эгардан тушиб, бирор
марта, йўл-йўлакай эрса-да, тўхтаб,
ўзингга сер солиб, ёндошиб мундоқ,
бир фурсат бўлса-да кангулга қириб,
унга сафар қилиб, тинглаганмисан?!
Кангулга кирилар, билгил, пиёда.

кангулга кирилар, бил, кангул билан.
Сукунат қаъридан келган довушлар,
руҳларнинг руҳидан келган довушлар,
кангул эшигини чертар ийманиб.
Сукунатга бағрин очади кангул,
очади руҳларнинг руҳига бағрин.
Тез ёгган жаланинг умри қисқадир,
симиллаган ёмғир чўзилар узоқ.
Сафаринг узайиб, тўлишсин кўрув,
йўлинг туташ манзил кўпаяверсин,
бутун бўлаверсин бундан насибанг.
Ақидангга келтир, эсда тут, зинҳор,
қачонки сафарга отланган онинг,
сафар аввалини борлигинг бўлган,
энг катта мамлакат — кангулдан бошла.
Одамлари — иймонга,
дарахтлари — эътиқодга,
дайролари — меҳрга,
тоғлари — гурурга айланган абад
чироқлари ёниқ мамлакат — кангул.
Кангул сафарига эҳтиёж катта,
ёнидан ўтаверсин қолган сафарлар.
Сен кезган жойларнинг улуғи бўлсин,
умидлар, армонлар, ғамлар туфроғи —
харитага тушмаган жой — кангул...

* * *

...Харитани тузғувчи доно
очунни элларга,
юртларга бўлиб,
белгиларга берибсан маъно,
жойлабсан рангларга тўлиқ.

Тоғлар қорамтирдир,
уммонлар кўкиш,
ўрмонлар яшил тус,
сахролар сориқ.
Қайсидир юрт келбати бўлимли, тўқиш,
қайсидир юрт ингичка йўл каби ориқ.

Муқобил рангларда топмиш жамулжам,
ўрнига тушмишдир ишора, ният.

Харита — ранглардан иборат олам,
харита — рангларда яшар моҳият.

Харитани тузғувчи доно,
сендан кичик битта илтимос,
рангларингга бир ранг қўшгину яна,
эллару
юртларнинг ўртасига мос,

кўринарли қилиб рангин, ҳойнаҳой,
ки, шунгача эсдан чиқиб келган бир —
харитага тушмаган жой —
кангулнинг тарзини тушир...

... Харитани тузғувчи доно...

* * *

... Боболардан қолган эски даҳлизнинг
деворига илиғ кўҳна харита...

Матëкуб КÛшжонов

НОМАЪЛУМ ОЛАМЛАР

1. Илк орзу

Ёшим саксондан ўтиб бораёпти. Бундай ёшда одамда бир эмас, бир неча бор орқага қайрилиб қараш истаги туғилар экан. Умуман ҳаётдан нолийдиган жойим йўқ. Аксарият ҳолларда, бир одамнинг ҳаёти шунча бўлади-да, деб қўяман. Ижодий, илмий меҳнатда ҳам, дўстлар даврасида ҳам, қариндош-уруғ орасида ҳам кўп мароқли кунларни бошимдан ўтказганман.

Ҳаёт шуниси билан қизиқки, кунлар, ойлар, йиллар бир-бирига ўхшамайди. Ранг-баранг. Шу хусусда ўйлар эканман, рўй берган баъзи воқеалар хаёлимдан тизилиб ўтади.

Қарийб тўрт йил давомида қўлимга қурол олиб, фашизмга қарши кураш майдонларида бўлдим. Азоб-уқубатлар жиҳатидан бу тўрт йил қирқ йиллик кечинмалар билан баробар эди. Энди ўйлаб кўрсам, мен жангда қатнашган жойлар туғилиб ўсган жойимдан камида беш минг қақирим келар экан. У жойларнинг табиати ҳам мен болагимда тупроқ босиб ўсган ердан камида «беш минг қақирим» келар экан. Кунлари ниҳоятда қисқа ёз пайтлари икки-уч ой давомида кеча билан кундузнинг фарқи камайиб кетади. Буни оқ оқшом деб атайдилар. Қиши ёзидан анча узун, совуқ ёғинлари ҳам биздагидан фарқ қилади. Кўпроқ қор-ёмғир аралаш ёғади. Ерлари ҳам бошқача. Бир жой тепалик, иккинчи бир жой бехосдан қадам ташлаб кўядиган бўлсангиз, чўкиб кетишингиз ҳеч гап эмас — тубсиз ботқоқ, сувлари ҳам табиатига мос. Ўрмондаги илдишлар, хазонлар оралаб, сизиб ўтгани учун сариқ рангда, лекин тоза. Кўряписки, табиатан бу жойлар мен туғилиб ўсган жойдан тамом фарқ қилади. Бу табиатга кўникишнинг ҳам ўзи бўлмайди. Зах хандақларга бағир бериб ётиш натижасида бўлса керак, бир гал, 1944 йил ўпкамни шамоллатиб узоқ вақтлар шифохонада ҳам ётганман. Бу шамоллашнинг асоратини ханузгача сезиб юраман.

Сўз Ленинград, ҳозирги Санкт-Петербург атрофлари ҳақида кетаяпти. Жанг майдонлари кўпроқ Ладуга кўли атрофларида бўларди. Бу кўл ҳақида, кўлнинг нариги томонида қад кўтарган шаҳар ҳақида тарихий воқеалар, хаёлга сиғмайдиган афсоналар шу даражада кўпки...

Академик Матëкуб КÛшжоновнинг адабиётшунослиқдаги хизматлари, у кишининг қатор китоблари, гоҳ меҳр билан йўғрилган, гоҳ кескин мақолалари ўқувчиларга таниш. Матëкуб ака сўнгги йилларда хотира, бадиئا шаклида «Дағиш», «Алам» деб номланган янги китоблар ёздилар. Бу асарлар ҳам ўқувчиларга манзур бўлди. Қутлуғ 85 ёшни қоралаган устод ҳозир янги бир асар устида иш олиб бораёптилар. Шу асарнинг бир қисмини эътиборингизга ҳавола қилаёпмиз.

Ўшанда ёзин-қошин тепангиздан ё қор, ё ёмғир қуйиб турган жойда, зах тупроққа беланиб, душмани пойлаб ер бағирлаб ётиш машаққатли ва аламли бўлгани ўзи-ўзидан маълум. Уруш ўз номи ва моҳияти билан уруш. Бунинг устига, уруш бир кишининг иши эмас, ҳар хил одамга дуч келасиз. Булар ичида қалтираб-қақшаб юрган қўрқоқларни ҳам кўрасиз, арзимаган қулайсизликдан қутуламан ёки жасорат кўрсатаман, деб қурбон бўлганларни ҳам кўрасиз. Арзимаган машаққатга чидам беролмасдан ўзини душман ўқига тутиб берганлар ҳам оз эмас. Қилган ишини бўрттириб, қабартириб, пашшани фил қилиб кўрсатишга уринадиган сохта қаҳрамонларни ҳам учратасиз. Кўп жиҳатлари билан ўрناق бўладиган, ўзини асраб, душманга омонлик бермайдиган ботир йигитларнинг ҳам учраши табиий. Бундайларнинг ҳаммаси жангчи учун ё сабоқ, ё ибрат эди. Эндиликда Яратганнинг қудратига қойил қоламан: ўтга ҳам солди, сувга ҳам, иссиқда ҳам синаб кўрди, совуқларга ҳам ташлаб олди. Аждодларимдан ўтган қонимнинг бир қисмини олиб тупроқларга белади, бироқ жон деб аталмиш, кўзга кўринмайдиган гавҳарни танамда сақлаб қолди. Ўқлар учади, замбарак ўқлари ва миналар портлайди. Уруш деганда бизнинг ҳаёлимизда кўпроқ шу манзара гавдаланади. Бироқ чексиз ҳаракату тасодифлар орасида тинч ўтадиган соатлар, кунлар ҳам бўлиб турар эди. Баъзан оғир жангда толиққан қисмининг уруш орқасига чекинган пайтлари бор, уни дам олиш, янги куч йиғиш деб атардилар. Бундай пайтларда жанг майдониغا етказилган газеталарни ўқиш, қўлга тушиб қолган китобларни мутолаа қилиш имконияти туғиларди. Аксарият пайтларда бу ишлар билан мен астойдил шуғуланардим. Шу боисдан, жангчи дўстларим баъзан киноя, ҳазил билан ўқимишли жангчи деб атаган пайтлари ҳам бўлган.

Жангдами, дам олиш пайтларидами мени бошқа бир ҳаёлотлар ҳам банд этарди. Булар ёш пайтларимда бувим ўқиб берган жангнома воқеалари, «муҳаббат ва ҳижрон» ҳақидаги халқ китобларидаги тасвирлар...

Болалик даврларимдаги бир воқеа эсимда туради. Кунларнинг бирида бувимнинг акиси, Оқсоқол бобом уйга келиб бувим билан узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирди. Гап орасида бувим мен билан укам Отамуродга ишора қилиб:

— Бу тирранчалар мени китоб ўқиб бер, деб ҳол-жонимга қўйишмайди. Дармоним аввалгидек эмас, кўзимнинг нури ҳам кегиб қолган, — деди.

Оқсоқол бобом:

— Қонида бор буларнинг, Ҳаким отанинг уруғидан-да, кўз ойнак топиб бераман, ўқиш осонлашади, — деб бувимга таскин берди.

Ёшим бироқ улғайгач, бу суҳбатнинг маъносини билиб олдим. Ҳаким ота деганлари катта мутасаввуф шоир бўлиб, Аҳмад Яссавийнинг шогирди ҳисобланаркан. Унинг тўла исми ва тахаллуси Сулаймон Боқирғоний бўлиб, кўп шеърий китобларнинг муаллифи. Эл орасида Ҳаким ота номи билан машҳур экан. Бу суҳбат эсимда сақланганидан, жангнинг энг оғир пайтларида: «Ҳаким бобо, ўзинг қўллагайсан!» деб нидо қилган пайтларим бор. Энди билсам Ҳаким отанинг мақбараси Қўнғирот шаҳри атрофларида жойлашган бўлиб, Хоразм воҳдиси аҳолисининг зиёратгоҳларидан бири экан.

Шажарамизни биладиган қариндошларимиздан кейинчалик олган маълумотларга қараганда, биз Ҳаким отага нисбатан 13-авлод ҳисобланар эканмиз.

Бугун жангу жадал йиллари бошимдан ўтган оғир воқеаларнигина эмас, келажакка умид бағишлаган баъзи ҳолатларни ҳам эслайман. Улардан бири шуки, имконият бўлган пайтларда кичкина шишачалар топиб, сиёҳ эритиб, чўпга қистирилган перо билан, кичкинагина дафтарларга эсдаликлар ёзаман. Бироқ бу эсдаликларнинг кимга ва нимага кераклигини ўзим билмасдим. Баъзилари бугун ҳам сақланган. Бундан ташқари, бажарадиган ишимдан бири уйимга, ота-онамга хат ёзиш бўлса, иккинчиси бегоналар билан хат олишишни ҳам ўзимга фойдали ҳисоблар эдим. Жангчилар орасида менга ўхшаш бошқа ёзувга ишқибозлар ҳам учраб турарди. Катта шаҳарларнинг кўписида ўқув юртлари, хусусан педагогика институтлари мавжуд. Дўстларим билан бамаслаҳат мен Туладаги институтга хат ёздим. Кимга деган жойига «биринчи қўлига теккан қизга» деб қўйдим. Кўп ўтмай Туладан жавоб келди. Хат ўзининг фалсафий мазмуни, ҳаёт ҳақидаги мушоҳадаларга бой эканлиги билан менга ёқди. Хат муаллифининг исми Аня, фамилияси Булгакова эди. У институтнинг 3-курс талабаси экан. Шундан кейин бу қиз билан доимий равишда хат олишадиган бўлдик. Унинг хатларига жавоб ёзиш рус тилида фикр юритишимга ва фикримни қорозга тўғри туширишимга муҳим восита бўлди. Мен ёзган хатлар унда сақланганми, йўқми билмайман. Унинг ёзган хатлари менда ҳанузгача турибди.

Бундай воқеа ҳам ёдимга тушади. 1944 йил баҳор ойлари эди. Оғир жанг борарди. Алоқачи йигит эмаклаб келиб, мен ётган хандаққа бир бўлка нон билан «Правда» газетасини ташлаб кетди. Бир зумда газетани кўздан кечириб чиқдим. Тўртинчи бетдаги икки-уч қаторли хабарга кўзим тушди. Ўзбекчага айлантирилганда, бу қуйидаги сўзлар эди: «Москвада ижтимоий фанлар академияси очилди.» Хабарнинг давомида қайси фанлар бўйича эканлиги ҳам айтилган эди. Улар ичида эстетика фани тилга олинган экан. Бу хабарни ўқидимиз шундай қарорга келдим: «Мен шу кафедрага бориб ўқийман».

Белга граната осиб, қўлга милтиқ олиб, душман пойлаб, гоҳ уни отиб, гоҳ ўқ еб юрган ёш жангчининг бундай орзуси бугун ўзимга гайритабиий, ҳақиқатдан узоқ бўлиб кўринди. Лекин ўшанда олис шаҳарда бемалол ўқиб юрганимни тасаввур қилган эдим.

2. Талабалик изланишлари

Эсдаликларимда белгиланганидек, 1945 йил август ойларида ҳарбий хизматдан бўшаб елкамга буюм-халталаримни илган ҳолда Ленинград университетининг «Шарқшунослик» факультетига кириб борганман. Ёнимда ҳеч қандай ҳужжат бўлмагани учун мен билан яхши муомала қилишмади. Менинг бундан кайфиятим бузилди.

Мана, энди университет талабасиман. Ўрта Осие Давлат университети, ҳозирги Миллий Университетимиз талабаси. Ҳаётда баъзан учраб турадиган қизиқ бир воқеа рўй берди. Тошҳовуздаги ўқитувчилар институтини қизил диплом билан тугатганман. Шунга биноан Университетда ўқишни иккинчи курсдан бошлашга умид қилгандим. Бироқ, ўз фамилиямни буйруқда биринчи курсга қабул қилинганлар рўйхатида кўрдим. Бу ҳол менга бир оз огир ботди. Адолатсизлик бўлиб кўринди. Ҳеч ким билан кенгашмасдан, маслаҳатлашмасдан ўқишнинг дастлабки куни, 1946 йил 1 сентябрда тўғри 2-курсга кириб бордим. Парталардан биридаги бўш жойга ўтириб олдим. Менинг ким эканлигим, нега бу ерга келиб ўтирганим билан бировнинг иши бўлмади.

Кунлар ўтди. Ешим бироз улғулгидан ва ҳарбий кийимда юрганлигиму кўксимда орден ва медаллар бўлганидан бир-икки ҳафта ичида факультет ва университет фаолларидан бири бўлиб қолдим.

Ўша кунлардан бирида нима иш биландир деканатга кирган эдим, декан котибаси менга мурожаат қилди:

— Қўшжонов, сиз қайси курсдасиз?

Хаёлимдан бир фикр чақнаб ўтди. 2-курсда ўқияпман, десам сирим фош бўлиб қолади.

— 2-курсда ўтирибман, — дедим.

Котиба бир дафтарга қаради-да, менга кўз ташлади.

Оёғимдаги керза этик, устимдаги ҳарбий кийим, кўксимдаги нишонлар, бунинг устига талабалар орасидаги фаоллигим унинг таасаввурини ўзгартирди шекилли:

— Менинг дафтаримда негадир биринчи курс деб ёзилган, демак сиз иккинчи курсда экансиз, — деди таажубланган оҳангда.

Дадил олинги сўзимни қайтардим:

— Иккинчи курсда ўтирибман.

Менга тикилиб, котиба сал паришонланди.

— Ундай бўлса тузатиб қўйишим керак экан-да, — деди ва дафтардаги 1 рақамининг ёнига яна бир рақам қўшиб қўйди.

Шундай қилиб, мен олдиндан мўлжалланган ниятимга эришгандай бўлдим.

Урушдан кейинги даврларда бутун мамлакатда бўлгани сингари Университетнинг моддий имкониятлари тор ва шароити огир эди. Университетнинг ўзи ҳам у вақтларда ҳозиргидек катта кўламдаги билим даргоҳи эмасди. Бу маскан икки-уч қаватли икки иморатни эгалар эди, холос. Булар ўша даврдаги К.Маркс кўчасининг 32-35 уйлари эди. Ётоқхоналарнинг асосий қисми ҳам шу иморатларда бўлар эди. Эсимда 32-уйнинг иккинчи қаватида катта бир хона бор эди. Бу ерда 50 дан кўпроқ қизлар жойлаштирилган эди. Рўпарада ундан кичикроқ хона бўлиб, 16 та каравот қўйилган эди. Менга шу хонадан жой теккан эди.

Шу ўринда бир ҳолатни эслагим келади: менинг ташвиқотим билан ўқитувчилар институтини битказган ёшгина йигит, бутунги Миллий Университет профессори Исо Жабборов талаба сифатида Университетга қабул қилинган бўлса ҳам ётоқхона олиш имтиёзларидан маҳрум эди. Шу боисдан ўқишнинг бошланиш пайтларида битта каравотдан икки киши, мен ва Исо Жабборов фойдаланишга мажбур эдик.

Каравот ҳам ўзига яраша эди. Эни 50-60 см келарди.

Бир томонга бош қўйиб ётишнинг иложи йўқ эди. Биримизнинг оёқ томонимизга иккинчимиз бош қўйиб ётардик. Остимизда, тўр сим устига юпқа бўздан сомон тиқилган тўшак ёзиларди. Гоҳо чала янчилган бошоқнинг ўткир томони бўзни тешиб чиқарди-да,

баданимизга бигиздай санчиларди. Бундан бўлак, сомон пахта эмас, бир текис турмайди. Гоҳ у томон, гоҳ бу томон йиғилиб, баданга қаттиқ ботадиган тўр симлар устида қолиб кетган пайтларимиз ҳам бор. Ёшлик экан-да, буларнинг ҳаммасига чидайверганмиз. Ярим йиллар ўтандан кейин, нима сабабдандир хонада бир ўрин бўшади. Шундан кейингина иккига «бўлиндик».

Бошқа бир манзарани ҳам худди кечагидек эслаيمان. Биз турган хонада разетка йўқ эди. Бутун биз одагланган газ плиталар ҳақида гапириш ҳам ортиқча, ҳатто ундай тушунча бўлмаган. Чой қайнатиб ичиш ёки бирор иссиқ овқат пишириш фақат электр плитага

боғлиқ эди. Ётоқхонада шерикларимиздан электр сирларини биладиган бир талаба чиқиб қолиб, ўртадаги стол тепасида осилиб турган лампочка патронига электр плитанинг вилкасини ўрнатадиган йўлини топди. 16 киши навбатма-навбат туриб шу ярим осик плитада ё чой қайнатиб, ё овқат иситар, овқат тайёрлаш эса у ҳаммадан бўшаганидан кейин кеч тунга қолиб кетар эди.

Тайёрлайдиган овқатларимиз ҳам антиқа. ичимиздаги оврупаликлар кўпроқ қайноқ сув билан нон истеъмол қилишарди. Бизнинг шароитимиз эса бироз бошқачароқ эди. Ойим келган-кетганлардан бир шиша-ярим шиша сариев, тахминан 2-3 кило қуритилган утра оши юбориб турарди. Шулар ҳисобига Исо билан иккаламиз кунда бўлмаса, кун оша жазли утра шўрваси тайёрлаб ичардик. Баъзан меъёр бузилса ёки вақтида ичилмаса, шўрвамиз ҳақиқий бўтқага айланарди. Барибир уни истеъмол қилаверардик. Қизиги шундаки, ҳозир бу ҳол қанча кулгили ва ачинарли туюлмасин, ўшанда бошқалар бизнинг ишимизга ҳавас билан қарашарди.

Умумий аҳвол ҳақида айтишим керак. Ўшанда университет биносининг орқа томонида катта универсал магазин бор, у Тошкент шаҳрида ягона. Шунга қараб ҳар бир шаҳарда биттагина универмаг бўлар экан, деган таассавур ҳам йўқ эмасди. Магазин ҳовлисида талабалар ошхонаси бўлар эди. Баъзан шу ошхонага кириб тамадди қилардик. Бу ерда нон берилмасди. Нон карточка системаси орқали олинарди. Одатда, нонни эрталаб олардик, унинг сифати ҳам ўша даврга мос эди. Сули унидан ранги қора, бунинг устига, чала пишган. Аксар олган заҳоти уни еб тугатардик. Ошхонанинг овқати ҳам замонга яраша эди. Баъзида қайнатилаган шўр қарам бўларди. Товоқда гўшт тугул, бир-икки томчи ёғни кўриш ҳам амри маҳол эди. Шу боисдан, ошхонада ейдиган овқатимизга нисбатан навбатда туриб хонада пиширган бўтқамиз афзал ҳисобланарди.

Кийим-кечак ҳам ғариб. Кўпчилик талабаларнинг оёғида этик, устида сариқ матодан тикилган гуппи. У пайтларда Чорсу бозорида махсус гуппи бозор бўлар эди. Улар ичида чиройли тикилганлари ҳам учраб турарди. Лекин бу чиройли гуппилар талабалар чўнгагига тўғри келмасди. Менинг аҳволим бир оз енгил. Урушдан қайтганимдаги ҳарбий кийим — кирза этик, гимнастёрка шими билан, инглиз сўқнасидан тикилган шинель менга асқотди ўша пайтларда. Тахминан икки йилдан кейин этгим эскириб қолди. Чорсунинг ёйма бозорига чиқдим. Бир неча жойидан ямоқ тушган тумшуғи узун, қора туфли сотиб олдим. Керза этикдан кейин ўзимни чаққон сеза бошладим.

Тўртинчи-бешинчи курсларда ўзимни анчагина ўнглаб олдим. Тошкентда шаҳар лекторлар бюроси бор эди. Бир неча синовлардан кейин шу бюрога аъзо бўлиб олдим. Мактабларга, чойхоналарга бориб ҳар хил мавзуда, кўпроқ адабиётдан маъруза қиладиган бўлдим. Лекторлар бюроси махсус ходими эшитувчилардан бир сўм-бир сўмдан пул йиғиб оларди. Йиғилган пулинги ярни лекторга, ярни лекторлар бюросига кетарди.

Бундан кейин тадбиркорлигим бироз ошди шекилли, ёшлар марказкомининг штатсиз

лекторлигига ўтдим. Шу муносабат билан 48-50-йиллар орасида республиканинг ҳамма вилоятларини айландим ва кўрмаган жойларимни кўрдим. Назаримда, ҳаёт яхшиланиб бормоқда эди.

Урушдан кейинги Университетдаги аҳвол умумий шарт-шароитлар билан боғлиқ эди. Бироқ бу ерда иккинчи бир ҳақиқат бор. Урушдан қайтган ва ҳали ҳарбий хизмат ёшига етмаган ёшларда илм ва маърифатга чанқоқлик, бу йўлда барча қийинчиликларга бардош бериш ҳис-туйғуси кучли эди. У пайтларда ёшларни шу ҳолат бошқарарди. Эсимда, кутубхоналарда жой топиш мушкул эди. Эрталаб ўқиш бошлангандан олдин университет кутубхонасига бориб, китоб танлардик ва ўрин олиб аудиторияларга қайтардик. Лекциялардан кейин енгил-елпи тамадди қилиб, кутубхонага чопардик. Кечгача вақтимиз кутубхонада ўтарди. Бутун баъзи кутубхоналарнинг қироатхоналарида яккам-дуқкам одамларни кўриб ажабланаман.

Шу нарса маълум эдики, республиканинг энг машҳур олимлари шу Университетда йиғилган эди. Уларнинг лекцияларини эшитиш, суҳбат ва маслаҳатларидан баҳраманда бўлиш талабалар олдига турган асосий бурч эди.

Бизга фалсафа фанидан академик Воҳид Зоҳидов лексия ўқирди. Унинг 80 соатлик лекциясини ўз курсида ўтириб эшитганман, конспект ёзганман. Шунинг баробарида вақт топиб домланинг лекцияларини рус группасига кириб ҳам эшитиб, рус тилида ҳам конспектлар қилганман. Афсуски, булар сақланмаган. Кейинчалик Воҳид Зоҳидов ўзининг докторлик диссертацияси адабиётга алоқадор бўлганидан анча вақтни бадиий адабиёт тадқиқотларига сарфлади. Бироқ у адабиётшуносдан кўра кўпроқ файласуф эди.

Ўша даврда энг қийин, аммо юқори даражали фан ҳисобланган диалектик материализмдан Мамарасул Бобоев деган домла дарс берарди. Эңдликда у фан негизлари сохта ҳисобланса ҳам, биз ўшанда бу фанга қизиққанмиз, ундан нималардир олганмиз.

Фалсафага қай даражада қизиқмай, адабиёт мен учун энг қадрли фан эди. Адабиётдан дарс берадиган домлаларимиз унвон нуқтаи назаридан юқори даражага етмаган бўсалар ҳам, Республиканинг машҳур билимдонлари ҳисобланишар эди. Шу пайтларда доцент, кейинчалик профессор Фулом Каримов бизга мумтоз адабиётимиз тарихини барча икир-чикиригача биладиган домлалардан бўлиб кўринди. У бир даста кафтдек қоғозларни кўлига оларди, уларда белгиланган масалалар юзасидан секин, бир маромда лексия ўқирди. Унинг бу услуби эҳтиросга берилмай, оддийгина қилиб адабиёт масалаларини ёритиш имконини берарди. Бу услубдан кейинчалик мен Университетда лекция ўқиганимда фойдаландим.

Адабиётчи домлар ичида доцент, кейинчалик профессор Ҳомил Ёкубовнинг ҳам ўрни бошқача эди. Унинг нутқи кўнглидагидек бўлмаса-да, асарларнинг асл моҳиятини, хусусан, ижтимоий негизини очиб, ҳар тарафлама чуқур тушунтирар эди. Ундан олинган илм узоқ-узоқ вақтгача талабаларнинг хотирасидан ўчмасди.

Домла Ҳамид Сулаймон номи Республикада барчага таниш. Унинг дарс ўтиш услуби ҳам ўзига хос, у Фарб адабиётдан мутахассис бўлиб, нотикликда тенгсиз эди. Домла гапирган бирор жумла аудиторияда эътиборсиз қолмасди. Алоҳида ёзувчилар ҳақида фикр юритганида, уларнинг ижоди ва ҳаётини, хусусан шахсий хислатларини бениҳоя аниқ ва етарли даражада тасвирлаб берар эдики, бу маълумотларнинг кўписи ҳанузгача ўша вақтдагидек хотирамда қолган.

Кўпчилик талабаларга ўрнак бўладиган яна бир домламиз Аюб Ғалом эдилар. У киши тилшунослик илми саркардаси эди. Дарс ўтганда мавзуга алоқадор бўлмаган бирор сўз ёки жумлани қўшмасди. Дарсга кирганда бирор марта кеча нимани гапирган эдик, нимада тўхтаган эдик, деб сўрамасди. Эшиқдан кирган заҳотиёқ бир сўз ёки жумла билан ўтган дарснинг тутаган нуқтасини эслатарди-да, мавзунинг давом эттириб кетаверарди. Қўнғироқ чалингандан кейин аудиторияга қандай шиддат билан кирган бўлса, шундай шиддат билан чиқиб кетарди. Ўзини тутишда, одамлар билан муомилада унга ҳамманинг ҳаваси келарди. У ўзини вазмин ва сипо тутарди. Доим бежирим ва чиройли кийинарди. Уст-боши ҳозиргина тикувчидан олиб кийиб келгандай таассурот қолдирарди. Кейинчалик у ўзбек тилшунослари орасида биринчилардан бўлиб докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Аммо ишларини чоп эттиришда кўп омади келавермасди. Шунга қарамасдан, бир неча ўн йиллар давомида Аюб Ғалом улўф тилшунослардан бўлиб келди.

Навоийшунослик фанида бизга икки домла лексия ўқишган. Улардан бири профессор Абдурахмон Саъди. Ўша пайтларда XX аср ўзбек адабиётшунослигига ташвиш солган гурбатлар, бу олимни ҳам тинч қолдирмади. Навоий ижодига тегишли докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш унинг учун кўп машаққатларга сабаб бўлди. Дарс бериш услуби ҳеч бир домланикига ўхшамасди. Шундай пайтлар бўлардики, Навоийнинг дostonлари хусусида лекция ўқиётган, асар қахрамонлари хатти-ҳаракатларини актёрдек намойиш қилиб беришга уринарди. Баъзан бирор воқеа юзасидан аудиторияда «ўйин» кўрсатишни айб ҳисобламасди. Бунини яхши ният билан қиларди. Бироқ афсуски, тоталитар мафкура ҳомийлари уни Университетдан бадарга қилишди. Кейинчалик у умрини Самарқанд Университетида ўтказган.

Алишер Навоий лирикасидан Мақсуд Шайхзода махсус курс олиб борган. Унинг лекциялари чуқур мазмундор, таъсирчан, бироқ қиёфаси ва ўзини тутишидан чексиз дардчил ижодкор эканлиги кўриниб турарди.

«Казбек» деган папирос оғзидан тушмасди. Бирини чекиб бўлиб-бўлмай, иккинчисини ёқар, шу йўсида қандайдир ўз дардларини енгиллаштиргандек бўларди....

Нурмат Ражабов

НУРЖОН БОТИР

Бу инсон ҳақида домла Ҳасанмурод қори Лаффасий ўзининг «Тазкираи шуаро» рисоласида кўп ва гўзал ҳикоя қилиб берган. Бир Наврўз айёмида тақдир бизни 88 яшар Ёқубжон Ҳожи Матмуроджон эшон ўгли билан дийдорлаштирмаганда, домла Лаффасийнинг ёзганлари билан қаноатланиб юрган бўлармидик. Нуржонни кўрган, у ҳақда ота-онасидан талай ҳикоялар эшитган Ёқубжон ота кўп янгилликлардан бизни бохабар этди, булар Нуржон ботир сиймосини тўлақонли-роқ тасаввур этишда қўл келиши аниқ.

Омон Мирохунд ўгли Нуржон тахминан 1855 йилларда Қўшқўпир тумани Кенагас қишлоғида зиёли оиласида дунёга келган. Падари бузруквори Хива шаҳридаги Саидбой мадрасасида мударрис эди. Нуржон ўспиринлик чоғидан зеҳни ўткир, қизиқувчан эди. Йигитликка етгач, адабиёт, дутор машқи, суворийликка ихлос қўйди. У табиатан ноҳақликка кечиримсиз эди. Шу боис ҳақ-ҳуқуқи топталган ночорлар ҳақини ундириб берар, баъзан Ургенч-Хива савдо йўлидан ўтаётган текинхўр савдогарларнинг пўстагини қоқиб, ғарибу ғураболар кўлига қўшқўллаб тутқазар, сўнг эса ўзи ҳамсоя йигитлар билан шодкомликлар қилар, мусиқа, ғазал оқшомлари ўтказарди.

Нуржонга тиш қайраган қориндор бойлар ҳам оз эмасди. Уларнинг арз-доди билан зиндонга ташланди. Шундай кунларнинг бирида Хивага Амударё ўнг қирғоғидаги Шаббозланми, Тўртқўлданми бир бой ташриф буюрди. Шаҳарда бойнинг ўзидан ҳам кўра мусиқага рақс тушадиган оти ҳақида дув-дув гап тарқалди. Чиройли, қорабайир отни кўриб, рақсларини томоша қилганларнинг феъли айниди:

— Қандай қилиб бойнинг отини ундириб, хон ҳазратларига тортиқ қилиш мумкин?

Сарой аъёнлари ўртасида баҳс қизиди. Отга оғиз солдилар. Аммо бой ҳам ўз отини яхши кўраркан. Бермади. Сафар муҳлати адоғига етгач, отини миниб яна юртига равона бўлди, вазирларнинг узилган умидлари ҳақалак отиб қолаверди.

Орада саройбонлардан бири жўяли гап топди:

— Нуржоннинг ёш жонини зиндонда чиритиб нима қиламиз. Қўлидан келса ўшал бекнинг мақтовли отини олиб келсин, билъакс, ўша ёқларда қўлга тушиб, ўз оёғидан йитади.

Дасти узун умаролардан бири саройбон таклифини маъқул топиб, Нуржонни зиндондан озод қилишга муваффақ бўлди. Нуржон дарёни сузиб ўтиб, ўша бойникига ёлланма деҳқон, кейин отбоқар бўлиб ишга ёлланди. Уч ой давомида отни муқом билан ўзига ўргатиб, тун қоронғусида от билан чап қирғоққа сузиб ўтди.

Сарой аъёнлари ўз ниятларига эришган эдилар. От хон ҳазратларига қўшқўллаб ҳада қилинди. Матмурод девонбеги хон ҳузурда илмоқли гап бошлади.

— Миллатчи ёвмулларнинг бебошлиғи ҳаддидан ошиб кетди, Шовот, Моноқ халқи от дупурлари остида қолди. Моноқ ҳокими Раимберган сариғ қўлидан иш чиқадиган одам кўринмай-дир. Нуржонни...

Моноқ — Хиванинг кунботарида Туркменистоннинг Тошҳовуз шаҳри, Тахта туманига чега-радош. Гоҳида Қизилқум ошган босқинчи ёвмулар Моноқ элатларида кўп бузғунчиликлар қилишар эди.

Ёзнинг бир кунини. Саҳармардон Арвик элатига ёвмут суворийлари босқин қилди.

Бир ҳафта ўтиб, қўй, молларидан ажраган Арвик халқи Қизилқум ошиб Туркменистоннинг Тахта тумани сари қўюнмисол кўзгалди. Саиджон Абдукарим, Қурёз ложарам, Қутлимурод этиқдўз, Қурёз чўпонлар мол ўти жон ўқи деганларидай саф олдида борар эдилар. Саф Қизилқум ошиб, Оқматбой қалъасига етди. Пасттекисликка етганларида қум барханларида уч томондан тўфанг(милтиқ)лар сайрайди. Очиқ майдонда химоясиз қолган халқ тутдай тўкилар, ким юз тубан, кимлар елкадан яраланиб йиқилар эди. Охир-оқибат шу бўлдики, икки кун ичида қишлоққа олтмиш мурда ташиб келтирилди.

Орадан кўп вақт ўтмади, очқўз ёвмулар Қиёт қишлоғига ёпирилдилар. Йўлдош хўжа оти билан мойжувоз ҳайдаётганди. Қурол ушлаган ёвмут деди:

— Айри!

Хўжа от ипига ёпишди. Мойжувоз ичидан қарсиллаган милтиқ садоси янгради. Босқинчи отни олиб кетди.

Яна бир сафар қуролланган ёвмутлар Янгибозор тумани Ширинкўнғирот қишлоғига от солдилар. Уларни ўз дарвозаси яқинида сезиб қолган бир ота қизига қоч, дарвозани очма! — деди.

Фаним гужум билан дарвозани синдириб очди. Ўн олти яшар қизни от сағрисига босиб олиб кетди. Кўпга қолмай эл оғзида кўшиқ пайдо бўлди:

*Ёвмут келиб дарвозани оч деди,
Ота Раймажонга қоч деди,
Раймажон ҳали ғунча эди, ёш эди,
Улар бўлди бу ёвмутлар дастидан.*

Бу фожий манзаралар хон Ферузга кўпдан аён эди. Чора изларди. Шунинг учун ҳам Матмурод девонбегининг Нуржон Ботирни Моноққа ҳоким этиб тайинлаш маслаҳатини қувватлади.

Шундан эл тинчлиги, юрт ободончилиги Нуржон Ботир гарданига тушди. Моноқликлар уй-жойу кўприк қуришга, сув йўллари очишга муҳтож эди. У ўйлай-ўйлай Шовот канали чап соҳилида қалъа бунёд этиш, савдо юритишга аҳд этди. Бу хайру савоб ишда уни маҳаллий бойу амалдорлар, юзбошилар яқдил қўллаб-қувватладилар. Қалъа қурилиши аввалига жаҳду жадал давом қилган бўлса, бора-бора сустлашди, сўнг буткул тўхтайдиган даражага етди.

— Нима қилмоқ керак. Қалъа қурилишига малад қайдан, кимдан олса бўлади? — бу савол ёш ҳокимга тинчлик бермай қўйди.

— Шўҳимбойнинг олтин, бойликлари ҳадсиз. Қалъа қурилишига кўмаклашмасмикан? — маслаҳат солди навкарлардан бири.

— Шўҳимбойдин малад кутгандин кўра дажжолдин ажал кутган афзал. Якка-ёлғиз фарзандини чиқиштирмай туркманда тентиратиб қўйган исқирт бойнинг жони чиқса чиқарки, ундин ақча унмас. У ҳар кунги мойни хотинига қошиқлаб берармиш. Шундай экан, ундан малад сўрамаган афзал, — деди бошқа бир навкар.

Нуржон бундай гапларни кўп бор эшитган эса-да, илож қанча? Бой ҳузурига йигитларини юборди. Аммо қалъа қурилиши учун пул сўраб борган йигитлар ҳам қуруқ қўл билан қайтдилар. Шўҳимбой билан очиқ суҳбатга Нуржон Ботирнинг ўзи чоғланди:

— Шўҳим ога, яқин кунларда Моноқ деҳқон бозоримизда ҳам савдо-сотик юриб кетар. Расталардан бирини таъмирлаб сиз ҳам савдо юритсангиз?

Ҳоким жавоб ўрнига кинояли қаҳқаҳа эшитди:

— Беғам бўлғайсиз, ҳоким ҳазратлари. Расталарингиз ўзингизга насиб этсин. Эл оралаб савдо юритганнинг гаштига не етсин. Расталарингизга эшагимни ҳам боғламасмен!

— Ё, алҳазар, — ҳоким нафратини ичига ютиб орқасига қайтди.

...Хон саройи. Муҳаммад Раҳимхон Феруз жаноблари эл-халқнинг моддий ва маънавий машварати юзасидин маърузалар тингламоқда. Нуржон ҳам моноқликларнинг гайрати, орзу-ниятидан камтаринлик билан сўзлади. Хон ҳузурда Шўҳимбой сўз сўради.

Феруз бу исмни аввал ҳам бир неча бор эшитган. Даврага гердаийб чиққан бой, сўзини шундай яқунлади:

— Ҳазратлари амр этсалар олтинларим билан Шовот каналини бандлаб бера оламан.

Осойишталик, оройишталик билан қулашиб йиллар ўтди. Моноқ қалъаси битиб, савдо-сотик қайнади. Шовот, Ғозиобод, Тахта, Мойжангал, Гурлан, Тошқовуз халқи савдогарлари Моноқ деҳқон бозори сари симоб бўлиб оқди. Бозор юриб, иқтисод бир мунча мустақамлангач. Бўзёп каналини қазиб, ёвмутлар йўлини буткул тўсиш учун Қизилқум этагида яна бир қалъа бунёд этиш истаги туғилди. Бу ишлар ҳам хамирдан қил суғургандай битди. Бўзёп каналдан тўлқинланиб оби-ҳаёт оқди, янги қалъа атрофини саҳли боғ эгаллади, деҳқончилик гуллаб-яшнади.

Домла Лаффасий 1916 йили ёвмутбоши Хўжа Миёр оқсоқнинг элга ўтказган зугумини тилга олгани ҳолда, Туркманистоннинг Илонли туманида бўлиб ўтган муҳим бир қонли манзарани четлаб ўтганлар.

Кунларнинг бирида Ферузхон ҳузурига муштипар она бағри гирён киради:

— Кўзгинамининг оқу қораси белим мадори ёлғиз дилбандимдан ажрдилар. Оллоҳ таоло жойида ҳақ экан хунимга хун тўланмаса қолган умрим қарғиш билан ўттай!

Онаизорнинг оху зор қилиши хон бағрини ўртаб ташлади. У Хўжа Миёр оқсоқни туттириб, дастир қилишни ваъда бериб, кампирни уйига жўнатида. Нуржон Ботирни навкарлари билан Хўжа Миёр оқсоқ устига йўллайди.

Афсуски, чўли-биебонда неча кун олишувлардан сўнг ўқ-дориси тутаган Нуржон Хивага бўш қайтади. Дарғазаб бўлган хон:

— Бир оқсоқ бузғунчини дасттир (банди) қила олмаган аскарбоши зиндонбанд қилинсин! — деб буюради.

Хон амри вожиб. Шу тариқа Нуржон иккинчи бора зиндонбанд қилинди.

Шу воқеадан икки кун ўтиб Илонли тумани марказида шом пайти. Нуржон Ботир билан олишувларда туфанги ишқал топган Хўжа Миёр оқсоқ милтиқсоз устахонасига илтимос билан келди.

— Занғар Нуржон билан савашди туфангим ишдан чиқди. Созламанган, аҳволим чатоқ.

Туфангсоз Хўжа Миёр оқсоққа бир кеча-кундуздан кейин худди шу маҳал хабар олишни

айтиб, ўзи туман ҳоқими Арнасоат қабулига шовди. Туфансоздан мадад кутган босқинчи банди қилиниб, ўгли билан Хивага жўнатилди.

Арнасоат, унинг йигитлари устидан тиллолар сочилди, зар тўнлар, кимхоб чопонлар кийдирилди. Шу тариқа Нуржон Ботирга иккинчи бора тикилиб келган ажал яна чекинди. У Моноққа қайтди.

Моноқ деҳқон бозори қайнаган дошқозон мисол кўпириб тошади. Шўхимбой ҳам бозор оралайди. У ўз элдоши Ортиқ мушриб лақабли одам билан юзлашиб қолди.

— Ортиқ, одамгарчилигинг йўқ экан. Олган қарзингни тўламай уялмайсанми?

Ортиқ мушриб ҳам ўз тошига ботмон, қадри баланд инсонлар сирасидан. Бозор ўртасида эшитган ҳақоратидан аранг жаҳлини босиб, деди:

— Омонатингиздин орқалик бўлинг, Шўхим оға. Эрта оқшом эрмас, индин шом маҳал бир хабар олинг.

Шўхимбой учун икки куну бир тун йилдай судралиб ўтди ва ниҳоят белгиланган вақтдан олдинроқ Ортиқ мушриб дарвозаси олдида ҳозиру нозир бўлди.

Кенг долон, ўртада катта осма қозонда шўрва билқ-билқ қайнаб ётибди. Хизматдаги йигитлар ҳушмуомалалик билан Шўхимбойни эшагидан туширмай далон тўрига етакладилар. Ҳаш-паш дегунча уни аввалдан қазиб қўйилган чуқурга эшаги билан бирга кўмиб ташладилар.

Ёвузлик ҳоким қулоғига бориб етди.

— Начора, энди Шўхимбойга ёрдам бериш имконсиз.

Нуржон Ботир кўнгилсизликлар силсиласи босиб келаётгандай чуқур уф тортиб қўйди.

Эртаси кунни Юсуфжон эшонни чорлади.

— Эшон ҳазратлари, ҳеч нарсадан кам-кўстим йўқ. Эл оройиш, тўкин-сочинлик. Бир армоним, яратган Оллоҳ мендин бир ўғил зурриёдни қизанаётганга ўхшайди.

— Сабр таги олтин дейдилар, бўтам. Худои таоло бераман деса қиз ҳам, ўғил ҳам бераверади. Қисинма, сенга ниятлаган ўғил фарзанди ҳам бор.

Орадан ҳеч вақт ўтмай Эшоннафас дунёга келди. Элда нотинчлик. Тахта туманидаги Пошмонкўр, пўрсулик Сафарали исёнлари эл тинчини бузди.

1331 ҳижрий 1913 милодий йилда ёвмут Шоммикал хонга қарши бош кўтарди, хон унга қарши Шихназарбой ва Моноқ ҳоқими Нуржон Ботирни йўллади.

— Шу урушга оёғим тортмаётир. Шаҳид кетсам рози қолинглар, — деди от узангисига оёқ иларкан Нуржон.

Унга савашга бормаслик, ёш жонини жуванмарг қилмасликни ёлвориб илтижо қилдилар.

— Шоммикал бирла савашга чиқмасам Нуржон Ботир отим нерда қолади. Начора ҳар бошга бир ўлим ҳақ.

Саваш Қизилқум этакларида шиддат-ла давом этарди. Қарама-қарши томонлар оралиғи ниҳоят яқин, ўқлар чийиллаб учади. Нариги томондан сас эшитилди:

— Ботир бўлсанг тик кўтарилиб савашга чиқ!

Нуржон Ботир беихтиёр пана жойдан энди бошини кўтарган эдики, пешонасидан ўқ еб ерга қулади.

Унинг қонли жасадини жанг майдонидан олиб чиқиб аравада Моноққа олиб келдилар, халқ ўз қаҳрамони билан видолашгач, эртаси кунни туғилиб ўсган ошённи Кенагас туманидаги Зорлик бобо қабристонига авлод-аждоллари қаторига жойладилар. Тезда халқ оғзида кўшиқ пайдо бўлди:

*Нуржон Ботир гетаверди туманлаб,
Куммасина гул қистирди чаманлаб,
Йумит қурғай отиб олди амаллаб,
Моноқ элин гўзларинда ёш қолди.*

*Ботирнинг минган оти бўш қолди,
Эшоннафас энди элга бош қолди,
Томоғида ютилмаган тош қолди,
Моноқ элин гўзларинда ёш қолди.*

Эшоннафас учун умр санокли, ризқ-насиба ўлчамли экан.

Гарчи у Арвик қишлоғи (ҳозир Шовот туманидаги Маҳтумқули номли ширкат хўжалиги)да ёшлар уюшмасининг котиби вазифасида ишласа-да, 1929 йил кўкламида погон таққан тафтишчилар пайдо бўлдилар:

— Нуржон Ботир ўз эшигида батрак сақлаб, халқни эксплуатация қилган шахс. Бутун қалъа, молу мулки энди халқники!

Эшоннафасдан уй-жойини тортиб олдилар. Унга бола-чақа, кўч-қўронини олиб ота юрти Кенагасга жўнашдан ўзга илож қолмади. Колхозга аъзо бўлиб кирди. Рус, инглиз, араб тили ва алифбосини яхши билгани ҳолда ер чопиб, ғўза суғориб юрди. Ўйиборсизликданми, куй, шеър оҳангларига маҳлиё бўлибми, кигиз саҳли ғўза ниҳолларини сув босибди. Пешинга қолмай табелчи, тафтишчи пайдо бўлиб «шўро ҳукуматига хавфли, колхоз ишига адоватли» дея айбнома ёзилди. Суд, сўроқсиз Тошкент ҳибсхонасига жўнатилиди. Унинг шу ёқларда жон таслим қилгани ҳақида гап-сўз юради, холос.

* * *

Ҳозир Қизилқум этакларидаги Нуржон Ботир номли ширкат хўжалиги далаларида ҳар ёз буғдойлар бошоқлаб, олтин куз палласи қирмизи дон, «оқ олтин» барака чаноклари отизларга снғмай кетади. Нуржон Ботир барпо этган жойнинг арзхона, оромжой, даҳлизи қандай бўлса шундайлигича асралмоқда.

ТАРИХ ВА ЗАМОН СОЛНОМАЧИСИ

Одил Ёқубовнинг ижодига бир назар

Бизнинг ушбу мулоҳазаларимиз Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг, асосан, «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Адолат манзили» романлари хусусида. Мазкур романлар қисқа муддат ичида кўп тилларга таржима қилиниб, китобхонларга манзур бўлди. Хусусан, «Улуғбек хазинаси» романи адибга жуда катта обрў келтирди. Ёзувчининг 50 ёшлиги муносабати билан 1976 йилнинг ноябрида «Литературная газета»да чоп этилган улуғ ёзувчи Чингиз Айтматовнинг табриқномасида шундай сўзлар бор эди. «Улуғбеклар тажрибаси инсон насл-насабини унинг ўз нигоҳи олдига юксак мартабага кўтарди. Агар Улуғбеклар бошидан ўтган фожиалар тажрибаси бўлмаганида, Улуғбекнинг ўзини ким ҳам биларди? Жаҳон санъатида эса, Шекспир, Гёте, Томас Манн ва ҳатто Толстой ҳам бундай юксакликларга кўтарилмасди. Инсон руҳининг барҳаётлиги буюк шахс тақдири билан боғлиқдир. Бундай шахс дунёга, ҳақиқатга тик боқади ва жаҳолатга, фикрий қолоқликка нисбатан мурасасиз бўлади...» Бу фикрлар Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек ва бошқа тарихий сиймоларни яратишда Одил Ёқубов олдига турган вазифанинг нақадар муҳим ва мураккаблигини яна бир қарра исботлайди. Ёзувчи ўзи қаламга олган даврни чуқур ўрганган. Айниқса, Улуғбек ва унинг ўғли — Абдулатиф, Али Қушчи, Ҳазрат Низомиддин Хомушларнинг мураккаб ҳаёти ва фаолияти тарихий жиҳатдан тўғри акс эттирилган. Албатта, тарихий ҳақиқатни кўрсатишда адиб бадиий талабларига асосланган ҳамда тўқима образлардан ҳам кенг ва ўринали фойдаланган. Лекин бу нарса асарнинг тарихий ҳақонийлигига путур етказмаган, аксинча, воқеаларнинг ишонарлигини таъминлаган.

Масалан, Улуғбек қанчалик машҳур сиймо бўлмасин, илм-фан соҳасида қанчалик кашфиётлар яратган бўлмасин, барибир, ўз даври, ўз табақасининг фарзанди эди. Адиб асарда Улуғбек шахсидаги энг ноёб фазилатлар — ақл-заковати, донолиги, нодир салоҳияти билан бирга жиддий нуқсонлари ва инсоний заифликларини ҳам дадил кўрсатиб беради. У шунчалик катта ақли, истеъдоди билан, бир зум ҳам салтанатдан воз кечгиси келмайди. Фақат умрининг энг сўнгги фожиали дамларидагина, ақл-заковатини «бевафо тожу тахт» учун жувонмарг қилганидан пушаймон бўлади, афсус-надоматлар чекади.

Адибнинг «Кўҳна дунё» романида эса, буюк сиймолар, мустабид пошво ва оддий одамларнинг образлари тасвирга олинади. Муаллиф илк ўрта аср воқеаларини тарихий реал далилларга суянган, бадиий тўқима воситасидан моҳир фойдаланган ҳолда ифодалайди. Ҳамма қаҳрамонларни, шу жумладан, феодал даврининг энг катта ва қудратли ҳокими Султон Маҳмуд Ғазнавий, буюк сиймолар Абу Райҳон Беруний билан Абу Али ибн Синони зиддиятларга тўла давр гирдобидида кўрсатади.

Вақт нуқтаи назаридан воқеалар бир-икки ойда бўлиб ўтса-да, кўп қаҳрамонлар, хусусан, Беруний билан Ибн Синоларнинг қувонч ва изтироблари, одил шоҳ қидириб бефойда ўтган йиллари, дарду ҳасратлари билан танишамиз. Икки аллома ҳам бор иқтидорларини илмга бағишлаш орзуси билан яшайди, шунинг учун ҳам улар саройдаги тубанликлардан, ивво, фисқу фасодлардан, ҳокимият учун бўлаётган курашлардан йироқ юришга интиладилар. Лекин ҳаёт қонунияти шундайки, бу мудҳиш вазиятдан чиқишнинг иложи йўқ. Чунки, оғир вазваса дардига чалинган Султон Маҳмуд истаги билан бош вазир теварағидаги тўқнашувларга икки сиймо ҳам тортилади. Фирибгар бош вазир туфайли Султоннинг дардига даво топишга қобил Ибн Сино ўрнига сохта, ҳаммага ўзини Ибн Сино деб таништириб, алдаб юрган Абу Ҳалим ибн Файсал (лақаби — Абу Шилқим ибн Шаҳвоний)ни чин Ибн Сино қилиб келтирилади. Бу шиддатли курашда Беруний, ҳақиқий Ибн Сино ва Маликул шароб каби пок одамлар ҳақиқат ва адолатдан бир қадам ҳам чекинмайдилар.

Шу нарсани ҳам эслатиш лозимки, «Кўҳна дунё» фақат Беруний билан Ибн Сино ҳақидаги роман эмас, балки номидан кўриниб турганидек, зулм ва адолатсиз замонда

пайдо бўлган илк феодал даврининг «телба ўйинлари», бутун оламни тиз чўктириш иштиёқда ёнган мустабид ҳукмдорлар ва уларнинг аянчли тақдирлари ҳақидаги асардир.

Мазкур икки тарихий романининг узвий давоми тарзида юзага келган, ўлкамизнинг яқин ўтмишида рўй берган воқеалар борасида ҳикоя қилувчи «Адолат манзили» романи ҳам адибнинг ижодида муҳим аҳамият касб этади. Асарда 1984-1988 йилларда Москва томонидан пахтачилик соҳасида Ўзбекистонда мисли кўрилмаган даражада кўзбўямачилик бор, деган баҳонада амалга оширилган қонунбузарликлар ва қирғинлар тўғрисида сўз юритилади.

Муаллиф асар марказига пок, беғубор, ҳалол бир оилани олиб чиққан. Роман қахрамонлари — Суюн Бургут ва унинг жуфти ҳалоли Маржоной бир-бирларига жуда меҳр қўйиб, турмуш қуришган. Уларнинг севгиси, қандай топишиб, қандай висолга етганликлари ҳақидаги саҳифаларни асарнинг ёруғ нуқталари десак бўлади. Ёзувчи шундай бўёқлар топганки, китобхон уларнинг севгиси нақадар пок ва чинакам эканлигига сира шубҳа қилмайди. Маржоной Маржонтовда туғилган. Болалиги ўша гўзал тоғ ва дараларда ўтган. Лекин отаси Маматмерган улоқда йиқилиб, оламдан ўтганидан кейин онаси Бибисора момо — ёшлигида жуда кўҳлик бўлган жувон ўша вилоят обкомининг ёлғиз қолган биринчи котибига (Бибисора, уни ветеран деб атайти) турмушга чиққан. Аммо, бу орада ветеран ишдан олиниб, Тошкентга келади. Маржонойни ўз қизидан ортиқроқ севиб, меҳр кўрғазади. Бироқ, Маржоной тўққизинчи синфни битиргандан кейин, уни Тиббиёт институтига киритишига кўзи етмаган ветеран қизни бир йил ўз вилоятида ўқиб, аттестат олиб келсин деган мақсадда Маржонтовга юборади. Гўзал Маржоной қишлоқда табиатан ғалати, мард, танти, чапани, шоиртабиат Суюн Бургут билан бирга тўйларда дўмбира чалиб ўлан айтадилар. Шундай қилиб, улар Бибисора момо билан ветеран бобони доғда қолдириб, олий мактаб ҳақидаги орзуларидан ҳам воз кечиб, висолга етишадилар. Тўғрироғи, Суюн Бургут Маржонойнинг ризолиги билан уни Маржонтовга олиб қочиб кетади. Кейинчалик ветеран уларни ўқитади. Маржоной ўқитувчи, куёв ветеринария врач бўлиб етишади. Сал ўтмай Суюн Бургут машҳур чорвачилик совхозига директорликка тайинланади. Асар драмаси айнан шу ердан бошланади. Чунки совхознинг бош директори Мансурмеш: «Менинг мансабимни обком котибига катта пора бериб тортиб олдинг» деган бўҳтон гап тарқатади. Бу эса, худди шу йиллари Ўзбекистонда изғиб юрган москвалик «десантчи» лар тўдасига сарёдек ёқади. У ёғи ҳаммамизга маълум фожиалар бошланади...

Романда Суюн Бургут билан Маржонойнинг фарзанди — Лочин ва унинг севгилиси — Оатинойнинг мусаффо, Маржонтов ҳавосидек тиниқ ҳисларига ҳам катта жой берилган. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Суюн Бургут оиласининг бошига тушган мусибат халқ бошига келган шафқатсиз кулфат тарзида қабул қилинади.

«Адолат манзили» романи ҳурлик ва озодликнинг бебаҳолигини, қолаверса, бу неъматни қадрламоқни ўргатади.

Кузатувларимиздан пайдо бўлган хулоса шуки, ҳурматли ёзувчимиз Одил Ёқубовнинг ўз ибораси билан айтганда, «тарихимизни тиклаш, буюк аждодларимиз яратган олтин меросни халқимизга қайтариб бериш, Улуғбек, Бобур, айниқса, Амир Темурдек буюк боболаримизни дунё миқёсида улуғлаб, уларнинг руҳларини шод этишдек савоб ишларни» адо этиш ижодкорнинг виждон амридир.

Исо Жабборов,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, профессор.

«ВАПААННОМА»

Қасида-достондан ҳайратлар

Учинчи ҳайрат

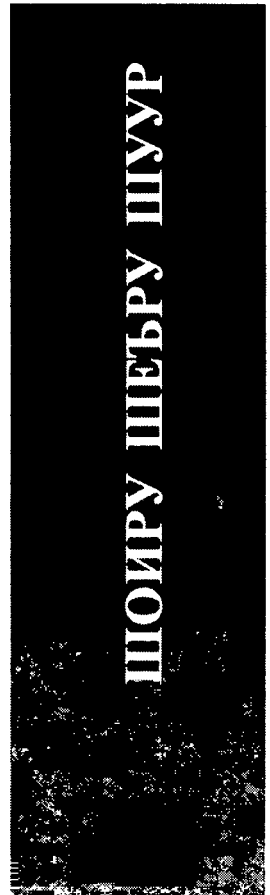
Гар сен идрок айласанг,
Айни ҳақиқатдур мажоз...

Навоий.

Ботирхон Акрам

1. Ватан меҳвари-ла вобаста «олти жиҳат»¹
(Сийрат — моҳият тарди-ла дардманд фикрат...)
«Илми зоҳир»дан мурод — фазлу камол даъвати,
«Илми ботин» дарслари — руҳият балоғати...
Ҳақ йўлининг риёзат манзиллари — маърифат,
Орифлар қароргоҳи, сен — эй, боқий Ҳақиқат!..
Мажозий зарралардан то раббоний коинот —
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
2. Кеч англадим: «Ал-мажозу кантаратул» Ҳақиқат»,²
Икки олам тажалли этмиш фарзона ҳикмат...
Адамдан — дунё бунёд, фазога бериб вужуд,
Замондан ясаб абад, маконга чекиб ҳудуд,
«Етти ато, тўрт ано»³ мезони — қудсий паноҳ,
Абулбашар⁴ наслини бошариф айлаб Оллоҳ,
«Ҳуббул-ватан...» ҳадисин малоик тақрорлар бот—
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
3. Бу назаргоҳ шундоғам ҳайратбахш ажойибот,
Кўнгил мулки... оламда нисбати йўқ тилсимот.
Ҳаёл етмас хилқатда не яқину не йироқ,
Зарра моҳиятини ким англаган яхшироқ?..
Гоҳ кутблардан узоқ... икки ҳамдам, ҳамнигоҳ,
Ёлғиз Холикул-қодир ҳозир у нозир, дилхоҳ!..
Жон-ла Рӯҳ «икки жаҳон» ичраким икки қанот—
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
4. «Ажаб дунё!..» Тирик жон учун турфа эҳтиёж:
Кимда — жоҳ, сарват ғами, кимдир меҳрга муҳтож...
Аҳли саховат учун ҳаёт туганмас неъмат,
Раббим, ғани зотларга эҳсон этгил диёнат!..
О, олий мувозанат, даҳлсиз олтин мезон,
Шояд бўлсангиз аҳли салоҳ дардига дармон,
Тоқим, сабр султони боумиддир одамзот—
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
5. Аҷдод учун шажара, авлодларга — расида,
Рухоният ҳалқаси даввор силсиласида:
Донишманд тарих билмас ғаройиб дарсхонасиз,
Китобларда битилмас сўз дури — фарзонасиз...
Балким, сиз билан қойим-мақом йиллар, фасллар,
Балким, сиз билан солим... зоту насаб-насллар!..
Сиз билан ҳамжинс, шаксиз, моддаи унсуриёт —
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
6. Ҳақни таниди одам, шаҳодат — Расулиллоҳ,
Олами ғайбада не сир, зоти валилар огоҳ...
О, маконлар, замонлар, асослару имконлар!..
Ҳаёт аталмиш неъмат моҳиятида жавҳар—
Мўъжизаи «ал-аксир», Ҳақиқат намудори,
Сиз — олам Уйғунлиги, арз — само наҳоткори!
То мунир қалб чироғи, хатарсиз ҳатто зулмот,
Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..

¹ Моддий ва руҳий хилқатнинг «ости ва усти», «ўнгу сўли», «олди ва орқаси»...

² «Мажоз — ҳақиқат кўприги». (Ҳадисдан Навоий табдили).

³ Етти иқлим, тўрт фасл.

⁴ Одам Атонинг лақаби.

7. Кўздан пинҳон ришталар — воситаи муборак,
 Зоҳиран бетакорорсиз, моҳиятда — муштарак.
 Сиз — ботиний силсила, шариф оятлар монанд:
 «Камар дар миён, сано ба забон»¹ банди-ла банд,
 Ҳиммат белига камар, нури иймонга қувват,
 (Аждод руҳонияти мадад берур беминнат!..)
 Балким, сиз боис меҳвар — курра ўқида сабот,
 Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
8. Одамзот феъл-атвори, не тонг, икки зид дунё:
 Сўзда, сувратда — виқор, дилда ғайри муддао,
 Бундан-да турфароғи, хатарлироқ томони —
 «Тенгри эҳсони»¹— зако... залолатлар қурбони!
 Қараминг кенг: ўзиндан — марҳамат ҳам мағфират,
 Шикаст еса ҳам вужуд, соғ бўлса бас руҳият...
 Ҳар иймонли, шокир зот дилида жо муножот:
 «Илоҳий робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..»
9. Бас, хоҳ аён, хоҳ пинҳон, сиз — ғаройиб кўприклар
 (Назар қушига қанот бўлган каби киприклар...)
 Шойиста даргоҳларга улашиб меҳру вафо,
 Ранжида кўнгилларга бўлғаймиз малҳам-шифо,
 Олис тақдирларни ҳам этгайсиз яқин, дилбанд,
 (Водариф, аҳли гумроҳ, ўша-ўша — худписанд!)
 Мушқиллар осон сиздан, ҳожатларда даражот,
 Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..
10. Ўн саккиз минг меҳвар узра эврулур жаҳон,
 Ундан вокиф ёлғиз ўзи Қодирул-имкон!..
 Азизларнинг аржуманди— меҳвари Ватан,
 Садафларп дурри самини — гуҳари Ватан,
 Жаннатлардан фузун зебо маъвосан, Ватан,
 Воҳидлар ичра маҳбуби танҳосан, Ватан!
 Бобомерос аносирдан тамсил мўъжизот —
 Сеҳрли бир робита бор, шу қадар жозиб ҳаёт!..

Тўртинчи ҳайрат

*Ранж кўрмай киши топарму фароғ,
 Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ...*

Навойӣ.

- 1 О, сен Ҳаёт!.. Қанча шоён баҳо олмадинг?
 Олий мақом нисбатлардан беком қолмадинг...
 Неъматларга бидояту ниҳоят — ўзинг,
 Оллоҳдан абадул-абад иноят — ўзинг!

¹ «Камарбасталик — аъмолимиз, ҳамду сано — фикру зикримиз» (Нақшбандий)

² Навоӣдан

Ҳазрат Навоӣ таъбирича, «ўз вужудимга тафаккур айласам», каминада пайдо бўлган орифона шеър «дағдағаси» (Бобур) ва мазкур қасида — дoston рағбати («Ватаннома» муқаддимоти: дебоча ва беш ҳайрат) Низомиддин Алишер Навоӣни муттасил мутолаа қилиш шарофатидир...

Биҳамдиллоҳ, мен фақирга Оллоҳнинг улуг марҳамати — ушбу қасида-дoston, ўз мўлжалимда, етти қисмдан иборат бўлади. Бироқ илк (илоҳиёна, қадимона) боблар ҳали анчайин «хом ва нотамом» (Навоӣ) эканлигини англаб етганим учун муқаддимотдан кейинги (биринчи, иккинчи қисмга оид) бобларни ҳозирча тушириб қолдирдим ва маълум тадрижийлик зиддига... учинчи — еттинчи қисм бобларини бериб боришни ният қилдим: булар: «Нақшбандия Ватани», «Амир Темура ва Улуғбек», «Низомиддин Алишер Навоӣ», «Заҳриддин Муҳаммад Бобур», «Пароканда асрлар нидоси», «Хурфикр жадидлар Ватани», «Даҳриёна алданган замон армони» ва «Миллий истиқлолият Ватани» бобларидир.

Ниҳоят, вақтинча тушириб қолдирилган: «Илоҳий-аслий Ватан», «Турон афсоналарида аксини топган, Абуттурк шажараси таниган Ватан» (биринчи қисм); «Ватандош улуг имомлар ва қомусий илм даҳолари кашф этган Ватан» (иккинчи қисм) боблари тиклана боради, деган комрон умидим бор. Иншооллоҳ бу улуг мавзуда илова боблар туғилса, ажаб эмас...

Муаллифдан

Балким, Одам Ато бўлса биринчи дехқон,
Ердан ибтидо ризқ — бошоқ олганида дон,
Мудом ўзингсан субутий мояи меҳнат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..

2. Томирдаги мавжвор қонсан, жисмаро жонсан,
Нафас «ал-аксири» — ҳаво, тирик имконсан.
Жумла аҳли салоҳ учун бохайр аъмолсан,
Аҳли фасоҳат ҳайрати, мунир хаёлсан.
Тафаккурга аввал ўзинг руҳий эҳтиёж,
Беҳбуд умидларга нажот, беминнат илож...
Сени бевақт тарк этмагай ёшлик, тароват,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
3. Валилардан мерос ҳикмат: «Нафас фанимат»,
Комрон аждод шукронаси — бебаҳо фурсат.
Нисбатлардан ажаб нисбат: ҳаёт — машварат...
Бир мажлиски, унда бўлмас абас сўз, фикрат.
Пирлар сўзи: «Ҳаёт илми — улуғ маърифат».
(Не тонг, ундан сабоқ олур донолар фақат...)
Буни дилдан идрок этмоқ ўзи саодат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
4. Сомирийдан¹ нақл: «Ҳаёт — сиру синоат...»
Машойих дер: «Бу — илми ғайб, рамзи каромат».
Илм аҳли англаб етгани — бедор риёзат,
Ҳунар аҳли назарида — машаққат, тоқат.
Аҳли тараблар пешаси — қайғусиз яшаш,
Даҳрий йўқсиллар маслаги: «беомон кураш»...
Ориф зотлар эътимоди — мутлоқ Ҳақиқат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
5. Кимга ҳаёт — дорул-армон, роҳат-фароғат,
Гўё сўнгсиз «базми Жамшид», сарҳадсиз ишрат...
Кимга — навмид бечоралик, умрий мажруҳлик,
Кимдир ундан изтиробда, озор-андуҳлик...
Қай бировга сиғмас давлат, афсунгар сарват,
Не тонг, ундан — кибру ҳаво, айни залолат.
Эҳ, бўлсайди тафовутлар имтиҳон — ибрат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
6. Бу — мажозий ишқ; дарди ширин, давоси — висол...
Ё ишқи ботин: ҳажри битмас, висоли — ҳаёл...
Ҳоҳ жисмоний, хоҳ руҳоний — қиммат бўлсин ишқ,
Бири — жонга, бири — руҳга қувват бўлсин ишқ.
Дард аҳлининг комрон ўйи, боқий муҳаббат,
Бу — дунёвий меҳру вафо, у — ҳаёл...жаннат!
Мажозийми, илоҳийми — муборак қисмат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
7. Ватан шаъни ҳаёт қадар сеҳрли, мўъжаз,
(Ажаб, унинг талқинига бу қалам ожиз).
Илло, бу — ғаройиб шаън, хилқати муъжиб:
Таҳқиқига «икки жаҳон» рағбати вожиб!..
Бас, зоҳиран ҳайрат ила сир бўлмас ошкор,
Бунда, балким, илоҳий бир маърифат даркор!..
О, сен аждодлардан мерос табарруқ ҳикмат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
8. Ватан меҳри ҳаёт қадар азиз, муқаддас,
Билъакс, буни англамаган зот умри абас...
Бу саждагоҳ намудори — жаҳонга кўзгу,
Тупроғининг ҳар зарраси хос мўъжиза-ку...
Бу баҳрнинг ҳар қатраси — сафо гавҳари,
Ҳар жиҳати Ҳақ тимсоли — ғаройиб хилқат,
Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..

¹ Афсунгарлар пири.

9. Ватан бурчи ҳаёт қадар буюк ва шараф,
 Шоҳид бўлинг: замон, макон, сиз — олти тараф!
 Қарзин қандоқ уза олсин ҳақир бир фарзанд,
 Она қадар юксак бўлса, бурчи сарбаланд!
 Боқий таскин: она рози — розидир Оллоҳ,
 Фарзанд қарзи топгувсидир Ўзидан паноҳ!
 Зарра-зарра ўтилгувси; бас — шу қаноат,
 Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..
10. Ватан васфи ҳаёт қадар муборак мавзу,
 Қайси соҳиб қалам уни қилмаган орзу?..
 Худовандим, эҳсон айла рағбат муносиб,
 Малоиклар, руҳан бўлинг менга мусоҳиб!
 Пирлар, мадад кўргизгайсиз, кечиб гуноҳим,
 Иймон! Ҳар нафасда бўлгин ўзинг дилхоҳим...
 Бахт кавкаби бир ҳақирга қилгайсан шафқат —
 Боқий сарчашмасан, ҳаёт, баҳри саховат!..

Бешинчи ҳайрат

*Айтиб совумас тарона — сенсен,
 Олиб курумас хизона — сенсен...*

Навоий

1. Сунъ Меъмори тарҳин тузган муаббад «макон»,
 Вақт Юлдузи мангу нурафшон этган «замон».
 Ҳарфу руҳи, банди-банди бошариф Мусхар,
 Ҳар дур донаси баҳосиз шодаи садаф...
 Мунчалар ҳам ҳайратбахшсан, мунис назаргоҳ
 (Юртим, ёлғиз тилагимдур Оллоҳдан паноҳ...)
 Фақат зотинг — моҳиятинг ким англар, қачон?
 Илло,бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»¹
2. Дам нигоҳларда намоён, дам кўздан ниҳон,
 (Ҳамул шоҳиди таважҷуҳ, ҳамул — ломакон.)
 Она Ерим, буржи Жалол айлаб сарбаланд,
 Сени буржи Жамол шунчалар зебо, дилбанд —
 Алар нури раҳматидан тенгсиз Камолинг,
 Бори бўҳронлар зиддига, ёруғ Иқболинг!..
 Азал-абад даҳлсиздир шаънинг бегумон,
 Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
3. Аввалан, илохий дард-ла бунёд ошёнсан,
 Акси покиза қалб кўзгусида аёнсан.
 О, хаёлий замонлардан ғойиб акс-садо,
 Балким, Абулбашар — руҳи таратган нидо...
 Ўзинг — илҳоми ибтидо, биринчи рағбат,
 Холиқдан илк дорул-амон, барқарор хилқат,
 Фикран идрок этиб бўлмас, иложсиз имкон,
 Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
4. Сен— азалдан бедор дунё, тинмаган бир жон,
 Балким, Хизр топган боқий ком — «оби ҳайвон»,
 Қай ирмогинг бошида ул чашми жовидон?
 (Не ажабки, бағринг сенинг — мўъжизотга кон)
 Ҳақнинг инояти— олий эъжоз-ку ҳаёт,
 Балким, шунда амин бўлган бунга одамзот!
 Балким, жаҳон бўстонида сен — биринчи боғбон...
 Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
5. Қайдасиз, эй дostonсаро озод тафаккур,
 Айланг Ватан тимсолини элга хўб, манзур...
 Қайда риёзат тигига дош берар сабот,
 Сўз сеҳрига қойим турар ғойиб куч — нажот.
 Ватаннома — миллий тарих, ёдгор маърифат,
 Сўз мулкида мутлоқ холис, лилло ҳақиқат!..

¹ Рауф Парфи сатри.

Яралгуси ҳали жилд-жилд солнома, дoston,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»

6. Бу дарсхона ёлғиз орзу, ҳою ҳавасмас,
Унга муҳаббат — кам, шавқ — кам, балким, бу — абас...
Аввалан, Ҳақ розилиги — ҳидоят йўли,
Сониян, Аторуд рағбати — имдод қўли,
Таъмалардан фориг — «зодаи таъб»¹ фақат,
Пири комиллар назари — пойдор кафолат...
Шудир навобахш хос ҳужра, хонаи комрон,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
7. Ажаб мантиқ; мавжудлигинг ўзи мўъжизот,
Ҳар эъжозинг замирида ҳаётбахш ҳикмат.
Сувратингда зухур этар худ етти иқлим,
Сийратингда пинҳон кавнайн² — энг улуг тилсим...
Сени билиб талқин қилар фақат даҳолар,
Закий кошифларинг дилдан англаб баҳолар.
Бунда нисбий сарҳисоб ҳам эмас-ку осон,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
8. Не тонг, жумла тафовут ҳол, армонли қисмат,
Тангри ярлақанган мулкда... қайдан залолат?..
Қанча улуг сиймоларда... афсус-надомат,
Даҳоларга азоб берар... ҳуфъя маломат.
Аҳли фузалода, вожаб, иштиҳоблар,
Комронлар тавбасида... изҳори гуноҳлар,
Буржи ҳақиқатдан нажот топгуси иймон,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
9. Ҳар бир зарранг синоати, ҳар қатранг зоти,
Зоти эмас, турфа аломати, сифоти...
Ориф, вали аждодларнинг ҳаёт ибрати,
Авомуннос эмас, хос оқиллар қисмати,
Алал-хусус, жонфидолар руҳий ҳилқати,
Айтолмаган сўзи, унсиз нидо — даъвати,
Бори сенинг замирингда — зотингда ниҳон,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»
10. Ватан! Қутлуғ таронасан, бемисол дoston,
Пурҳикмат сўз хизонаси, дурри жовидон...
Тавсирингга шоён, фақат осмон сафҳаси,
Сиёҳига фақат «оби ҳайвон» чашмаси!..
Тилим лолу сўзим ожиз, санъат — нотамом...
Зотан, дилда орзу мавжвор, улуг мурад — ком.
Навмид шайтон, бихамдиллоҳ, раҳнамо — раҳмон,
Илло, бу — «Ватан аталган муқаддас армон!..»

¹ Туғма истеъдод (Навоийдан)

² Икки жаҳон

АДАБИЁТ АБАДИЙ

Атоқли адиб ва арбоб Шароф Рашидов бундан 20 йил бурун вафот этган. У 50 йил бурун «Ғолиблар» деган илк қиссасини ёзган.

* * *

Қўшиқлари ва драмалари билан шуҳрат топган устод Туроб Тўла 85 йил бурун (1918 йил) Турбат қишлоғида таваллуд топган эди.

* * *

Устод Шуҳрат ҳам ўша йили (1918 йил) туғилган. Унинг шеърлари, дostonлари, ҳикоялари, шунингдек «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар», «Машраб» романларини ўқувчилар ҳамон ўқишади.

ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

Рисола¹

Болалар ўзларига нисбатан эътиборсизлик мавжудлигини сезсалар ҳам баъзан ёлгон тўқий бошлайдилар. Бунақа ҳол кўп болали оилаларда учрайди. Тўғри, ота-она учун барча фарзанд бир — суюмли. Беш бармоқнинг қай бирини тишламанг, оғрийди. Аммо ота-она ўзлари билмаган тарзда фарзандларидан бирига кўпроқ, иккинчисига камроқ эътибор беришлари мумкин. Агар болалардан бири нимжонроқ ёки касал-вандроқ бўлса, унга кўпроқ парвона бўлинади. Бу парвоналик бошқа фарзандга ўзгача туюлади. Болалик онги «Аканг (ёки уканг) касал, онанг (ёки отанг) шу сабабдан унга кўпроқ қарашади», демайди. Аксинча «Мендан кўра уни кўпроқ яхши кўришади», деган ўксикли хулосага келади. Мактабда айрим муаллимлар суюкли ва ёқимсиз ўқувчиларига муносабатларини ошкор қилиб қўядилар. Агар уйда ўксиган бола синфда ҳам шундай эътиборда бўлса, унда атрофидагиларга нисбатан норозилик, ҳатто нафрат уйғонади. Ўзини эътиборлилар қаторида кўриш учун ёлгондан фойдаланади. Уйда мактаб ҳақида, мактабда уй ҳақида ёлгон гапларни айта бошлайди.

Дўстлик ҳақидаги нотўғри тушунча ҳам болани ёлгон айтишга мажбур қилади. Агар ўртоғи бирон ноҳўя иш қилган бўлса, бола унинг айбини яшириш учун ёлгон сўзлайди. Болага айбни яшириш эмас, хатони тузатишга ёрдам бериш — чин дўстликдир, деган тушунчани сингдириш осон эмас. Орада «хоинлик» деган тушунча ҳам бор. Агар бола дўстининг айбини ошкор қилса, унга «хоин» деган тавқил лаънат ёпиштирилади. Демак, ёлгоннинг биринчи сабаби дўстининг тақдирдан чинакамига қайғуриш бўлса, иккинчиси «хоин» деган ном олишдан қўрқишдир. Кўриниб турибдики, ёлгоннинг иддизларидан бири қўрқувнинг яна бир турига тақалаяпти. Иддизлардан яна бири иккиюзламачилик, лаганбардорликка ҳам бориб уланади. Юқорида зикр этганимиз — атрофидагиларнинг диққатини ўзига жалб этиш истаги болани шу йўлга ундайди. Бошқаларни ёмонлаш учун ёлгон тўқилади.

Ёлгон хусусида сўз юритганда ҳазрат Алишер Навоийнинг танбеҳларини тилга олмасак бўлмас. Ҳазрат дебдиларки: «Ҳар кимнингки сўзи ёлгон, ёлгонлиги билинганч — уятга қолгон. Ёлгонни чиндек гапирувчи сўз устамони — кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлгон — афсоналар билан уйқу келтирувчи, ёлгончи — алахдовчи. Ёлгон гапирувчи гафлатдадир. Сўзнинг бир-биридан фарқи кўпдир. Аммо ёлгондан ёмонроқ тури йўқдир. Ёлгон гапириш билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиғи ёмон туюлиш ўрнига, кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлгончи ўз гашига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлгонни чинга ўтказса, муродига етган

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда

бўлади. Ёлгончи — Ҳақ қошида гуноҳкор, халқ олдида шарманда. Бундай наҳсинг беор юзи ёмонликка ўтирилган бўлади. Бундай наҳсга ботган одам қутлуғ уйдан нари бўлмай.

Байт:

*Ул кишини қутлуғ эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуғ эв гунёдурур, яъники, ўлтурмак керак.»*

Яъниким, ёлгон сўзлағувчини қутлуғ уйдан суриб чиқармоқ керак. Ҳазрат Навоий «қутлуғ уй» деб дунёни назарда тутиптилар, суриб чиқармоқдан мурод эса — ўлдирмоқдир. Демак, ёлгончининг жазоси ўлимдир. Бу ўринда Навоий ҳазратлари ўлим жазосини тайин этганларида жисмоний маҳв этилмоқни назарда тутмаган бўлсалар керак. Бунда кишидаги ёлгонни ўлдирмоқлик, уни ёлгонлардан халос этмоқликка ундалгандир. Яна бир танбеҳда ҳазрат Алишер Навоий дейдиларким: «Кимки ёлгон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ётга булғагай. Озгина ёлгон ҳам улуғ гуноҳдир. Озгина заҳар ҳам ҳалок қилғувчидир.

Байт:

*Заҳрнинг оз эса миқдори гағи муҳликдур,
Игнанинг нўти заиф эрса гағи кўр қилур»*

Таъкид этилмоқдаким, заҳарнинг озгинаси ҳам кишини ўлдиради. Игнанинг учи кучсиздай бўлса ҳам кишини кўр қилади. Навоий ҳазратларининг зикр этилимиш фикрлари катталарга хос. Биз ўрганаётган ёшларнинг тоифаси вақтида тарбия топмас экан, жиноят кўчасига кириб кетмаган тақдирда ҳам наҳсга ботгани ҳолда халқ олдида шарманда бўларкан. Ўзининг шарманда бўлгани майли, лекин унинг зурриёидан нимани кутиш мумкин? У боласини қай йўсида тарбия этар экан? «Болам, мен кичиклигимда ёлгончилик касалига мубтало бўлиб, маънан қашшоқлашдим, эл аро обрўсизландим, сен бу хасталиқдан қоч», демоқликка фаросати етармикин? Навоий ҳазратларининг таъбирларига қайтсак, болани ёлгондан қайтармаслик — унга аста-секин таъсир этувчи заҳар бериш билан баробар экан. Агар бола бирон овқатдан заҳарланса дарров чора кўриш бошланади. Рухий оламининг заҳарланаётганини билиб туриб нега чора-тадбир кўрилмайди?

Бир бола асабийроқ — арзимаган нарсага жазавага тушади, иккинчиси димоғдор, учинчиси чиранчоқ, тўртинчиси аразчи, яна ҳасадагўй, жаззаки, такаббур, шуҳратпараст... Булар қисман туғма бўлиши эҳтимол, лекин мазкур иллатларнинг туғилишига катталарнинг болага нисбатан эътибори сабабчидир. Бу иллатга учраган болалар билан жамоа орасида ўзига хос келишмовчилик, баъзан тўқнашув вужудга келади. Ана шу тўқнашувда эзилаётган боланинг жиноят кўчасига бурилиб кетиши осонроқ кечади. Биз яхшилик олами деб атаётган жамоада бола доимий камситилиши эвазига ҳеч нима олмайди. У жиноят оламида баттарроқ камситилиши мумкин, лекин бунинг эвазига у моддий рағбат олади. Бола учун шу рағбат ҳам муҳимроқдир. Ундан ташқари жиноят олами бағрига олган болани яхшилик оламидаги эътиборсизлик, камситишлардан асрайди. Кечагина синфда биров менсимайдиган бола жиноятчи тўдага аралашиб қолса, унга нисбатан бўлган эътибор ўзгаради. Унга зўрлик қилиб юрганлар ҳам энди ўзларини тиядилар. Камситилган болага айнан шу эътиборнинг ўзгариши муҳим бўлиб туюлади. Бу онларда у оқибатни ўйламайди.

Бўйсунмас болалар орасида ёмон ўқийдиганлар алоҳида ажралиб туради. Ёмон ўқийдиганлардан мактаб аҳли безор бўлади, улардан тезроқ қутилиш чорасини излаша-

ди. Агар мажбурий таълим қонуни бўлмаганда эди, мактабнинг ўзи кўп болаларни бешинчи-олтинчи синфданоқ ҳайдаб юборган бўларди. Советлар даврида мактаб бундай болаларга то саккизинчини битиргунича чидарди. Сўнг ҳунар билим юртларига жўнатишга уринишарди. Ўша даврдаги тадқиқотлар ҳулосасига кўра, мактаб ўқувчиларига нисбатан ҳунар билим юрти талабалари орасида жиноятта мойиллик кўпроқ эди. Чунки саккиз йил бадалида мактабнинг қаттиқ назоратида турган бола ҳунар билим юртига боргач, бўшлаган қушдек ўзини эркин ҳис қилади. То билим юрти муаллимлари унинг феълани англаб етгунларича у истаган қилиқларини қилаверади. Ўсмир уйдан ҳам, маҳалла назоратидан ҳам узоқлашгач, жиноят кўчасига яқинлашиб қоларди. Айрим ўсмирлар бу янги ҳаётга кўникмай ўқишни ташлашарди. Боланинг ёмон томонга ўзгараётганини сезган айрим ота-оналарнинг ўзлари фарзандларини билим юртидан чиқариб олишиб яна мактабга қайтарардилар. «Нима бўлса ҳам ўқиш битгунича шу мактабда юра турсин», деб ялинардилар. Улар учун бу нуқтада боланинг ўқиши, илм олиши муҳим эмас, муҳими — бола ярим кун бўлса-да, назорат остида юради.

Ёмон ўқийдиган болаларга нисбатан кўпинча ногўяри муносабатда бўлинади. Диққат қилиниши лозимки, зеҳн бобида барча бола тенг эмас. Бирови муаллимнинг гапини дарров англайди, дарсдаги мавзунини синфнинг ўзидаёқ ўзлаштиради. Айрим болаларга Пифагор теоремасини йигирма йил ўргатинг — фойдаси йўқ, ўзлаштира олмайди. Демак, ўқишни истаса ҳам зеҳни пастлиги туфайли ўзлаштира олмайдиганлар бор, зеҳнли бўла туриб дангасалик қиладиганлар мавжуд. Мактаб ҳам, ота-она ҳам буни ажратиб олишлари шарт. «Фалончи аъло ўқийди, нега сен ёмон ўқийсан», деб болани сиқавермаслик керак. Баъзан «фалончи қамалибди», деган хабарга жавобан «ўзи мактабда ёмон ўқирди», деган гапларни эшитамиз. Бу ҳулосаларда асос кам. Бир неча мактабдаги ҳолат ўрганилганда маълум бўлдики, ёмон ўқийдиган болаларнинг тўрт-беш фоизигина оқибатда жиноят йўлига кирар экан. Қамоқдаги болаларнинг етмиш беш-саксон фоизида яхши ўқишга қобилият мавжудлиги, истак борлиги аниқланди.

Биз бўйсунмасликка асос бўлувчи айрим иллатларни жиноят кўчасига бошловчи омил, деб таърифляпмиз. Аслида эса бу иллатларнинг барчаси жиноятнинг мурғак кўринишидир.

Этиборингизга ҳавола этилган муаммолардан келиб чиққан ҳолда фикрларни жамлашга ҳаракат қилайлик. Бўйсунмас болаларни гуруҳларга бўлиб ўрганайлик:

Биринчи гуруҳга жамият билан очикчасига келиша олмайдиганлар киради. Улар жамиятда одат тусига кириб қолган барча нарсалардан норози бўладилар, бу норозилиklarини амалда намоён этишга уринадилар. Хушалоқ талабларини рад этиб, бадахлоқликни касб қилиш уларни бошқалардан ажратиб туради. Бу болаларда дўстлик, қаҳрамонлик ҳақидаги тушунча бузилган, беҳаёлик, уятсизлик эса очик кўринишда бўлади. Бу бўйсунмаслар бошқалардан фарқли ўлароқ, кўпол муомалали, сурбет, урушқоқ, босқинчиликка мойил, даргазабдирлар. Худбинлик, ўзгалар тақдирига бефарқлик, танбаллик, манфаатпарастлик, юлғичлик, боқимандалик... иллатлари оқибатда буларни жиноят оламининг бандаларига айлантириб қўяди. Тарбия бобида барчани азобга солувчилар ҳам айнан шу тоифадаги болалардир. Биз бу каби болаларга бир оз насиҳат қиламиз-у, сўнг «бу безбетга гап таъсир қилмайди», деб нари кетамиз. Назаримизда бундай болаларнинг борар жойи тайин — қамоқ. Биз, катталар айни шу нуқтада хатога йўл қўямиз. Боласининг бебошлигидан куйган айрим ота-оналар, ҳатто «Майли қамашсин, ўша ёқдан одам бўлиб чиқади», дейдилар. Бу гоят янглиш фикрдир. Тўғри, қамоқда боланинг кўзи очилиши мумкин. Аммо акси бўлиб чиқса-чи? Биз биринчи оғир гуруҳга мансуб деб билган болалар иллатларга бутунлай кўмилиб кетмаган. Уларда ҳам яхши фазилатлар бор. Айнан шу фазилатлар уларни тарбиялашда «олтин калит» вазифасини ўтаб беради. Уларда (Аввал зикр этганимиздек) серғайратлик, ўз муддаосига етишдаги матонат, ҳар соҳада ўзини биринчи қилиб кўрсатишдаги интилиш... фазилатидан тарбиячи усталлик билан фойдаланиши керак. Бу худди атом қувватини қаёққа қараб йўналтиришга ўхшайди. Атомдан бомба ясаб, портлатиб ҳамма ёқни вайрон қилиш ёки электр қуввати олиб атрофни чароғон қилиш мумкин. Боланинг тақдирини ҳам шундай.

Иккинчи гуруҳга мансуб болалар аввало хоҳиш-истакларининг беқарорлиги билан ажралиб туришади. Уларда бир нарсага қатъий интилиш йўқ. Бундай болалар биринчи гуруҳга мансуб тенгдошларига эргашмоқликни маъқул кўришади. Аммо улар каби жамиятдаги ахлоқий талабларга очик қарши чиқа олишмайди. Улар ўзларига нисбатан ожизроқ болаларга ҳукм ўтказиш йўли билан маълум мавқени эгаллашни маъқул кўришади.

Бир маҳалада беш-олти бола ўйнаётган эди. Шу кўчада турувчи бола уйдан чиқди-ю, ўйинга қўшилмади. Уни бошқалар чорлашмади. Бир оздан сўнг болалар ўйинни бас қилиб тарқалишди. Қўшилмаган боланинг ўзи ёлғиз қолди. У аввалига бир ўзи ўйнай бошлади. Кейин бошқа болалар кўринишиб, ўйинга қўшилдилар. Бунга

ўхшаш ҳолни кўп учратамиз, аммо аҳамият бермаймиз. Бола аввалги ўйинга нима учун қўшилмади? Ўйиндаги болалар ундан зўрроқмиди? У оддий ўйинчи эмас, етакчи бўлиш истагида эдими? Кейинги ўйинда у ниятига етди — даврабоши бўлди. Аҳамият беринг: у мақсадга эришишга шошилмади, сабр қилди, кутди. Дастлабки даврада ўйнаётган болалар уни нима учун ўйинга қўшишмади? Ундаги даврабошилиқ даъвосини билишармиди ё бошқа илатлари туфайли ёқтиришмасмиди? Агар бола биринчи гуруҳга мансуб бўлганида четда туриб фурсат пойламас эди. Дангал ўйинга қўшиларди ёки ўйинга қўшишларини талаб қиларди. Керак бўлса, давранинг зўри билан муштлашарди. Биз назар ташлаётган иккинчи гуруҳ эса бошқача эканига ўзингиз гувоҳ бўлдингиз.

Бундай болалардаги беқарорлик катталарнинг эътиборидан четда турмаслиги керак. Уларни фойдали ишларга жалб қилишда бу, айниқса муҳим. Улар битта ишни муқим давом эттиролмайдилар. Катталар томонидан мажбурлаш уларда ўзига хос исённи уйғотади. Бир ишни узоқ давом эттиришлари учун улардаги етакчиликка бўлган яширин ҳавасдан фойдаланиш керак. Бунинг учун уларни ишбошилиқка тайин этиш ҳам маъқул.

Учинчи гуруҳга мансуб болаларнинг истак — хоҳишлари, дунёга қарашлари, муносабатлари, қизиқишларида бир хиллик мавжуд эмас. Қўполроқ айтилганда, нима исташларини ўзлари ҳам тайин билмайдилар. Шу сабабли мавжудлик билан ҳавасдаги тез-тез ўзгаришлик орасида тўқнашув ҳосил бўлади. Бола онгидаги ўша ички тўқнашув таъсирида юради. Бу гуруҳдаги болалар аввалгилардан фарқли равишда қилаётган ишларининг жамият учун номақбул эканини англа турадилар. Аммо бу англаш фазилати уларда ҳали ақида даражасига етмаган. Яъни, «бу иш жамиятга зидми, демек, қилмаслик шарт», деган тушунча уларнинг онгига эгалик қилиш қудратига эга эмас. Шу ишдан лаззат олиш ҳисси, ундаги худбинлик илати устун келиб, ахлоқ талабларини четлашга ундайверади.

Бу тоифа болаларни жамоа билан бир иш бажаришга жалб этиш, уларнинг тасаввуридаги қизиқарли юмушларни амалга оширишга ҳаракат қилиш яхши натижа бериши табиий.

Тўртинчи гуруҳдаги болаларда беқарорлик нисбатан заифроқ бўлади. Уларнинг қизиқишлари ҳадеб турланавермайди. Бундай болаларда иродасизлик, тез таъсирчанлик, ҳатто енгилтаклик устунроқ туради. Улар ўзларининг кучларига ишонмайдилар. Иродаси бақувват ўртоқлари олдида ўзларини ғоят ожиз ҳис қиладилар. Бундай болаларни бирон ҳунарга ёки ишга жалб қилганда яхши гап билан рағбатлантириб туриш жуда муҳим. Бажарган вазифаси таҳсинга лойиқ бўлмаса-да, унга офарин айтиб қўйиш керак бўлади. Бунинг аксича: «Э, галварс шуни ҳам эплай олмадингми!» деб камситиш ундаги барча қизиқиш ва интилишларни ўлдиради. Олдинги гуруҳдагиларга шундай дейилса, улар ранжиб, чекинмай «Мен қанақа галварслигимни сенга кўрсатиб кўяман», деб ишга қайтадан уннаши мумкин. Бу тоифадаги эса бутунлай совийди.

Бешинчи гуруҳдагиларни бўйсунмаслик кўчасига адашиб кириб қолганлар, десак бўлар. Уларда эрксизликка мойиллик, ҳар қандай оқимга қўшилиб кетавериш одати кузатилади. Уларнинг қизиқишини инобатта олиш муҳим. Ўзгарувчан эмас, доимий иш билан банд этиш уларнинг тарбиясидаги зарур омил ҳисобланади.

Болалар ва ўсмирларнинг табиатиغا, феълига хос кўринишларни ўргана туриб, ўзимизча уларни гуруҳларга бўлиб, мана бу гуруҳнинг йўли, албатта жиноятга олиб боради, буниси гумон... деган аниқ тўхтамга келмоқчи эмасмиз. Тан олиш қанчалик оғир бўлмасин, ҳар бир боланинг кутилмаган бир дамда жиноят кўчасига бурилиб кетиши эҳтимоли борлигини унутмасак бас.

«Бола нима сабабдан жиноят кўчасига киради?» деган саволга беш жавоб ёзиб кичик тадқиқот ўтказдик. Бу сафар бир неча маҳаллада эмас, битта маҳаллада турли вақтда ва турли одамларга мурожаат қилдик. Бир маҳалладаги одамларнинг бу масаладаги фикрлари яқин бўлар, деб ўйлаган эдик. Акси бўлиб чиқди. Шу боис жавобларнинг фоизини кўрсатмаймиз-да, сиз азизларга мурожаат этамиз: жавобларни диққат билан ўйланг. Дўстларингиз, қўни-қўшиларингиз, қариндошларингиз билан фикрлашсангиз янада яхши. «Менинг хонадонимда бундай муаммо йўқ, ҳаммаси одобли», деб ўзингизни четта олманг. Хонадонингизнинг баодоб экани аъло! Бироқ, атрофга бирон касаллик тарқалса, хонадонингизда бу касал билан ҳеч ким оғримаса-да, хасталикни юқтирмаслик чорасини кўрасиз-ку?

«Бола нима сабабдан жиноят кўчасига киради?» деган саволнинг жавобларига эътиборингизни тортамыз:

1. Боланинг ўзига нисбатан қилинган адолатсизликдан.
2. Кўча зўрларининг ҳаётига маҳдиё бўлиб.
3. Кўча зўрларидан қўрқиб.
4. Биронта ўртоғига эргашиб.

5.Атрофидаги ҳамма нарсадан безиб.

6...

7...

Биз келтирган жавоблар сизни қониқтирмаслиги ҳам мумкин. Шу сабабли сизнинг шахсий мулоҳазангизга бўш ўрин қолдирдик.

БЎШ ВАҚТ

**Ҳалокат жари
«Кўча» тарбияси
Ким фикрлашдан тўхтайтиди?
Дискотека балоси...**

Биз бўйсунмасларни тарбиялашда асосан насиҳат йўлини танлаймиз. Ҳолбуки бўйсунмас, қайсар, интизомсиз болаларни қуруқ насиҳат билан тарбия қилиб бўлмайди. Уйда насиҳат, кўчада насиҳат, мактабда насиҳат, радио-телевидениеда насиҳат — буларнинг барчаси боланинг ғашини келтира бошлайди. Насиҳат бошланиши билан пешонасини тириштиради, индамай эшитишга мажбурлиги учун тинглайди. Хаёли эса бутунлай бошқа томонда бўлади. Баъзи болалар насиҳатдан безганларини очиқ ошкор қилишдан ҳам тоймайдилар. Насиҳатнинг тарбиядаги ўрнини бутунлай рад этмаймиз, лекин унинг таъсири озлигини ҳам тан олишимиз керак. «Хўш, унда қандай йўл билан тарбия қилишимиз керак. Жиноят томон кетаётган болани нима тўхтатади?» деган савол туғилиши табиий. Саволга жавоб топишга уриниб кўрамиз. Аввало таъкид этамизки, ҳар бир бола — бир олам. Ҳар бирига алоҳида йўл топмоқ керак. Ёмон йўлга юрмаслик, яхши ўқишга даъват бир хилда бўлмайди.

Барча мамлакатлар учун боланинг бўш вақти масаласи муҳим муаммолардан ҳисобланади. Мактабдан кейинги ярим кунда боланинг нима билан шуғулланиши унинг тақдирини белгилайди. Шаҳардаги маҳалларда, қишлоқларда бола катталарнинг эътиборида бўлади. Бу бола кимнинг фарзанди эканини катталар билишади ва ундаги ноҳўя ҳаракатни эътиборсиз қолдиришмайди. Кўп қаватли уйларда эса бунинг акси. Қўшнилари бир-бирларини танишмайди. Ноҳўя иш қилаётган болани тартибга чақиртиришмайди. Шунданми, қамоқдаги болалар яшаш жойларига ажратилиб ўрганилганда маҳалла ва қишлоққа нисбатан кўп қаватли уйларда истиқомат қиладиганлари кўпроқ экани аниқланди.

Бўш вақт масаласини ҳамма ўзича ҳал этади. Кўпчилик тарбиянинг бу соҳасида асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Биз ҳам бу йўлни тўла маъқуллаганимиз қолда, болаларимизни меҳнатга қандай қизиқтиришимиз керак, деган саволга диққатингизни тортаман. Тўғри, меҳнат барча замонларда ва барча жамиятларда буюк ҳуқуқ ва буюк зарурат ҳисобланган. Тўғри, маданият юксаклиги меҳнатта бўлган муҳаббатга боғланади. Ўзгачароқ таъбир билан айтсак, маданият қанчалик юксак бўлса, меҳнат шунчалар юксак қадрланади. Чунки меҳнат ҳамини инсон ҳаёти ва маданиятининг асосини ташкил этган. Донишманд айтмоқчи, агар ҳаёт кемаси меҳнат лангарига суянмаса, ҳамма шамоллару довулларга дош беролмайди. Бу таърифларни биламиз. Аммо бу ҳақиқатларни болалар онгига қандай сингдира оламиз? Шиорлар биланми ё аниқ ҳаракатлар биланми? Бир киши болаларига насиҳат қилиб дер эканки: «одам маймундан пайдо бўлган, агар меҳнат қилмасаларинг яна маймунга айланиб қоласанлар». Бу насиҳатда чуқур рамзий маъно бор. Бунда одамнинг жисмонан эмас, маънан маймунга айланиб қолиши назарда тутиляпти. Диққат қилайлик, дунёда тирик жон борки, ҳаммаси ҳаракатда, ҳаммаси меҳнат билан банд. Лекин инсон билан бошқа тирик жонлар меҳнати орасида «ОНГ», «ВИЖДОН», «ҲАЛОЛЛИК», деган тушунчалар бор. Қўполроқ таъбир билан айтсак, ўғри ҳам, ғар ҳам ўзича меҳнат қилади. Шундай экан, биз инсонга хос тушунчалар асосидаги меҳнатни, фақат ўзига эмас, жамиятга ҳам наф келтирадиган меҳнатни назарда тутишимиз керак. Рисоламиз аввалида баён қилганимиз, қамалган боласи ҳажрида куйган ота «фарзандим меҳнат қиляпти, санқиб юрмаяпти», деб фикр қилган. Бироқ, ҳалолликни четлаб, осон йўл билан пул топиш инсонга хос эмаслигини уйлаб кўрмаган. Тижорат — ўзига хос меҳнат, унинг ҳам машаққатлари бор, буни инкор этмаймиз. Ҳамма ҳам тижоратчи бўлолмайди, бу соҳага ҳам қобилият керак, буни ҳам билмоқ жоиз. Тижоратда нима ҳалолу нима ҳаром — буни дин аниқ белгилаб берган. Бу белгилаш жамият талабларига ҳам мосдир. Демак, тарбияда меҳнатнинг ҳалол бўлмоғига эътиборни қаратиш керак бўлади.

Ҳалол меҳнатга муҳаббати бўлмаган одам тўғри йўлни йўқотиб қўяди. Оқибатда барчаси ҳалокат жарига борувчи турли сўқмоқларга дуч келади: бир йўл ҳаётда ҳамини норозилик ҳиссига тўла бўлади ва ўсмир шу ҳис билан яшайди. Бир йўл

зерикиш, қониқмаслик ботқоғи, яна бири ўз-ўзини аста-секинлик билан маҳв этишдан иборат бўлади. Бу йўллардаги ўсмирнинг онги, нафси молниқидан фарқланмай қолади. Агар «Ҳалол ва онгли меҳнат — ҳаёт асоси», деган ширордан келиб чиқсак, бошқа йўлларни танлаган ўсмир тириклайин ўлиб бораверади.

Ҳалол меҳнатнинг афзаллигини фарзанд онгига сингдиришда атроф-муҳитнинг салбий таъсирини ҳисобга олмасак бўлмас. Жамият бой-камбағал деган тоифаларга бўлинган паллада боланинг дунёни англаши анча муракаб тарзда кечади. Боланинг оиласи ҳалол меҳнат билан кун кўради. Ота-онаси ҳамиша иш билан банд. Шубҳасизки, фарзанднинг ҳузурда баъзи-баъзида бўлса-да, нолиб кўйишади. Уларнинг кўшниси эса бадавлат. Ҳамиша иш билан эмас, машнат билан банд. Бола бу фарқни ўз кўзи билан кўриб турибди. Унда «яхши яшаш учун ҳалол меҳнат қилиш шарт эмас», деган тушунча шакллана бораверади. Ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи ота-онаси унинг кундан кун ортиб бораётган талабларини қондира олмайди. Ҳалолликдан нарида юрвчи ота-она эса фарзандини ошириб-тошириб таъминлаб кўйган. Ана энди боладан сўранг-чи, қай бири афзал экан. Бу ўринда бадавлат оиланинг фарзанди онгидаги тушунчани ҳам назардан соқит қилмаслик керак. У ҳам ҳалол меҳнат ҳақида кўп эшитади. Кўшниси мисолида бу ҳалол меҳнат туфайли қандай яшаш мумкинлигини кўради. Шу ўринда амалдаги кўриниш билан назария тўқнашади ва амалдаги кўриниш болалар онгига ҳукмронлик қилиб олади. Виждон, ҳалоллик — олий даражадаги фазилат экани ҳақидаги гапларни улар ҳазм қила олмайдилар. Шайх Саъдийнинг:

«Есам арпа нонини меҳнат билан, Шириңдир бировларнинг оқ нонидан» — байтларини бу тоифа болаларга сингдириш осон кечмайди. Ҳаёлан бир тажриба қилиб кўрайлик: ўсмирларнинг рўпарасига иккига нон кўйайлик-да, биттасига оғирроқ меҳнат билан етишасиз, иккинчиси учун меҳнат шарт эмас, денг-чи, қанчаси меҳнат билан олинувчи нонни танлар экан?

Меҳнат тарбиясини боланинг суяги қотгач бошлаш керак, дегувчилар янглишади-лар. Бола эмаклаганда ёки хонтахтани ушлаб юра бошлаганида билибми, биламайми бу тарбияни бошлаб юборамиз. «Пиёлани олиб бер», «Қошиқни узатиб юбор», дейишимиз меҳнат тарбиясининг дебоҳасидир. Шу ўринда гўдақнинг ҳаракатини кузатайлик: у ҳали «меҳнат — ички эҳтиёж самараси», деган тушунчадан йироқ. Лекин сиз айтган пиёлани узатиб юборгач, уни мақтаб, эркалаб кўйсангиз, у шодланади ва иккинчи, учинчи пиёлани ҳам узата бошлайди. Демак, меҳнат учун рағбатлантириш лозим экан. Ўша гўдак сиз айтишингиз билан пиёлани узатмади, шунда сиз уни меҳнатга ўргатиш учун зўрлай бошлайсиз. Пиёлани мажбурлаб ушлатасиз, узатишга ҳам зўрлайсиз. Йўқ, азизлар, буни меҳнат тарбияси доирасига киритишимиз қийин. Меҳнатга зўрлаш болада меҳнатга нисбатан нафрат уйғотиши мумкин.

Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлаймиз. Айнан қишлоқда меҳнатга мажбурлаш усули кучлироқ. Бола истаса-истамаса отаси ёки онаси қанотида меҳнат қилишга мажбур бўлади. Айрим болаларда меҳнат мажбурияти мавжуд, меҳнатга севги эса заиф бўлади. Шундайлар шаҳар шароити билан танишгач, қишлоқда қайтишни истамай қолади. Россиядаги қишлоқларнинг бўшаб қанишини айнан шу билан изоҳлаш мумкин. Тўғри, бизда у даражада эмас, аммо шундай ҳоллар мавжудлигини инкор этмаслигимиз ҳам керак.

Шаҳарда, айниқса кўп қаватли уйларда яшовчиларни меҳнатга жалб этиш анча қийин. Бу уйларда яшовчи болаларнинг асосий иши: кунда бир марта нон дўқонига чиқиб келиш, ҳафтада бир марта ахлатни олиб чиқиб тўқиш. Бу иш ҳам зўр машаққат билан бажарилади. Катта ака ўртанчага буюради, ўртанча эса кичигига. Униси «Ҳадеб мен қилавераманми...» деб нолийди, оқибатда гавғодан безган ота ёки она бу ишни ўзи бажариб қўя қолади. Бу уйларда яшовчи болаларни атрофни тозалаш учун ҳашарга жалб этиш қийин. Ота-онаси зўрлаб чиқарса ҳам қўл учиди ишлайди. Ҳовлини тозалашни ўзлари учун паст иш деб биладилар. Шунинг учун ҳам кўпгина уйларнинг атрофи ахлатхонани эслатади. Кўчани супуриб кўйишнинг улуғ савоб эканини вақтида фарзанди онгига сингдирмаган ота-она энди боласининг ишқемаслигидан нолимаса ҳам бўлади. Агар бола 16-18 ёшигача ҳалол меҳнатга ўргатилмас экан, демак унда «интизом» деган фазилат шаклланмайди. Бу фарзанд иродасиз, танбал, ҳавойи бўлиб қолади. Ҳаётта қизиқиши ҳам заиф бўлади. Айнан шу тоифа болалар нашаваңд ва гиёҳвандлар чангалига осон тушадилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини биронта ҳунар эгасига шогирдликка берадилар. Тўғри, жамиятда болаларни оғир меҳнатга жалб этиш мумкин эмас. Корхоналар бу талабга амал қилишни баъзан меъёридан ошириб юборишади. Ўсмир бажарадиган юмуш мавжудлигига қарамай, уларни яқинлаштиришмайди. Ҳунармаңд усталар эса аксинча. Сувоқчими, кулолми, дурадгорми... болаларни ёнларига оладилар. Болалиқдан устанинг ёнида юрганларнинг ҳам кўзи пишади, ҳам қўли ўрганади. Оқибатда улар моҳир уста бўлиб етишадилар. Энг муҳими — бекорчиликдан санғимайдилар. Меҳнат-

севарликнинг хайрли экани ҳақида юзта насихатдан кўра шу усул дуруст эмасмикин? Тўғри, усталарнинг ҳам ҳар хили мавжуд. Ҳаммаси ҳам бегона болага ҳунарини очик кўнгли ва қунт билан ўргатавермайди. Устанинг қанотига кирган ўсмирларнинг барчалари ҳам тўғри ва ҳалол йўлга киравермайдилар. Юқорида зикр этилган алдов ёки айёрлик билан ҳунардан бўйин товлашга интиладилар. Бу ўринда яна ота-она ва устанинг биргаликдаги тўғри муносабати муҳим. Афсуски, усталар кўп эмас, бекорчи болаларнинг барчасини қанотларига ололмайдилар. Бу ўринда давлат болаларнинг бўш вақти хусусида аниқ тадбирларни белгилаб бериши керак. Корхоналарда ўсмирлар учун махсус иш жойларини тайин этиш шу тадбирлардан бири бўлса нур устига аъло нурдир. Халқ маорифи тизимида (илгари «пионерлар уйи» дейиларди) «Қўшимча таълим марказ»лари мавжуд. Бу марказларда турли ҳунарлар ўргатадилар. Санъатта жалб этадилар. Нақш, ганчкорлик, ўймакорлик, дурадгорлик, чеварлик, тўқувчилик каби тўғарақларда болалар деярли тўла бўлади. Санъат турларига қизиқиш ҳам кучли. Лекин бу марказларга яқин атрофдаги мактаб ўқувчилари қатнайдилар. Узоқроқдаги мактабларнинг ўқувчиларини ота-оналари юбормайдилар. Бориб-келишидан хавотирланадилар. Ундан ташқари мазкур тўғарақларга асосан ўн уч — ўн тўрт ёшгача бўлган болалар қатнайдилар. Ўсмир ёшидагилар учун эса шуғулланадиган юмуш яна йўқ. Авваллари болалар учун футбол бўйича «Чарм тўп», «Зарница» (Яшин шўъласи) каби ҳарбий ўйинлар ўтказиларди. «Қувноқ стартлар», «Светофор» каби ўйинлар ҳозир ҳам мавжуд. Лекин бу ўйинларда ҳам ўсмирлар иштирок этишмайди. Демак, ўсмирларнинг бўш вақтлари тўлалигича ўзлари ҳукмига топширилган, деб ўйласак ҳам бўлар. Бўйсунмаслар тарбиясининг энг нозик, айна дамда хатарли нуқтаси ҳам шу ерда. Бўш вақтига ўзи хўжалик қилувчи болалар кўп ҳолларда кўча ёки маҳалла зўравонлари таъсирига тушадилар ва бунинг оқибати нима бўлиши барчага маълум.

Ана энди яна бир нарсага диққат қилайлик. Биз бўйсунмас деб атаётган болалар оилада, синфда фақат танқид эшитадилар. Синфда уларнинг ҳимоячилари йўқ ҳисоби. Улар дўстлашмоқчи бўлган болалар катталар томонидан ўргатилган «Ёмонга яқин юрма!» шиорига амал қилиб ўзларини нари оладилар. Кўчада эса аксинча, аҳил дўстлик мавжуддай кўринади. Бўйсунмас йигитча ёки қизчага бу улуғ бир неъмат бўлиб кўринади-ю, кўча жамоасига боғланади.

«Кўча тарбияси» дейилганда кўз олдимизга фақат безори, жиноятчи болаларни келтирамиз. Кечки пайт кўчада тўпланиб турган болаларни кўрсак, хаёлимизга фақат йўлтўсарлар келади. Ҳолбуки, кўча таъсирида барча жиноятчига айланиб қолмайди. Айна чоқда тўғарақка қатновчи болаларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлиб қолмайди. Бу ҳам ҳақиқат. Ҳозир эл оғзида «столба қоровуллари» деган ибора пайдо бўлган. Кўп ерларда кеч тушиши билан симёоч яқинига ўсмирлар тўпланишни одат қилишган. Улар шунчаки гаплашиб ўтирадилар. Уйда ота-онаси ёки ака-опаси билан суҳбатлашишнинг уларга қизиғи йўқ. Бошқа шуғулланадиган ишлари ҳам йўқ. Ўртоқлари билан гаплашиб ўтирадиган жой ҳам йўқ. Айрим ота-оналар болаларни уйга тақлиф этадилар. Лекин улар тақлифни қабул қилмайдилар. Чунки ота-оналар ҳузурида улар истаган мавзуларида суҳбатлаша олмайдилар. Ёки катталардан истиҳола қиладилар. Айрим ерларда «ўсмирлар клублари» ташкил этишга ҳаракат ҳам бўлган. Лекин ўсмирлар бу клубларга ҳам боришмайди. Чунки клубларда ўзлари истаган мавзуда эмас, тарбиячилар тавсия этган мавзуда гаплашишни ёқтирмайдилар. Демак, бу ўринда «ўсмирлар клублари ташкил қилиш керакми? Бу клублар ташкил қилинган тақдирда қандай йўналишда иш олиб бориши керак? Улар ўсмирларни, айниқса бўйсунмасларни жалб қила оладиларми?» деган саволларга жавоб топиш керак бўлади.

«Столба қоровуллари» суҳбатлашадиган аниқ мавзу йўқ. Каллага нима гап келса ўша томон ораверадилар. Шу боис уларнинг суҳбатини маъносиз, дейишга ҳақлимиз. «Болалар шунчаки гаплашиб ўтиришибди, уларнинг орасида безорилар йўқ», деб хотиржам бўлишга эса ҳаққимиз йўқ. Уларнинг орасида бутун безори йўқдир, бироқ эртага қўшилиб қолар. Қўшилиб қолганини, нашага ўргатишни бошлаганини вақтида пайқаймизми?

«Беозор» «столба қоровуллари» наша чекиб ўтиришганда, бир одам уларни тартибга чақиради. «Отанг баобрў одам, бу ишинг чакки», дейди. Унга жавобан «беозор» «Мияни ачитманг, братан, биз билан битта тортинг», деб тақлиф қилади. Натижада жанжал чиқади ва тартибга чақирган одам ўлдирилади. Қаранг, болалар бу ерга бекорчилик оқибатида тўпланишган, бировга ёмонлик қилиш фикрлари бўлмаган. Ҳуқуқ тили билан айтилганда бу «қасдан одам ўлдиришга кирмайди. Кечки пайт тўпланган болаларнинг беозор суҳбатлари жар ёқасида туришни эслатади. Жарга кулаш учун салгина туртки кифоя.

Кейинги йилларда болаларнинг бўш вақтлари кўпроқ телевидение ва видео тамошалари билан банд бўляпти. Ҳатто ҳазил аралаш «телебола» деган атама ҳам пайдо бўлди. Бу «телебола»лар атрофларидаги барча гўзалликларни рад эта бошлайдилар.

Францияда қизиқарли тадқиқот ўтказишибди. Уч мингта болага «телевизор яхшими ё отангми?» деган саволни бериб, қарийб икки мингтасидан «Телевизор яхши», деган жавобни олишибди. Буни бир неча давраларда айтиб, эшитганлар юзида ташвиш кўрмадик. Деярли барча латифа эшитгандай кулимсираб қўйди. Аслида бундай хабар барчани ўйлантириб қўйиши керак. Францияда бу тадқиқотни шунчаки бекорчиликдан ўтказишмагандир. Тарбияга доир ишларида нималарга эътибор қаратиш лозимлигини аниқлаш учун қилишгандир. Шунга яраша чоралар кўришар. Хўш, бу ҳолатнинг бизга алоқаси йўқми? Тўғри, бизда икки мингта бола «отамдан телевизор яхшироқ», деб жавоб бермас. Агар уч мингта боладан учтаси шундай жавоб қайтарса ҳам ташвишланишимиз зарур эмасмикин? Бугун учта бола шундай деб турса, эрта-индин уларнинг сони ошмасмикин? Орадан кўп вақт ўтмай ўша Франциядаги натижа бизда ҳам қайд этилмасмикин? Бу муаммо хусусида қачон бош қотирамыз? Уч мингта боланинг ҳаммаси бир овоздан отадан кўра телевизор афзаллигини таъкид этгандами?

Ана энди шу болаларимизга четдан разм солайлик: китоб ўқиш улар учун азоб, театрда юраклари сиқилади, музейларда роҳатланмайдилар. Муסיқанинг фақат энгил турларини тинглашлари мумкин. Ёзувчилар бу «телебола»ларни бадий адабиётга қайтариш керак, дейдилар, аммо қандай қайтаришни аниқ билмайдилар. Агар бизда ўсмирлар учун бадий адабиёт деярли йўқлиги, болалар ёзувчиларининг ҳам ғоят камлиги инобатта олинса, бу фикрнинг амалга ошуви мушкул экани ойдин бўлади. Европа мамлакатларида болалар ва ўсмирлар адабиётига жуда жиддий аҳамият берадилар. Бизнинг болаларимиз ўқийдиган китобларнинг ҳам асосан таржима асарлар экани сир эмас. Болаларнинг сеvimли қаҳрамонлари ҳам Европа адабиётининг фарзандлари. Яхши бадий асар миллат танламайди, чегара билмайди. Бироқ, халқнинг ўз адабий қаҳрамонлари бўлса яна яхши. Бу соҳадаги тарбиямизда битта камчилигимиз бор. Аввало кўп хонадонларда оиланинг катталари китоб ўқимайдилар. Ўзлари ўқимай туриб фарзандларини китобга жалб қила олармикинлар? Ўша ота-оналар ўйлаб кўрсинлар, фарзандлари бўш вақтларини кўча безорилари ёки беҳаё кинолар қуршовада ўтказганлари маъқулми ё фикр тарбиясини берувчи китоб билан дўстлашганлари афзалми? Донолардан бири «Китоб ўқимаган киши фикрлашдан тўхтайдми», деган экан. Кимдир бунга қарши чиқиб айтarki: «Мен умримда китоб ўқимаганман, лекин фикрлайман-ку?» Тўғри, ўқиган ҳам, ўқимаган ҳам фикрлайди. Бироқ қай тарзда фикрлайди? Фикрнинг маъноси борми? Бу фикри билан ўзгалар орасида эътибор қозона оладими? Дуруст, ота ёки она ўқишнинг афзаллигини тушуниб етдилар. Фарзандларини ўқишга даъват эта бошладилар. Лекин бола ёши улгайгач, бу даъватга дарров бўйсунма қолмайди. Ҳатто қизиқарли китобни ҳам четга суриб қўяди. Баъзи ота-оналар мана шундан зорланишади. «Фалон сўмлик китоб олиб келдим, ўғлим бир бет ҳам ўқимади», дейди. «Ўша китобни ўзингиз ўқидингизми?» деб сўраймиз. «Бе, ўқишга вақт борми?» деган жавобни эшитамиз. Чойхонада куңда, кун ора ошхўрлик қилишга, маишатга вақт топилади. Бешик тўйларидами соатлаб валақлаб ўтиришга фурсат бор, аммо фарзанднинг тарбиясига вақтимиз йўқ. Шахсий намуна деган тушунданга узоқми. Бизнинг назаримизда «Мана, сенга китоб олиб келдим, ўқи», дейиш — тарбия. Шу билан биз бурчимизни бажардик. Боламизнинг китоб ўқимаслиги эса... Худодан. Уни Худо шундай яратган...

Бир киши фарзандини донишманд ҳузурига олиб келиб: «Тақсир, насихат қилиб қўйинг, ўғлим жуда кўп хурмо ейди. Бир ўтиришда эллик хурмони кўрдим демайди. Кўп емоқлик зарар эканини тушунтиринг», деб илтимос қилибди. Донишманд «Бир ойдан кейин келинглар», дебди. У одам яна бир ойдан кейин рўпара бўлганида, донишманд «Эй ўғил, кўп хурмо емоқлик зарарлидир», дебди. Бу қисқа насихатни эшитган киши «Шу гапни бир ой олдин айтсангиз бўлмасмиди?» деб ажабланибди. Шунда донишманд: «Бир ой аввал бундай дейишга ҳаққим йўқ эди. Чунки мен ҳам хурмони яхши кўриб кўп ердим. Бир ой давомида нафсимни тийиб, озга келтирдим ва насихат қилмоқ ҳуқуқига етдим», деган экан. Айтмоқчимизки, тарбиянинг барча кўринишларида, хусусан китоб ўқишга даъватда шахсий намунанинг фойдаси кўп. Тарбиянинг барча турлари каби китоб ўқишга ўргатиш ҳам болаликдан бошланади. Европа мамлакатларидаги нашриётларда «Ойижон, ўқиб беринг», туркумида китоблар кўп чиқарилади. Номидан кўриниб турибдики, бу китоблар мактаб ёшигача бўлган болаларга аталган. Бу ёшдаги болаларда «китобни кўрсам бошим оғрийди», деган гаплар бўлмайди. Барчаси қизиқиш билан китобни варақлайди. Баъзилари расмлардан завқ олади, унда нима акс этганини билишни истайди. Баъзилари китобни йиртиб завқ олади. Ота ёки онанинг китобни ўқиб бериши ёки расмлар мазмунини тушунтириши боласининг келажаги учун жуда-жуда зарурдир. Бола учун ажратилган беш-ўн дақиқа вақт келажакда ойлаб-йиллаб давом этадиган қайғу-аламлар олдини олишини англаб етган ота-она нақадар бахтли!

Юқорида зикр этганимиз ота ёки она боласига атаб китоб олгани учун ҳам уларга

офаринлар айтмоқ жоиз. Чунки боласига китоб олмайдиганларнинг сони-санови йўқ, Бозорга бориб боласига қуртми, сақичми ёки бирон қимматбаҳо ўйинчоқми олишни унутмайди. Лекин китоб растаси ёнидан ўтаётганида «боламга мос китоб бормикин?» деб қайрилиб ҳам қарамайди. Ҳозир бу даъвони айтсангиз «Китоб қиммат», деб баҳона қилишади. Аввало китоб жуда арзон бўлганда ҳам аҳвол шундай эди. Қолаверса, ўзини «ота», деб, фарзанди тарбиясига масъул деб ҳисобловчи кимсанинг бир кунда чекадиган сигарети пулига ёки маишатига сарф қиладиган маблағига қанча китоб сотиб олса бўларкин. Биз «Болажонмиз!» деб керилмасизу, болажонлигимизни фарзандларимизни яхши кўриш билангина чеклаймиз. Эҳтимол, бу гапларимиз баъзилар учун малол келар. «Ошириб юбордингиз», деб маломат қиларлар. Унда мана бу далилларга диққат қилинг: мактаб ўқувчиларининг сони тахминан беш миллион атрофида бўлса керак. Шу ўқувчиларга мўлжаллаб чиқариладиган журналнинг нусхаси йигирма мингдан ошмайди. Нашр этилган яхши китоблар ҳам чанг босиб ётади. Гап китоб ва журналларнинг қимматлиғида эмас, гап ота-онанинг эътиборсизлигида!

Болалар қамоқхонасида ўтказилган сўровларимиздан маълум бўлдики, у ерга тушганларнинг қарийб тўқсон фоизи битта ҳам бадиий китоб ўқимаган. Етмиш фоизи театр остонасини босиб ўтмаган. Юз фоизи рассомларнинг кўргазмаси нима эканини билмайди. Бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ҳақидаги фикримизни қувватлаш учун яна қандай далил керак?

Бир кун болалар қамоқхонасига адабий учрашувга бордик. Бу ерга биринчи марта кирган шоир биродаримиз болаларнинг жиноятлари ҳақидаги ҳикояни эшитиб гангиб қолди. Ҳаяжонга берилиб, «Мен бу ерда шеър ўқий олмайман», деди. Мен ундан Усмон Носирнинг «Муҳаббат» шеърини ўқиб беришни илтимос қилиб, аранг кўндирдим. Бир хил кийинган, сочлари бир хилда қиртишланган, кўзлари бир хилда маъносиз боқувчи бир неча юз бола тўпланган жойга кирганимизда шоир биродаримиз бу нигоҳларга қарай олмай кўзларини юмиб олди. Шу ҳолда шеърни ўқиди. Бу шеърни ўқитишдан мақсад — кичкина ижтимоий тадқиқот ўтказиш эди. Йиғилганларнинг барчаси севги ёшидаги ўсмирлар. Кўпчилиги севишга, аёл билан бўлишга улгурган. Севги туйғуси бегона эмасдир, деган фикрни синаб кўрмоқчи эдим. «Севги! Сенинг ширин тилингдан ким ўпмаган, ким тишламаган!» деб бошланувчи шеър ҳар қандай ёшнинг дилини қитиқлаши тайин. Аммо жиноятчи ўсмирларга бу таъсир ётмади. Уларнинг юзларида, қарашларида ўзгариш сезилмади. Оддий гапни эшитгандай ўтираверишди. Шеърда «Уфқда ботар куёшнинг шарт кесилган бошга ўхшатдим», деган сатр бор. Шу сатр ўқилганда, не ажабки, ўтирганларда жонлишни сезилди. Бундагиларнинг оз қисми қотиллиги туфайли қамалган, лекин бошқа жиноятлар билан ўтирганларга ҳам «шарт кесилган бош» таъсирли бўлди.

Уч ўсмир кечқурун ҳомиладор аёлга дуч келиб, «Хотиннинг туғишини кўрамиз», деб қийнашган. «Эси бутун одам бундай қилмайди, улар жиннидир», дерсиз? Йўқ, уларнинг кўриниши ҳам бинойи, эслари ҳам жойида. Биз улар билан суҳбатлашганда «Нега бундай қилдинглар?» деб саволга тутмадик. Ўқиган китоблари, кўрган театр тамошалари, кинофильмлари билан қизиқдик. Жангари, бадахлоқ кинотамошаларни кўришда камчиликлари йўқ. Учтадан иккитаси болалигида синфдошлари билан ёш тамошабинлар театрга неча мартадир борган, лекин нимани кўргани эсида йўқ. Биттаси умуман театрга қадам босмаган. Уччаласи ҳам бадиий китобни қўлига олмаган. Биттаси мактабдаги адабиёт дарсида ўқиганларини сал-пал эслайди. Улар билан суҳбатлаша туриб ўйладим: «Агар бадиий китоб ёки саҳна санъати орқали фақат инсонга хос севги-муҳаббатни қалбларига сингдиришганда эди, жиноят кўчаларида тентирамасмидилар...»

Китоб ўқишни ўргатишдаги ота-онанинг масъулиятини театрга, ёки музейга, ёки рассомлар кўргазмасига... олиб боришда ҳам таъкидлашимиз керак бўлади. Жуда оз ота-оналар фарзандлари билан бу жойларга борадилар. Театр-музейларга олиб бориш асосан мактабларнинг зиммасида. Ота ёки она «Бутун театрга борибсан, нимани кўрддинг, нимани тушундинг?» деб беш дақиқагина суҳбатлашармикин? Агар суҳбатлашсалар — шарафлар бўлсин бу зотларга!

Кузатувлардан аниқки, болалар ва ўсмирлар феъл-атворининг шаклланишида бўш вақтдан тўғри фойдаланиш роят муҳим эканлиги тан олингани ҳолда бу зарур масаланинг ечимига эътиборсиз қаралади. Бошқачароқ айтсак, бўш вақтдан фойдаланишга доир мавжуд тадбирлар етарли самара бермай қўйган. Бунинг акси ўлароқ, кўчанинг таъсири кучлироқ бўляпти. Айтайлик, кўчанинг бир бетида шахмат-шашка тўғараги ташкил этилган. Иккинчи бетида бевош ўспиринлар қарта ўйнаб ўтиришибди. Кўчанинг ўртасида эса биз тарбияламоқчи бўлган юзта бола турибди. «Ихтиёр ўзингизда, бўш вақтингизни ким билан ўтказасиз?» деб кўрайлик-чи? Ишонаманки, шу юз боладан кўпи билан йигирма-йигирма бештаси шахмат-шашка томон юради.

Совет жамиятининг сўнгги йилларида бўш вақт масаласи бўйича масъул идоралар

берган маълумотга кўра ўрта ёшдаги ўқувчиларнинг етмиш фоизи, юқори синф ўқувчиларининг олтмиш фоизи мактабдан ташқаридаги турли тўғарақлар, клубларда шуғулланар эканлар. Совет Иттифоқидаги болаларнинг йигирма тўрт фоизи спорт билан доимий банд экан. Ун уч фоиз ўқувчи бўш вақтларини техникага доир хунарларни эгаллашга сарфлар эканлар.

Бу кўрсаткич 2000 йилда олий даражага етказилиши мўлжалланганди. Кўнгили хотиржам қилувчи бу рақамлар фақат қоғозда эди. Ўшанда қайта текширишдан сўнг «спорт билан шуғулланишти», деган маълумотдан 12 миллион болани ўчиришга тўғри келган. Рўйхатда бору аммо асли йўқ бўлган минглаб тўғарақлар аниқланган. Яна аниқлашдики, 1980 йилдаги кўрсаткич 1990 йилда озгина бўлса-да, яхшиланмабди. Ўша даврда мактаб ўқувчиларининг 5-6 фоизигина тўғарақларга қатнашар эканлар.

Янги жамиятга ўтар чоғидаги қийинчиликлар сабаб бўлиб, юртимизда аввалига бу масалада илгарилаш етарли бўлмади. Кейинги йилларда бу камчиликларга барҳам берилапти. Айниқса болалар ва ўсмирларни спортга жалб этишга берилаётган эътиборни собиқ иттифоқ ҳудудидаги ҳеч бир мамлакатда учратмаймиз. Шунга қарамасдан бўш вақтга доир масалаларда қилинадиган ишлар кўп.

Таққотимиз давомида бир қанча тўғарақларнинг ишлари билан қизиқдик. Рўйхат дафтари ҳавасни келтиради. Агар шу рўйхатга ишонилса, тўғарақ бола билан тўла. Аслида эса рўйхатдагиларнинг ярмиси ҳам йўқ, «Болалар бирон сабаб билан келмагандир», деб ўйлаган эдик. Бироқ тўғарақ раҳбарлари уларни охириги марта қачон кўрганларини эслай олмадилар. Биз «болалар рўйхатга атай қўшиб ёзилган, бундай бола умуман бу ерга қадам босмаган», деган даъводан узокмиз. Гап шундаки, расм тўғарагигами ё боксгами ўша болалар келишган, бироқ уч-тўрт марта қатнашиб ташлаб кетишган. Сабаб?

Тўғарақ иши учун зарур шароит йўқдир?

Болага етарли эътибор берилмагандир?

Тўғарақ раҳбари боладаги қизиқиш чўғини алангага айлантира олмагандир?

Тўғарақ раҳбари ўзининг нотўғри муомаласи билан болани бездириб қўйгандир?

Бу ўринда асосий айбдор ўша тўғарақ раҳбари, десак, янглишмаймиз. Тўғарақ раҳбари яхши рассом ёки яхши боксчидир. Лекин унда бу ишда фоят муҳим ҳисобланмиш тарбиячилик иқтидори йўқдир. Санъатга ёки спортга меҳри аълодир, бироқ, болаларга меҳри саёздир. Бошқа иш йўқлигидан шу тўғарақка келгандир. Бундай одамларни ўз соҳаларидаги юксак маҳоратларидан қатъи назар, болалар билан ишлашга жалб этмаган маъқулроқ. Вақтида чемпионлик шохсупасига кўтарилган, энди тренерликни касб этган одам агар сабрли бўлмаса, болаларга хос феъл-атворни билмаса, болалар руҳиятини англай олмаса, болалардаги қайсарлик каби иллатларга чидами етмаса бу соҳада ишлай олмайди. Болага катта талаб қўяди. Бола бажара олмаса, бақиради, ҳақорат қилади. Оқибат эса аён. Батъан эса болани тўғарақдан раҳбарларнинг ўзлари ҳайдаб юборадилар. Бу ишлари учун ҳеч кимга ҳисобот бермайдилар. Чунки бола ҳайдалгани билан рўйхатда иштирокчи сифатида тураверади. Мактаб бола ҳар қанча ёмон бўлмасин, уни ҳайдай олмайди. Чунки мажбурий таълим ҳақида қонун бор, бола ҳайдалса қонун бузилади. Бу қонун тўғарақка тааллуқли эмас. Ҳайдаса бўлаверади. Мактаб боланинг ота-онаси билан доимий алоқада. Боланинг ахлоқи масаласида отани ёки онани тез-тез йўқлаб туради. Мактабда «Ота-оналар кўмитаси», «ота-оналар мажлиси» деган гаплар бор. Тўғарақда эса булар йўқ. Тўғарақ раҳбари шогирдининг оилавий аҳволини деярли билмайди. Суҳбатларимиз даврида биз шунга амин бўлдик. «Шунча бола тўғарагингизга келмай қўйибди, сабаби билан қизиқмадингизми?» деган саволимизга эса тайинли жавоб ололмадик.

Тўғарақларда ишлаётганлар ўзларини энг аввало тарбиячи деб ҳисоблашлари шарт. Уларнинг моҳир рассом, наққош, боксчи ёки футболчи эканликлари иккинчи даражали масала. Афсуски, бизда бундай талаб қўйилмаган. Тўғарақ раҳбарларидан «Тўғарагингизда неча бола бор, нечаси кўриқда (ёки мусобақада) голиб келди?» деган ҳисобот сўралади. «Тарбияга доир нима иш қилдинг?» деб сўраламайди. Тўғарақ раҳбари: «Мактабда қандай ўқияпсан, машғулотдан чиқиб тўғри уйга кетаяпсанми ёки бирор овлоқдаги болаларга қўшилиб бевошлик қияпсанми?» деб қизиқмайди. Айни чоқда ота ёки оналарнинг аксари «болам кимдан нимани ўргангани қаерга борапти, машғулотларни қанда қилмай қатнашяптими ёки тўғарақ баҳонасида уйдан чиқиб санқиб юрибдими?» деб суриштиришмайди. Бола мактабдаги ўқишдан қолса ота-онасига дарров хабар боришини билади ва интизомга бўйинсунишга мажбур бўлади. Тўғарақда интизом йўқлигини ҳам билади ва бундан усталик билан фойдаланади.

Тўғарақ раҳбари бола қалбини кашф эта олиш маҳоратига эга бўлиши шарт. Унда мактаб ўқитувчисида бўлмаган имконият ва имтиёз мавжуд. Бола у ёки бу фанни ёқтирмаса ҳам шу дарсда ўтиришга мажбур. Лекин тўғарақни ўзи хоҳлаб келган, демак айни шу хоҳишни ўлдиришдан эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Пойтахт атрофидаги

тўғарақлардан айримларини ўрганганимизда тўғарақ раҳбарларидан 55-60 фоизини ўргатаётган мутахассислиги бўйича олий маълумотли экани аниқланди. Буларнинг ҳам ярмидан кўпи педагогика фанидан бебаҳра. (Бундан ажабланмасак ҳам бўлади. Чунки педагогика йўналишидаги ўқув даргоҳларида ҳам бу фан етарли даражада ўтилмайди. Умумий ўтиладиган дарсларнинг беш-олти фоизини ташкил этади.) Тўғарақ раҳбарлари орасида ўрта маълумотлилар ҳам анчагина. Энг ачинарлиси, бу тўғарақ раҳбарларининг ярмидан сал кўпроғигина ўз соҳасида муқим ишлайди. Бир йил, ҳатто ярим йил ишлаб кетувчилар ҳам бор. Ана энди болаларнинг қизиқишини ошириб, у ёки бу ҳунарга жалб этиш қандай аҳволда эканини тасаввур этаверинг.

Бу соҳадаги жиддий камчиликлардан бири — мактаб билан тўғарақлар орасида алоқа, боғлиқлик йўқ. Тўғарақ раҳбари мактабга келмайди, ўқитувчи тўғарақ билан қизиқмайди. Тўғри, талаб қилинган маълумотномаларни тўлдириш учун синф раҳбари ўқувчиларнинг қандай тўғарақларга қатнашиши билан қизиқади. «Синфимдаги шунча бола шунча тўғараққа қатнашади», деб ҳисобот беради. Сентябрь ойидаги ҳисобот май ойига қадар собит туради, ўзгармайди. Ундан ташқари айрим шўхроқ болаларни тарбия этиш мақсадида уни тўғарақлар билан банд этишга интилишади. Бир мактабдаги ҳисобот билан қизиқиб, айрим болаларнинг беш, ҳатто етти тўғараққа аъзо эканидан ажабландик. «Наҳот, бу болалар шунча тўғараққа қизиқсалар?» деб сўраганимизда «Қизиқишга қизиқмайди, мажбур қиламиз. Буларга бўш вақт қолдирмаслик керак, бўш вақти кўп бўлса бузилиб кетади», деган жавобни эшитдик. Болаларнинг ўзлари билан суҳбатлашганимизда уларнинг мазкур тўғарақларга мутлақо қизиқмаслиги, энг муҳими ва энг ачинарлиси — қатнашмаслиги маълум бўлди. Улар синф раҳбарининг зўри билан тўғараққа ёзилиб қўйишгану машмашадан қутилишган.

Ота-она ҳам, мактаб ҳам, ҳуллас, ўсмирнинг атрофидаги барча ундан яхши ўқишни, меҳнаткаш бўлишни талаб қилади-ю, унинг тўғри дам олиши билан ҳамма ҳам қизиқавермайди. Қизиққанлар ҳам бир хилдаги режа бўйича иш олиб боришади. Ҳолбуки, Тошкентдаги ўсмир билан Ғиждувондаги ўсмирнинг қизиқиши, шароити, имконияти бутунлай бошқа-бошқа-ку? Ундан ташқари боланинг ёши улғайгани сайин у ҳам жисман, ҳам маънан шаклланиб боради. Унинг бўш вақтига мос дам олишни ташкил этиш эса қийинлашади. Ўн тўрт ёшгача бўлган болаларнинг 43,4 фоизини бўш вақтдан унумли фойдаланишга жалб этиш мумкин экан. 56,6 фоизи эса бўш вақтидан ўзича фойдаланишни истайди. Ёш улғайган сайин бу рақамлар ҳам ёмон томонга ўсиб боради. Яъни, 14-15 ёшли болаларнинг 38,8 фоизи, 16-17 ёшлиларнинг 35,2 фоизини фойдали дам олишга жалб этиш мумкин бўларкан. Қизлар орасида эса аҳвол бундан-да ёмонроқ. Ўн тўрт ёшгача бўлган қизларнинг 41, 14-15 ёшлиларнинг 21, 16-17 ёшли қизларнинг 14 фоизигина катталар таклиф этган тадбирни қабул қилади. Биз мана шу ўсиш, шаклланиш жараёнини ҳисобга оламизми? Сўровларимиздан аён бўлдики, мактаб ўқувчиларининг 35,5, коллеж талабаларининг 42, ишловчи ўсмирларнинг ва ишлайдиган, ўқимайдиганларнинг 67 фоизи бўш вақтини самарали ўтказиш бўйича катталар томонидан таклиф этилган тадбирларда иштирок этишни истамайдилар. Баъзи ўсмирлар учун эса бундай тадбирларда иштирок этиш, ҳам этмаслик ҳам фарқсиз. Баъзилари ота-онаси ёки ўқитувчининг зўри билан иштирок этиши мумкин. Мисолга мурожат этайлик: сир эмаски, театрларимизга болалар зўрлаб олиб борилади. Ўрта ёшдаги болаларга чипта тарқатиш унча машаққат туғдирмайди. Ўсмирлар эса бўйин товлашга уринишади ва синф раҳбарининг танбехаридан безиб пул тўлашади-ю, театр тамошасига эса боришмайди. Борганлари ҳам тўполон қилиб атрофдагиларни бездиришади. Мактабда дарс пайтида қилолмаган қилиқларини ўша ерда қилишади. Ўзига ишонган ўсмирлар эса пул тўлаш чоғида «Сазангиз ўлмасин, деб тўлаяпман, тамошангизга бормайман», деб синф раҳбарини оғоҳлантириб қўйишади. Ўқитувчига шуниси ҳам тузук. Кўчага қанча кам бола билан чиқса шунча бежавотир. Театрга ҳам шуниси тузук: қанча кам бола келса шунча тинчлик бўлади. Энг муҳими — чипталар тўла сотилган.

Мактабдаги тадбирларга ўғил болаларни тортиш қийин. Ҳар турли тадбирлар асосан қизларнинг иштирокида ўтади. Жалб қилинган ўғил болалар ёдлаб бериши шарт бўлган шеърни ҳам чайналиб-чайналиб зўра айтади. Йиғилганлар ҳузурда хижолат бўлаверади. Мажбурлаш орқали ёдлагани, мажбурлаш орқали саҳнага чиққанини сезиш қийин эмас. Тошкентнинг Юнусобод мавзеидаги бир мактабда шунинг аксини кўрдик. Адабиёт муаллимаси ўзининг шахсий ташаббуси билан драма тўғараги ташкил этган. Мактаб ўқувчилари ўзларига ёққан асарни саҳналаштира бошлашган. Муаллима театрда ишлайдиган артист дўтонасини ҳам бу ишга жалб қилган. Тўғарақдаги иш учун у ҳам, муаллима ҳам бир тийин ҳақ олмайди. Эътиборли жойи шуки, саҳналаштирилган асарда ўттиздан ортиқ ўғил бола иштирок этган. Янада эътиборлиси, биз «бўйсунмас» деб таърифлаган тоифадагилар ҳам жалб этилган. Бўйсунмасликда донг чиқарган ўсмирга бош рол ижроси берилганда барча ажабланибди. Аввалига

ўсмирнинг ўзи ҳам ўзига билдирилган ишончдан гумонсирарган. Кейин ижодий муҳитга қўшилиб кетган. Бир куни репетиция пайтида мактабда чироқ ўчиб қолибди. Шунда машғулотни кўчиришни исташмай, тўгарак раҳбарининг эри бошқарадиган автобусда давом эттиришибди. Оқибатда болалар саҳналаштирилган асар фақат мактабда эмас, Аброр Ҳидоятлов номидаги театр саҳнасида ҳам кўпчиликка намойиш этилди. Халқ таълими вазири, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғи ҳам бу тамошага келишлатири болаларни янада руҳлантирди. Бизда ана шундай фидойилар ҳам бор. Фақат уларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватловчи ҳамкасблар ва раҳбар жаноблар камроқ.

Фикримиз исботи учун бир воқеани баён қилай. Мен болалигимда улуғ шоир Қуддус Муҳаммадий бошқарган адабиёт тўғарагига қатнашганман. Бу тўгарак менинг йўл танлашимда муҳим аҳамият касб этган ва у кунларни миннатдорлик билан эслайман. Устоз бизга кўп нарсани ўргатиб, қарз қилиб қўйганлар, қарзни узиш керак, деган фикрда жамоатчилик асосида, яъни маош олмасдан адабиёт тўғараги очиш орзуси туғилди. Эски Жўвада Охунбобоев номидаги маданият уйи бўларди. Шу жойга мурожаат этдим. Директор жаноблари «Меңдаги тўғарақларнинг ҳаммасига пул тўлаб қатнашишади. Ҳар бир хонага пул тўлаш керак», дедилар. Директорни айблаш ҳам инсофдан бўлмас. Фақат угина эмас, бошқа маданият уйлари-ю, саройлари ҳам иқтисоднинг янги бозор усулига ўта бошлаган эди. Маданият уйлари майда-чуйда фирмаларнинг идораларига, биллиардхоналарга, дискотекларга... айланган дамда адабиёт тўғараги учун бепул хона бериш у кишига ғалати туюлди. Маънавият ва иқтисодга доир гапларимиздан сўнг битта бўш хона берадиган бўдилар ва дедиларки: «ўтиришга стулни ўзингиз топасиз». Наилж! Бир сабаб билан Собир Раҳимов туман ҳокимига учрашганимда воқеани айтиб, ўн бешта стул топишда кўмак сўрадим. Ваъда берилди. Оқибат шуки, стул ҳам йўқ, хона ҳам йўқ. Тўгарак очилмади. Уч йилдан кейин бу бино умуман бузиб ташланди. Орзуни амалга ошириш учун маорифчиларга мурожаат қилдим. Дуруст, улар стул сўрашмади. Тўгарак очилди. Аммо алоҳида хона ажратилмади. Бир сафар тикувчиларнинг хонасида, бир сафар дурадгорларнинг хонасида адабиёт тўғараги ўтади. Буңдан хафалигимиз ҳам, ажабланишимиз ҳам йўқ, чунки биз эллигинчи йилларда тўғарақка қатнашганимизда ҳам аҳвол шу эди.

Энди фикримизга қайтсак, болалар билан иш олиб боришга мутлақо яроқсиз одамлар ҳам учрайди. Ҳадеб бошқа соҳаларни танқид қилавермай, мисолни ўзимиздан олсак, бир адабиёт тўғарагининг раҳбари, шоир биродаримиз машғулотдан кейин ўсмир йигитлар билан пивоҳўрликка бораркан. Бу одам билан бирга юрган болалардан шоир чиқадими ё йўқми, билмайман. Аммо майхўр чиқиши ҳақиқатга яқинроқ. Бунга ўхшаган мисолларни спорт соҳасидан кўпроқ келтиришимиз мумкин. Болалар қамоқ-хонасида ўтирган беш ўсмир тренери билан улфатчиликдан кейин йўлтўсарлик қилиб қўлга тушишган. Қонунга биноан тренер ҳам жазоланган. Лекин вақт ўтгандан кейин бериладиган жазодан наф борми?

Давлат болаларнинг бўш вақтини тўғри йўналишга буриш муҳимлигини инобатга олиб алақанча маблағ ажратади. Бироқ, бу соҳадаги ишларнинг самараси билан қизиқиш етарли эмас. Тўғри, вақти-вақти билан ҳисоботлар тўпланаяди. Қоғоздаги ҳисоботларда ишлар беш, аммо амалдаги натижа қониқарли эмас.

Ҳали бевошлик кўчасига ўтмаганларни тўғри йўлга йўллаш бир масала бўлса, бу кўчага ўргана бошлаганларни қайтариш ўн қарра оғирроқ масаладир. Чунки, бузилмаган болаларни ўша тўғарақларда кўриш мумкин. Бироқ, издан чиққанларни бу жойларда учратмайсиз. Уларни фақат вояга етмаганлар билан шуғулланувчи назоратчи рўйхатидагина кўрамиз. Бирон ерда ўқимайдиган, бирон ҳунар олишга интилмайдиган, бирон тўғарақка қатнашмайдиган ўсмирларни бўш вақтдан тўғри фойдаланишга жалб этиш билан қизиқганимизда биз суриштирган жойлардаги аҳвол 2-3 фоизни ташкил этди. Ўрганилган жойларда милиция назоратчиси рўйхатида турувчи ўсмирларнинг 36 фоизигина турли тўғарақларга қатнайдди. 10,3 фоизи бир оз шуғулланиб, сўнг совуб, ташлаб кетган. 19 фоиз ўсмирда шуғулланишга умуман қизиқиш йўқ, таклиф этилган тўғарақларнинг биронтасига бормайди. 17,3 фоиз ўсмир эса тўғарақ дейилса нариги маҳалладан айланиб ўтадиган бўлган. Албатта бу рақамлар маълум жойга хос, барча ерлар учун умумий, дея олмаймиз. Аммо рақамлардаги озгина фарқ дейилмаса, ҳамма ерда хўроз бир хилда қичқиряпти. Нега шундай? Бу ўриндаги муаммоларга диққатингизни жалб қиламиз : 1. Ўсмирга «шахмат-шашка тўғарагига кел», деб таклиф қилсангиз сизни мазах қилиб кулади. Ўсмирларни ўзига жалб қила оладиган муассасаларимиз эса оз. 2. Қамалиб чиққан ўсмир шу тўғарақка келса ҳам қабул қилмасликка уринамиз. Чунки у, бошқаларни ҳам бузиб юборади, деб ҳисоблаймиз. «Эҳтиёт — шарт!» — бизнинг шиоримиз шундай, тўғри эмасми? 3. Ўсмирларни қизиқтириши мумкин бўлган тўғарақлар оз экани бир масала, уларнинг асосан шаҳар марказида экани иккинчи масала. Айримларининг пуллик экани яна бир муҳим масала.

Агар Тошкентнинг Бешқайрағочида яшайдиган ўспирин чавандозликни ҳавас қилса, у шаҳарнинг нариги бурчига боришига тўғри келади. Қишлоқлардаги аҳволни айтмасак ҳам бўлар. Тоғдаги бир қишлоқда яшайдиган бола скрипкачи бўлишни хоҳласа, эҳтимол орзу орзулигича қолиб кетар. Пуллик тўғарақлар янада мураккаб-ликлар туғдиради. Ўспирин ҳали пул ишлаб топмайди, демак, ота-онасига юк. Агар у теннис билан шуғулланишни истаса-ю, отаси хоҳламаса, демак, пул йўқ. Агар ота истаса-ю, бола хоҳламаса, пул бекорга совурилди ҳисоб.

Баъзан мана бундай ҳолат ҳам юз бериши мумкин: бола авиамоделчилар тўғарагига қатнайди. Оиласи шаҳарнинг бошқа даҳасига кўчгач, қатнаш имкони бўлмайди. (Имкон дейилганда фақат моддий масала тушунилмаслиги керак.) Янги уйларига яқин ерда бундай тўғарақ йўқ. Ота-она уни мавжуд тўғарақлардан бирига, айтайлик, мусиқага даъват этишади. Бола истамайди. Ота-она унинг ўжарлигидан ранжийди. Ҳатто уришишади. Боланинг руҳий ҳолатини эса ҳисобга олишмайди. Аввал айтганимиздай, айрим болалар қизиқишларини тез-тез ўзгартираверишлари мумкин, айримлари эса битта танлаганларида собит турадилар. Бундайларга шароит яратиб берилмаса ҳамма нарсадан совийди, қизиқишлари сўниб «кўча боласи»га айланиб қолади. Ўрни келганда узоқдаги тўғарақларга қатновчи салоҳиятли болалар учун шароит яратиб бериш масаласига диққатингизни тортмоқчимиз. Ҳатто моддий жиҳатдан камчилиги йўқ оилалар ҳам болаларига йўлкира беришни истамай, узоқдаги тўғарақка бормай қўя қолишни хоҳлашади. Кам таъминланган оилалар эса маълум. Шундай экан, тўғарақларга қатнайдиган болалар йўлкира тўлашдан озоқ қилинсалар бўлмасмикин? Маънавият масалалари кўриладиган мажлисда шу таклиф билан Тошкент шаҳар ҳокимига мурожаат қилдик. Шу болалар йўлкира тўлагани билан бойиб, тўламасалар камбағал бўлиб қолинмайди, дедик. Таклиф маъқул келгандай бўлди-ю, аммо амалга ошмади, ҳатто ўрганиб чиқилмади. Маънавиятга катта эътибор бериладигани яхши. Лекин болалар ва ўсмирларнинг бўш вақтига тааллуқли муаммолар ҳам маънавият доирасига киришини унутмасак дурустмиди?

Болаларнинг бўш вақтидан унумли фойдаланиш ҳақида гап кетганда энг аввало уларни жисмоний тарбия — спортга тортиш фикри илгари сурилади. Биз бу фикрни инкор этмаймиз. Руҳий саломатлик жисмоний саломатликни ҳам талаб этади. Спорт билан шуғулланувчи ўсмирлар билан ўтказган суҳбатларимизда уларнинг 80 фоизи спорт ҳаётлари учун муҳим эканини айтишди. 20 фоиз ўсмир эса ҳаётдаги қийинчиликларни енгиб ўтишда спорт катта ёрдам берганини таъкидлашди. Ҳатто «бўйсунмас»ларнинг 80 фоизи ҳам шунга яқин фикр билдиришди. Тўғри, жисмоний тарбия боладаги мавжуд ирода кучига қувват беради. Абдулла Авлоний ҳазратлари бадан тарбиясига эътиборларини қаратиб, шундай фикр билдирган эканлар: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керақдур... Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм икки хилдур: бири — бадан илми, иккинчиси дин илми», — демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сихат қоидаларини билмак, саломатликка терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур...» Спортнинг ҳар бир киши учун кони фойда экани ҳақида кўп гапирмасак ҳам бўлар. Аммо айни шу соҳада тарбияга оид жиддий муаммоларга дуч келамиз. Айнан шу соҳада боланинг маънавий камолотига эътибор кам.

Бола маълум бир спорт турига қизиқиб, ёки акаси, дўстигами эргашиб тўғарақка борса, тренер энг аввало унинг қобилиятини текшириб кўради. Ҳар бир тренерга фақат қобилиятли бола керак. Унга шунчаки тўп тегиб, бўш вақтини ўтказадигани керак эмас. Агар лаёқат сезилмаса, тренер ундан осонгина қутулиб қўя қолади. Унга натижа керак. Болада бутун бўлмаса эртага қобилият юз очиши мумкин, деган гап унга ёқмайди. Айнан спорт тренерларида тарбиячига зарур бўлиши билан етарли эмас. Айнан шу спортда бола фирромга дуч келади. Болалар спортида, айниқса фирром кўп учрайди. Маълумки, мусобақалар ёшга қараб босқичма босқич ўтказилади. 12-13 ёшлилар бошқа, 14-15 ёшлиларники бошқа. Шунга яраша талаб ҳам, шароит ҳам ўзгараётган бўлади. Тренерлар мусобақада голиб келиш учун 12-13 ёшлилар мусобақасига 14-15 ёшли ўсмирни бошқа исм-насабда қўядилар. Яъни, 15 ёшли Болтаев 12 ёшдаги Тешаевнинг ҳужжати билан мусобақага қатнашади. Кўпинча шундай ўйинчилар голиб келишади ва ёрликлар ҳам бировнинг номига берилади. Бировнинг номидан фирром равишда мусобақада қатнашаётган боладан яхши тарбия кутиш мумкинми? У ҳаётда фирром йўлини танлаб олмайдими?

Спорт билан доимий шуғулланиб, оқибатда профессионалга айланганлар вақти келиб майдондан четга чиқишганда қийнала бошлашади. Энг биринчи гада улар шуҳрат шоҳсупасидан тушиб, эътиборсиз қолганларида руҳан қийналадилар. Кейин

аввалги даромадлари ҳам бўлмай моддий жиҳатдан машаққат чека бошлайдилар. Натижада улар тирикчиликнинг осон йўлини қидирадилар. Маълумки, жиноятчи тўдаларга чиниққан йигитлар керак. Спортдаги фаолиятини тўхтатганлар айнан шу тўдаларда паноҳ топганларига мисоллар бор. Биз ҳамма спортчиларнинг йўли шу, деган таъкиддан узоқмиз. Лекин биттагина мисол ҳам бизни сергаклантириши зарур бўлгани сабабли бу ҳақиқатдан четлаб ўта олмадик.

Бизда спорт ишларига тобора кўп эътибор берилляпти. Спортчиларимиз жаҳонда ўзларини кўрсатишляпти. Оммавий спорт эса бу соҳада озгина орқада. Ҳар маҳаллада спорт майдони бўлиши керак, деган талаб бор. Талаб яхши. Аммо маҳаллада бўш жой йўқ-ку? Кўп қаватли уйлар шу даражада зич қурилган-ки, озгина бўш жой ҳам гаражлар билан банд. Ҳокимиятларга келган маълумотларга қараганда бу талаб ҳамма ерда бажарилган. Бу маълумотларни кўриб ажабланасиз: спорт майдончаси томлар устидамикин?

Спорт тўғарақларидаги рўйхатларда милиция назоратида турадиганларни кам учратасиз. Қамоқдан чиқиб келган ўсмирни ҳеч бир тренер қабул қилмайди. Биронта шогирди жиноят билан қўлга тушса, «мен айбдор эмасман», деб ўзини оқлайди. Мактаб эса «бу бола спортга қатнашиб, бўзилиб кетди», деб ҳукм чиқариб қўя қолади.

Биз суҳбатлашган муаллимларнинг кўпи спорт билан шуғулланиш боланинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатишини айтишди. Айни чоқда ўқувчилари қатновчи спорт тўғараги билан қизиқмасликларини ҳам тан олишди. Муаллимларнинг гапларида озгина ҳақиқат бор: спорт билан шуғулланувчи ўқувчи мактабда ўзини бошқача тута бошлайди. Ўқишга қизиқиши сусаяди. Илм олиш зарурати ҳақидаги гапларни эшитгиси ҳам келмайди. Чунки яхши спортчи бўлгани учун илми бўлмаса ҳам олий ўқув юртига осонгина кира олишини билади. Олий ўқув юртида ўқимади туриб диплом олиши мумкинлигини ҳам билади. Шундай экан, муаллимларнинг гапи қулоғига кирармиди? Бундай бола, айниқса мусобақаларда галаба қозона бошлагач, такаббуриликни касб қилади. Синфда, ҳатто мактабда «зўр»ликни — «лидер»ликни талаб қила бошлайди. Уни камтарлик кўчасига қайтариш мактаб учун фоят машаққат бўлиб қолади.

Мазкур рисолати ёзишга тайёргарлик жараёнида собиқ иттифоқ даврида бу соҳада олиб борилган ишларни эслашга, бу ҳақда ёзилган китобларни варақлашга тўғри келди. «Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси». «Коллективизм», «Социалистик меҳнат...», пионер ва комсомол ташкилотлари... Шиорлар ҳам кўп эди, болалар билан шуғулланадиган ташкилотлар ҳам анчагина эди. Аммо самара йўқ эди. Аввал зикр этганимиздек, кўп ишлар қорозда бажариларди. Энди замон ўзгарди, жамият ўзгарди. Мафкура ўзгарди. Ҳаммаси яхши. Аммо биз ўрганаётган масалада ҳали бош қотирадиган ўринлар кўп. Эскисини рад этиб, янгисини тавсия этолмаямиз. Тошкент маҳаллаларида бўлган суҳбатларимиз чоғидаги сўровларимиздан маълум бўлдики, мактаб муаллимларининг 65-70 фоизи, оналарнинг 80 фоизи, оталарнинг 60 фоизи болалар бўш вақтларини шаҳарнинг қаерида, қайси муассасида фойдали равишда ўтказишлари мумкинлигини билишмас экан.

Тарбияга масъул одамлар ўйлаб ўйларига етгунларича ҳар томондан турли мафкура оқимлари ёпирилиб келяпти. Катталар тайин бир гап айтолмагач, ўсмирлар ўзларича яшашга интиляптилар. Ҳозир уларнинг диққатини жалб этадиган муассасалар кўпаяпти. Шулардан бири видеобарлар бўлса, яна бири дискотекалар. Видеолар ҳақида фикр билдирдик. Дискотека деган бало ҳақида ҳам икки оғиз айтмасак бўлмас. Чунки ўсмирлар бўш вақтларини шу бало билан тўлдиришга ишқибозлар. Мен «Дискотека» деб номланган бир асар ёзиш мақсадида бу жойларни ўрганишга ҳаракат қилдим. Бир қараганда беозор жой. Ёшлар келишади, ўйин-кулгу қилишади, вассалом. Лекин сиртдан қаралгандагина бу жой беозор кўринади. Аслида эса бузуқлик ва жиноятнинг остонаси ҳисобланади. Бу ерни ўзига хос бузуқлик бозори десак ҳам бўлар. Дастлаб ўсмир ва ёшларнинг қилигини кўриб ажабландим. Асабий мусиқа қулоқни қар қиладиган даражада жаранглайди. Йигитчалар қизчаларнинг ҳаракатини рақс дейиш ҳам қийин. Аллақандай телбаликнинг намоёишидай кўринади. «Рок музика», «Поп музика» дейлиқан санъат турлари (агар уларни санъат деб аташ мумкин бўлса) ёшлар онига гиёҳванда каби таъсир ўтказади. Айримлар ўзларини билмай қоладиган даражада талвасага тушадилар. Олимларнинг тажрибасига ўзим гувоҳ бўлганман. Кичик товукхонада осойишта мумтоз куйлар қўйилганда товукларнинг юришларида ҳам хотиржамлик бор эди. Кейин ўша жазавали «рок музика»дан қўйилди. Аввалига товукнинг кўзлари бесаранжом бўлди. Кейин титрай бошлади. Охири тутқаноқ тутгандай йиқилиб оёқлари акашақдай тортишди. Агар ўша дамда куй тўхтатилмаса унинг ўлиб қолиши ҳам мумкин эди.

Ана шундай ерда ёшларимиз бўш вақтларини ўтказяптилар, биз эса бунга мутлақо аҳамият бермаймиз. Гиёҳвандлик кўпаяпти, деймиз, айнан шу ерда ўрганишлари мумкинлигини ҳисобга олмаимиз. Бузуқлик кўпаяпти, деймиз, айнан шу ер

бузуқлик манбаи эканини тан олгимиз келмайди. Бизда расман тунги дискотекалар йўқ. Аслида эса кўп дискотекалар туни билан ишлайди. Бу ҳолатни назорат қилиши лозим бўлган милиция ходимлари шу дискотекалар ёнидан ўтишаётганда кўзларини юмиб оладилар. Нима учун бундай қилишлари ёлғиз ўзларигаю Худога маълум.

Дискотекалар билан танишгач, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғига ундаги аҳволни баён қилиб, «у ердагиларнинг кўпи мактаб ўқувчилари, чора кўрилмаса бўлмайди», дедим. Бу фикрим у кишига маъқул бўлди. «Эртага шу масалада катта мажлис бор, гапларингизни етказаман», деди. Эҳтимол гапимни етказгандирлар, буни-си менга қоронғу. Лекин гапни эшитган мажлис аҳли ҳам милиционерлар каби кўзларини юмиб олгандирлар. Умид шуки, бу масъул жаноблар қачондир кўзларини очарлар, аммо унда кеч бўлиб афсуслар дарёсида сузиб қолмасмикинмиз?

* * *

«МЕН» — Ўзликни англаш»
«Менинг ўрним қани?»
Энг осон чора — ўлим
Тақдир манглайи ўзгаради
Сизнинг замонангиз эмас

Биринчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди — ўғли ўзини осибди. Имом келиб, «бундайларга жаноза ўқилмайди», деб кетди. Онанинг бир алами минг бўлди. Ўғлига ҳамманинг ҳаваси келарди. Бўйи ўсиб, овози раста бўлиб кўзга ташланиб қолган эди. Нима бўлди? Кўз тегдими?

Аёллар йиғи-сиғи орасида гўшанга ясадилар. Бу дунёдан гўшангасиз кетмасин...

Гўшангага кирди... Ҳис-ҳаяжон билан эмас, совуқ жасада... тобутда...

Совуқ юзларига гуллар сочилди...

Ичкарида ирим-сиримлар... Ташқарида эса гумонлар: бола ўзини нега осди? Биров «Гиёҳванддир, доридан кўпроқ олволагандир», дейди, иккинчиси унга эътироз билдиради: «Доридан кўп олса тил тортмай ўлади, ўзини осолмайди. Дори тополмай қийналгандир...» «Бирор қизни зўрлаб қўйиб, қўрққанидан осгандир...»

Иккинчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди — қизи ўзини ёқибди. Бўйи етиб, дуркунгина бўлувди-я! Совчилар ўгринча қараб-қараб қўйишарди-я! Мактабни битиргач бирор хонадонга келин салом билан кириб борарди-я! Бир йигитни бахтлигина қиларди-я! Гўшангага кирмай кетди... Келин салом қилмай кетди...

Совуқ қабр уни бағрига олди. Унга жаноза ўқилмади. Ундан сўнги хотира — бир парча қороз ва ундаги сўнги ўтинч: «Онажон, мени кечиринг...»

У совуқ қабрда ётибди, атрофда эса у ҳақдаги совуқ миш-мишлар...

Маъсума ҳақида қандай миш-миш бўларди, баён этмайлик.

Бу икки фожиани келтириб чиқарган сабабни ҳозирча четлаб ўтайлик. Оз бўлса-да учраб турадиган шунга ўхшаш воқеани эҳтимол сиз ҳам эшитгандирсиз. Сиз ҳам турли гумонларга боргандирсиз. Баён этганимиз икки воқеа ҳақида ҳам бир оз ўйланг, сабабини топишга уриниб кўринг. Бу масалага биз сал кейинроқ алоҳида тўхтаимиз.

Биз «Менинг фикримча», «Менинг назаримда», «Мен ўйлайманки», деган ибораларни кўп ишлатамиз. «Мен» — шахс демак. Дунёни кўрувчи, дунёни идрок этувчи, фикр билдирувчи бир шахс иккинчисига сира ўхшамаслиги сир эмас. Бир ота бир онанинг фарзаңдлари қош-кўзлари ўхшаса-да, шахс сифатида фарқланадилар. Киши онгини бошқарувчи «Мен» нима, унинг жиноят оламига қандай дахли бор?

Кишилиқдаги «Мен» масаласи кўп асрлардан буён файласуфларнинг, руҳшунос-ларнинг, табиатшуносларнинг тадқиқот манбаи бўлиб келган. Жаҳон фани ҳалигача Конфуций, Декарт, Кант, Фрейд, Хейгел, Нитшче, Уотсон каби файласуфларнинг фикрлари атрофида баҳслашади. Файласуфлар назаридаги «мен» — оддийроқ айтилса, кишининг ўзини ўзи таниши, шахс сифатида шаклланиб, жамиятдаги ўз ўрнини топишидир. Шу жиҳатдан қараганда русча «Я»нинг таржимаси ўлароқ қабул қилганимиз «Мен» ўрнига «Ўзлик» деб ишлатганимиз ҳам маъқулроқ.

Франциялик файласуф Рене Декарт «Фикрляпман, демак, мавжудман» деган ғояни сурган экан. Шунга кўра, ўзини, ўзликни англаш қачон бошланади, деган савол ҳам ўртага қўйилиши мумкин. Рўё ва ҳақиқатни фарқлаб олиш учун киши фикрлайди. Бу фикрлаш ўн яшар болага хос эмас. Эҳтимол 20-25 ёшда бу масала хусусида фикрлай бошлар. Унда ўз-ўзини танимоқликни шу ёшда белгилаймизми? Агар шундай қилсак, олти ёшли боланинг фикрлашини нима деб атаймиз? Масалан ўша бола дарахтни кўради, гуллашини, мева туғишини кузатади. Мева бор пайтда олиб беришни талаб қилади. Мевалар тутагач, талабни ҳам бас қилади. Келгуси йили дарахт гуллагач, оқибат мева бўлишини билиб, кутади. Агар шу ёшдаги бола катталарнинг кўчат ўтқизишини кўрса, у ҳам чўпларни ерга суқишга интилади. Ўз хаёлида кўчат экандай

бўлиб, қувонади. Бу иши учун катталардан олқиш кутади. Демак, у ҳам фикрляптими? Онги борлиқдаги ўзгаришларни қабул қиляптими? Таҳлил этяптими? Демак, у ўз-ўзини танишни бошлаган, борлиқда ўз ўрни борлигини билипти, шунга яраша ўзига эътибор талаб қиляпти. Айрим олимлар буни онгсиз равишда англаш, деб ҳисоблаб, «фикрлаш» тушунчасига қўшмайдилар. Биз бу қарашни маъқуллаш олмаймиз. Гўдак туғилиб, кўзи очилди — борлиқни кўрди. Мия ҳужайралари шакллана бошладими, демак, ўзига хос равишда фикрлай бошлади. Олти яшар бола билан ўн олти ёшли боланинг «Мен кимман?» деган саволга жавобан ўзини ўзи танишдаги ҳолати, талаб, интилиши бир хил эмас, албатта. «Мен» масаласида бош қотирувчи файласуфлар учун бу фарқ унча муҳим эмасдир. Аммо тарбия учун масъул одам бу фарқни эътиборга олишга мажбур.

Айрим олимлар гўдакнинг дастлабки ойлардаги ҳаракатларини фикрлашдан холи деб биладилар ва бу даъволарини исботлаш учун «Одам бир-икки ёшгача кўрганлари, эшитганларини эсламайди, унутади», дейдилар. Уларнинг айтишларича, унутишларига сабаб — тиллари чиқмагани, гапира олмасликлари экан. Агар бу фикрни тўғри деб қабул қилсак, фикрлаш гапириш билан боғлиқ бўлса, соқовлар умуман фикрламайдиларми? Ўша олимларнинг таъкидига кўра, боланинг ўзликни англашдаги биринчи ҳаракати «Мен» деган сўзни айтишдан бошланаркан. Бу фикрга кўра сиз: «Бу қант кимники?» деб сўрасангиз, бола «Меники (ёки «ўзимники»)» дейди. «Бу кимнинг аяси?» десангиз — «Меники!» дейди. Ёки боланинг қўлидан ушлаб етакласангиз «ўзим юраман», дейди, бирор ишни ҳам (эпломаса-да) «ўзим қиламан», дейди. Эътибор беринг, бу шунчаки ҳархаша эмас, бола ўзининг ҳаққини талаб қиляпти. Жамоода ўзининг ўрни борлигини фаҳмляпти. У ўз ўрнини, ҳаққини турли йўлар ва усуллар билан талаб қилади, кўп ҳолларда талабининг бажарилишига эришади. Баъзан эркаланади, баъзан йиғлайди, баъзан катталарни ёмонлайди ёки чақимчилик қилади. Бу жараён, яъни боланинг ширин сўзлари, қилиқлари бизни фақат қувонтиради. Шахснинг етуклик сари қадам ташлаётганини эса сезмаймиз ёки эътиборсиз қолдирамиз. «Талаб қилинаётган нарсага ёлгон айтиш ёки чақимчилик орқали осон эришиш мумкин», деган фикр аста-секин қувват олиб, бола феъл атворининг шаклланишида ҳукм ўткази бошлагач, уни бу йўлдан қайтариш ҳаракатига тушамиз. Ҳар қандай нотўғри фикр бирданга туғилмайди, тасодифан юзага чиқиб, амалда кўринмайди. Боладаги фикр ерга қадалган уруққа ўхшайди. Униб-ўсиб, мева тутгунча анча вақт, ҳатто йиллар ўтади. Биз фақат мевасига дуч келганда ажабланамиз. Отаси олиб келадиган ширинликка шерик бўлувчи ака беш ёшли бола учун асосий рақиб саналади. У рақибни четта суриш йўлини излайди. Бир марта қилган чақимчилиги яхши самара берса, ака ширинликдан маҳрум этилса у ўзининг ғалабасидан қувонади. Сўнг бу «қуролни» тез-тез ишга сола бошлайди. У олти ёшида, саккиз, ўн етти ёшида ҳам рақибларни суришда айнан шу услубдан фойдаланадиган бўлиб қолади. Каминани баландпарвозликда айбситманг, ватан хоинлари асосан чақимчилардан чиқади. Чақимчиликни ислом дини ҳам қоралайди. Ривоят қилишларича, Муҳаммад алайҳиссалом мазор ёнидан ўтаётиб, бир қабрга қараб қолибдилар. Сўнг дарахтдан бир шохча синдириб олиб суқиб қўйибдилар. Саҳобалар бунинг маъносини сўраганларида у муҳтарам зот «Бу ерда ётган одам, ҳаёт чоғидаги чақимчиликлари учун қабр азобида қийналяпти. Мана бу барглар то қуригунарлига қадар Оллоҳга тасбеҳ айтиб туради ва бу онда марҳум азоблардан холи бўлади», деган эканлар.

Биз боламизнинг чақимчилигини билмай туриб, уни рағбатлантириб қўямиз. Агар «нима учун чақимчилик қиляптикин?» деб ўйласак, чақимчилиги учун мукофот бермай, айбласак, боланинг келажаги ўзгача бўлиши шубҳасиз.

Руҳ камолоти йўлидаги зилзилалар, инсон майллари, тушунча ва тасаввурлари, эҳтиёж ва талаблари, изтироб ва қийноқлари, зиддиятлар ва мувофиқликлар, кураш ва ғалаба, йўқлик ва борлик, жисм ва жон... Одам боласининг ўзлик сари шаклланиши шулар каби сўқмоқлардан ўтади. Ҳар бир тушунча ҳар ёшда ўзига хос тарзда такрорланади. Масалан, эҳтиёж ва талабни, ёки изтироб ва қийноқни ўн ёшли болада ҳам, ўн саккиз ёшли йигитчада ҳам кузатиш мумкин. Шундай экан, ўзликни англаш табиатнинг ўзи каби доимий ҳаракатдадир.

Файласуф олимлар ўзликни англаш жараёни ҳақида сўз юритишганда кўпинча динни танқид остига оладилар. Асли яҳудий ёки насаро ёки мусулмон бўлиш олимларда ҳам буни учратамиз. Уларнинг фикрича, дин кишининг ўзликни англашида тўсиқ экан. Улар «Тақдири азал», яъни «инсон тақдири ҳали туғилмасиданоқ белгиланган», деган ақидани юзаки тушуниб, танқид қиладилар.

Умар Ҳайём ҳазратларида шундай тўртлик бор экан:

*Ё Раб, лойимни-ку, қорган ўзингсан,
Ўриш-арқоғимни ўрган ўзингсан.*

**Ёмонманми, яхши, мен нима қилай?
Тақдир манглайини берган ўзингсан.**

Агар шундай фикрланса, боланинг жиноят кўчасига кириши ёки яхши инсон мартабасига етишмоғи — туғилмасиданоқ белгилаб қўйилган бўлиб чиқади. Яъни бола жиноятчи бўлиб туғилади, уни тарбиялашга уриниш шарт эмасми? Йўқ, асло ундай эмас. Агар одам яхши фазилат ёки ёмон иллат билан туғилса, тарбия этмоқликдан фойда бўлмаса, Оллоҳ илоҳий китобларини тушулармиди, пайғамбарларига «бандаларимни тўғри йўлга бошлашга масъулсан» деб вазифа юклармиди? Ахир Таврот, Инжил, Қуръон — барчалари насихат, одамларга тарбия-ку? Оллоҳ инсонни азиз ва мукаррам қилиб яратганини Қуръони каримда айтади. Инсонга ақл берилган. Унинг рўпарасида икки йўл туради: агар яхшиликни касб этса — саодатга етишади, зулми танласа, Бобур мирзо ҳазратлари ёзганларидек: «Ҳар кимки жафо қилса жафо топқисудир». Боланинг ана шу йўлдан қай бирини танлаши ўзликни англашдаги муҳим нуқталардан биридир. Мақол тили билан айтсак: дарахт қушни танламайди, қуш дарахтни танлайди. Шунга кўра тақдир кишини танламайди, киши тақдирини танлайди. Одам боласи Ҳудони таниши учун аввал ўзини таниши керак.

Бола пешонасида икки тақдир — икки хил йўл мавжудлигини дарров фарқлай олмайди. Буни фарқлагунича борликдаги ҳодисалар уни кўп гангитади. Ана шундай гангиб юрганида катталарнинг муносабатлари ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Гарчи файласуфу бошқа олимлар бу «Мен» хусусида кўп асрлардан бери бош қотирсалар-да, биз ўз фарзандимиздаги бу жараёнга етарли эътибор бермаймиз. Сиз билан биздан масалага файласуфона ёндошиш талаб этилмайди. Биз боламизга меҳрибон, синчков ота-она сифатида яқинлашсак бас.

Бирон танишимиз ёки қариндошимизникига бир йил ўтказиб борсак, болаларини кўриб: «Қаранг-а, ўрлингиз қап-қатта бўлиб қолибди» деб ҳайратланамиз. Ўз фарзандимиз ўз қанотимиз остида кун сайин эмас, соат, дақиқа сайин ўсиб-улғаяётганини эса сезмаймиз. Бола ўзини англаш жараёнида биз бераётган адабдан ташқари атрофдан олаётган таассуротлари асосида ўзича фикр юритади. Болага мактабда ёки уйда шарафли ҳадисдаги «Бешиқдан то қабрга қадар илм эгалла», ҳикматини ёки Хитой файласуфи Конфуцийнинг: «Уйда ёшлар ота-оналарини иззат қиладилар. Хонадондан ташқарида катталарнинг гапларига қулоқ осадилар, ҳақиқатгўй ва эҳтиёткор бўладилар. Барчага, айниқса одамийликни фан қилган инсонларга муҳаббатда бўладилар. Шу ҳаракатларидан сўни куч-қувват топа олсалар илм олмоққа интиладилар», деган доно сўзларини сингдиришга ҳаракат қилинди, дейлик. Бола бу сўзларнинг тўғри эканини тан олади. Лекин кўчада, масалан, чойхонада доимий равишда бекор лақилаб ўтирувчиларни кўриб, бу ҳақиқатга амал қилиш шарт эмас экан, деган фикрга келмайдими?

Баъзи ота-оналар фарзандидан ранжиб «Ҳеч гап тушунтиролмаيمان» деб нолишади. Чиндан ҳам болага гап уқдириш осон эмас. Ҳўш, ўзимиз-чи, фарзандларимизнинг гапларини, хоҳишларини дарров тушунамизми? Ота-она билан фарзанд ўртасида тушунишлик бобидаги келишмовчилик қачон пайдо бўлади-ю, у қандай ҳал этилади? Ҳал этиш чоғида боланинг ўзини таниш, англашга интилаётгани ҳисобга олинадими? Баъзи ўсмир отаси ёки онасига мақсадини англата олмай «Сиз тушунмаяпсиз!» деб юборади. Ота-она буни эшитиб: «Ҳа, энди биз тушунмайдиган бўлиб қолганмиз», деб ранжишади. Ранжиш ўрнига боламиз айтаётган масалага унинг кўзи билан қараб, унинг онги билан фикрлаб кўрсак-чи?

Афлотун ҳаким дебдиларки: «Фарзандларингиз илм ва адабини ўзингизнинг илм ва адабингиз билан чекаманг, уларни келгуси замон учун тайёрланг, чунки улар сизнинг замонангиз эмас, келгуси замон одамлари бўладилар». Бу доно фикрнинг исботи учун бир мисолга мурожаат этайлик: ёшларнинг кийинишлари ҳар йили бир хил бўлавермайди. Катталарнинг бу масаладаги қарашлари ҳам бир хил эмас. Дейлик, ўсмир қиз тор шим кийишни ёқтиради. Бу — унинг замонавий кийиниш маданиятига бўлган муносабати, маданиятни ўзича англаши. Бу кийинишда у заррача ёмонлик кўрмайди. 40-45 ёшли ота-онаси ҳам унга эътироз билдирмай «Ҳа, энди ёшларнинг расми шу-да», деб қўя қолар. Аммо қизчанинг шим кийишига бувиси ва буваси мутлақо қарши бўлади. Бунда улар беҳаёликни кўрадилар. Ўзни энди-энди англай бошлаётган қизча учун бу зиддият ҳам таъсир этиши мумкин.

Ўрни келганда таъкид жонски, бола тарбиясида буви билан бобонинг иштироки жуда муҳим. Тўғри, улар болани ота-онага нисбатан кўпроқ эрқалатадилар. Бола ота-онаси томонидан жазога тортилишини билса, дарров бувиси ёки бобоси җимоясига ошиқади. Шунинг баробаринда маслаҳат лозим бўлса, биринчи гада уларга мурожаат этишади. Барчамизга маълумки, 50-60 ёшлардаги буви билан бобонинг ҳаёт тажрибаси 35-40 ёшлардаги ота билан онаникидан бойроқ. Шундай экан, улар томонидан берилгучи фойдали маслаҳатларнинг қадрига етмоқлик лозим бўлади. Кузатишлар шуни

кўрсатадики, бувиси ва бобоси бор хонадондаги боланинг тарбияси бошқаларникидан фарқланади. Ҳозир айримлар йигирма ёшидаёқ ота ёки она бўлишяпти. Агар улар алоҳида яшашса болага бериладиган тарбиянинг қандай бўлишини тасаввур қилверинг. Телевизордаги қизиқ хангомага гувоҳ бўлган эдим: биринчи фарзандни кўрган ота аёли ва ўғлини туғруқхонадан олиб чиқади. Кечки пайт қарасаки, аҳли аёли чойшабларни ювяпти. «Нима қиляпсиз?» деб сўрайди ёш ота. «Ўғлингиз бўктирибди, ювяпман», дебди ёш она. «Ие, дарров-а?» деб ажабланибди ёш ота. Қаранг, ота бўлмиш йигит чақалоқ бир-икки ёшидан бошлаб бўктирса керак, деб ўйлаганмикин? Ҳали ўзлари тарбияга муҳтож, ҳали ҳаёт сўқмоқларини яхши англамаган ёш ота-оналарга буви ва боболарнинг эътибори, кўмаги жуда-жуда зарур.

Таъбир жоиз бўлса, болаликдан ўсмирлик оламига ўтишлик — кишининг қайта туғилишидир. Энди фақат атрофни кўрадиган одамча эмас, бу борликда ўзини ҳам кўра оладиган, фикрлайдиган шахс туғилади. Биринчи туғилишда гўдак чинқириб гўё дейдики: «Мана мен ёруғ дунёга келдим. Қувонинг ва бундан буёғига мен учун ташвишлар чекинг. Мен ҳозирча сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Бир дақиқа бўлсин, мени унутманг. Мени авайланг, ҳар бир нафасимни кузатиб, бешигим ёнидан жилманг. Сизларнинг меҳрингизга, шафқатингизга эҳтиёжим бор! Сал ўтмай мени атак-чечак қилиб юрғизинг, йиқилсам — турғизинг, бошимни силанг...» Одам иккинчи бор туғилишда бутунлай ўзгача оҳангда дейдики: «Энди мен қанотларингиз остидаги полопон эмасман, ҳадеб қўлимдан ушлаб етаклайверманг, ҳадеб изимдан юраверманг. Босган қадамларимга ишончсизлик билан қараманг. Йўрғақда тутишга интилманг, бешиқдаги ҳолимни унутинг. Мен мустақил одамман. Қўлимдан етаклашга уринманг. Мен рўпарамда балад тоғни кўриб турибман. Унинг юксак чўққилари бор. Бу тоғдан ўзим мустақил равишда ошиб ўтмоқчиман. Бу — менинг ҳаётдаги мақсадим. Мен чўққига кўтарилишни бошлаяпман. Ҳар бир қадамим билан мен юқорига кўтариляпман. Рўпарамдаги уфқ тобора кенгайяпти. Янада кўпроқ одамларни кўряпман. Уларни тушунишга ҳаракат қиляпман. Меҳр ўрнига адолатсизлик, илм ўрнига жоҳиллик, шафқат ўрнига зулми кўрганимда кўрқиб кетяпман. Мен бу борликда таянчга муҳтожлигимни сезяпман. Мен ақлли, доно, адолатли одамга зорман. Мен ёнимдаги кучли ва донишманд одамга суянсамгина чўққига чиқа оламан. Аммо мен буни ҳеч кимга айта олмайман. Муҳтожлигимни тан олишим — мен учун иснод. Ҳамма мени «мустақил қадам ташловчи одам бўлиб етилибди, чўққини ўзи забт эта олади», деб ҳисоблашини хоҳлайман». Агар ўсмирлик оламига ўтган фарзанд ота-онасига бир нима демоққа журъат ва истак топа олса эди, эҳтимол шуларни айтармиди.

Фарзандларимизда 10-11 ёшдан то 14-15 (ўғил болаларда баъзан 16) ёшгача тиббий тил билан айтганда, анатомо-физиологик жиҳатдан кескин ўсиш содир бўлади. Гўё табиат ҳайкалтарошу ўзининг ижодига хос бу жонли ҳайкални тезроқ такомилга етиштиришга уринаётгандай. Бу жараён сиртдан қараганда овознинг дўриллашида (буни «овози раста бўлбди», деймиз) сезилади, бўйнинг ўсишида кўринади ва биз асосан шунигина пайқаймиз. Ички тўлқинларни, ўзгаришларни сезмаймиз. Биз ҳайкалтарошга ўхшатган табиат ўсмирнинг ҳам жисмоний, ҳам жинсий ўсишини ҳисобга олишга улгуролмаётганга ўхшайди. Боланинг суяклари шу даражада тез ўсади-ки, унинг мушак тўқималари бу ўсишга монанд ривожлана олмай қолади. Ана шунда ўсмирнинг мушакларида оғриқлар пайдо бўлиб ўзини ҳам, ота-онасини ҳам хавотирга солади. Боланинг ташқи кўринишида (айниқса 13-14 ёшида) кескин ва сезиларли ўзгариш содир бўлади. Унинг қомати кўполлашади, узун ва ингичка қўл-оёларини қандай бошқаришни билмай қолади. Бу ўсиш ёшида қизлар қадрларини эгиброқ юришга одатланиб қоладилар. Агар айнан шу ёшда болаларнинг ўзларига, юриш-туришларига эътибор беришлари ортажага инобатга олинса, уларнинг бу беўхшовликдан қанчалар изтиробга тушишлари, оқибатда асабий ва қайсар бўлиб қолишлари сабабини тушунишимиз мумкин. Ўсмир доимий равишда ўзининг қомати билан бошқаларникини солиштиради. Агар бошқалардаги фазилат, айтайлик, адл қоматни ўзида кўрмаса сиқила бошлайди.

Бу ёшда бадандаги қувватнинг асосий қисми жисмоний ўсишга сарф этилиши натижасида ўсмир ўзини беҳол сеза бошлайди. Кўшимча дам олишга, тартибли равишда қувватли таом истеъмол қилишга эҳтиёжи кучаяди. Агар бола биз айтган ишни бажара олмаса, асабийлашамиз, уни уришамиз. «Чарчадим», деса буни баҳона сифатида қабул қилиб «Ёш бола нарса уялмайсанми, шу ёшда ҳам чарчайдми?» деб уялтирамиз. Ота-оналарнинг жуда оз қисми фарзандидаги бу жисмоний ва жинсий ўзгаришларни ҳисобга олади. Ўзининг ҳам бир пайтлар шу жараённи босиб ўтганини унутиб қўяди. Тиббиётчи олимларнинг кузатишича, бу ёшда юракнинг ҳажми ҳам кенгаяр экан. Қон томирлари эса шунга мос равишда кенгаймай икки-уч йил аввалги ҳолатини сақлаб қоларкан. Қон босими ошишини биз катталарга хос касалик деб биламиз. Ҳолбуки айнан шу ўсмирликка ўтиш ёшида (ўғил болаларда 12-13, қиз болаларда 10-12

ёшда) қон босими 140, баъзан 150га қадар кўтариледи. Тўққиз ёшли боланинг қон босими 90 экани ҳисобга олинса, бу ўсишнинг миқёсини ҳис этиш мумкин. Босимнинг бундай ошиши вақтинчалик ҳолат. Бу пайтда ўсмирнинг боши айланади, овқат ҳазм қилиши ҳам бузилади, қорин атрофида овриқлар сезади.

Ўсмир ўзидаги бу нохуш ўзгаришлар сабабини англаёлмай қийналади. Сабабларни ота-онасидан сўрашга уялади. Ҳаракатларини жонлантириш эвазига бу нохушликлардан қутулмоқчи бўлади-ю, аммо баттар ҳолсизланиб қолади. Бадандаги турли аъзоларнинг бир хилда, бир-бирига мос равишда ўсмаслиги кўкрак қафаси ва ўпкада ҳам сезилади. Қон босими ошиши оқибатида боланинг кўкраги қисилади, юрак уриши тезлашиб, кечалари ухлай олмайд. Ҳатто юрак уришида меъёр бузилади.

Биз, катталарнинг камчиликларимиздан бири — фарзандларимиздаги мана шу жисмоний ўсиш жараёнида жинсий уйғониш бошланишини эътиборсиз қолдираемиз. «Боламиз катта бўлиб қолди, улғайяпти», деб қувониб юраверамиз. Бу жараён туфайли боланинг фикрлашида, ҳис-ҳаяжонларида, катталар билан, ҳатто ўз тенгдошлари билан муомаласида жиддий ўзгариш содир бўлаётгани эса бизларни ташвишлантирмайди, сергактантирмайди. Тўғри, фарзандимиз муомаласидаги ўзгаришни сезамиз, аммо биз ҳам муомаламизни ўзгартиришимиз зарурлигини фаҳм этмаймиз. Афсусли ери шундаки, бизда ҳали ҳам жинсий тарбия масаласи иккинчи, ҳатто учинчи даражали ҳисобланади. Ота-она фарзандлари билан бу ҳақда гаплашишни уят деб биладилар. Яхшики, айрим оналар қизларига керакли эътиборни қаратадилар. Оталар эса ўғиллари билан бу ҳақда деярли гаплашмайдилар. Шунинг натижасидамикин, ота билан ўғилнинг орасидаги масофа яқинлашиш ўрнига узоқлашиб бораверади. Зарур тарбия ота-она томонидан берилмагач, ўсмир ўзига керакли одобни хорижнинг беҳаё фильмларидан олади.

Танишимизнинг ўн еттига тўлмаган фарзанди бир қизни зўрлашда айбланиб, қамалди. Иккинчи танишимиз бу воқеани шарҳлаб, дедик: «Айб отасида. Бир куни ҳожатхонасига кирсам, яланғоч аёлларнинг суратларини осиб ташлашибди. «Бу нима қилганинглар?» десам, «Ҳозирги ёшларнинг эротик тарбиясига эътибор бериш керак, шунақа суратларни кўрса кўзи шишади-да, ёмон йўлдан тийилади», дейди. Мана, оқибат — кўзи ҳам пишмади, ўзи ҳам тийилмади, баттар бўлди, эротик тарбияси ўзининг бошига ташвиш соғди». Европаликлар «эротик тарбия», деб атаётган нарсани биз «жинсий тарбия», деб тушунадиган бўлсак, бу соҳада ниҳоятда эҳтиёткор бўлиноғи шарт. Чунки «эротика»нинг нечоғли зарар эканига бу тарбиянинг тарафдорлари бўлиш Европа ва Америка қитъаси мамлакатлари гувоҳ бўлиб туришибди. Ўсмирлар орасида жинсий хасталикларнинг ва қамалишларнинг ортиб бораётганини биз таъкид этмасак ҳам бўлар. Бу тарбия аламини тотаётган мамлакатларнинг фиғони кўкка учаётган дамда шарққа олиб келмоқликка уриниш ақлсизлик эмасми? Америка ёки Европадаги «донишмандлар» «Санъатдаги эротика тарбияга ёрдам беради, сексни кўрсатиш зарарли», дейишади. Биз уларга ўзбек мақоли билан жавоб берайлик: «Оқ ит — қора ит, барибир эмасми?» Энди мазкур атаманинг луғавий маъносига келсак, асли юнонча бўлган бу сўз жинсий ҳирсларни бениҳоя даражада кўзғотишни, ишқий маишатга ингилишни аниглади. Эси бутун одам учун бунда ижобий маъно мутлақо йўқ. Ижобий тарбия ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Баъзилар «Эротикага доир фильмларни ўсмирлар ҳам кўрса бўлади, фақат унинг оқибатини тушунтириш керак», дейдилар. Бу «донолар»га деймизки: «Афандилар, сиз ўсмирга беҳаё лавҳани кўрсатдингизми, тамом, унинг кўзи кўр, қулоғи қар бўлди. Яхши нарсани кўришни, яхши гапни эшитишни истамайди. Унинг хаёли фақат кўрган лавҳаси билан баңд». Шундай экан, эротикани жинсий тарбия усули демоқлик — аҳмоқликдан бошқа нарса эмас.

Бу ёшга етган ўсмирнинг мия қобикларида, асаб ҳужайраларида ҳам жиддий ўзгаришлар кузатилади. У болаларча фикрлашдан воз кечиб мавҳум фикрлашга ўта бошлайди. Ўсмирларнинг (Қизларда эртароқ, йигитчаларда сал кечроқ) фикрлаш тарзида муҳим ўзига хосликни кўриш мумкин. Яъни: мактабда эшитганлари, китоблардан ўқиб билганлари, атрофни кузатиш натижасида тушунганларини ўзининг шахсий ўй-хаёллари, ҳислари, ташвишлари билан солиштириб кўради. Кўрган-эшитганларидан ўзининг манфаатига, қизиқишига, қарашларига мосларини айириб олади. Айириб олиш, солиштириш вақт ўтган сайин кучайиб бораверади. Ўзини ўзи англаш жараёнидаги муҳим омил ҳисобланмиш бу нарса руҳшунослар тилида ўз қилмишига ўзича баҳо бериш, ўзича фикр билдириш, ўзича кузатиш, ўзича қабул қилиш деб аталади ва ота-оналар, муаллимларни ташвишга солувчи турли келишмовчиликларни юзага чиқаради. Ўсмир онгда «Ота-онам каби, ўқитувчиларим ва бошқа катталар сингари мен ҳам алоҳида шахсман» деган фикр уйғонади. Бу фикр ажиб бир кашфиёт сингари уни аввалига ҳайрон қолдиради сўнг янги-янги фикрлар оқимига йўл очади. Гўдаклик чоғида ҳеч ким ўзини отаси ёки муаллими билан тенглаштирмайди. «Мен ҳам отам каби шахсман», деган ишонч ўсмир онгидаги шоҳсупада ўтирган ота-онани, муаллим-

ни паства туширади. Энди ўсмир катталарнинг хатти-ҳаракатларини диққат билан кузатиб олам-олам камчиликлар топа бошлайди. Бошқаларни кузатгани сайин ўзига бўлган эътибори ҳам кучаяди. Ўзига бўлган эътибор ҳамма вақт ҳам ўзини яхшилашга қаратилмайди. Мана шу нуқтада атроф муҳитнинг тарбия кучи, маънавий бойликлардан фойдаланишнинг қай даражада экани муҳим аҳамият касб этади.

Ёш бола тарбиячининг (Ота-она ёки муаллимнинг) «бу яхши — бу ёмон, бу мумкин — бу мумкин эмас», деган гапларига ишонади. Бу гапларни у ҳақиқат ўрнида қабул қилади. Тарбиячи ҳам ўзини ёш боладан устун қўйиб ўрганиб қолади. У кечаги ёш боланинг бутун ўсмирлик оламига кирганини, унда катталар билан тенгхуқуқлик даъвоси уйғонганини, катталар сингари энди ўзини ўзи эркин бошқариш истагида ёнаётганини, атрофида фақат борлиқни эмас, бу борлиқда ўзини ҳам кўраётганини, ўзи учун жой — ўрин талаб қилаётганини тасаввур ҳам этмайди. Тасаввур этмадимми, буйруқ ва талаб йўлдан воз кечмадимми, демак, у янги шахснинг туғилаётганини сезмабди, тарбияда хатога йўл қўйибди. «Болам (ёки ўқувчим) менинг гапларимни сариқ чақага олмайди», деган нолишлар айнан мана шунинг оқибатидир. Бу ўринда сабабни боланинг қайсарлигидан эмас, ўзимиздан ҳам қидиришимиз керак бўлади. Сергак тарбиячи ўсмирнинг феълидаги ўзгаришларни назардан четда қолдирмайди. Ўсмирнинг катталар гап-сўзларига эҳтиётлик, баъзан танқидий муносабатда бўлиши, ўжарлиги, арзимаган нарсага ҳам тез асабийлашиши, баъзан эса кўполлашиб қолиши тарбиясининг бузилишидан нишона эмас, балки вужуддаги табиий ўзгаришларнинг таъсиридир. Бунақа пайтда «Тамом, бола бузила бошлабди!» деб ҳукм чиқариб, дарров кескин чоралар кўра бошлаш ярамайди.

Биз — катталар болаларни кузатиб юрамиз, уларнинг хатти-ҳаракатларига баҳо берамиз, турли давраларда улар ҳақида сўз юритамиз. Бу соҳада биз осмонда, болалар ерда. Биз ерда ҳам шундай ҳаёт давом этишини ўйлаб кўрамизми? Болалар бизни синчиклаб кузатишларини, тилимиздан учган гапларни муҳокама этишларини, баъзан бизнинг шаънимизни ҳимоя қилиб, баъзан эса балчиққа булғашларини, энг муҳими айтган гапимиз билан ишимизнинг бир-бирига мос ёки мос эмаслигини таҳлил этиб, хулоса чиқаришларини биламизми? Ким «Фарзандим мен ҳақимда мана бу, мана бу фикрда», деб аниқ айта олади. Бир хонадонда кузатган эдим: ота сигаретни бемалол тутатиб олиб, чекишга ўрганаётган ўғлига танбеҳ берган эди. Ўзича чекишнинг зарари ҳақида гапиргач, агар гапга кирмаса калтакланиши аниқлигини маълум қилиш билан тарбиявий соатни яқунлади. Бола «Ўзингиз-чи?» деган саволни бергиси келади, аммо ваъда қилинган калтакка муддатидан олдин етишиб қолишдан кўрқиб индамайди. Индамайди-ю, пана-панада чекишини давом эттиверади. Ичкиликнинг зарари тўғрисида гапирган бобога набира «Ўзингиз ҳам роса ичгансиз-ку?» деб таъна қилади. Бобо «Ҳа, ичганман, ўшанинг зараридан ҳозир кўп касал бўламан», деб фатво топади. Бироқ, ўсмирга бу гап таъсир қилмайди. Бу ўринда, аввал айтганимиз шахсий намунани, хурмо ейишни камайтирган донишмандни эсласак жоиз.

Яқинда сафарда бўлганимда бир киши менга хотира дафтарини кўрсатди. Ўн олти ёшида у ибратли бир кашфиёт қилган экан. Дафтарнинг бир саҳифасида ота-онаси, қариндошлари, ўқитувчиларнинг таърифу тавсифи, уларнинг ўсмир кўзига кўринган қусурлари, иккинчи саҳифасида эса унинг ўз ишлари, хато-камчиликлари баён этилган эди. Ажабки, катталарнинг хато-камчиликлари, ҳатто ёмонликлари ўсмирникидан анча кўп экан. Бундай кузатишларини ҳамма ҳам дафтарга ёзвермайди. Аммо деярли ҳаммада бундай таҳлил мавжуд. Озми-кўпми деярли ҳар бир ўсмир атрофда кўрган-билганлари асосида ўзини ўзи тарбиялашга ҳам ҳаракат қилади. Ташқи таъсир бизнинг гапимиздан кўра кўпроқ қувватга эга бўлади. Халқда «Ҳамма ўз қаричи билан ўлчайди», деган нақл бор. Ўсмир ўқиган, кўрган, билган нарсаларини ўз онги даражасида таҳлил қилади ва кўпинча биз кутмаган воқеалар содир бўлади. Айтайлик бир китобда ўсмир ўлимнинг тасвирини, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мушоҳада баёнини ўқиди. Сиз билан биз учун бу оддий баён. Одамларнинг, ҳатто энг яқин кишиларимизнинг вафоти-га кўникканмиз, бу масалада дийдамиз қотиб қолган. Қачондир бу дунёни тарқ этишимизни ҳис қилмасак ҳам биламиз. Бу дунёда кўрганимизни кўрдик, у дунёга рихлат қилиш катталар учун у қадар фожиа бўлиб туюлмас. Аммо ўсмир буни бутунлай бошқача қабул қилади. Ўлим баёнини ўқигач, унда «Мен ҳам ўламанми!» деган азобли фикр уйғонади. Рухий қийноққа ҳам тушади. Мен шундай болани кузатган эдим. У бирданига ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолган эди. Кўчада ўртоқлари ўйнасалар қўшилмайди, ўртоқлари қизларга гап отадилар, тегажюқлик қиладилар, у эса эътиборсиз. Уни «Ҳамонки ҳамма ўлар экан, одамлар нима учун бу қадар ўйнаб-куладилар, нима учун майда-чуйда нарсаларни талашадилар, бир-бирлари билан урушадилар», деган савол қийнади. Авваллари агар бирон ўсмирда бундай ҳолат кузатилса, тарбиячиларимиз «диндорлар ёшларни у дунё азоблари билан кўрқитиб, миясини заҳарлаган», деган хулосага келишарди. Бу нотўғри тушунча. Ўсмирга диний гап

айтимласа ҳам, биз зикр этганимиздай китобда ўлим ҳақида ўқимаса ҳам ҳаётдаги бир воқеа сабаб бўлиб шундай руҳий азобга банди бўлиб қолиши мумкин. Кузатинг-а, отаси ёки онаси (ёки ака-опаси) вафот этган 25-30 ёшли одам билан ўсмирнинг руҳий ҳолати бир хилмикин? 25-30 ёшли одам отасини дафн этиб келгач, кечаси ётиб ухлаши мумкин. Аммо ўсмир ухлай олмайди. Ҳатто ҳафталаб кўзига уйқу келмайди. Руҳий азоблари катталар ҳис қила олмайдиган даражага етади. Отасининг вафотидан сўнг хотиржам яшашда давом этаётган ака-опаларидан нафратлана бошлайди. «Агар ҳаётнинг интихоси шу бўлса, бу дунёда яшаш шартми? Мен ҳам бир куни уйланаман, хотинимни, болаларимни боқаман, катта қиламан, кейин ўламан. Гўрга қўйиб келишгандан кейин улар ҳам чакчақлашиб яшайверишадими?..» Ўсмир ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини шундай англади. Энди у борлиқда ўзига ажратилган ўриндан ҳам норози. Атрофдагилар кўзига хунук кўриниб, улар билан кўришмоқликни, гаплашмоқликни истамайди. Ҳамма нарсага лоқайд қарайди. Ҳатто бу дунёдан кетишни ҳам ўйлаб қолади. Бундай ҳолда ўсмирнинг яқинлари уни руҳий касалликка чалинган деб ўйлайдилар. Фолбинларга югурадилар, домлаларга бориб дам солдирадилар. Агар ўсмир уларнинг бу ҳаракатларини сезса дарду ғазаби баттар ошади. Тўғри, ўлим воқеаси сабаб бўлиб ўсмирнинг руҳи парчаланди. Буни тиббий тилда «шизофрения» дейишади. Лекин бу телбалик, девоналик ёки жиннилик эмас. Бу дардани кимёвий дорилар билан даволаб бўлмайди. Бу дарднинг давоси — яхши муносабат, чидам. Катталар ўсмирнинг барча қилиқларига чидашлари керак. Ўсмирнинг бу дарди бир неча йилга ҳам чўзилиши мумкин. Уни фожиа издан чиқардимки, кутилмаган яхшиликнинг таъсири яна аслига қайтариши мумкин. Бу жараёнда ўсмирга дилдан сўзлаша оладиган, сирлаша оладиган меҳрибон суҳбатдош керак, жуда керак.

Танишимизнинг жанозасига борганимда ўн беш ёшли қизи «Амаки, ҳамма ўлиб-ўлиб, охири дунёда ҳеч ким қолмайдими? Одам билан жониворнинг нима фарқи бор унда? Барибир шундай ўлиб кетаверса, дунёда яшашнинг нима қизиғи бор? Мени ўқшшга мажбурлашади. Барибир ўлиб кетсам, бу озгина ҳаётда билимнинг менга нима кераги бор?» деб сўраб қолди. Бунақа пайтда биз — катталар болаларни деярли бир хил гаплар билан овутамиз. Чунки бизнинг юрагимизда бола қалбини тирнаётган дард, азоб бўлмайди. Дардли саволга қайтарилган дардсиз жавобдан эса ўсмир қоникмайди.

Танишларимдан бири ташвишланиб:

— Кейинги кунларда қизим ғалати бўлиб қолди. Ўйланиб ўтираверади, мен билан гаплашгиси келмайди, -деди.

— Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердимки? — деб сўрадим.

— Йўқ, кўнгилни оғритадиган гап-сўз бўлмади. Уч кун олдин эрталаб турсам, ҳовлида ўтирибди. Битта китобни кўксига босиб олган. Йиғлаяпти. Қизимнинг эрталаб турадиган одати йўқ эди. Жин-пин чалиб кетибди шекилли, деб кўрқиб кетдим.

— Кўксига босгани қандай китоб экан? Қизиқмадингизми?

— «Ўтган кунлар» экан. Энди китоб ўқишга қўймапман.

Танишим қизимдаги ўзгаришнинг сабабчиси деб китобни айблаб, қисман тўғри хулоса чиқарган. У энг асосий сабабни тушунмаган: фарзандининг энди ёш қизча эмаслигини, қизлик оламига кириб, фикрлай бошлаганини сезмаган.

Шу воқеадан сўнг бир мактабда кичик тажриба ўтказдик. Юқори синф ўқувчиларидан Кумушнинг тақдирига оид эркин иншо ёзиб беришларини илтимос қилдик. Болалар иншонини уйда ёзиб келишлари лозим эди. Кутганимиздек, ўғил болаларнинг саксон беш фоизи иншо ёзмади. Ёзганлари ҳам дарслиқдан ташқарига чиқмаган. Қизлар томонидан ёзилган иншонинг қирқ фоизида эркин фикрлашга интилиш бор эди. Мана шу мазмунли деб ҳисоблаганимиз иншоларнинг ярмидан кўпроғида Кумушнинг тақдирига ачиниб бор. Кумушнинг ўлимида айримлари Отабекни айблашган. Агар иккала хотинга бир хилда муносабатда бўлганда Зайнаб кундошини заҳарламас эди, деган хулосага келинган. Бизни ажаблантирган иншоларда қизлар Кумушнинг ўлимига ачинмай, балки «ўлимига ўзи сабабчи бўлган, ўзи кундошининг гашига текан», деб ҳукм чиқаришган.

Қизларнинг бу фикрлари ўсмирларнинг дунёқарашлари замонга хос равишда ўзгариб туради, деб аввалроқ баён этган даъвоимизни яна бир бор тасдиқласа керак. Ҳар ҳолда олтмишинчи ёки етмишинчи йилларидаги мактаб ўқувчилари бу тарзда иншо ёзмаз эдилар. «Отабек ва Кумуш чин муҳаббат эгаси», деган гапдан нари ўтмас эдилар. Кумушнинг ўлимига бўлган турлича қараш, фожиадан турлича таъсирланиш ўсмирнинг борлиқдаги ўз ўрнини қандай топишини белгиловчи омиллардан бири десак ҳам бўлади. Кумуш ўзининг ўлимига ўзи сабабчи, деган қиз эрта наҳорда туриб, китобни бағрига босиб йиғламайди. Атрофдагилардан нафратланмайди. Унинг ҳис-туйғулари, ирода кучи бўлакча. Ҳаётдаги адолатсизликни кўрганда тушқунликка тушмайди. Енгиб ўтишга интилади.

Ўсмирнинг ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши билан бир озгина танишгач, энди

ўз жонига қасд қилган йигитча билан қизнинг тақдирига қайтсак бўлар. Бу ҳақда сиз ҳам ўйлаб кўргандирсиз. Аслида воқеа бундай бўлган: ўсмир тарбияси бузилган ёмон бола эмас. У ўз маҳалласида эмас, шаҳарнинг бошқа қисмида жойлашган лицейда ўқийди. Ҳар бир мактабми, лицей ёки коллежми, кинохонами, шунинг агрофиди «зўр»ларни қўйган бўлишади. Бу зўрларни балоғатга етмаганлар билан шуғулланувчи милиция ходими ҳам билади. Ўтган-кетганда «бу ерда ўтирмаларинг», деб танбеҳ ҳам беради. Милиция ходимининг бундан бўлак ҳаракатга ҳуқуқи йўқ. Бекор гап сотиб ўтирганларни олиб бориб қамай олмайди. Агар улар бировни уришса ёки тунашсагина асос бўлади. Ўша «зўр»лар бу жиноятга, албатта қўл уришларини билса ҳам чора кўра олмайди. Хуллас, биз айтган йигитча ўша «зўр»ларнинг зуғумига дуч келади. Улар ҳар куни пул талаб қилишади. Уларнинг одати шундайки, ким айтилган пулни бериб турса, талабни ошираверадилар. Пул бермаган бола калтакланади. Маълумки, баъзи болалар калтакдан кўрқмайди, мушт еса ҳам чидаб юраверади. Айримлар эса ҳатто чертишдан ҳам зириллаб туришади. Биз айтган йигитча шундай тоифадан эди. У аввалига овқатла-ниш учун берилган пуллар билан қутулиб юрди. Кейин талаб оша бошлағач, бувсининг қутисидидаги пулдан ола бошлади. Бунақа пайтда баъзи болалар ота-онасига воқеани айтади. Катталар аралашғач, масала ижобий ҳал этилади ҳам. Лекин дардини ичига ютадиганлар ҳам оз эмас. Улар чора излашади, лекин топа олишмайди. Ўша йигитча ҳам отасига айтиши мумкин эди. Лекин айтолмади. «Э, латта, шуларга кучинг етмайди, мишигингни оқизиб юровур...» деганга ўхшаган гап эшитишни хоҳламай айтмади. У икки ўт орасида қолди. У ўзини ўғрилиги учун, кўрқоқлиги учун айблади. Тунлари ухламай ўша «зўр»лар билан олишиб чиқди. «Эрталаб бораман, «Нима қилсанг қил, ўлдиранг ўлдири, пул йўқ», дейман» деб қарор қилади-ю, «зўр»ларни кўргач, дами чиққан пуфак ҳолига тушади. Бора-бора бувиси пули йўқолганини билади. Йигитча унинг «ўлимлигимга йиғиб қўйган пулим эди-я, қайси бемеҳр олди?» деган гапларини эшитиб қолади-ю, ўн азоби минг бўлади. Ичга ютилган дард уни кемира бошлайди. «Мен олувдим, шунақа воқеа бўлувди», деса — олам гулистон. Ота-онаси ҳам, бувиси ҳам бир оз койиб, сўнг унутишарди. Йўқ, бу бизнинг фикримиз. Ўсмирнинг фикри унинг гўр гурури бошқача йўлга ундайди. Бир неча сўздан иборат гапни айтишдан кўра ўлимни танламоқлик унга осон туюлади. Бу нуқтада ирода заифлиги, борлиқни тўғри англай олмаганлик, фикр оқсоқлиги, таҳлил ва нотўғри хулоса чиқариш устунлиги учрашиб ўзига ўлим ҳукмини танлаган. Ўша «зўр»лар билан курашиш, отаси ёки онасига адолатсизликни тушунтиришга уринишдан кўра ўлиш унга осонроқ туюлган. Бу ўринда ўсмир ўзлигини танишда адашди. Боласини ҳамиша тергаб турувчи ота-она эса фарзанди билан ўзлари ораларидаги масофа узоклашиб бораётганини сезишмади. Ўртада ишончсизлик девори кўтарилаётганини кўришмади. Тарбия ҳақида гап кетганда айримлар «ота-она боласига дўст бўлиши керак», дейдилар. Шундай суҳбатда бир аёл «Мен — онаман, боламга дўст эмасман. Мени она сифатида ҳурмат қилишини хоҳлайман», деди. Аёлнинг бу талабини инкор этмоқ қийин. Лекин «болага дўст бўлиш» деганда асл маънони англамаслик керак. Маълумки, ўсмир ота-онага айта олмайдиган айрим гапларни ўртоқларига айтади, улар билан маслаҳатлашади. Уларнинг маслаҳати билан бирон яхши ёки ёмон ишга қўл уради. «Бола билан дўстлашиш» — фарзандингизга шундай яқин бўлинг-ки, у дардини ўртоғига эмас, сизга айтсин, сиз билан маслаҳатлашсин, демакдир.

Ўсмирлардаги ҳис-туйғу даражасининг бир-биридан фарқлиниши ҳаётда ўз ўринларини танлашларида сезиларли таъсир кўрсатади. Ўзининг жонига қасд қилган йигитча таъсирчан, туйғуларига банди бўладиган тоифадан эди. Агар у ҳис-туйғуга берилмаганида бу йўлни танламасди. Афсусланарди, узр сўрарди, вассалом. Демократизми, тарбиячи ўсмирлик оламига ўтаётган ёки ўтган боланинг ҳис-туйғулари билан ҳам ҳисоблашишга мажбурдир.

Иккинчи воқеага келсак, бу фожиада ҳам ҳис-туйғунинг кучи инобатга олинмаган. Бизда галати бир одат бор: мактаб ўқувчиси севиб қолибди, деган гапни эшитсак, ҳаёлимизга дарров ёмон фикр келади. Севибдими — демак, бузила бошлабди. Бизнингча, мактаб ёшида севиш мумкин эмас, мактаб ёшида фақат ўқиш керак, деб ҳисоблаймиз. Буни ҳақиқат ўрнида қабул қилиш — бизнинг недонлигимиздир. Чунки севиш-севилишни биз белгиламаймиз, бу бизнинг истагимиз билан бўлмайди. Бу — табиий жараён. Бола табиат томонидан уйғотилгани, бас, уни тош қалбага яшириб қўйсангиз ҳам кўнглига севиғи оралайди. Биз севиғига қарши юрмай, бунинг муқаддас туйғу, беназир неъмат эканини аввало ўзимиз тушуниб, сўнг фарзандимизга англатишга уринишимиз керак.

Бир мактабда шундай бўлмабди. Юқори синфда ўқийдиган қизга шу синфдаги йигитча муҳаббат изҳорини ёзади. Иттифоқо мактуб ўқитувчининг қўлига тушади-ю, олов бўлиб ёнади. Бу муаллима юқорида зикр этганимиз — севиғини жиноят ўрнида қабул қилувчи тоифадан эди. У қизни турғизиб кўпчиликнинг ичида изза қилади. Бу

ҳам етмагандай «синфдошинглар бузуқ йўлга кирибди, унга тушуриглар», деб бола-ларни тупуришга мажбур қилади. Қиз бу номулга чидай олмай уйига келиб ўзига ўт қўяди. Қиз бу билан ўзича исён этади. Лекин унинг бу исёнини атрофдагилар тўғри қабул қилишмайди. Аксинча, «бузилган экан, шармандалиқдан қўрқибди», деб ҳукм чиқаришади. Агар қизнинг туйғулари кучли бўлмаганида у дардани йиғи билан енгарди ёки муаллима билан гап талашиб бўлса-да, ўзини ҳимоя қиларди.

Қуриядаги жаҳон биринчилигида иштирок этган Туркия терма жамоасида Умид Давала деган футболчи ўзининг маҳоратли ўйини билангина эмас, сочи билан ҳам кўпчилиқнинг диққатини тортган эди. Унинг сочи худди жўжахўрознинг тожини эслатарди. Ўсмирликда машҳур кишилардан бирини ёки бир нечтасини «кумир» деб билиб, унга ўхшашга интилиш бўлади. (Кумир -асли мажусийларнинг санамга топиниши маъносини билдиради. Ҳозир бирор кимсага гоят равишда кўнгил қўйиб, уни жони-дилидай кўриб, унга сажда қилиш даражасида яхши кўриши тушунилади.) Туркиялик бир йигитча учун бу футболчи «кумир» экан. Умид Давалага ўхшаш ҳаваси билан сартарош бориб сочини жўжахўрознинг тожидай қилиб олдирибди. Бу иши отасига ёқмай сочини олдириб ташлашни талаб қилибди. Ота-бола орасидаги келиш-мовчиликнинг якуни — бола исён қилиб, ўзини осибди. Бу сатрларни ўқиб «шунақа аҳмоқлар ҳам бўлади», дерсиз. Тўғри, боланинг иши аҳмоқлик. Лекин, биз ақлчилар унинг ақлсизлиги сабабини нега вақтида тушунмаймиз?

Шунга ўхшаган воқеа ўзгача яқун топанга камина гувоҳ бўлган эди. Ота сартарошга «ўғлим келса сочини таг-туги билан олиб ташланг», деб илтимос қилиб кетади. Сартарош унинг илтимосини адо этади. Ўғил бундан ғазабланади, лекин у футболчининг ихлосманди йўлини танламайди. Унинг исёни бўлакча — икки ўртоғи билан кечаси келиб сартарошхонани вайрон қилиб ташлайди. Бу иши учун қамалган бола билан суҳбатлашганимда у қилишидан мутлақо афсусланмади. «Сартарош жазоланиши керак эди, мен уни жазоладим», деди фахр ва мамнуният билан. «Бу отангнинг талаби билан бўлган-ку?» деган сўроғимизга «Отам ҳам бундан буён менинг ҳаётимга ўйлаб аралашадиган бўладилар», деб жавоб қайтарди.

Булар нима: Ўжарликми? Нодонликми? Ожизликми? Ҳа, ўжарлик. Ҳа, нодонлик. Ҳа, ожизлик... Энг муҳими ўсмирнинг ҳаётда даъво қилаётган ўз ўрни учун кураши. Бу курашда у енгиб чиқиш учун у ҳар қандай чорадан фойдаланишга тайёр. Биз бу курашнинг моҳиятини англаб, уни ҳаёт-мамот жангига айлантирмай, баъзан чекин-шимиз ҳам керак. Урушда доно саркардалар фақат ҳужум билан эмас, балки тадбир билан ҳам енгадилар. Тарбияда ҳужумни афзал билувчилар унутмасинларким, бундай «жанг»да фарзандлар қалбларидан яраланадилар. Яраланган қалбга малҳам топа оламизми? Бу мажруҳ қалбни даволай оламизми? Яралаш осон. Тузатиш-чи?

Юқорида баён қилганимиз икки ўз-ўзини ўлдириш воқеасининг ўрганаётган мавзуимизга алоқаси йўқ, дерсиз. Асти ундай эмас. Тўғри, биз жиноятга олиб бориши мумкин бўлган йўллари кузатяпмиз. Ўз-ўзини ўлдириш эса жиноятнинг айнаи ўзи. Бундай қотилликни барча динлар қоралайдилар. Биз- мусулмонларда жаноза ўқилмайди, насароларда булар, ҳатто қабристонга киритилмайди, ташқарига кўмилади. Шарафли ҳадисда ривоят қилинишича, ғазотда ном чиқарган лашкарга ҳавас қилиб саҳобалар: «Эй Оллоҳнинг расули, бу одам жаннатими?» деб сўраганларида пайгамбар алайҳиссалом: «Дўзахи», деб жавоб берган эканлар. Саҳобалар бу жавобнинг маъносига етмай юрган кунлардан бирида, оғир жангда ўша жангчи яраланибди-да, оғриқдан қутулиш мақсадида ўз кўксига ханжар санчиб, жон берибди. Ислом йўлида жонбозлик қилганлари ҳам инobatта олинмай дўзахи қавмида кетган экан. Аввал айтганимиздек, атрофдагиларга исён сифатида ҳар бир ўсмир ҳам ўзини ўзи ўлдиравермайди ва биз ортиқча ваҳима қилаётганимиз йўқ. Мақсад — ўсмирнинг руҳида кечувчи ҳар қандай ўзгаришга нисбатан эътиборни тортмоқликдир.

Ўсмирнинг биологик томондан тез ўсишини айтдик. Атроф-муҳитни англаши, яъни ижтимоий жиҳатдан камолга етишуви эса бу ўсишдан анча ортда қолгани сабабли катталар билан зиддият келиб чиқади.

Энди тасаввур қилайлик: ота ва ўғил ёнма ён туришибди. Кўзлари бир нуқтага қадалган. Бу нуқтани «борлиқни баҳолаш», деб атайлик. Ўғил биологик ва ижтимоий етуклик орасидаги фарқни ажрата олмайди — ота эса бу икки етукликни фарқлайди. Ўсмир биологик ва ижтимоий етукликни бир деб билади — Ота ўғлини ҳали камолга етмаган шахс сифатида кўради. Ўғил балоғат ёшига етганини англаб, ўзини катталар сафида кўришни истайди — ота ўғилнинг бу даъвосини инкор этади.

Айни шу нуқтада фарзанд ва ота-она орасида келишмовчилик, ҳатто кучли зиддият пайдо бўлади. Ўсмир ўзини камситилган ҳисоблайди, кўнгли оғрийди. Камситган одамга нисбатан, агарчи у ота ёки онаси бўлса-да, нафрат уйғонади. Катталарнинг меҳрибонликлари ҳам ёқмай қолади, ҳатто ғашини келтира бошлайди. Ўзини катта, мустақил одам эканини исбот этиш чорасини излайди (Сартарошхонани вайрон қилган

болани эслайки). Одоб доирасидан узоқлаша бошлайди. Катталарнинг иллатларидан нухса кўчиришга уринади. (Чекишга ёки майхўрликка ўрганиш бунга мисолдир).

Бу ўринда ота-она муносабатининг икки хил кўринишини кузатамиз. Бир тоифа боласини ҳали ҳам гўдак фаҳмлайди ва ҳаёт йўлларида доимо қўлидан ушлаб, етаклаб юришни хоҳлайди. Бошқа тоифа эса «болам энди катта бўлиб қолди», деб уни ўз ҳолига ташлаб қўяди. Бизнингча, ҳар иккала йўл ҳам хатарлидир. Тарбиячи олимлар орасида «Бола эмас, катта ҳам эмас», деган ибора юради. Мана шу нарса ҳам зиддият келтириб чиқарувчи омилдир. Биз боламизни тергасак: «Энди ёш бола эмасан, каллангни ишлат!» деб танбеҳ берамиз. Бошқа ҳолатда эса «Сен ҳали ёш боласан, бунақа ишларга ақлинг етмайди», деб камситамиз. Ҳолбуки бу даврга келиб, фарзандимиз биз сезмаган даражада маълум оқиликка ҳам эга бўлади.

Ровийлар айтмишлар: «Подшоҳнинг ўнг томонида ўз ўғли, чап ёнида хос хизматкорининг фарзанди ўтиришарди. Подшоҳ ўғлидан сўради-ки:

— Ўғлим, сен бу фоний дунёда нималарни орзу қилурсан, кўнглинг нималарни кўмсайду?

— Могу мулким беҳадлиги билан шуҳрат қозонмоқликни, ҳамиша шароб ичмоқлигу бетўхтов шикорларга чиқмоқликни, айшуишрат денгизидан сузмоқликни орзу қилурман, - деди шаҳзода.

Шунда подшоҳ мазкур саволни хос хизматкорнинг ўғлига берди.

— Давлатпаноҳим, мен шафқатли ва марҳаматли, хайр-саховатли бўлмоқликни, халққа хизмат этмоқликни, жамиятга фойда етказмоқликни, барчанинг меҳру муҳаббати, олқишини олишга етишмоқликни орзу қиламан, - дебди хизматкорнинг ўғли.

Ҳикоятдан муддао шулки, ҳар икки фарзанд оламни ўз отасининг ёнида туриб кўрди ва унда шунга яраша дунёқараши шаклланди. Уларнинг айтганлари шунчаки ҳавога учувчи орзулар эмас. Айнан шу орзулар уларнинг ҳаёт йўллариини белгилайди. Қобил фарзанд — ота-онаси учун мисли гавҳар бўлса, ноқобил фарзанд улар бўйинини бўғиб турувчи мисли илондир, дейдилар. Унинг гавҳар ёки илон бўлмоғи бизнинг тилимиздан учувчи сўзларнинг маънисига, босажак қадамимизнинг пок ёки нопоклигига боғлиқ. Донолар дерларким: «Фарзанд — ота-она учун жондир. Борди-ю, фарзанд ноқобил бўлса — озори жондир. Ёмон фарзанд ота-она учун бадандаги оғриқ бармоқдир. Кесиб ташласа оғрир, кесмаса яна бир балодир. Фарзанд ота-она кўзининг меҳригиёси бўлса ҳам, ноқобили хас-хашак билан баробардир. Демишларким, агар фарзанд ёмон йўлга кирса, ундай фарзанднинг боридан йўғи яхшидир. Бирон аъзони илон чақиб олса, ўша ер кесиб олиб ташланмаса, одам ўлим топади...»

Албатта, донолар фикри анчайин қатъий ва аёвсиз кўринади. Лекин начора? Ота ёки она жуда камдан кам ҳолларда фарзандидан воз кечади. Агар илон чаққан ерни кесиб ташламоқ фикрини бутунги кун тилига ўтирсак — ёмонликни касб этган фарзанднинг қамоққа ҳукм қилиниши ёки бебақт ўлим топиши бўлиб чиқар? Ҳар нима бўлганда ҳам бундан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Фарзандимизнинг болаликдан ўсмирлик оламига қадам ташлаши муборак бўлсин. У ўзини ўзи англай бошладими, билайлик-ки, бу ҳам улуг неъматдир. У улғайганини билдирмоқчими, марҳамат қилайлик, кўкрагидан итармай, сафимизга олайлик. Фарзанд — талабларимизни сўзсиз бажарувчи қул эмас. У ҳам фикрловчи онгли инсон. Бизнинг талабларимиз эса ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди.

Қил кўприк

Қозонга яқин юрма
«Менинг дўстимни билмайсиз»
Икки кўзи дўст учун фидо
«Биринчи пахан»

Фарзандимиз ўзлигини бирданига таниб олмайди. Унда бир кечада «Мен» туйғуси туйилмайди. Борлиқни танишда фақат ўзининг фикрига асосланмайди. Атроф-муҳит таъсирини четлаб ўтолмайди. Буни биз биламиз ва ўғил-қизларимизнинг дўстлари билан баъзан қизиқиб ҳам кўямиз. Унинг дўстлари таъбимизга ўтирмаса, ёки бу дўстнинг ота-онасини ёқтирмаса, фарзандимизни бундай дўстан узоқлаштиришга уринамиз. Бундай вазиятда биз даъвоимизни исбот этолмаймиз. «У билан ўйнама», деб талаб қилиш билан чекланамиз. Бундай жараёни ҳаммамиз бошимиздан кечирганмиз. «Фалончи одобсиз, у билан ўйнама», дейиш бизларга ота мерос.

Дўст танлаш ҳаётдаги энг мураккаб масалалардан бири. «Дўст деб юриб қўйнимда илон сақлаган эканман», деб афсус чекувчиларни кўп кўрганмиз. Дўст масаласида бир-икки куймаган одам топилмасов. Шунинг учун ҳам фарзандимизнинг дўстлари бизларни бефарқ қолдирмайди. Аммо бу дўстларни яхши ўрганмай, яхши билмай туриб

инкор этишимиз фарзандимизга ёқмайди. Фарзандимиз дадилроқ бўлса «Сиз ўртоғимни билмайсиз», деб баҳслашиб, уни ҳимоя этиши мумкин. Дардини ичига ютадиганлари эса «Адам (ёки ойим) билсалар-билмасалар ҳар нарсага аралашаврадилар», деб эзилиб юраверади. Биз ёнимиздаги дўстимизнинг қандайлигини билмаганимиз ҳолда бир-икки марта кўрган ёки эшитганимиз — фарзандимизнинг ўртоғи ҳақида ҳукм чиқариб қўямиз. Биз ароқхўрнинг ўғлини ёки кўчада писта сотиб ўтирувчининг қизини фарзандимиз билан дўстлашишини истамаймиз. Агар ҳокимнинг ўғли билан дўстлашса қувончдан бошимиз осмонга етади. Чин дўстлик билан манфаат дўстликини ўзимиз фарқламай туриб, фарзандимизни шу дўстлик сари ундаймиз. Агар фарзандимиз ҳокимнинг ўғлини бошлаб келса уни энг азиз меҳмондай кутиб оламиз. Соясига кўрпача соламиз. Ҳоким ишдан кетгандан кейин келган ўғилни эса энсамиз қотиброк қаршилаймиз. Фарзандимизнинг ундан узоқлашишини хоҳлаб қоламиз. Бу ҳақиқатни фарзандларимиз кўриб, фаҳмлаб туришади. Сиз буни инкор этмасиз? Албатта, фарзандимиз атрофида ёмонлар бўлиши ҳам мумкин. Балки уларнинг ёмонликлари фарзандимизга яхши бўлиб кўринар, эҳтимол ундан кўрққани учун яқин юришга мажбурдир. Биз буни ҳам ҳисобга олишимиз шарт. Биз кўпроқ «Қозонга яқин юрма — қораси юқади, ёмонга яқин юрма — ёмонлиги юқади», мақолини амалга ошириш пайдамиз. Лекин «Ҳар ким айбсиз дўст қидирса — дўсти камайиб қолади, дўстларини ранжитаверса — душмани кўпаяди», ҳикматини ҳам унутмаслик керак. Сиз, муҳтарам тарбиячи, ўғлингиз ёки қизингиз ёки икковини ёнингизга олиб қандай одамлар билан дўстлашмоқ мумкин қандайлардан нарида юрмоқ афзал, деган мавзуда ҳеч суҳбатлашганимиз? Суҳбатлашган бўлсангиз нималар дегансиз? Агар суҳбатлашмаган бўлсангиз фарзандингиз «ада (ёки ая) дўст танлашимда менга маслаҳат беринг?» дейишса жавобга тайёрмисиз? Сиз ҳозир шу саволни ўйлаб туринг, мазкур бобнинг ниҳоясида бу масалага қайтамиз. Ҳозир эса диққатингизга бир ҳикоятни ҳавола этамиз:

Кўчада кетаётган отлик қария болаларнинг ўйинига разм солибди. Аниқроғи ўйинга эмас, болаларнинг хатти-ҳаракатларига эътибор қилибди. Болалардан бири қарияни кўриб ўзини четга олибди-да, қўл қовуштириб салом берибди. Бошқалар қарияга қараб қўйишибди-ю, ўйинларини давом эттиришибди. Шунда қария улар ёнидан ўтаётиб узутини ташлабди-да: «Ким узугимни олиб узатса, суюнчи бераман», дебди. Болалар талашиб-тортишишибди. Чаққонроғи узукни кўтариб узатибди-да, суюнчидан умидвор бўлибди. Қария ёнини кавлаган бўлиб «Аттанг, ҳамёним уйда қолибди, суюнчини кейинги сафар оласан», дебди. Шунда гўё узукни тақаман деб яна тушириб юборибди. Суюнчидан умидини узган болалар энди эгилишмабди. Салом берган бола эса узукни олиб, чангини артиб, қарияга тавозе билан узатибди...

Бу баённи ўқиган ҳар бир одам боласининг шундай баодоб бўлишини истайди. Ёки фарзандининг дўстлари шу бола каби бўлишини орзу қилади. Лекин...

Кўчада болаларнинг ўйинини ҳаммамиз кўрганмиз, аммо кўпинча эътиборсиз ўтиб кетишга одатланганмиз. Келинг, энди тасаввуримизда бўлса ҳам уларнинг ўйинини синчиклаб кузатайлик.

Кўчада ёки майдончада болалар ўйнашяпти. Ёшлари бир хил эмас. Ёш болалар ҳам, ўсмирлар ҳам бор. Бир уйдан Али исмли бола чиқиб келади. Ўйиндагилар уни қувнаб қарши олишади. Бир оздан кейин бошқа уйдан Вали чиқиб келади. Ўйиндагилар унга эътибор ҳам беришмайди. У болаларга яқинлашади. Валини «нари тур», дейишмайди. Чунки Вали асли ёмон бола эмас. Лекин айни чоқда болалар учун унинг пайдо бўлишидан кўра ўйин қизиқроқ. Хўш, бу икки болага нисбатан бўлган муносабатнинг сирини нимада?

Сиз, муҳтарам тарбиячи, ўз фарзандингизга нисбатан кўчадаги ёки мактабдаги тенгдошларининг муносабати билан ҳеч қизиқиб кўрганмисиз? Болалар сизнинг ўғил ёки қизингизга Алини қувониб кутгандай пешвоз чиқишадими ё Валини қаршилагандай эътиборсиз бўлишадими? Эҳтимол уни ўйинга қўшгилари келмас, эҳтимол ундан беэтибор қолгандирлар. Балки у болаларнинг ота-оналари ҳам сизнинг фарзандингизни ёқтиришмас. Сиз «Али билан ўйнама, у ёмон бола, деганингиз каби улар ҳам «Вали билан ўйнама» деб тайинлашгандир? Агар биров сиздан «Ўғлингизнинг дўстларини танийсизми?» деб сўраса, жавобга қийналмайсиз. «Ҳа, биттаси Болтавой, яна биттаси Тешавой», дейсиз. Сизнингча шу танишликнинг ўзи кифоя. Ҳафсала қилсангиз унинг ота-онаси билан қизиқарсиз. Қизиққанда ҳам биринчи галда уларнинг қаерда ишлаши сиз учун муҳим бўлади. Агар яна ҳафсала қилсангиз ўғлингиздан «ўртоғинг яхши ўқийдими?» деб сўраб қўярсиз. Сиз «ўғлим нима учун Али билан эмас, Болтавой билан дўстлашиб юрибди? Болтавойнинг қандай фазилати ўғлимга ёқиб қолибдийкин?» деб ўйлайсизми? Бу дўстлик фарзандингизга нима беради? Ақлини бойитадими? Ёки аксими? Дўстликка интилиш ким томонидан бошланган — Болтавой томониданми ёки фарзандингизданми? Уларни боғлаб турган нарса чирган ипми ёки пухта занжирми? Унинг номи нима — адолат, меҳр-оқибатми ёки худбинликми?

Тан олаверайлик, бу нарсаларни ҳаммамиз ҳам ўйлайвермаймиз. Айттайлик, фарзадингиз кейинги кунларда рамгин бўлиб қолди. Бировга қўшилагиси келмайди, гаплашишни истамайди. Саволга қўрс жавоб беради. Сиз буни сезасиз ва навбатдаги тарбиявий соатларни бошлайсиз. Аввалроқ айтганимиздай, тарбиянгиз насиҳат ўқишдан иборат бўлади. Насиҳатлар кор қилмагач, жазолашга ўтасиз. «Фарзадингиз ҳасрат ўтида куйяпти, руҳи азоб чекапти, десак, «ёш болада ҳасрат нима қилади, руҳий азобни тушунадими?!» деб бизни жеркиб берарсиз балки. Фарзадингизга бир қарангчи, у энди ёш бола эмасдир, ўсмирдир? Оқ билан қорани ажрата бошлагандир? Бу ёшда болада сиз билан биз кутмаган кучли ҳасрат тўлқини айнан дўст масаласида бош кўтаради. Дўстлар даврасига қўшила олмаслиги у учун оғир мусибатдир.

Бошланғич синфларда боланинг ўқитувчиси асосан битта бўлади. Сўнг муаллимлар кўпая боради. Бу дегани ҳаётга, хусусан дўстликка бўлган қарашлар тури ҳам ошади. Бошланғич синфдаги дўстлик талаблари билан ўсмирликдаги талаблар ҳам бошқа-бошқа. Бола кичиклигида катталар унга кўпам эътибор бераверишмайди. Ўсмирлик ойлари бошлангани, насиҳат қилувчилар кўпайиб қолади. Ота-она уйга келган меҳмондан «Жиянингизга насиҳат қилинг, яхши ўқисин, қўрс бўлмасин», деб илтимос қиладилар. Айрим меҳмонлар «Мен болангизнинг феъл-атворини, нималарга қизиқишини билмайман, менинг насиҳатим ўринли бўлармикин», деб ўтирмай, мезбоннинг лутфидан илҳомланиб кетиб, гапни бошлаб юборадилар.

Богча болаларининг ўзаро ўйинларида айрим қизлар худди мураббиялари каби бошқаларни тергайдилар. Богча опалари қаңдай бақирсалар, қаңдай уришсалар булар ҳам айнан қайтардилар. Бола улғайгани сайин бу муносабат мураккаблашиб бораверади. Ўсмирнинг вақти энди кўпроқ ота-онаси билан эмас, ўртоқлари билан ўтади. (Сиз ҳам бир чамалаб кўринг, фарзадингиз кунда умумий ҳисобда неча соат сиз билан бирга бўларкин?) Шунинг учун ҳам баъзан сизга ўз ўртоғига қилган муомалаларини қайтаради. Сиз эса «Мен сенинг ўртоғингманми?» деб гадаблайсиз.

Бир аёл қўшнисига айтаяпти:

-Майдончада ўйнаётган болалар орасида Болтавойингизни кўрдим. Нақ генералнинг ўзи-я! Ҳаммага буйруқ беради: «Сен у ёққа ўт, сен чиқиб тур»... Бола бечоралар ҳам индамай қулоқ солишади.

-Менинг Болтавойим-а?-деб ажабланияпти она.- Адашяётгандирсиз. Менинг болам мўмин-қобил. Уйда чурқ деган овози чиқмайди. Бировга буйруқ берадиганларданмас у.

Она ўглининг бошқаларга буйруқ беришини тасаввурига сиғдиrolмади. Лекин уйдаги ахволни ҳам таҳлил қилиб кўрмади. Бу уйда ҳамма: бобо ҳам буви ҳам, ота-она, ака-опалар ҳам Болтавойга буйруқ беришади. У уйдагиларга итоат этгани ҳолда ўзи ҳам бошқаларга буйруқ беришни ўрганарди.

Бошқа бир хонадонда ўзгачароқ ҳолатни кузатамиз. Қизчани уйда ҳамма эркалатади. Унинг айтгани — айтган, дегани — деган. Хоҳлаган нарсаси муҳайё. Уни бувиси «Хонзодахон», деб алқайди. Оилада нақ малика мақомидаги Хонзода мактабда бутунлай бошқа — қуйроқ мартабада. Талтаймайди, бошқаларга ҳукмини ўтказмайди, аксинча, ўзидан ёши каттароқ ва эътиборлироқ қизларга бўйсунди.

Бу ўринда ўзаро муносабатларнинг икки хил тизимини кузатамиз: биринчиси — «ўсмир -катталар», иккинчиси — «Ўсмир -ўсмир». Буларнинг ҳар иккиси бола учун икки олам. Бирида у тобе, кузатади, ўрганади, маъқулини танлайди. Иккинчисида ўрганганини тадбиқ этишга уринади. Шу боис ўсмирнинг тенгдошларига муносабати катталарнинг эътиборидан четда қолмаслиги керак. Бу шунчаки ўзаро муносабат эмас, оддий ҳаракатлар замирида ҳам жисмоний ҳам руҳий-маънавий кураш мавжуд. Бола тенгқурлари билан бўлган бу ғойибона олишувда ўзининг нималарга қодир эканини англаб боради. Бу жараён унга қизиқарли туюлиб ғайрати ошиб бориши ҳам мумкин. Ёки аксинча, тенгқурлари орасида ўзи хоҳлаган мақомга эришолмаслигига кўзи етса тушқунликка тушади, одамовиликни касб қилади. Ўртоқларининг таъсирида фарзадингиз бирданга ўзгариб қолиши мумкин. Сиз тарбия соҳасида эплолмаган ишни ўртоқлари амалга ошириб берса ажабланиб юрасиз. Сиз ўлингизнинг жисмоний тарбия билан шуғулланишини, соғлом, бақувват ўсишини истайсиз. Лекин танбал ва эринчоқ болангиз сўзингизга кирмайди. Ўзингизча куйиб юрганингизда бир кун эрталаб қарайсиз-ки, у барвақт ўрнидан туради, кўчага чиқиб югуради. Сиз ажабланасиз, сабабини аниқламоқчи бўласиз.

Дўстларнинг таъсирида бола яхши томонга ўзгаргани каби ёмон томонга ҳам бурилиши ҳеч гап эмас. Ўша эрталабки бадантарбиядан мақсад фақат чиниқиш эмас, балки ёмон мақсадларга тайёргарлик бўлишини сиз у дамда тасаввур қила олмайсиз.

Давоми келгуси сонда

«МЕН-ДА СЕНДЕК ЮРАГИМДАН УРИЛДИМ»

Биз ушбу мақолада Фитратнинг «Абулфайзхон», «Ҳинд ихтилолчилари» драмалари хусусида фикр юритишни ният қилдик. Ижодкорнинг «Абулфайзхон» асари 1924 йилда ёзилган ва шу йили Москвада чоп этилган. Уша пайтда Фитратнинг ўзи ҳам Москвада бўлган.

Мазкур асар ҳақида 20-30-йиллардаёқ адабий танқидчиликда бир қатор фикрлар билдирилган эди. Таниқли шоир Ҳамид Олимжоннинг 1936 йилда ёзилган «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли мақоласи бу борада алоҳида ажралиб туради. Унда Ҳамид Олимжон Фитратни, биринчидан, кўпроқ ҳукмрон синф вакиллари ўртасидаги тахт талашларинигина тасвирлайди, бу тахт талашлар натижасида хонавайрон бўлаётган халқ норозилиги акс этмайди, дейди ва фикрини давом эттириб, «чунки хонликка, эксплуатация дунёсига қарши бўлган реал кучлар, Фитрат дунёга қарашининг чегараланган қобилигига сизмайди» деб ёзади. Бизнингча, бу айб унчалик тўғри бўлмас керак. Чунки, Фитратнинг асосий мақсади, хонликлар ва хонликнинг ўзидаги ички низони очиб бериш бўлиб, бу халқ бошига тушган фожаи эканлигини тасдиқлашдир.

Асар воқеаси Абулфайзхон хонадонининг тасвиридан бошланади. Хонадонда шахмат ўйинига банд бўлган Қози Низом, Мир Вафо ва Улфатларнинг кўзга ташланиши, бу ерга Абулфайзхоннинг кириб келиши, унинг нимадандир безовталиги асарга ишонч ва ҳаётийлик бахш этган. Уйин тугагач, Хон бедорлиги сабаби диалогда ойдинлаша боради.

ХОН (Қози Низомга). Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

ҚОЗИ НИЗОМ. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

ХОН. Нима қилдингиз?

ҚОЗИ НИЗОМ. Оталиқ қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Диалог бошланишидаёқ Хоннинг қанчалик мавқега эга эканлиги Қози Низомнинг ҳар гапидаги «ҳазратимнинг буйруқлари билан», «ҳазратим буюрсалар», «оталиқ қуллари» каби ибораларнинг ишлатилишидан англашилиб туради. Бу персонаж нутқига индивидуаллик бахш этибгина қолмай, ўша давр шароити ва удуми ҳақида ҳам ишончли тасаввур пайдо қилади.

ХОН. Айтингиз.

ҚОЗИ НИЗОМ. Бордим, кўрушдим, сўйладим: сиз ҳоконимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Ҳоконимизнинг муборак миждларига ёқмайтургон ишлар қилар экансиз. Эрон кўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юриш-туришингиз бошқача бўлган экан, дедим.

ХОН. Эрон кўшунини Қаршидан қайтаргон ёлғуз сен эмассан, демардингизми?!

ҚОЗИ НИЗОМ. Уни ҳам айтдим. Нодиршоҳ томонидан юборилгон кўшунининг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбей иноқ ҳам кўп тиришдилар, дедим. (Фитрат. Абулфайзхон. Йўсул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожаи. «Шарқ юлдузи» журнали, 1989 йил, 1-сон, 83-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинади).

Бундан кўринадики, Абулфайзхон Фарҳод оталиқнинг юриш-туришидан безовта. Бу воқеа Эрон кўшуни босқинчилик сафаридан қайтиши муносабати билан содир бўлган. Фарҳод оталиқнинг ранжиганлигида ҳам бир сир борга ўхшайди. Сир хали очилганича йўқ. Юқоридаги диалог Қози Низомнинг «...сизгина эмас, Ҳакимбей иноқ ҳам кўп тиришдилар, дедим», деган сўзи билан яқунланади. Бу сўзга Фарҳод оталиқнинг муносабати сирни очиши турган гап. Буни сезган Абулфайзхон Қози Низом билан диалогни давом эттиради.

ХОН. Нима деди?!

ҚОЗИ НИЗОМ. Оталиқ қулингиз бу сўзимга қулибгина қарадилар. Эрон кўшуни икки-уч бекнинггина тиришмоғи билан юртимиздан чикмади, дедилар.

МИР ВАФО. Ҳоконимиз жуда яхши биладиларким, Нодиршоҳ кўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбей иноқ қуллари кўп тиришдилар. Оталиқ шуни кўрмак истамайлар чоғи.

Фарҳод оталиқнинг «қулибгина» қараши яна «сир»га ишорат эди. Буни сезган Ҳакимбей одами Мир Вафо Хонни чалғитмоқ учун диалогга қўшилади ва бу билан, биринчидан, сирнинг очилишини тўхтатамоқчи, иккинчидан, Фарҳод оталиқ фаолиятига қора қуя сурқаб, унга нисбатан Хоннинг ғазабини яна ҳам оширмоқчи бўлади. Хонга ўзини садоқатли деб билган Қози Низом ҳамма гапни тўкиб солган, «сир» ойдинлаша боради.

ҚОЗИ НИЗОМ. Оталиқ дейларким, Эрон кўшунини тупроғимиздан биз чикармадик, ўзи чикди.

ХОН. Нима?!. Ўзимни чикди?!

ҚОЗИ НИЗОМ. Оталиқ қулингиз шундай дейлар. Эроннинг — дейлар — янги тўп, милтиқлар билан яроқлангон кўшуни бизнинг кўшунимизни буза олгон бўлса ҳам, ўзбакнинг ботуриғини билғони учун хурқуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива кўшунининг ҳам Бухорога келганини

эшитгач, бутун кўрқди. усталик билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбей иноқнинг-да ойрича хизматимиз: Хива кўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон кўшунини қайтардим, деб катталиқ қилмоғим каби Хонимиздан ёширунғина Нодиршоҳга элчилар юбориб, хабарлишиб-да турмадим.

ХОН. Ким Нодирга элчи юборган экан?

ҚОЗИ НИЗОМ. Оталиқ қулингизнинг сўзларига кўра, Ҳакимбей иноқ шундай қилган бўлсалар керак.

Юқоридаги диалоглардан маълум бўладики, Хоннинг Фарҳод оталиқдан нарози бўлишига ҳеч ўрин йўқ. У садақат билан Лонга хизмат қилган, ўзи кўринмаса-да, садақатли инсон эканлиги англашилиб туради. Эрон кўшуни билан тўқнашув натижаларига ҳам аниқлик киритилади. Демак, Эрон кўшунининг урушни тўхтатиб, қайтиб кетиши, бир томондан, икки хонлик бирлашганини кўргач, энгишга ишончи бўлмаганлиги натижаси бўлса, бу билан драматург хонлиқлар ўртасидаги бирлик ва иттифок ҳар қандай ташқи душманга зарба бериш воситаси эканлигини ўқтираётган бўлса, иккинчи томондан, хонлик ичидаги душман билан ўз фарғуэй мақсади йўлида ҳамкорлик қилишга интилган Ҳакимбей иноқ каби фитначиларнинг чиққанлиги, хонлиқни хушёрликка чақириб шукъат назаридан қимматли эди. Учинчидан, Нодиршоҳнинг Ҳакимбей иноқ билан ҳамкорлик қилиши, келгусида хонлик ичидаги низодан фойдаланган ҳолда, уни осонлик билан қўлга киритишни режалаштирган тарзда ўз юртига қайтишига сабаб бўлганлиги равшанлашади.

Лекин Абулфайзон бу вазиятни англаб етмайди, ички низони тезроқ бартараф қилиш ўрнига Фарҳод оталиқда пайдо бўлган манманлиқни бартараф қилишга ошиқади. Бу кейинги диалогларда очила боради. Фарҳод оталиқнинг садақатлилигига ҳамон шубҳа қила бошлаган Хон Қози Низомни яна сўроққа тутди.

ХОН. Ул менга дўст бўлса, нега бу кунгача қизини юбормайдир?!

ҚОЗИ НИЗОМ. Уни ҳам сўрадим.

ХОН. Нима дедингиз?!

ҚОЗИ НИЗОМ. Молимизни, жонимизни «ҳоқоний олам»нинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизга лозимдир. Шунини қилмоғанда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча кундан бери биттагина кизингизни тортуқ қилмай турасиз дедим. Оталиқ, бу сўзини эшитгач, ёмон қизидилар. Хонга яхши кўринмак учун киз қурбон қилгувчилар кўп, шуларнинг қизларини олдирга берингиз, дедилар.

ХОН. Ўзи юбормайдир, юборганларга сўз ҳам отадир.

Бу ерда бошқа бир «сир» очилди, яъни, Фарҳод оталиқни ранжитган нарса, унча-мунча нарса эмас, ўз номусини, қизини ҳамма қилиш эканлиги аён бўлади. Хоннинг норизолиги ҳам шунда. Чунки Фарҳод оталиқда Хонга садақатлик бор, фақат бу жонни фидо қилишга таёёр бўлган садақатлик, номусини ҳам паймол қилдириб қўйиш даражасига етмаслиги лозим: «Биз Хон ҳазратларига ўзимизни қурбон қилдик. Энди номусимизни ҳам истамасунлар». Бу — садақатли бир инсон қалбидан чиққан қалб нидоси эди. Афсуски, буни Абулфайзон англаб етмайди. Ўзининг айтгани-айтган, дегани-деган бўлиши лозим.

Умуман, Абулфайзон ҳақиқатни англашдан йироқ бир шахс сифатида намоён бўлади. Ким унинг юзига ҳақиқатни айтса, кўзига балодек кўринади, бундай одамларни душман деб билади. Унинг ишончи ва имони Улфат ва Давлат эди. Булар Хоннинг райини қайтармас, саллани ол деса, каллани оладиган кимсалар эди. Хоннинг бундай шубҳага ботган характерини Иброҳимбей билан бўлган муносабатиде ҳам яққол кўраимиз. Иброҳимбей ҳам Фарҳод оталиқ сингари тўғри сўз, дилидагини ҳеч нарсадан қайтмасдан тўкиб соладиган инсон. Фарҳод оталиқ ўрнидан туширилиб, Хон бу лавозимга уни лойиқ тоғанда, бошқалар сингари эгилиб, буқилмайди, Хоннинг ҳурматини жойига қўйгач, тортиниб ҳам ўтирмайди. Балки, Хоннинг ўзи қузатиб юрган хатоларини юзига баралла айтади. Бу, албатта, катта жасорат эди. Хон қани буни англаб етсаю ўз фаолиятини тубдан қайта курса. Бундай бўлиши амри маҳол. Иброҳимбейнинг ўзини бундай туттиши Хон учун ҳам юзсизлик, ҳам душманлик бўлиб туолади. Эътибор беринг:

ИБРОҲИМБЕЙ. Ҳазратимга арзим бор.

ХОН. Айт!

ИБРОҲИМБЕЙ. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен уни бажара олмайман.

ХОН. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Фарҳод оталиқ каби, ўткир бир одамнинг бажара олмағони бир ишни мен қандай бажарарман?!

ХОН. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Ҳоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолган.

ХОН. Нима деганинг бу?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Шу Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

ХОН. Девона бўлдингми?

ИБРОҲИМБЕЙ. Девона эмас, тўғриман, тўғриларнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғриликдан ойрила олмайман, ҳоқоним! Шулар икки одам бўлмағонда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

ХОН (қизгин). Сўзини узатма, қабул эт!

Фаҳм-фаросатли Хон бўлганда бу тўғри сўзларни етти ўлчаб, бир кесар, тарозиға солиб кўрган бўларди. Абулфайзон эса, бундай фазилатдан маҳрумлигидан ўйлаб кўришни ҳам эп кўрмайди, ўз сўзини ўтказиб, ором олгандай бўлади. Ўз ором ва шубҳасини яна Улфат билан боғлаб кўради. Улфат томонидан айтилган: «Подшоҳлик қон билан сўғорилатургон бир оғочдир. Қон оқиб турмағон ерда бу оғочнинг қуриб қолиши аниқдир», деган ақидасига риоя этади, шу тўғрайли хонлиқни ақл-фаросат билан бошқаришни эмас, тўғрилик билан озгина рай қайтарган кишини йўқ қилишни ўзининг бурчи деб билади. Бу ишдан ўзи ҳам безиб кетади, безиб кетади-ю, фаҳм-фаросатсизлигидан нолиш қилишдан нарига ўтмай, ўз фаолиятини, хунрезлигини давом эттиради. Бу жиҳатдан унинг қуйидаги ўз-ўзига билдирган ва кейинроқ Улфатга айтган монолоғи ўта фаросатсиз характерини аниқ кўрсатишга хизмат қилади:

ХОН (ёлғиз). Шулар тирикликдан-да бездирдилар мени (туриб юрадир). Бир душманнинг қони қуримайин яна биттаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймайдургондек кўринадир. Қачонгача ўлдираман буларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи қолмади... Буларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Буларнинг ўзи йўлга қирмайдур. Ўлдураман, ўлдураман. Дунёда битта душманнинг қолмағунча, қон тўқаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшоҳлик қон билан сўғорилатургон бир ёғочдир.

Қуринадики, тўғри сўзлаш, камчиликни юзга солиш Хон учун душманлик бўлиб кўзга ташланади. Ҳар бир тўғри сўз, унинг учун қайғурувчи киши ёв саналгач, ким ҳам унга кўмак берарди. Уни қонхўрликка бошловчи Улфатми ёки Давлатми? Йўқ, албатта. Бу Улфатнинг Абулфайзоннинг ўзига қарата айтган нажот изловчи монолоғининг сўнгги жавобиде кўзга ташланади.

ХОН. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биттаси ҳам менга тўғри қарамайди. Фарҳод оталиқ ёмонлик қилди. Ҳақим иноқнинг қилғон ишларини кўруб турибсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузуққа ўхшайди. Қон тўқмоқдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўп дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асраган Фарҳод оталиқнинг бошини оёқлар остинда кўрдим (кўзларини тутиб). Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмгоч, бутун ўлганлар, ўлдирганлар мени айлантуриб оларлар, сираланиб ёнимдан ўталар. Мени кўркуталар, менга кулалар!...

УЛФАТ. Ҳоконим бунларни ўйламангиз. Ўлуқларни эсингиздан чиқарингиз. Ётоққа киргач, Қуръондан бир оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтгундир. Яқинда душманларингизни битирармиз.

Бу ерда Абулфайзхоннинг таҳлика билан кечувчи ҳар онини кўз-кўз этувчи монологи Улфатдек бир бепарво, қонхўрнинг жавоби ўзига яраша. Бундай қон тўкиши ва зулм узок чўзилиши, Хондан кишиларни бутунлай бездириши турган гап. Натижа шундай бўлади ҳам. Ҳақимбей иноқ тарафдорлари кучайиб кетади ва охири-оқибат у Нодиршоҳ билан алоқа боғлаб, юртни осонликча Эрон тасарруфига топширади. Нодиршоҳ бирон-бир йўқотишларсиз Бухорони ўзига бўйсундиргач, алоҳида равишда Хивага юриш қилиб Хоразмни ҳам ўзига тобе қилишга муваффақ бўлади. Ички низолар туфайли хонликлар ўртасидаги иттифоқчиликка дарз кетади ва Эрон томонидан осонликча қарам қилиб олинади.

Асарда Иброҳимбей тимсоли алоҳида ўрин тутди. У ҳаққоният учун Хон билан етти йиллаб кураш олиб боради. Зиндонга ташланади, кўр бўлади, барибир ҳақиқат галабасига ишонч билан боқади. У Хон билан курашаркан, мақсади — мамлакатни адолат билан бошқариш тарафдори бўлади. Лекин воқеа у кутганча бўлмайди. Иброҳимбей Раҳимбейнинг Абулфайзхонга қарши курашганлиги ва галабасини табрикламайди. Бу кураш халқ манфаати учун эмас, балки Раҳимбейнинг ўз мавқеини кўтариши учун эканлигини яхши тушунади.

РАҲИМБЕЙ. Оталиқ амаки мени қутламайсизми?

ИБРОҲИМБЕЙ. Сизни нега қутлай эканман, жияним?

РАҲИМБЕЙ. Душманингизни ўлдурдим. (Ўтирар).

ИБРОҲИМБЕЙ. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

РАҲИМБЕЙ. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб раҳимчи урушдингиз?

ИБРОҲИМБЕЙ. У элга ёмонлик қилди. Юртни талади, ҳукумат ишларига қарамади. Кечакундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қарши бўлиб урушдим.

РАҲИМБЕЙ. Мен нима қилдим?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку, чоғи!

Тўғри сўз тўқмоқли бўлади. Иброҳимбейнинг бу оқилона ва топиб гапириши Раҳимбейни тинч қўймайди. Бунга Иброҳимбей ҳам кўр бўлса-да, ҳис этади. Лекин бошдан эл деб ёнган қалб, ҳеч ҳам тап тортмасдан ҳақиқатни тўкиб солади, келажакни ҳам кўра билади. Диалог давом этади.

РАҲИМБЕЙ. Қайдан билдингиз?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Раҳматлик отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эрдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшунини келтирдингиз. Абулфайзхонни ўлдургандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турибсиз.

РАҲИМБЕЙ. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

ИБРОҲИМБЕЙ. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

РАҲИМБЕЙ. Сиз бўлганда нима қилар эдингиз?!

ИБРОҲИМБЕЙ. Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушургач, қурултой қақирар эдим. Янги Хон билан унинг оталигини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Тўғри сўзи Иброҳимбейнинг фикрини тинглаб турган Раҳимбей нима бўлса-да, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун Иброҳимбей обрўйидан фойдаланмоқчи бўлади ва гап ташлаб, ўзига қаратишга ҳаракат қилади, лекин, афсуски, бу бефойда эди. Иброҳимбей яна тўғрилиқ билан иш тутди ва Раҳимбейнинг келгуси қабиҳ режаларини ҳам англаган ҳолда юзига солади, ўлимдан тап тортмайди.

РАҲИМБЕЙ. Мана эл бошлиқларидан биттаси — сиз. Элингиз кенагас. Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик.

ИБРОҲИМБЕЙ. Мен жуда яхши биламан, сиз шу кун-эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлик қилгон эди. Сиз бу кун ундан ортқ ҳақсизлик қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам уришар эдим. Нима қилайким, кўзим йўқ. Хай, сиз-ку, Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдурарсиз. Балким мени ҳам ўлдурарсиз, бироқ шуни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юкмагусидир.

Иброҳимбейнинг юзма-юз кўрсатган жасорати бу билан тугамайди, у аввал Абулфайзхон, энди эса, Раҳимбей хизматида камарбаста бўлган, шариатни ҳар хил мақомга сола билган Қози Низом, Охун, Мир Вафо сингариларнинг ҳам иккиюзламачилиқларини фош этади.

Умуман, «Абулфайзхон» фожасида бирлик, халқпарварлик улуғланади, иккиюзламачилиқ, сотқинлик, хонлиқни бошқаришдаги сансоларлик, низолар қораланади.

* * *

Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмаси 1923 йилда ёзилган. Бу асар сеvimли ойнамаиз «Шарқ юлдузи» нинг 1990 йил 4-сонига изланувчан танқидчиларимиздан Шерали Турдиевнинг кириш сўзи билан эълон қилинди. Шерали Турдиев кириш сўзида бу асарнинг китобхон ва сахна ошиғи бўлган томошабинлар ўртасидаги доврғи, у ҳақдаги матбуот хабарлари тўғрисида муфассал тўхталади. Фитратнинг бу асари яратилгач, у ҳақда кўпгина мақолалар эълон қилинганлиги ва «Чин севиш» драмаси ҳам шу мавзунинг бошланиши эканлигини тарихий фактлар асосида ҳаққоний ёритади.

Шунингдек, инглизларнинг шарқдаги мустамлакачилик сиёсати, Арабистон, Афғонистон, Ҳиндистон мусулмонларига қилган жабр-зулмлари Фитрат мақолаларида бевосита муаллифнинг кескин фикри, ҳукми, исёнкорлик ғазоби ва нафрати тарзида берилса, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари» каби сахна асарларида адиб гоғялари қаҳрамонларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари ва тақдирлари орқали тасвирланганлиги ҳам қайд этилади.

Шерали Турдиевнинг маълумот беришича, 20-йилларда «Ҳинд ихтилолчилари» ҳам, шу мавзунинг бошланиши ҳисобланган «Чин севиш» ҳам анча илиқ қутиб олинган, бу асарлар сахнада бир янгилик сифатида баҳоланган. Афсуски, шахсга сиғинишнинг кучайиши 30-йилларга келиб бу асарга нисбатан бошқача тамга, миллатчилик тамғаси ёпиштирилишига ва бу муаллифнинг ҳам қатағонга учрашига сабаблардан биттаси бўлган.

Шундай рух таникли шоир Ҳамид Олимжон қаламига мансуб «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли илмий мақолада ҳам ўз ифодасини топган. У шундай ёзади:

«Фитрат ўзининг миллатчилик қарашларини драма ёзиш йўли билан ҳам ифода қилди... «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмалари Фитрат ижодида алоҳида ўринда туради.

Бир асарнинг икки вариантдан иборат бўлган «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари»да Фитрат ўзига маъқул бўлган дунёни яратиб қарайди. Ҳиндистон миллатчиларининг Ҳиндистоннинг мустақиллиги учун инглизларга қарши олиб борган кураши ҳар иккала асарнинг сюжетини ташкил қилади. Фитрат бунда Ҳиндистон миллатчиларининг қарашларини ифода қилади, курашганларини кўрсатади. Ҳиндистонни босиб ётган ёт кучларни кўрсатади. Ҳиндистондаги феодал-реакцион унсурларнинг вакиллари киргизиб, уларга нафрат туғдиради ва Раҳимбахш, Дилнавоз сингари миллатчиларга муҳаббат кўзгатади.

«Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» Туркистонда миллатчиларнинг, акс инкилобий буржуазиянинг пролетар диктатурасига қарши олиб борган кураши кескинлашган бир даврда ёзилган. Фитрат Ҳиндистонни Туркистонда туриб тасвирлайди. Шунинг учун Ҳиндистон картинаси Фитратга фақат бир фон, бир либосгина бўлиб хизмат қилади. У Ҳиндистон миллатчиларининг курашларини кўрсатиш йўли билан Туркистон миллатчиларининг ҳаракатига нисбатан ўз муносабатини тайинлайди» (Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. Беш томлик, 5-том, Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил, 110-111 бетлар.)

Бу ерда Ҳамид Олимжон Фитратнинг асл мақсадини — унинг халқини озод кўриш мақсадини илғаб олган, лекин буни тўғри таъкидлаш ўрнига халқпарварликни миллатчилик деб, ватанин озод кўриш истагини буржуа фикрлаш ва талаб деб талқин қилади. Чунки тоталитар тузум моҳиятини тушуниб, унга хизмат қилишни ўз бурчи деб билган ижодкордан бошқа нарсани кутиш ҳам амри маҳол эди. Ҳаққониятни айтса, ўзи ҳам қатағон қилинганлар сафида бўлишини жуда яхши англайди, биля туриб ҳақиқатдан кўз юмади.

Эндиликда, Фитрат орзу қилган мустақиллик замонида турган эканмиз, бу ҳақиқатни англаб етишимиз ва тўғри баҳолашимиз лозим. Ҳақиқатан ҳам, Ҳамид Олимжон таъкидлаганидек, «Ҳиндистон картинаси Фитратга фақат бир фон, бир либосгина бўлиб хизмат қилди». Фақат бу фон, миллатчилик ғоясини амалга ошириш учун эмас, балки халқни озодликда кўриш, уни мустақиллик учун курашга чорлаш мақсадида амалга оширилди.

Буни асар бошланмасиданоқ хис этамиз, сахнада акс этган ҳаётни Ҳинд ерида эмас, ўлкамизда гул-чечаклар кўйнида иккита ошиқ-маъшук, юрт учун фидокор ёшни кузатгандек бўламиз:

*Мунгли булбул, мунгдош бўлдик, кел, сайра,
Бир қип-қизил гулга мен ҳам тутилдим:
Тинмогур қуш, қайғудошлик қилайлик,
Мен-да сендек юрагимдан урилдим,
Сен тебраниб ўртангин,
Мен йиқилиб инграйин.
Сен ўтли ун чекарда
Мен қонли ёш тўкайин.*

Бу булбул хонишини эшитиб, ўзида унга эшлик сезган Раҳимбахшнинг қалб нидоси. Бу ошиқ қалбининг нидоси. Бу ошиқлик шунчайинки дард эмас, балки ҳам маъшук, ҳам юрт гамида ёнган ўтли дард. Ўтли дард кетидан гулга дардкаш Дилнавознинг ёқимли ва дардли кўшиғи янграйди:

*Сўйла гулим, яширмагил недирса дардинг,
Яраланиш юрак, нечун қизардинг?
Кимлар сени бу қоп-қора ерга юборди,
Бу дунёда йўқ экан нелар қилардинг?
Нега сени чулғаб олди бунча тиканлар?
Нечун чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?
Сен билан мен яраланиб ётибмиз,
Бу чаманда шодлик берган кимлар эканлар?*

Долғали дамда долғали кўнгилар бир-бирига разм солади. Бир-бирини сўроқ қилади. Сўроқларнинг ўзида ҳам сўроқ қилувчининг-да, дил дарди англашиниб туради.

РАҲИМБАХШ. Малаклар боғининг чечаги, чечаклар дунёсининг қуши, кел, оёгингга тўкилган шунча қонли юракни кўйиб, гулни терасан? Юртингда кесилиб турган шунча ёзуқсиз бошни унутиб чечаклар биланми дардлашасан?

ДИЛНАВОЗ. Нетайин? Шуларни-да инглизлар учунми кўяйин. Бутун дунёни олиб тўймагон инглизлар уларни-да олсунларми? Чечак билан дардлашганимми сўрайсан. Демак юрагимда дард борлигини биласан, юрагимдаги дард юртимда ёзуқсиз кесилган бошларнинг дарди эмас, надир? Нега маломат қиласан?

Севгидан юраги қон Раҳимбахш бу қонли юракка далда истайди, маъшук эса гуллар билан банд. Бунинг сири нимада, иккинчидан, юртдаги кесилиб турган айбсиз бошлар ҳақида қайғурмай, чечаклар билан дардлашишда не сир бор? Бу қалб нидосига Дилнавознинг жавоби ҳам ўринли. Дилнавознинг чечакка ён босиши, дардлашиши, чечакларнинг душман оёғи остида топталишини хоҳламаслик, чечак бир баҳона, ўзининг, ўз орзу-ҳавасининг топталишига йўл қўймаслик, унинг қалбини тирнаётган бир дард.

Асар ёзилган йилларни эсласак, юртимизда шундай аёвсиз тўфон кечаётганлигининг гувоҳи бўламиз. «Босмачи» номини олган, асли ватанпарварларни қирғинбаротга учраши ҳам шу даврда бўлган. Асарда ватанпарварлик руҳи қаҳрамонларнинг нутқий фаолиятига тўлалигича сингдирилиши орқали, босқинчиликка нафрат ва ғазаб ўти алаңлатилади. Икки ёшнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббати шунчалик юксакки, эт билан тирноқ дейсиз. Бугина эмас, сеvgи уларнинг қалбидан қанчалик чуқур илдири отса, Ватан ва юртга меҳр ҳам шунчалик улуғвор ва сеvgидек қадрли. Улар тушунчасида, душманга ўз Ватанининг гулинигига эмас, тиканини ҳам раво кўриш, ўзлари учун исноддир.

ДИЛНАВОЗ. Севасанми мени?

РАҲИМБАХШ. Ишонмайсанми? Кел, юрагимни тингла, виждонимни сўйлат.

ДИЛНАВОЗ. Тилингдам эшитмоқ истаيمان.

РАҲИМБАХШ. Тил — сеvgи ўлкасинда тилмочлик этолмас. Кўп кишилар ўз сеvgиларини тил билан бошқача кўрсатмоқ истайлар ҳамда кўрсата оладилар. Бир кишининг сезгуларини тил орқали англамоқ истасанг алданурсан.

Тил бошқа — дил бошқа. Дилда бори тилга қатар дейишда. Баъзан эса, дил бошқа бўлиб, тил ўзгача жаранглаши, ҳар нарсага ишонтириши мумкин. Айниқса, 20-йилларда ўзларини ватанпарвар, халқпарвар кўрсатиб, аслида, унга қарши иш тутганлар қанча эди. Раҳимбахш сўзлари ана шундайлардан — иккиюзламачилардан хушёр бўлишга чорламоқда. Лирик ҳолат давом этади:

ДИЛНОВОЗ. Мени Ҳиндистонни севганингча севармисан?

РАҲИМБАХШ. Шунчами ушоқ тушунушли сен. Ҳиндистонни севганим сени севганим эмасми?

ДИЛНОВОЗ (юрак тебрианишлари остида). Ҳинд улусин севганинг каби.

РАҲИМБАХШ. Бола... Шунни билиб қўй. Юртни севганлар унинг тош-тупроқларини эмас, гўзаллик, яхшиликларини севарлар, улус қўлида жон берганлар унинг соқоли, чопони учун эмас, ортиқлиги, фазилати, тарихи учун ўларлар. Сен ҳам юрт, улуснинг, яхшилиқ, ортиқлик ҳам фазилатларининг бири, биринчиси эса сен эурсан. Уларни севганим сени севганимдир.

ДИЛНОВОЗ. Демак, мени чиндан севасан.

РАҲИМБАХШ (қийналиброк). Чиндан севаман, юракдан севаман, жондан севаман, виждондан севаман. Менинг юрагимдаги севгани кўрсатмоқ учун севиш сўзи оздир. Топинаман сенга.

ДИЛНОВОЗ (ийглаёзиб). Мен севаман сени... Мен-да, топинаман сенга.

Кўринадики, икки ёш қалб бир-бирларига дил розларини айтади. Бу севгувчи қалбларнинг бирига интилуви юрт дарди, юртга бўлган меҳр билан йўғрилиб, чирмашиб кетган. Улар ўз юртида севги нашъасини суриб яшашни жуда-жуда хоҳлайди. Афсуски, бунинг иложи йўк. Юрт ўзгалар оёғи остида топталмоқда. Бундай пайтда севганинг ҳам топталиши, бахтнинг ҳам поймол бўлиши ҳеч гап эмас. Икки бир-бирига интизор қалбни ана шу беговта қилади. Бу Дилнавознинг Раҳимбахшга айтган куйидаги монологик нутқида ўз ифодасини топган:

«Раҳимбахш (Раҳимбахш ҳоргин ҳолда турар), иккимизда тупроқ дунёсиндин, тан ўлкасиндан ажрасак, дунёнинг қайгуларини эмас, шодликларини-да, унутсак, бу ер узра бор кўркувларнигинга эмас, умидларини ҳам ташласак, қўлни-қўлга берсак, бу ёниқ қушнинг титроқ товушига эргашсак, биз ҳам титраб-титраб юқориларга тўри юксалсак-юксалсак-да, у ерларда ҳам тинчлик кўрмагач, ана шу товуш каби чексиз бўшлиқлар аро йўқолиб кетсак... булар бўлмас экан, дунёнинг бир четида мана шу гул билан булбулдек иккаламизгина ўтириб қолсак, кимсанинг бизга ҳеч иши бўлмаса»...

Дилнавоз қалбидаги озод яйраш тилаги Раҳимбахшнинг ҳам қалбини жунбушга келтиради. Ўз қалб истагини ардоқлар экан, қалби учун эъозли бир қизни душман назари тушишидан қизғанади, уни бундан жон фидо этиб-да, қутқаришни хоҳлайди, изтироб ўтида ёнади, дилидаги тилга чиқади.

РАҲИМБАХШ (ийглаёзиб). Дилнавоз. Гўзалсен. Эсизларким, Ҳинд чечагини термоқ учун бу ерларга келиб юрган инглиз йигитларининг кўзлари сенинг юзингга-да тушар.

ДИЛНОВОЗ (хайкиб). Тушса нима бўлур?

РАҲИМБАХШ. Нима бўлурми? Куръон бетиға ҳайвон оёғи тегмак эса, Ҳинд қизининг юзига инглиз кўзи тушмоқ ҳам шудир.

Нима бўлса, бундан қутулиш мумкин, қаҳрамонни изтиробга солган нарса шу. У қандай бўлмасин бундау фориг юришни хоҳлайди. Бунинг бирдан-бир йўли ўз гулини қоронғи зиндонда яширин сақлагандан кўра, «ҳайвонни боғлаб кўярга керак», деб ўйлайди. Уларни «тарбия»ламоқ зарур деб билади. Ошиқнинг бундай таҳликали хаёли машшукани ҳам изтиробга солади, у ҳам бу хаёлнинг ниҳоясига етишни истайди.

ДИЛНОВОЗ. Инглизларни қандай тарбия қилурсан?

РАҲИМБАХШ. Инглизларнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндистондан қувмоқдир.

ДИЛНОВОЗ. Қулайми бу?

РАҲИМБАХШ. Ишнинг қулайини ахтармоқ ялқовликдир. Қулай ишдан буюк унум чиқмас.

Буюк, унумли ишлар қулай-да бўлмас.

Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ, ер юзини ўз қора қанотлари остига олгон олбостини йўк этмоқдир. Қулай бўлмас, нима бўлса ҳам бир ёвни юртдан ҳайдамоқ, бир юртни ёв қўлида кўрмақдан қийин эмасдир.

Охирик-оқибат севгувчи қалблар истаги ёвни юртдан ҳайдамоққа, юртни озод кўрмоққа келиб тақалади. Бу ҳар қандай ўзини билган эр юрак тилаги, истаги. Эр юрак истаги унга жўр бўлган машшукани ҳам ром этиб, яна тилақлар осмонига парвоз қилдиради.

ДИЛНОВОЗ (севинг ҳам қайғу орасинда). Инглизни Ҳиндистондан қувмоқ.

РАҲИМБАХШ. Эзгу ишларнинг биринчисидир.

ДИЛНОВОЗ. Буюк...

РАҲИМБАХШ. Ҳар нарсадан буюк.

ДИЛНОВОЗ. Эзгу...

РАҲИМБАХШ. Ҳар ишдан эзгу.

ДИЛНОВОЗ. Куръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк.

РАҲИМБАХШ. Чўққани масжиддан ҳайдаш каби эзгу.

ДИЛНОВОЗ. Ҳо...

РАҲИМБАХШ. Қайғурма...

ДИЛНОВОЗ. Бўлармикин?

РАҲИМБАХШ. Нега бўлмасин?

ДИЛНОВОЗ. Кўпдан ишонғум келмайду.

РАҲИМБАХШ. Гўзалим, тингла, бизни шу кунларга тушурган нарса мана шу ишончсизлигимиздир. Ўз кучига ишонмаган эл, кураш майдонига киролмас, кирса ҳам йиқилур. Ишонмаганлар ишонганларни енголмаслар.

Ҳа, қаҳрамонлар қанчалик юртни босқинчилар зулми остида кўриб ўртанса, бундан ҳам зўри юртни озодликда кўриш ишқи билан ёнишдир. Бунда ўзига, ўз кучига бўлган ишонч, ҳар қандай халқ қудратини тоширувчи куч эканлигига ишорат ҳам бу кураш руҳининг сўнмаслигини кўрсатади.

Раҳимбахш ва Дилнавоздаги бу кураш руҳи тилдагина айттириб қўйилмай, амалий фаолиятда ҳам ўз ифодасини топади. Золимлар билан тўқнашув, тутқунлик қийноқлари уларнинг эзгу ишончларини, кураш руҳини сўндирилмайди. Тасвирда асарнинг охиригача бош қаҳрамонлар ўзи каби исёнчилар билан ҳамдам бўлиб, халқ озодлиги йўлида кураш олиб бораркан, ўзларигина курашмай, ҳали уйғонмаган кучларни ҳам уйғотиб бирлаштиришга муваффақ бўладилар ва асар охирида мустақиллик ва озодлик учун кураш руҳи кенгайя борганлиги, сўнмас аланга касб этганлиги намойиш этилади.

Фикримизни аяқунлар эканмиз, Фитратнинг «Ҳинд ихтилоҷчилари» драмаси охиридаги инқилобчиларнинг ўз кучига ишонч билан айтган қуйидаги сўзларини келтиришни жоиз деб билдик: «Юртимизни қутқарамиз. Яшасин истиқбол!» Бу қалб нидоси, бу қақироқ ва чорлов, ўтган асрнинг 20-йилларида жаранлаган эди. Халқимиз истиқлолга эришган кунларда, ортга бир назар ташлаб, Фитратнинг ўша пайтдаёқ жасорат билан истиқлолга чорлаганлигини кўриб таҳсин айтасан, киши. Унинг жасоратидан гурур туясан.

Абдураҳим Солиев,
филология фанлари номзоди.

ИНСОННИ ҲАҚҚОНДАГИ ТУЙГУЛАР ҲАҚҚОНДАГИ

Инсоний изтиробларни таҳлил қилиш инсоннинг барча фаолияти: руҳий ҳолати, борлиққа ва одамларга бўлган муносабати, ўй-фикри, ички кечинмаларини ифодалаш демокдир. Бу ҳол туйғуларнинг ҳаққоний манзараси билан уйғун келса, асарнинг бадийлиги янаам ортади. Чунки инсоннинг бирорта фаолияти у ва бу маънода изтиробсиз кечмайди. Айниқса, маънавий юксак одамларда. Бундай жиҳат бевосита туйғулар тарбиясига боғлиқ. Инсон қачонки ўз онг йўналишини олам ва одам гўзаллигининг ботиний мазмунини англашга йўналтиради ва англаш қобилиятига эга бўлса туйғулар тарбияси амалга ошади. Бу ҳолатни таҳлил ва талқин қилиш инсоннинг гўзаллигини, яъни, ички оламни инкишоф қилишдир. Истиқлол даври ўзбек насрида, хусусан, ёшлар ҳикояларида худди шу нарсага эътибор кўчайяпти. Маънавият оламни инкишоф қилишяпти. Бу ҳоли бугунги кунда яратилган қатор асарларда учратиш мумкин.

Орият, шаън, номус каби фазилатлар инсоннинг азалий қадриятларидандир. Бундай фазилат эгалари жўмард одамлар ҳисобланган. Нормурод Норқобилоннинг «Орият» ҳикояси қаҳрамони — Хусан полвон шундай одамлар сирасидан. У фақат ўзининг, оиласининг шаънини ўйлаш билан кифояланмасдан, қишлоғи ва унинг аҳли ор-номусини ҳам ўйлайди, ўзини бунга жавобгар ҳисоблайди, қишлоқ шаънига гард юқтирмасликини ўзининг инсоний бурчи деб билади. Холпош кампирнинг шаҳарга ўқишга кетган қизи ҳақида хунук гап оралаб қолди. Нимамиш, қиз ёмон йўлга кириб кетбди. Бу гапни эшитган Хусан полвоннинг бутун дунёси қоронғи бўлди: «Эшитди-ю, лекин гурунга қўшилмади. Қишлоғига ҳасрат ва надомат ила тикилганча ёнбош тушиб ётаверди. Зоҳиран у жуда сокин эди. Ичиди эса олов қайнарди. «Қишлоқни бадном қилти! Уни тўшига тортган ҳар бир наҳс биз тўдақайрағочликларнинг устидан иришанглаб кулади энди! Улибмиз ҳаммамиз!» Хаёлан у қизга қарши «уруш» эълон қилди. Бир ўйи, қизни тилкалаб ташлади. Бу ўй олдингисидан, кейингилари бундан-да даҳшатли эди.

Ана шунда оила ва фарзанд дегани ориятли йигит учун тушов эканини англади. Англаши баробар ўзини ожиз ва жирканч бир махлук ўрнида ҳис этди. Қаватида ўтириб, бизам бориб бир мазасини тотиб кўрсак ёмон бўлмасди, дея ҳиринлаган яқин жўрасининг кулоқ-чаккасига тарсаки тортиб юборганини билмай қолди». Маълумки, жўмард одамнинг ўйи билан амалиёти бир бўлади. Хусан полвон ҳам фақат ўйлаш билан чекланмайди, қишлоққа ёғилган маломатни амалиётда диф қилади. У шаҳарга келиб қизни топади. Ҳақиқат ойдин бўлгач, масалани кўндаланг қўяди. «Унда менга хотин бўласан, — деди қатъий оҳангда. — Сени бугун ё чавақлаб кетишим керак, ё қаро қисматинга шерик бўлиб, номингни оқлаб олишим лозим! Эмасам, қишлоқнинг шўри қуйидай! Кўринган ит устимиздан ҳиринглаб кулади! Э-э, қуляптиям!» Тўғри, Хусан полвоннинг тутган йўли янгилик эмас. Қадимда аждоқларимизнинг аксарияти шундай ориятли бўлишган. Улар ноҳўя қадам босганларнинг муносиб жазосини беришган. Шундан орият, шаън деган тушунчалар кучли бўлган, оқибатда йймон, эътиқод, диёнатнинг қалбларда томири мустаҳкам бўлган. Бу, албатта, ўзига хос тарбия ҳисобланган. Бундан кўринадики, қадимда инсоний коммуналлик фақат билми, маънавият орқали эмас, амалиёт билан ҳам белгиланган. Демак, бугунги кун адабиётнинг қаҳрамони тийнатида аждоқларимизга хос бўлган инсоний хусусиятлар ўз ифодасини топмоқда.

Маънавиятга илоҳий нур деган таъриф берилади. Масалага чуқур ёндошилса бу таъриф тўғри. Чунки борлиқдаги ҳақиқат моҳиятини ҳамма англаб етмайди. Ички имкон, иқтидорга эга, янаам аниқроқ айтсак, Оллоҳ юқтирган банди бунга мўъясар бўлади. Бу нарса онанинг юксак меҳри, оилага, ўз жуфти ҳалолига садоқати туфайли болага ўтади ва унинг руҳини поқлайди. Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Маҳзуна» ҳикояси қаҳрамони фаолиятида бу ҳақиқат қалбдан ҳис қилинади.

Маҳзуна аввал ҳам, турмушга чиққач ҳам «Замонавий аёллар», яъни, эркаклар билан баббаравар қадаҳ уриштирадиган, улар билан тап тортмай муомала қиладиган, овозининг борича куладиганлар даврасида бўлган. Бундай ҳолатни у руҳан ҳеч ҳазм қила олмайдди. Эри Мақсаджон уни шундай давраларга кўп судраган бўлса-да, бормаган. Лекин Мақсаджоннинг бу сафар «... йўқ, ҳамма хотини, эри билан келади, бир ўзим сўппайиб борсам уят бўлади», деб турб олгани учун ноилж қолади.

Меҳмондорчиликка келгач, ўзини жуда ноқулай сезади. Айниқса, эрининг раҳбари Бўри Собитовичнинг кўзи бутун баданини тешворгандай бўлади. Бу ҳам етмагандай ичишга ундайди. Айниқса, унинг меҳмондорчилик тугаганда, даҳлизда пальтосини кийгизиш ҳолати Маҳзунани алоҳий тамом қилади: «...Маҳзуна чап елкасида қўланса исни тўйди, пальтонини кийиб улгурмай, икки кафт икки елкасидан қисиб ушлаганини, боғи қўланса ис пуркаётган оғиз ёноғига теккудек яқинлашиб, «қўнғироқлашамиз...» деганини эшитди!.. Маҳзуна орқасида ўлим шарпаси қоядек тургани, у совуқ бармоқлари билан ҳадемай бўғи бошларини олдиндан билгандай ва тақдирга тан бергандай илкис бўшаши — қўл-оёғидан малор кетди — устидаги пальто жонли-ю, аъзон бадани бежондек бошидан ҳуши учди».

Бу ҳолат унинг келгач ҳам тарқ етмади. Худди баданига шилмишқик нарса ёпишгандек ўзини ноқулай сезди. Ваннага кириб узоқ ювинди, «чироқ нурида симобдек йилтираб тушаётган сувга, оппоқ деворга... оппоқ баданига қарашдан уалиб қафтларини юзига босганча ўқсиб хўнграб юборди». Чунки Маҳзуна ўша ҳирсли ниғоҳдан гўё бадани нопоқлангандай, ўзини хўрлангандай сезганди. Ваннадан чиққач руҳи енгиллашди. Лекин «қўнғироқлашамиз» деган сўз уни татқиб эта бошлади. Шундан Мақсаджон командировкага кетгач, жиринлаган телефон гўшагини бир сутка кўтармади. Ва, ниҳоят, қизчасининг «Ада! Адам!» деб қилган илтижосидан сўнг кўтарса, қўнғироқ қилган онаси экан. «Вой, қизим-эй, ўтакам ёрилди-я!!!— деган сўзидан хўнграб юборди».

Маҳзунанинг меҳмондорчиликдан кейинги изтироблари бевосита китобхоннинг руҳига кўчади, оқибатда шундай аёллар қўлида тарбия топган авлоднинг руҳи пок, соғлом, эътиқоди мустаҳкам, маънавиятли бўлишига ишонади.

Инсоннинг руҳи фақат яхшилик оламиндан эмас, ноинсонийлик дунёсидан ҳам покланади, қачонки у фикрлаш қобилиятига эга бўлса. Хулқар Тўймаонованинг «Омонат» номли ҳикояси худди шу ҳикमतдан сабоқ беради. Саксон ёшли Шарофат момо қаттиқ оғриб қолади. Яқинларини қийнаб қўйганидан хижолатда. Лекин ботинан шу кун келишини барча кутаётганини ҳис қилади. Кўпчилиги буни сездирмасликка интилади. Кичкина келини Ойдин эса, ҳеч андишасиз бу ҳоли намоен қилади. Касал одамни жерқийди, ҳатто, «Ҳм, ҳа-а инқиллаб ётибсиз?! Ундан кўра ип чийратинг, ётаверсангиз ланж бўласиз!» — дейди. Ойдин уручқда йиғирилган ипларни думалоқлаб унга опкеб ташлавереди. Момо ҳоли етгунча уларни чийратиб пишиқлайди, чийратилган ипларни ранг-лаб каттагина шолча тўқиса бўлади. Тоби қўлдан бери бу юмушни бажаромай қолган.

Момонинг боқиси анча кундан бери ювилмагани учун сочи чигаллиниб кетади, ювиб олишга эса мадори йўқ. Келинидан бу ҳақда сўрша фўйласиз. Унга мурожаат тўқиб берилади. «Чимликка кирадиган келин-мидингиз, сочини қатиқлаб ювадиган!» деб гапиришларига кўп марта чидаб берган, энди эса ортиқча гап-сўзни юраги кўтармади. Момо соғлиқ пайтда тўй-шашамдан бирор нарса кийиб келса, тортиб олмагунча қўймайсиз.

Китобхон мана шу ҳолат тасвирини ўқиб Ойдиннинг тубанлигидан нафратланади: «Кўзғолаётиб боши айланди, кўз олди жимирлаб кетди, мувозанатни сақлаб, ўринга чўкди, ҳаял ўтиб, момо чироқ ёқди. Токча устига тўшалган газетада чумолилар ўрмалашиб юришарди. Олма пўчоғи, ўрик данаклари солинган тарелкага интилаётган

чумолиларга кўзи тушиб, кампирнинг дили хуфтон бўлди. Молларнинг емиш челаги ташландиқдан чиқитин Ойдин атай қолдирган. Момонинг эса кичи букилиб, бунн элтиб тўкишга мадори йўқ». Йирик адиб Асқад Мухтор ўзининг сўнгги ҳикояларидан бири «Фано ва бақо» да шундай бир фикрни келтиради: «Худованд бир инсонга икки дунёни бериб қўйибди. Аммо иймонни бой берганга иккаласи ҳам харом экан». Ҳа, Ойдинга ўхшаганларга иккиси харом. Ҳикоя воқеа тизимидан келиб чиқадиган мана шу фикр кишини ўйлашга мажбур қилади, ботинини ғаразли, зарарли пучмоқлардан тозалайди. Қалби пучмоқлардан тозаланган кишининг руҳи покланади. Демак, у ҳаётда тўғри йўл сари қадам ташлайди.

Инсон жисмонан кучли бўлиб, руҳан заиф бўлса, ундай инсон ҳеч қачон жўмард бўлолмайди. Абдуқаюм Йўлдошининг «Эътироф» ҳикоясида шу хусусда сўз боради. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумтук, маънавиятдан ҳоли бўлган қалб нурсиз, яъни, ҳақиқат нуридан бебахра бўлади. Бундай кўнглини худбинлик занги, ғарз чирки эгаллаб олиб, руҳиятда жаҳолат устунлик қилади. Ҳикоя қахрамонларидан бири Абдулла шундай шахс. У кураш бўйича институтнинг экс чемпиони. Бу ҳол унга шухрат келтиргани учун жуда ҳаволаниб кетади. Чунки институтда баҳоларини деканнинг ўзи қўйдириб беради, ҳамма ундан чўчийди. Хуллас, барчанинг диққатини тортган, эътиборини ўзига қаратган шахс. У биринчи курс талабаси Нигорани гўё кўзга яна кири бўлгани учун яхши кўриб қолади. Унинг фикрича ҳар қандай кичи назар солса бўлди, ҳеч ким хоҳишига қарши бормайди. Лекин Нигора ундай қилмайди. Унинг ўз тўйгуларини сездиришга урнишлари бефойда кетади. Чунки Нигора ҳаракатларининг бирортасига эътибор бермайди. У ориқ, қўллари ингичка, жуссаси кичик Адҳам билан ёнма-ён пахта терини давом эттиради. Абдулла Кўрбоши (уни ҳамма зўрлиги, барчага ҳукмини ўтказгани учун шундай аташарди) энди Адҳамни йўлдан олиб ташлашга уринади. Курашамиз деб мажбур қилиб, кучук боладай тупроққа қоради, елкасидан опнириб ерга уради, кулогига Нигорадан нари юришни, бордию яна бирга кўрса ўзидан гина қилишини уқтиради. Эртаси куни эса Адҳам ҳеч нарса бўлмагандай Нигора билан пахта теради. Уйини баҳонасида «икки килоча пахтани нам тупроққа аралаштириб икки этакка мешдай қаттиқ турилган қўлбола тўқмоқ билан уриб ағаради, чўмилдиша оёғидан ушлаб куч билан паस्ता тортиб тиззаси билан қорнига тепади. Адҳам бир амаллаб типирчилай-типирчилай сув юзасига чиқади. Лекин Адҳам шундан кейин ҳам чекинмайди. Эртаси куни яна ўша ҳолда Нигора иккаласи пахта териб юрганга кўзи тушади. Энди бокс ўйнашга ундаб, юзини дабдала қилиб, шиғохонга ётқизади. Талабалар энди Кўрбошини аввалгидек зўрлигига чапақ чалиб олқишласам, иложи борича ундан ўзларини олиб қочишга интилишади. Шиғохонда уч кун ётиб келган Адҳамни кўрган Кўрбоши одатдагидек «Курашамизми?» деган саволига индамасдан ўрнидан турлади. Кўрбоши «...иккиланиброк, ишончсиз қадамлар билан ўртага чиқиб, унинг белидан ушлади-да, қандайдир ихтиёрсиз равишда ўз инерцияси билан уни даст кўтариб, бир боғ похолдай ерга урди. Даҳшатли оғриқдан инграб юборган Адҳамнинг юзи бужмайиб кетганини кўриб, у бир зум лол бўлиб туриб қолди... У билан кескин ортига ўтирилди-да, гўзаларни босиб-янчиб қанчал томон лапанглаб юриб кетди».

Орадан бир ярим йилдан кўпроқ вақт ўтди. Абдулла бир куни хиёбонда айланиб юрган эди, бекорчиликдан Хотира майдонидея суратга ташаётган келин-куёвни томоша қилмоқчи бўлди. Яқин борса келин Нигора, куёв бўлса тамом бошқа йигит эди. Шу пайт, Адҳамга кўзи тушиб қолди. У гурурини ингиштириб қўйиб, нега бундайлигини сўраганда, Адҳам Нигора билан ҳамқишлоқ эканлиги, биринчи курсда ҳеч кимни танимасликлари учун доимо бирга юришгани, бунинг устига Нигора уни опа. ундан икки ён катталигини айтади. Шунда Абдулла Кўрбоши «Беш кетдим-ей!» деб юборди. Унинг биринчи марта бировга беш кетиши эди. Чунки маънавий руҳ олдида жисмоний куч таслим бўлган эди.

Арастунинг «катарсис» таълим-ғига кўра, ўта фожиавий ҳодиса кишини қаттиқ изтиробга солади, ўз навбатида кишини руҳий поклайди. ноҳақиқатка, адолатсизликка, зўравонликка қарши киши қалбида исён туйғусини юзга келтиради. Зулҳумор Солиеванинг «Девона» ҳикоясининг ғояси шунга ишора.

Ҳикоя воқеалари тўрт манзарага қурилган бўлиб, унда ҳаёт ва жамиятнинг инсоният эътиборини қаратиши лозим бўлган муҳим муаммоси, масаласи ўз аксини топган.

Биринчи манзара шундай бошланади: «У кўчада кетиб борарди... Бунчалар ҳаммаёқ жимжит бўлмаса?» — дея ўйларди. Чунки шаҳар шовқини қар кулоқларга кирмасди. Девона жимликни бузмақчи бўлди. «Ахир, душманлар бостириб келяпти!» — деди ўзига-ўзи. «Қандай жим туриш мумкин? Ура, олдинга! — дея бор овози билан хайқирди одамларга қараб». Бу ҳолга кўлар мийиғида кулиб ўтишарди. Ешлар эса, «Ҳа, ака, югуринг олдинга, югуринг!» — дейишди завқланиб қулишиб. Девона эса, ҳолдан тоған тарзда йўлдан четга, девор устига чўкади. Шу пайт, нигоҳлари сўлгин, гамгин бир олам келиб, девона олдинга танга ташлади. Уни кўрган кир-чирга бурканган, баданидан бадбўй ҳид бурқсиган малласоч бир кимса ҳам келиб қўл чўзди. Унинг кафтига ҳам танга ташлади. У одам нари кетгач, малла соч девонанинг олдидаги тангани ҳам олди-ла, хаҳолаб қулганча қўздан йўқолди. Нақалар аянчли манзара! Яна ҳам аянчлиш шундаки, инсон қисматиға инсонларнинг бепарволиги.

Иккинчи воқеа тасвирда девона қисматиға аниқлик киритилади. У Бахтиёр номли йигит. Афғон урушига кетмасдан олдин севиб, севилган. Ҳамқишлоғи Гулзор билан аҳди-паймон қилишган, орзулар қанотида парвоз қилиб юрган йигит...

Бахтиёр армиядан қайтгач, Гулзор нимагадир ўзини олиб қоча бошлайди. Бахтиёр бир куни йўлини тўсиб, берган ваъдасини ёдига солганда, у шундай дейди: «Нима десамикан?! Менга қолса майли эди. Лекин одамлар ҳар хил гапиршияпти... Баъзан кечалари ҳовлини бошингга кўтариб, «душман» билан «жанг» қиларкансан. Охири акаллар арқон билан боғлаб қўйишармиш». Бахтиёр бу гапдан «девона... девона...» дея оёқ-қўлиға қалтироқ кириб, ерга гул этиб йиқилди. Ҳолат, руҳий тўйгуларнинг табиий ва таъсирчан тасвирдан китобхон қалбида зирқироқ пайдо бўлади.

Шаҳар кўчаларида тентираб, оч қолган девона — Бахтиёр бир бино олдиға келганда димоғига овқат ҳиди урилди. У ичкариға бош суқди ва кўзи стол устидаги тарелкадаги чала ейилган овқатга тушди. У столға бориб, ўтириб ея бошлади. Шу пайт, ошхонаға бир қиз, икки йигит кириб келишди. Девона ўтирган жойида учта стол бўш бўлгани учун улар шу томон юришди. Қиз «Утираверайлик» деганиға қарамай, йигитлар «Кўрганлар нима дейди?» — дейишиб бараварига қўчқирдишди. Девонани ҳайлашға киришди, уни елкасидан тутишди, у қалтираб кетди. Чунки унинг кўзига улар душман бўлиб кўринди. Бу ҳолат шундай тасвирланади: «У бирдан орқасига тисарилиди. Кўз олдиға душманлар қўлида кечган икки йиллик асирликнинг сўнгсиз азоби келди... Йигитнинг чайир қўлларидан чиқиб кетмоқ учун юлқунди. Лекин кучи етмади. Шунда у бор овози билан бақирди — Лаънатилар!.. Қўйвор мени, ит!» Бунга жавобан йигит (новчаси) куч билан ташқарига судраб чиқиб, зинадан итариб юборди, уни юзтубан йиқилганиға ҳам қаноат ҳосил қилмай, югуриб паства тушиб, ўрнидан тураётган девонанинг юзига қулочкашлаб солди. Девона аял-тапил турди-да, қочди. Уйига келганда онаси Хуршида ая ошхонадан икки коса маставани чоноға олиб қираётган эди. Бахтиёр «Қўлларингни кўтарларинг», — деб бақирди. Хуршида ая саросимамо қалтироқ инада ўғли томон юрди. У ўғлини қўлидан тутиб, бағриға босмоқчи бўлди. Аммо Бахтиёр уни ушлаб олаётган «душман»ни жон ҳолатда итариб юборди. Хуршида ая ўғлидан бир неча қадам нариға орқаси билан гурс этиб йиқилди. Шунда Бахтиёр югуриб келиб «душман»нинг бошиға зарб билан мушт туширди». Бу манзара кишини кучли изтиробға солиши табиий ҳол. Демак, инсон қалбида «катарсис» ҳодисаси рўй беради. У покланиш шу маънодаки, инсон қисматиға бенисад, лоқайи қарамаслик, банди оғизға ачиниш туйғусини қалбға жо қилади. Унинг фожиаси моҳиятини англашға онгини йўналтиради. Бугунги яратилаётган ҳикояларнинг асарияти инсоннинг ботиний оламини таҳлил қилиш орқали руҳ билан вужудға тўқнаш келади. Бу, албатта, покланиш жараёнининг ҳосиласидир. Эзгулик оламиға давват туйғусидир.

Ҳакимжон Каримов,
филология фанлари доктори, профессор

ЯМ-ЯШИЛ ДАРАХТ

Ёзувчи ва публицист Ашурали Жўраевнинг «Сенга кўнгли берсам...» китоби ўз ўқувчиларига навбатдаги туфҳасидир. Китобдан ўрин олган «Жалойирга мактублар» публицистик қиссаси ижодкорнинг нафақат жалойирликларга, балки ҳамқишлоқлари орқали мухлислари билан диллашувидир. Бу диллашув ижодкор билан мухлислар орасида нозик меҳр-муҳаббат ришталарини пайдо этади. Чунки, жалойирликларнинг дарди, қувончи, орзуи армонлари юзлаб, минглаб қишлоғу овуллар аҳлига ҳам бегона эмас. Рости мактубларни ўқиб, китоб сўзбошида Иброҳим Ғафуров ёзганларидек: «...Жалойирни жуда севади. Бу ердаги ҳар бир қарич тупроқни, ҳар бир қарич ерга эгалик қилаётганларни беш қўлидек яхши билади. Миридан-сиригача деймиз-у... ана шундай миридан-сиригача билади... муҳимни номуҳимдан яхши ажратади...»ган қаламкашга бир журналист, издош сифатида жуда ҳавасим келди. Меҳр-оқибат инсондаги энг олий фазилатлардан бири. Афсуски, бу хислатни ҳар доим феълу атворимиз, туриши-турмушимизга сиғдиришмай доғда қоламиз. Ашурали Жўраев битиклари орқали ана шу туйғуни баланд кўтаради. Бу фазилат, айниқса, «Жалойирга мактублар»ида намоён бўлиб туради. Ҳар бир мактубда ижодкорнинг соғинчлари, армонлари, шодлиғу изтироблари ҳарорат билан қаламга олинган.

Ашурали Жўраев мактублари орқали қаҳрамонларининг кўнгиларини уйғотиб, уларни ёруғ юз билан яшашга чорламоқчи бўлади. Унинг «Оёқ ердан узилганда» мактубини ўқигач, буни дилдан ҳис этасиз. «Қалаңдар ака...» деб бошлайди ёзувчи мактубини. Бу Фалончи Фалончиев эмас... «Ака» сўзиёқ ўша «сўз эгасини топган» қаҳрамонларни самимият билан дўппини ечиб қўйиб фикр қилмоққа мажбур этади. Самимият ҳар қандай кўнглини эритишни муаллиф жуда яхши англайди. «Ҳовлидаги тўрт қозон» мактуби қаҳрамони Саломат холанинг изтироблари, ташвишлари ҳам самимият билан уйғунлашиб кетган.

«...Қишлоқ муқаддас, қишлоқ улуг! Ҳамиша қишлоққа хиёнат қилишдан қўрқиб яшаш керак!...» Бу қайдларни ўқиб умрингизнинг энг беғубор дамлари ўтган, сизга покиза туйғулар ҳада этган ва сиз ким бўлиб неча ёшга кирганингиздан қатъий назар муқаддас остоналигича қолажак ўша қишлоқ, тутзор далалар, ҳамиша ўз фарзандидек қабул этувчи содадил одамларни орзиқиб, соғинч билан эсламай кўринг-чи? Бу соғинч эса, юрт учун эзгу ишлар қилишга чорлаш бобида доя бўлиши, шубҳасиз. Дейдиларки, бу дунёда насибаси узилажги яқинлашяётганини сезганда ҳам — ўша Ватан остонаси саналган юртга талпинаркан инсон... Қишлоқ муаммолари, қишлоқ одамларининг қувончу ташвишлари, изтироблари, фожеалари, турмуш тарзини ўзига хос тасвирлаган ушбу қисса ижодкорнинг имконияти кенгайиб бораётганидан далолат беради. Ўйлаймизки, Ашурали Жўраевнинг мактублари давом этади.

Ижодкорнинг ўзи қайд этганидек: «...Яхши кўшиқ яратилмайди. Туғилади!» Таъбир жоиз бўлса, яхши асар ҳам юракнинг ҳарорати, қалб турғенлари билан туғилади! Ашурали Жўраев мазкур китобидан ўрин олган эсселари қаҳрамонларининг сурату сийратини «ширала тил» орқали яратишга ҳаракат қилган. Эсселарда шундай лавҳалар, ҳикматона хотиралар борки, улар сизни ўйлашга, фикр қилишга ундайди. Қаҳрамонларининг гўзал оламини тасвирлаш орқали ижодкор гўё сизнинг дунёингизни ҳам ғуборлардан покламоқ бўлади.

«...Аммо ўзингизники қойил қилиб, кейин бошқа халқлар кўшиқларидан ижро этсангиз арзийди, яъни, ярашади...» Адабиёт санъатининг, санъат адабиётининг бир бўлагидир. Устоз санъаткор Комилжон Отаниёзов тилидан айтилган бу насиҳатлар менга беихтиёр Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» асарида зиёли номидан келтирилган қуйидаги қайдларни эслатди: «Олими замон бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмон хат ва саводини чиқариб, зарурияти дуня ва ўз миллатимиз тилини биладурғондан сўнгра ҳукуматимизни низомли мактабларига бермоқ керакдур...» Кези келганда, ўқувчиларга ана шу оддий ўзликка садоқат, ҳурматнинг ўрни бениҳоя эмасми, деган ҳақиқатни айтгим келади. Биз сув ичган булоқларимизнинг муқаддаслигини унутиб қўймаймизми баъзан?! «Сенга кўнгли берсам» эссесини машҳур кўшиқчи Бобомурод Ҳамдамов устози — Комилжон Отаниёзовнинг шундай ўнгитларини хотирлайди: «... Яъни, санъатинг ярим, одобинг ярим. Икки ярим бир бутун бўлади...» Бундай оҳорли ўнгитлар санъатга кириб келаётган шинавандалар учун катта сабоқдир.

Ижодкор «Эсар Жайхун шамоллари», «Беҳушлик», «Ўтли коса, созда турғен» сингари эсселарида қаҳрамонлари билан қўшиқ бўстониға саёҳат қилади. «Тановар» эссесини ўқиганимда рақс маликаси — Мукаррама Турғунбоевнинг бетакроп жозибали ижроси кўз ўнгимда жонлангандек бўлди. Эссе бошланишида ижодкор тўқиган ривоятни ўқинг-а: Эмишкни, қиз юрагидаги ўтли муҳаббатнинг ҳукмига асир. Жавобсиз муҳаббат, сароб муҳаббат унинг жону жаҳони. Куйиб кул бўлмоққа чора йўқ. Ўзга ёр ортидан кетаётган муҳаббатининг ноласи бўлиб «Тановар» туғилади. Аслида ҳам шундай эмасмикин?! Аёл севган кишисидан айрилиб-айрилолмайди, фирорида ёниб алангага айланолмайди, не бўлса-да севгисини изҳор ҳам этолмайди. У нолага — «Тановар»га айланмоғи мумкин... Ёр на қилса, ҳижрон доғи не қўйларга солса ҳам аёл юраги марда-да:

*... Менинг кўнглим сиз билан,
Сиз кетасиз ким билан,
Қадамизга гуллар очилсин...—*

дея пинжона оҳдар чекади у кўнги. «Тановар» шундай кўнгилининг садаларсиз, дардли хирмонларга, ҳазин илгижоларга жо бўлган кўшиғи. Ашурали Жўраев «Тановар»нинг ана шу афгонларини Мукаррама Турғунбоева ижросида ҳис этиб, шундайлигича қозғога тушира олган... Яна ривоятга қайтайлик: муҳаббат ҳижрони бору йўғини ярадор қилган қиз юрагининг зардобини рақсига кўчиради. Адолар бўлиш осондир бу доғи ҳижронда. Лекин дардли ҳарорат билан минглаб кўнгиларни ром этиш, муҳаббатнинг буюклиги, азалий ва абадийлигини диллардан-дилларга сингдириш фақат «Тановар»нинггина кўлидан келади. Ижодкор ҳар бир эссесига ўзгача руҳ, услублар билан ёндашади, асарлардаги такрорийлик дилингишни рашламайди. Яна бир жиҳати, қаҳрамоннинг ибратомуз фазилатларини ҳаётий воқелилар, жонбахш сўхбатлар орқали ўқувчисига етказа оладики, ўша қаҳрамон муҳлиснинг ҳам қадрдонига айланади.

Китобдан ўрин олган «Фикр гуллари» эссесини ўқир эканман, устоз шоиримиз Ҳамид Олимжоннинг улуғ ёзувчи ва шоир Ойбекка берган юксак баҳосини эсладим: «У прозада шоиру поэзияда прозаикдир». «Фикр гуллари» га шеърятнинг хушоҳанги, назмнинг нафис бўйи шунчалар табиий равишда сингиб кетган.

*... Худди лаззатли ширин-шакар мева каби,
Худди ой тўлгандай тўлади,
Худди юлдузлардай товлашиб жамол кўрсатади,
Сўнг қуёш янглиғ чарақлайди фикр,
Қизиган танцир янглиғ чатнайди фикр,
Топ-тоза булоқдай отилиб чиқади фикр...*

... Ашурали Жўраевнинг китобига киритилган ҳажвий асарларини ўқисангиз юракдан куласиз, лабиниғизни буриб «шу ҳам гап бўлибдимиз», дея олмаслигингиз тайин. Унинг машҳур ёзувчи Саид Аҳмад ҳаётидан олинган ҳангомаларини ўқийсизми ёки Озод Шарафуддиновнинг «дағдаға»ларига дуч келасизми, «қойил» демай кўринг-чи?! Ҳожибой Тожибоев айтганларидай, «Ўзбекининг ўзи қизиқ, ўзидан ҳам сўзи қизиқ» лекин ўша «қизиқ» ни борича, бўлганича «қизитиб» ёзиш осон иш эмас.

Китобдан ўрин олган ҳикояларга атайлаб тўхталмадим. Бу ёғини адабиётшунослар ҳужмига қолдирдим. Ваҳоланки, Ашурали Жўраев ҳикоялари ўзига хослиги, қаҳрамонлар характерининг ранг-баранглиги билан алоҳида ажралиб туради.

Ёзувчининг муваффақиятларидан бири, у оддий одамлар ҳаёти билан уйғун яшайди. Унинг жон томирлари Жалойирга туташиб кетган. Ижоди ям-яшил дарахт мисол гуркираб яшнаётган бўлса-да, илдиэлари шу заминдан сув ичади. Бу илдиэлар унинг асарларини жонбахш ҳаёт нафаси билан сугориб туради. Бу нафас ёзувчи қаламининг ҳаётлигини, давомийлигини, ҳаққонийлигини таъминлаб турувчи воситадир. Бу куч ижод дарахти меваларини «ҳаволаниб» кетишидан асрайди. Ижодкорнинг китобдан ўрин олган «Суд очерклари» ҳам ана шу «эл бўлиб яшаш»нинг маҳсулидир.

Хуллас, серқирра ижодкор Ашурали Жўраевнинг «Сенга кўнги берсам...» китоби муҳлисари дилини хушнуд этишига ишонаман.

Ойбуви Очилова,
журналист.

ЗАҲАРХАНДА

Эфраим Севеланинг «Самолётни тўхтанинг, тушиб қоламан» қиссаси таржимаси мисолида

Халқимиз 130 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида чор босқинчилари ва унинг вориси бўлмиш бошвиқимизнинг истибодоти остида яшади. Шукурким, XX асрнинг охирига келиб, халқимиз иродаси, юртбошимизнинг жасорати ила асрий армонларимиз рўёбга чиқди. Озодликка эришдик. Энди йўлимиз аниқ, манзилимиз аён. Фақат йўлдан чалғимасак бўлгани. Бунинг учун тарих бизга маёқ вазифасини ўтайди. Тарихий воқеаларнинг бадий талқини эса, ўтмишимиздан сабоқ чиқаришимизга қўл келади. Ана шундай асарлардан бири, моҳир мутаржим Озод Шарафуддинов таржимасида ўзбек китобхонлари эътиборига ҳавола этилган, Эфраим Севеланинг «Самолётни тўхтанинг, тушиб қоламан» асари 70-йилдан ортиқроқ ҳокимият тепасида турган собиқ шўро тузумининг бошда тегиримон тоши каби айланган сиёсатини очиқ захарханда билан фош қилади. Асар «Маънавият» нашриётида 2000 йилда китоб ҳолида нашр этилган. Тўғри, собиқ шўро тузumi кирдикорларини бешафкат очиб ташлаган талай бадий асарлар бор. Аммо Эфраим Севела қиссасининг шу сирадаги бошқа асарлардан фарқи, унда воқеанинг захарханда тарзида ифодаланишида кўринади.

Эфраим Севела жиддий мавзуда яратилган бу қиссада рўй берадиган воқеалар саҳнасини жудаям ҳарир мато билан лардалайди. Пардалик матони ҳазил-мутуйиба, ҳикоя, кесатик, пичинг гап ва иборалардан тўқийди. Ўқувчи кўз ўнгида, бир қараганда, ҳажвий йўсинда яратилган саргузашт асар пайдо бўлади, аммо, «ҳарир парда» остидаги катта давлат машинаси ўтхонасига кўмирдек отилаётган, куйиб жизгинак бўлаётган инсон тақдирини илғаш қийин кечмайди.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, трагик комедия жанрида яратилган бу қиссани, ўзбек китобхонларига етиб келиши учун Озод Шарафуддиновнинг таржимонлик маҳорати балки шахсий тажрибаси ҳам қўл келган. (Бунда биз таржимоннинг ҳазил мутуйибага бой, ҳозиржавоблигини шўролар тузumi жабру жафоларини чеккан, тажрибаси бор инсон эканини назарда тутмоқдамиз).

Ҳўш Озод Шарафуддинов таржимада Эфраим Севелага хос руҳни сақлаб қолиш учун қандай йўл тутган? Келинг, асарнинг асли билан унинг таржимасидаги айрим нуқталарни солиштириб мазкур саволимизга жавоб излайлик.

Самолётда танишиб қолган араб қизи билан Американинг Шимолий Коралина штати Вашингтон шаҳрида қилган маишатибдан сўнг, қисса қаҳрамони Аркадий Рубинчик ўз ҳолатини шундай тасвирлайди: «Через каких-нибудь пару часов я был уже пустой и звонкий, меня можно было надуть, как шарик, и я бы взлетел, потому что я стал мягче воздуха.»

Эфраим Севела «пустой и звонкий» ташбеҳини қўшганда, ўз-ўзидан маълумки бочкани назарда тутди. Чунки, буш бочка жарангдор бўлишини биламиз. Аммо, таржимон Рубинчининг ана шу ҳолатини ўзбек ўқувчисига тушунарли бўлган, ҳаққоний манзарада кўрсатишга ҳаракат қилган. Ва ушбу парчани куйидаги тарзда ўғирган:

«Бор-йўғи икки соат ўтар-ўтмас, хамирдай бўшашиб қолдим. Урса тўкилардим. Мени пуфакка ўхшаб шиширса бўларди. Бир урса учиб кетишим аниқ. Чунки ҳаводан ҳам енгил эдим.»

Энди ўзингиз ўйланг, устига чойшабни тортиб, тўшагида ҳолсиз ётган Аркаша, бочкадан кўра, мушлана-мушлана, ачисин деб, ўраб қўйилган хамирга кўпроқ ўхшайдими? «Урса тўкилардим», деган ибора ҳам ҳаққоний, чунки зуваланинг етилганини урганда пўкиллаши билан белгиланади.

Таржимашуносликда бадий асар таржимаси айнан бўлиши керакми, деган баҳо бор. Назаримизда бу унчалик тўғри эмас. Чунки асар муайян бир шароитда яратилади. Аммо одоб-ахлоқ меъёрлари турлича бўлган халқлар томонидан ўқилади. Шундай экан, таржимон асарни ўзи яшаб турган маҳаллий ҳудуд ахлоқий меъёрларига мос тарзда ўғиради. Бундан, ёзувчининг муаллифлик ҳуқуқи камсмайди. Озод Шарафуддинов бадий таржимада ана шу йўсинга амал қилади. Қиссанинг бошидаёқ Эфраим Севеланинг ғирт ғарбча «здравствуй жопа, Новый год», жумлаларини анчайин юмшатиб, мазмунига халал етказмаган ҳолда, «Салом хунаса Янги йил», деб таржима қилади.

Эфраим Севела яратган образлар орасида оддий рус ишчиси Коля Мухин образи бор. Бу собиқ шўро замонида широларда, дарслиқларда ва матбуот саҳифаларида «номи улуг», ҳаётда эса, аслида, супраси қуруқ ишчилар синфининг типик вакили. У топган пулини ичади. Ичгандан сўнг, муштипар хотини Клаванинг афти башарасини бежайди.

«И тогда отличаются кошке мышкны слёзки, Коля так изукрасит ей физиономию, столько навесит фонарей-больше, причем при иллюминации на улице Горького в День Победы».

Асарда ёзувчининг захархандаси тасвирчан. Ғалаба байрами кунги Горький кўчасида кўпдан-кўп чироқлар порлайди. Бу чироқларни Коля Мухин сингари ишчилар осиб чиқади. Коля Мухин эса, ичган кунни — байрам. Шу кунни хотинининг устидан ғалаба қозонади. Ёзувчи таъбирича, хотинининг афти-башарасини шундай ҳам кўп фонуслар билан бежайдики, улар Ғалаба байрами кунги Горький кўчасида илингн чироқлардан ҳам кўпроқдир.

Ҳамма ҳам Москвада бўлмаган ва Горький кўчасида Ғалаба байрамини нишонламаган. У ерда порлагувчи чироқларни ҳам кўрмаган. Ана шундай ўқувчи учун таржимадаги: «Коля унинг башарасини бежайди, моматалоқ бўлмаган жойини қолдирмайди», деган сўзлар ифодалаган манзара тасаввурни ойдинлаштиради.

Асар таржимасига бу хилдаги ижодий ёндашув фақат мазмунга халал етказмагандагина ўзини оқлайди. Акс ҳолда, у мазмунга путур етказиб, бадий воситалар тасвирчанлигини камайтиради. Бундай жузъий нуқсонлар Озод Шарафуддиновдек забардаст мутаржим ижодида ҳам кўзга ташланади Масалан: СССР Олий Совети Президиуми қабулхонасида Исроилга чиқиб кетиш учун виза талаб қилаётган 20 чоғли яхудийнинг хатти-ҳаракатини бир чеккада кузатиб турган Аркадий ва Мухин воқеанинг ривожини қай тахлит бўлишини кутиб туришарди. Уларни милиция ва КГБ ходимлари ўраб, назорат қилиб турар, ҳукуматдан эса, ҳадеганда жавоб келмаётганди. Шу пайт, Коля Мухиннинг Аркадийга айтган гапи бор:

«— Знаешь Аркаша, — глубокомысленно замочил Коля Мухин, — тут одно из двух. Как говорят в народе, или хрен дубовый, или дуб хреновый».

Коля Мухиннинг чўқур мулоҳаза қилиб, вазиятнинг ўзи очикдан-очик айтиб турган хулосага келишида — ёзувчининг захархандаси бор, аслида. Ахир, орган ходимларининг қўршовида турган 20 чоғли «исёнчи» яхудий ё ҳукуматдан виза олиши ёки тартиббузарлар сифатида олиб кетилиши — кундек равшан кўриниб турибди-ку. Энди Коля Мухин тилидан мана шу вазиятга нисбат бериб келтирилган. «Или хрен дубовый, или дуб хреновый», деган ибора ифодаляйдиган мазмунга эътибор берайлик. Русларда «хрен» сўзи икки хил маънога эга. Бири асл, иккинчиси кўчма: куйидаги иборادا у асл маъносида қўлланган бўлса (бу эҳтимолдан ҳоли, албатта). «Хрен» «ўсимлик» сифатида дубдек қаттиқ бўлса ҳеч нарсасга ярамайди. Ўз навбатида «дуб» ҳам энг қудратли ёғоч сифатида «хрен» каби юмшоқ бўлса унинг кучи ҳам йўқолади. Агар «хрен» кўчма маънода қўлланган бўлса — бу бошқа гап, хар ҳолда Эфраим Севеланинг услубига ҳам, Коля Мухиннинг тўпори, сўконғич тилига ҳам иккинчи фарзиминос мос келади. Шу жиҳатдан таржимадаги «Хўжаали ёхуд Алихўжа» деган ибора аслият руҳидан йироқ. Чунки «Алихўжа — Хўжаали» — «иккидан бири» дегани эмас, балик бир нарсанинг ўзи.

Яна бир ўринда таржима асл матннинг ўрнини боса олмаган:

«Смех и грех. Не зря говориться, от великого до смешного — один шаг...» ибораси куйидагича ўғирилган. «Ҳам қуласан, ҳам йиғлайсан. Улуғлик билан қулгунинг ораси бир қадам, деб бекорга айтилмаган...»

«Смех и грех»нинг нотўғри ўғрилиши, иккинчи гапнинг ҳам хато таржима қилинишига олиб келган. Зотан, Эфраим Севела «улуғлик билан қулгининг ораси — бир қадам», демоқчи бўлмаган. У «от великого до смешного...» яъни, «улуғликдан қулгили аҳволга» тушиш оралиғи бир қадам, демоқчи. Қолаверса, «смех и грех» — «кулги ва гуноҳ» тарзида ўғирилганида тўғри бўларди. Чунки бу икки сўз бирикмаси, аслида, шарқ ҳикмати, ислом фалсафасини ўзида мужассам этган. Зеро, шарқона одоб-ахлоқ қоидаларига кўра баланд товушда қулмоқ — ноўрин саналган бўлса, исломда нимтабассумдан ортиғи гуноҳ ҳисобланган. Бу ҳақда бир ривоят ҳам бор.

«Авлиёуллоҳлардан бири кечки пайт масжиддан уйига қайта туриб, йўлда қаҳқаҳа отиб қулишаётган йигитларга дуч келади.

— Сизлар мункир-накирнинг имтихонидан ўтдингизми? — қулишаётган жамоага мурожаат қилибди авлиёуллоҳ.

— Йўқ, — таажжубланибди йигитлар. Авлиёуллоҳ яна сўрабди:

— Пулсиротдан ўтишингиз тайин бўлдими?

— Йўқ.

— Охиратда савоб-гуноҳингиз ажри не бўлишидан хабар топдингизми?— Йигитлар томонидан яна «йўқ» жавоби бўлгач, авлиёуллоҳ таажжубланибди:

— Унда қаҳқаҳа отиб қулмоғингизнинг боиси не?..

Юқоридаги жумлаларни унга алоқадор бўлган воқеа тафсилоти билан яхлит олиб қараганда, фикримиз асосли экани англанади.

Хулоса қилиб шунини айтмоқчимизки, битта-иккита шундай жузъий камчиликларни ҳисобга олмаганда, асар зўр бадий маҳорат билан таржима қилинган. Эфраим Севеланинг «захарханда»си остида яширинган асосий мазмун руҳи ўзбек китобхонига етказилган.

Зилола Хўжаниёзова.

СКИФЛАР ТЎҒРИСИДАГИ РИВОЯТЛАР

Ҳозиргача скифлар тўғрисида кўплаб китоблар ёзилган. Ҳатто фаннинг «скифшунослик» деган алоҳида соҳаси ҳам пайдо бўлди. Лекин, назаримизда, бу борада қадимги грек тарихчиси Геродот келтирган ривоятларга, қадимги Шарқ манбаларига етарлича эътибор берилмаётгандай. Биз скифлар тўғрисида шу пайтгача яратилган барча асарларни инкор қилиш ниятидан йироқмиз. Аксинча, баъзи манбаларга мурожаат этган ҳолда, бу тарихни қайтадан яна бир назардан ўтказиш лозим, деган фикрни айтмоқчимиз. Скифлар тарихи тўғрисида қатъий ҳулоса чиқаришга ҳали эрта, деб ўйлаймиз. Умумий гапларга, эхтиросларга эмас, балки асл манбаларга таянилгандагина, улуғ аллома Беруний айтганидай, скифлар тўғрисида «чинакам ҳикоя» яратиш мумкин бўлади.

«Инжил»да скифлар Ашкиноз деган ном билан юритилади. Мусонинг «Ибтидо» китобида Ашкиноз Ёфаснинг набираси, яъни, Гўмернинг ўғлидир. Гўмер Шарқ адабиётида Маъжуж деган ном билан юритилади. Шу ўринда Ёфас бутун турк қавмларининг отаси эканини ҳам эслатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Носириддин Бурҳониддин Рағбузийнинг «Қиссаси Рағбузий» асарида туркларнинг Ёфасдан пайдо бўлгани, Ёфас туғайли «турклар азиз ва мукарам» экани айтилади. Туркларнинг Ёфасдан пайдо бўлгани тўғрисидаги ривоят билан Ашкиноз Ёфаснинг набираси экани ҳақидаги маълумотни инобатга олсак, бизнингча, Ёфаснинг шажарасини таҳлил қилишга ортиқча эҳтиёж қолмайди. Ашкиноз ибронийча атама бўлиб, скиф номига қараганда анча қадимийроқдир. Бизнингча, скиф номи Ашкиноз номи юнончага ўтганда, скиф (асли scyth — скуз)га ўзгарган.

«Инжил»нинг «Еремиё» китобидаги башоратларга қараганда, ашкинозлар — скифлар шарқда катта мавқега эга бўлган. Милоддан олдинги VII асрда скифлар Ўрта Осиёдан чиқиб Урарту давлатини ҳамда Мидия ва Бобил давлатлари билан иттифоқ бўлиб оссурия давлатини қўлга киритганлар. Улар йигирма саккиз йил давомида Яқин Шарқда ҳукмронлик қилганлар. Форс лашкарлари сафининг кўпчилиги қисмини ҳам скифлар ташкил қилган. Тахминан милоддан олдинги 630 йили скиф лашкарлари бутун Шом мамлакати бўйлаб ўтган ва Ашқалонга (ҳозирги Исроил ҳудудидаги бир шаҳар) етиб борган.

Милоддан олдинги IV асрларга оид Бобил, Форс ва Юнон манбаларида скифлар гоҳ иттифоқчилар, гоҳ душманлар сифатида эсланади. Милоддан олдинги III асрда скифларнинг чегаралари Қрим ва Қора денгиз бўйларигача етиб борган.

Тахминан милоднинг I асрига келганда, скифлар тарих саҳнасида ёрқин кўзга ташланмайди, улар тўғрисидаги маълумотлар анча хиралашган.

Қуйида Геродотнинг «Тарих» китобидан олинган скифлар ҳақидаги учта ривоятни журналхонлар ҳукмига ҳавола қилишимиз. Геродот бу ривоятларни ҳикоя қилар экан, тарихчи олим сифатида ўз муносабатини ҳам билдириб ўтади.

Насимхон Раҳмонов,
филология фаилари доктори, профессор

БИРИНЧИ РИВОЯТ¹

...Ҳеч ким яшамайдиган бу мамлакатдаги илк инсон Таргитой деган бир одам бўлган экан. Скифларнинг ҳикоя қилишларича, Таргитойнинг ота-онаси — Зевс билан Борсифон дарёсининг қизи экан. (Гарчи скифларнинг ўзлари тасдиқласалар ҳам, мен бунга ишонмайман.) Таргитой ана шундай уруғдан бўлиб, унинг Липаксай, Арпақсай ва Кулақсай деган учта ўғли бўлган экан. Скифлар юртига улар шоҳлик қилишгаётганда, осмондан ерга олтин буюмлар — омон, бўйинтуруқ, ойболта ва коса тушган экан. Бу буюмларни биринчи бўлиб тўнғич ўғил кўрибди. У буюмларни олгани келганда, олтин ловуллаб ёна бошлабди. Шундан кейин у орқасига қайтибди. Ундан кейин ўртанчаси келибди. Яна олтинни аланга қолаб олибди. Хуллас, ёнаётган олтин иккала акани ҳам орқага чекинтирибди. Энг кичик ўғли келган экан, аланга ўчибди ва у олтинларни уйига олиб кетибди. Шунинг учун акалари шоҳликни укасига беришга рози бўлибдилар.

Айтишларича, Липаксайдан скифларнинг авхат қабилиси, ўртанчасидан — қатиар ва траспий қабилиси, энг кичигидан, яъни, шоҳдан — паралат қабилиси келиб чиққан экан. Ҳамма қабилаалар биргаикда шоҳлик қабилиси деб юритилади. Эллиндар² эса, уларни скифлар деб атайдилар. Скифлар ўзларининг келиб чиқишини ана шундай ҳикоя қиладилар. Улар «Биринчи шоҳ бобомиз Таргитойдан бошлаб шоҳ Доро юргимизга бостириб келгунга қадар роппа-роса 1000 йил вақт ўтган», деб ҳисоблайдилар. Юқорида айтилган олтин буюмларни скиф шоҳлари сидқи-

¹ Геродот. История в девяти книгах. Москва. 1993. с.188-190.

² Эллиндар — қадимги юнонлар.

дидан кўриқлаганлар ва бу буюмларга топиниб, ҳар йили кўплаб қурбонликлар қилганлар. Скифларнинг эътиқодича, агар кимдир байрам кунлари ана шу муқаддас олтин буюмларни ёнига олиб, очик жойда ухлаб қолса, бир йил ҳам яшамас экан. (Ўша буюмларни сақлаган) одам отда бир кунда қанча жойни айланиб чиқа олса, скифлар унга шунча жойни берарканлар. Чунки, скифларнинг ерлари жуда кўп бўлган экан.

Скифлар ҳикоя қилишларича, Қулақсай ерни уч қисмга бўлиб, учта ўғлини шоҳ қилган. Энг катта шоҳлик олтин сақланадиган юрт экан. Айтишларича, скифлар юртидан шимолга қараб кетган вилоятларда ҳеч нарсани кўриб бўлмас экан. Учадиган патлар дастидан у ерларга боришнинг имкони йўқ экан. Ҳақиқатан, у ерларда еру осмон патларга тўла, булар эса кўришга ҳалақит беради.¹

ИККИНЧИ РИВОЯТ

Геракл Героиннинг чорвасини ҳайдаб, ўша пайтда инсон оёғи етмаган юртга бориб қолган экан. (Ҳозир бу ерларда скифлар яшайдилар.) Героин Понтадан узоқда — Океан оролида, Геракл Устунлари ортидаги Гадирда истиқомат қиларди (бу оролни эллинлар Эрития деб айтишади).

Эллилар ҳикоя қилишларича, Кун чиқишдан бошлаб бутун ер шари бўйлаб океан оқар экан. Лекин ўзлари ҳам буни аниқ исботлай олмайдилар. Шундай қилиб, Геракл ҳозирда скифлар мамлақати деб айтиладиган жойга ўша ёқдан келиб қолган экан. У ерда Геракл бўрон, совуққа дуч келиб қолибди. У отларини ўтлатгани кўйиб юборибди ва ўзи тўнғиз терисига ўраниб, ухлаб қолибди. Бу пайтда унинг отлари сирли равишда ғойиб бўлибди.

Геракл уйғониб, отларини излашга тушибди ва бутун мамлакатларни кезиб чиқибди. Ниҳоят, Гилай деган юртга келибди. У ерда бир ғор бор экан. Ғорда у ярми аёл, ярми илон бўлган алақандай жонзотга дуч келибди. У жонзотнинг сағрисидан юқори қисми — аёл, пастки қисми — илонга ўхшар экан. Геракл уни кўриб, ҳайрон бўлибди. «Отларимни йўқотиб кўйдим, сен кўрмадингми?» деб Геракл ундан сўрабди. Аёл-илон: «Отларинг менда, мен билан ишқий алоқа қилмаганинча отларингни бермайман», дебди. Геракл бундай муқофот эвазига ўша аёл — илон билан қовушибди. Лекин аёл-илон Гераклни ўз ҳузурида узоқроқ ушлаб туриш истагида, отларни қайтариб беришни орқага сураверибди. Геракл эса отларини олиб, тезроқ кетишни хоҳлар экан. Охири аёл отларни Гераклга қайтариб берибди ва шундай дебди: «Бу отлар олдимга келганда сен учун эҳтиётлаб сақладим. Сен отларинг эвазига менга ҳақини тўладинг. Сендан учта ўғил кўраман. Айт-чи, болалар улғайганларида, нима қилай, шу ерда қолдирайми, ахир, бу мамлакатда бир ўзим ҳукмронлик қиламан ёки сенинг ёнинга юборайми?» Геракл аёлининг саволига шундай жавоб берибди: «Ўғиллар улғайганига ишонч ҳосил қилганингдан кейин, яхшиси, шундай қил, улардан қайси бири, сенга кўрсатганимдай, камонимни торта олса ва мана бу камарни боғлай олса, ўшанисини шу ерда қолдир. Мен сенга кўрсатганларни бажара олмаганларини эса, чекка жойларга жўнат. Агар бу айтганларимни қилсанг, ҳам ўзинг хурсанд бўласан, ҳам менинг истагимни бажарган бўласан».

Геракл шу сўзларни айтиб, камонидан биттасини (у ҳар доим иккита камон олиб юрар экан) тортиб кўрсатибди. Сўнгра камарни қандай боғлашни ҳам кўрсатиб, камон билан камарни аёлга келдирибди. (Камарнинг илгалига олтин косача осилган экан.) Сўнг, Геракл ўз йўлига кетибди. Болалар улғайгач, онаси уларга исм қўйибди. Тўнғичига — Агафрис, ўртанчасига — Гилон, кенжасига — Скиф деб исм қўйибди. Сўнгра Гераклнинг берган маслаҳатини амалга оширибди. Агафрис билан Гилон шартни бажара олмадилар. Шунинг учун онаси уларни бошқа жойларга юборибди. Шартни бажарган кичиги — Скифин эса, мамлакатда қолдирибди. Ҳамма скиф шоҳлари Гераклнинг ана шу ўғли — Скифдан тарқалган экан. Ўша олтин косани эслаб, скифлар ҳозиргача камарларида коса олиб юрадилар. (Онаси косани Скифнинг бахт-саодати учун қилган экан.)

УЧИНЧИ РИВОЯТ

Кўчманчи скиф қабилалари Осиёда истиқомат қилардилар. Массаетлар скифларни ҳарбий куч билан Осиёдан сиқиб чиқарганларида, скифлар Араксни² кечиб ўтиб, киммерийлар юртига келдилар. (Ҳозир скифлар ўрнашган мамлакат, айтишларича, азалдан киммерийларники экан.) Скифлар яқинлашиб келаётганларида, киммерийлар: «Душманнинг кўшини кўп экан, энди нима қиламиз?» деб маслаҳатга йиғилишди. Кенгашда икки хил фикр пайдо бўлди. Гарчи иккала томон ўз фикрида маҳкам туриб олган бўлса-да, шоҳларнинг таклифи устун чиқди. Халқ: «Душманнинг кўп сонли кўшини билан тўқнашининг кераги йўқ», деб ўйлаб, чекинишни таклиф қилди. Шоҳлар эса, аксинча, она ватанини босқинчилардан ҳимоя қилишимиз керак, деб ҳисоблардилар. Хуллас, халқ шоҳларнинг гапига қулоқ солмади, шоҳлар эса халққа итоат этишни истамадилар. Халқ юртни тарк этишга ва босқинчиларга юртни жангсиз топширишга қарор қилдилар. Шоҳлар эса, халқ билан бирга қочиб омон қолишдан кўра, бир томчи қонлари қолгунча юртни ҳимоя қилишни афзал кўрдилар. Чунки она юртда нақадар бахтли-саодатли яшаганларини, она юртдан маҳрум бўлган дарбадарларни қандай кулфатлар кутаётганлигини шоҳлар билардилар. Киммерийлар бир қарорга келганларидан кейин иккига бўлиниб, ўзаро уриш бошладилар. Биродарқушлик урушида ҳалок бўлган ҳамма шахидларни киммер халқи Тирас дарёси бўйига дафн қилдилар. (Шоҳларнинг қабрлари ҳозир ўша ерда бор.) Шундан сўнг киммерийлар ўз юртларини тарк этдилар. Скифлар эса, кимсасиз мамлакатга келиб, бу юртни эгалладилар.

¹ Бунда Геродот чамаси бўронни назарда тутган.

² Аракс — Амударё

АСРЛАР, АСАРЛАР

Пиримкул Қодиров. Тил ва эл. <i>Илмий бадеъа</i>	5
Учқун Назаров. Яшашга маҳқум этилганлар. <i>Роман</i>	40
Жумакул Курбонов. <i>Хикоялар</i>	84

ШЕЪРИМ, СЕН ЛАЙЛИ

Жамол Камол. Тонг нурига қоришди дунё	27
Сирожддин Саййид. Минг йиллик каломлар тўкилар шунда.	34
Вафо Файзулло. Бу қушча адирнинг мезбони.	37

ЎТМИШГА САЁХАТ

Тўлан Низом. Аввалу охир. <i>Достон</i>	80
Нурмат Ражабов. Нуржон Ботир. <i>Манзара</i>	112
Насимхон Раҳмон. Скифлар тўғрисида ривоятлар.	158

ЭПКИН

Ихтиёр Ризо. Икки бургут. <i>Насрий лаҳзалар</i>	92
Матёқуб Кўшхонов. Номалум оламлар. <i>Бадеъа</i>	107

ШОИРУ ШЕЪРУ ШУУР

Икром Отамурод. Харитага тушмаган жой. <i>Достон</i>	100
Ботирхон Акрам. Ватаннома. <i>Қасида-достондан хайратлар</i>	117

АДАБИЙ ДАВРА

Исо Жабборов. Тарих ва замон солномачиси.	115
Абдурахим Солиев. «Мен-да сөндек юрагимдан урилдим»	148
Ҳакимжон Каримов. Инсоний изтироблар ва туйғулар ҳаққонийлиги.	153
Ойбуви Очилова. Ям-яшил дарахт.	155
Зилола Хўжаниёзова. Заҳарханда.	156

ЎЙЛАШНИ ЎРГАНАМИЗ

Тоҳир Малик. Жиноятнинг узун йўли. <i>Рисола</i>	122
--	-----

Безовчи рассом Раҳима Кўнгилова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. * Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. * Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалқаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент-29, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси. * Обунага моненьлик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тўқдирда Тошкент — 700000, Амир Темур тор кўчаси, 2. Жумхурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 01.05.2003 й. Босишга рухсат этилди 24.06.2003 й. Қоғоз формати 70x108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 10. Шартли босма табоғи 14. Шартли-рангли босма табоғи 14,7. Нашриёт ҳисоб табоғи 15,4. Адади 1100 нусха. Буюртма № 4867.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА
«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.

© «Шарқ юлдузи» 2003-йил. Иккинчи фасл.